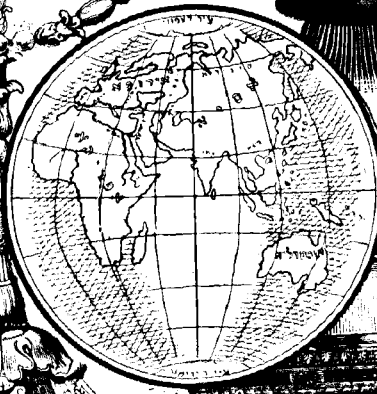
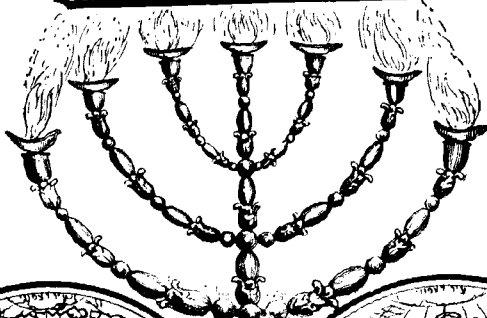

אוצר ישראל

אנציקלופדיא

אוצר ישראל	אוצר ישראל	אוצר ישראל	אוצר ישראל	אוצר ישראל	אוצר ישראל	אוצר ישראל	אוצר ישראל	אוצר ישראל	אוצר ישראל
10	9	8	7	6	5	4	3	2	1
ת	ק	ע	נ	ס	ל	ז	ח	ב	א

OZAR YISRAEL

A HEBREW ENCYCLOPEDIA

הוצאת חובבי התורה והמסורה

www.hebrewbooks.org

Ozar Hizr'el

AN ENCYCLOPEDIA

OF ALL MATTERS CONCERNING
JEWS AND JUDAISM, IN HEBREW

COMPLETE IN 10 VOLUMES

J. D. EISENSTEIN, Editor

ASSISTED BY SCHOLARS OF VARIOUS COUNTRIES

INCLUDING

RABBI DR. J. L. LANDAU; SOLOMON ROSANES
PROF. DR. S. N. DEINARD

חזקת וזכר לאינטרנט

www.hebrewbooks.org

ע"י חיים תשס"ב

Volume VIII.

עגונה-פתרום

Published by

J. D. EISENSTEIN

165 EAST BROADWAY,

NEW YORK

1912.

אוצר ישראל

אנציקלופדיא

לכל מקצועות תורת ישראל, ספרותו ודברי ימיו
בעשרה כרכים

ע"י העורך

יהודה דוד אייזענשטיין

בעזרה

הרב דר' יהודה ליב לנדא, הרב ד' שלמה רוזאנים
פרופ' דר' שמואל נ' דיינארד
ועוד חכמים וסופרים בארצות שונות

הוצעת והוכנס לאינטרנט חלק שמיני

www.hebrewbooks.org

ע"י חיים תשס"ב

עגונה-פתרום

בדפוס חסדל

י' ד' אייזענשטיין

165 איסט בראדוויי

נויארק • תרע"ב

Copyright. All rights reserved.

לוח המפתחות לפי הענינים

[שמות אנשים ועמים בכתבי הקדש]

עגלון; עים; עזיהו; עזרא; עבן; עלי; עמוס הנביא; עמלק; עמרי; עמרם; עמשא; ענקים ונפילים; ענר אשכל ומסרד; עפרון; ער ואונן; ערפה; עשו; עתליה; עתניאל; פום; פינחס; פלטי; פלשתים; פקת בן דמליהו; פרעה; פישחור.

[מדינות ערים ומקומות בכתבי הקדש]

ערן; ערן; עזה; עי; עילם; עין; עכו; עמון; עציון נבר; עקרון; ערב; ערועד; פארן; פישון; פעור; פרס; פרת; פתם ורעמסס; פתרוס.

[שמות תנאים ואמוראים ושמות פרשים עד התימת התלמוד]

עולא; עוקבא, מר; ענילאי ואסינאי; ענן (כ"ג); ענן, רבי; עקביא בן מהללאל; עקיבא, רבי; עקילס; קאבי; פוי, פילון; פינחס בר חמא; פינחס בן יאיר; פפא, ר'; פפיים.

[אנשי שם אחר התלמוד]

עדני, שלמה בן יהושע; עוקבא (ריש גלוחא); עזריאל בן מנחם; עזריה מן האדומים; עמיאש, משפחת; עמלינגר, יעקב; עמר, משפחת; עייאש, יהודה; עמין פחה; עמנואל בן שלמה; עמרם בר ששנא (נאון); ענו, משפחת; ענן, בן דור; עפשטיין, משפחת; עקריש, יצחק; אראמה, יצחק; אראמה, מאיר; ערמער, יצחק; פאונאנסקי, שמואל אברהם; פאלאני, חיים; פאלק, יהושע; פאלקענזאהן, יששכר בער; פאנו, מנחם עזריה; פולנאי, יעקב יוסף; פולק, יעקב ב"ר יצחק; פורמאדו, אברהם; פורמליאני, משפחת; פ"ג, משפחת; עזריה ב"ר אפרים; פייקסומו, משפחת; פ"ליפס, משפחת; פ"ליפסון, לודוויג; פ"ן, שמואל יוסף; פינמו, משפחת; פיניליש, צבי מנחם; פינסקר, יהודה ליב; פינסקר, שמחה; פינער, אפרים משה; פינעס, יחיאל מיכל; פ"רוח, משפחת קראית; פיריירא, משפחת; פ"רסט, יוליוס; פ"רקאד וויטש, אברהם בן שמואל; פלאהם, אברהם דובערש, פלונגיא, מרדכי; פלמי, רב (נאון); פלעסנער, שלמה; פלעקילס, אלעזר; פערל, יוסף; פפערקארן, יאהן; פראנקל, זכריה; פראנקל, לודוויג אוגוסט; פדרו, משפחת; פ"רוסקין, ישראל דוב; פרחון, שלמה; פרחי, חיים; פרחי, יצחק; פרידלאנד, משה אריה; פרידלענדר, דוד; פרידלאנד, משה; פרידמאן, מאיר; פריצול, אברהם; פרחי, משפחת; פרחי בן אליהו; פתחיה בן יעקב הלבן.

[שמות שרים ומושלים]

פומצקי, הנסיך וואלענמיין; פומפיי; פ"ליפ בן הורדוס.

[מדינות ומקומות בתלמוד ובקורות ישראל]

עכברא; עלואס; עמדין; ערפירט; פאדובה; פאס; פאריס; פני; פודוליא; פונא; פולין; פומבדיתא; פורמונאל; פוזאר; פומסבורג; פילאדלפיא; פליפופוליס; פינסק; פיסא; פירארא; פירוד שבור; פירפיניאן; פלורניץ; פאמיאס; פניקיא; פנסילווניא; פסיעין; פראג; פרובינצא; פרוסיא; פרעשבורג.

[עניני אמנות, קבלה, פילוסופיא והגדת-עם]

עזאול; עין מרע; עליה (עלית נשמה); עץ החיים ועץ הדעת; פ"לוסופיא; פרעופין.

[עניני הלכה ואגדה, כללים, מדות ומנהגים]

עגונה; עגלה ערופה; עגלות; עדים ועדות; עד זומם; עובר; עונב; עולי גללים; עולם (עוה"ב); עולם קמן; עומר; עונה; עונש; עוף (עופות ממאים); עוד (חובת הסומא במצות); עין תחת עין; עם הארץ; ענה; עני (עניו); עצב (עצבות); עקרים; ערבון; ערוב; עריות; ערך; עשכאות של נשים; עשה ולא תעשה; עשרת הדברות; פאה נכרית, פאות; פגול; פנימה; פדיון תבן; פדיון שבויים; פועל; פורים; פוזן; פילגש; פלפול; פסוק; פסוקי דמרא; פסח; פסל ותמונה; פקדון; פקח נפש; פרה אדומה; פרחובל; פרשה; פשם; פשע (פרשעי ישראל); פתוחה וסתומה.

II

[שמות עצמים ודברים שונים]

עגל הזהב; ערשים; עור; עורב; עורך דין; עושר; עז; עזות פנים; עמוש; עמלך; עין; עיר; עכבר; עלילת דם; עלמה; עמים; —ישראל בין העמים; עמל; עמק; עמשאי; ענו; עצה; עקר ועקרה; ערב; לשון; ערב-רב; ערער; ערף; רשן; עשרה; עשתרת; עת; עתונים; פחלה; לשון; פחה; פמיש; פיל; פירות; פלאי; פסיעה; פספורט; פקיד; פיר; פירס; פרהרין; פרכת; פרנס; פרסא; פחנמים.

[חברות וכתות]

עכברא (ישמעאל ומשוי); עמרנים; פלשים; פראנקים; פרושים.

[ספרים, תפלות ועתונים]

עדות, מס'; עוקצין, מס'; עזרא, ספר; עלינו לשבח; עמוס, ספר; עקרה (תפלה); ערבית, תפלה; ערובין, מס'; ערלה, מס'; פאה, מס'; פגעים, שיר; פוסקים; פומון; פמירת משה, מדרש; פיוט; פירוש (חידושים); פסחים, מס'; פסיקתא; פרקי אבות; פרקי דר' אליעזר; פשימחא.

[ציורים ותמונות]

הציורים נעשו ע"י אפרים גראווער ע"פ התכנית של העורך

מבוי עם בתים וחצרים, צד 137; ספה של אי מאנהאמאן (נויארק) לענין ערוב 138; ביהב"ג ישן (משנת 1357) בעיר ערפֿורט 140; קלפסידרא (מורה ישעות ע"י מים) לפי הזהר 169; ציור השער מס' אבני יהושע, הספר הרבני הראשון שנרפס בנויארק 182; תמונת אברהם פירקאוויטש הקראי 260; קטע מסוף סדר תפלות הפלשים בלשון בושית, וקטע שני מספור מלחמת שרדרנגל עם הפלשים 269; תמונות פלשים, וציור מקום מגורם עם תמונותיהם 270; תמונת יעקב פראנק מיסר בת הפראנקים 294. בראש הספר ציור חנינת פורים באמשטרם.

ה ע ר ה

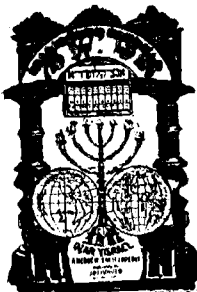
בחלקי האוצר מובא לרוב מנין השנים למה"נ, היינו למספר הנהוג (Common Era), מפני כי הקוראים רגילים יותר במה"נ ונקל להם לצמצם הזמן הנכון במחשבתם, ואין באן מקום למעות באלפים כמו במנין הציורה. במספר הנהוג אין שום חשש אסור של הזכרת אמונה אחרת, כי אינו למספר הנוצרים ביחוד, רק למנין מלכות רומי, כמו מנין השמרות למלכות יון, וכבר נחבאר חדר הדבר הזה חסב בערך ברונולוניא חלק חמישי. ע"ש.

ת ק ו נ י ם

כבר נרפסו תקונים לחמשת החלקים הראשונים, ואבקש מהקוראים לשלוח לי עוד תקונים והערות לחלקים הראשונים וגם לאחרונים. כל התקונים והערות שאקבל קודם צאת החלק העשירי יחיו נרפסים עמו בשלימות.

ה ו ר ע ה

החלק התשיעי יכול האותיות צ' ק' ר' ויצא לאור אי"ה קודם חג הפסח הבע"ל. החלק העשירי הוא האחרון יביל האותיות ש' ת' ויופיע בחדש אלול שנת תר"נ. הסופרים יבקשו לשלוח מאמריהם במעור הקצוב להעורך ע"פ האדריסא הזאת:

J. D. EISENSTEIN, 165 East Broadway.
New York, America.

חזקתק וחוכנס לאינטרנט

www.hebrewbooks.org

ע"י חיים תשס"ב

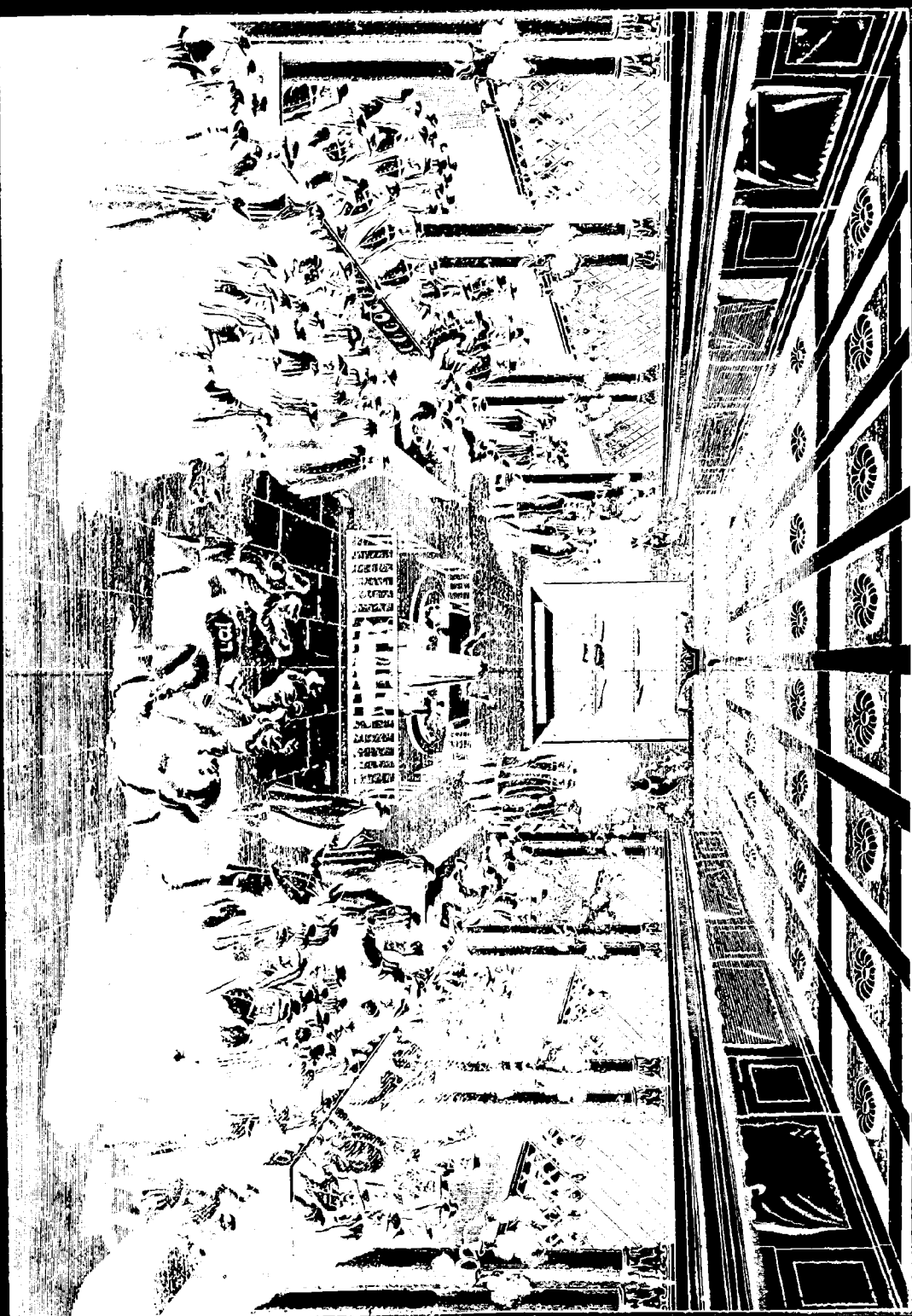
Karon, B.	Yorktan, Canada
Berlin, Meyer	Riga, Russia
Bernstein, H.	Spring Valley, N. Y.
Che niak, E.	Winnipeg, Canada
Dameseck, Simon	Manchester, England
Davidson, Isidor	New York City
Dimante, W.	Paris, France
Ehrenreich, Henrik	Hajdu-Nadudvar, Hungary
Horovitz, Elias	M. Sziget, Hungary
Ellenbogen, Meyer	Brooklyn, N. Y.
Engländer, David	Providence, R. I.
Farber, J.	Leeds, England
Fischman, L.	Kansas City, Mo.
Glückman, Dr.	Johannesburg, S. Africa
Gordon, B.	Johannesburg, S. Africa
Gringorten, Rev. W.	Brantford, Canada
Harkavey, A.	Nashua, N. H.
Harrisberg, A.	Bristol, England
Hilson, S.	Johannesburg, S. Africa
Hyamson, Dr. H.	London, England
Jaffe, Dr. I.	Riga, Russia
Jerevitch, Rev. H.	Sardiff, England
Karon, W.	New York City
Karpelowsky, Rev. A.	Maefeking, S. Africa
Kitzner, Rev. J.	Hibbing, Minn.
Kleinman, M.	Newburyport, Mass.
Krevsky, M.	Elizabethport, N. J.
Lang, D.	Chicago, Ill.
Levinsohn, I.	Brooklyn, N. Y.
Miller, G.	Des Moines, Iowa

Minda, H.	Kansas City, Mo.
Morrel, I.	Bronx, N. Y.
Morris, Jacob.	Liverpool, England
Pollack, H.	Middleton, N. Y.
Pollack, Rev. J.	Bristol, England
Polatzki, Wolf.	Riga, Russia
Rabinowitz, Rabbi E.	Poltawa, Russia
Racker, N. M.	Neusandee, Austria
Rapport, Marks.	Cardiff, England
Roby, Naphtali E.	Cochin, China
Rosenzweig, G.	New York City
Rubinstein, Rabbi M.	Chicago, Ill.
Salny, Louis.	New York City
Schalit, Eliah.	Riga, Russia
Schultz, I.	Mason City, Iowa
Serebrin, R.	Winnipeg, Canada
Sherman, I.	Newburyport, Mass.
Simblr, David.	Liverpool, England
Suffrin, Rev. A. E.	Waterlooville, England
Tannenbaum, Victor.	Putnok, Hungary
Trotzky, Elias.	Manchester, England
Turman, Rabbi P.	Chicago, Ill.
Université Populaire Juive.	Paris, France
Vogelsohn, Rubin.	Riga, Russia
Wertz, H. N.	Brunswick, Md.
Wicker, M.	Kansas City, Mo.
Wolman, Samuel.	Lublin, Russia
Zaichnick, Rabbi M.	Des Moines, Iowa
Zangen, Levi.	Krakau, Austria
Zuckerman, Isidor.	Chicago, Ill.

שמות הסופרים בחלק השמיני:

ישיבת	ד' ישראל נאלדבערגער, רב בטאטא, אונגריא
מא"ה	מאיר אליעזר הכהן רפאפורט-הארטשטיין, אוהעל אונגריא
מ. ג.	מנשה נראסבערג, ראמסטיין אנגליא
מ. ה.	המנוח מאנש היילפערין, לונדון
מ. זך	ד' מרדכי זעליגזאהן, פאריס
מ. ח. מ.	משה חיים מירוושי, רב בקייסמאן דרום-אפריקא
מ. ל. ב.	ד' משה אריה הלוי באמבערגער, רב שענלאנקי גרמניא
מ. ל. ד.	משה ליב דאווידאוויטש, סיגעט אונגריא
מ. מ. ה.	מנחם מענדל חאכמאן רעמביצא גליציא
מ. ס.	מ' סארטמאן, מאנשעסטער אנגליא
מ. ש. ז.	משה שמעון זיוויץ, רב בייטסבורג
נ. ה. ב.	ד' נתן הלוי באמבערגער, רב בוורעבורג
נ. מ.	ד' נחמיה מאזעסן, עורך Jewish Tribune
נצי"ם	נ"ע מענדלראבוויץ, סטרי גליציא
ע. י. ר.	עזריאל יהודה רם
פ. ה. וו.	פ"ה וועטשטיין, קראקא
צ. ה. נ.	צבי הירש נעלבערג, לונדון
ש. א.	שלום איזראעלזאהן, רב בשיקאגא
ש. א. פ.	ד' שמואל אברהם פאזנאנסקי, רב ווסיק
	בווארשא
ש. ב.	שלמה בערמאן, האמעל רוסא
ש. ז. נ.	שואל זאב ניינארטען, בראנספארד קאנאדא
ש. י. ש.	שלמה יצחק שיינפעלד, רב במילוואקי
ש. מ.	שמואל מיללער, יאנקערס ניו
ש. מ. נ.	שלמה מיכאל נעבעס, ברוקלין
ש. מ. פ.	ש"מ פערלמאן, לונדון
ש. נ. ד.	ד' שמואל נ. דיינארד, פרום במיניאפאליס
ש"ר	שלמה ב"ר אברהם רואגיס, ווסטשוק בולגריא
ש. רן	המנוח ד' שלמה ראבין, קראקא

[illegible]

קוראום המגילה וספרו הכון ביהודאי באקסטרם בתחילת המאה הריח. פרע שורים צד 214.

ע

ענ: ע' סיוחן ועונ

ענונה: אשה עצורה מהיוח לאיש, חלחן חעננה כבלתי היות לאיש (רות א' י"ג). ובלשון חז"ל נקראה "ענונה" אשה עזובה מבעלה ולא נודע בברור אם הוא חי או מת, ונשארה אסורה לו בכבלי חענן כי אסור לה להנשא לאחר מספק ונחשבת כאלמנה חיה. חז"ל עשו במה תקנות לענונה בדיני גימין, והקילו בה הרבה בערור שבעלה מת. ואמרו כי הסופר הכותב מופסי גימין צריך שיניח מקום האיש ומקום האשה ומקום הזמן מפני תקנת ענונות וכו'. וברין הוא ראפילו תורף נמי יכול לכתוב, אלא וימנן דהוי ליה קמטא בחדה ורתח עלה חריק ליה ניהליה ומענן וכו' (גימין כ"ז:). לכן הניחו מקום החורף כדי שלא ימצא גם מזומן לפניו. עדי חגמ רי שיעשו בו רושם ניכר, ואין עושין כן בשאר שטרות, קל הוא שחקילו בגימין נשים כדי שלא יהיו בנות ישראל ענונות, הואיל וחתימת העדים בנט מדבריהם (רמב"ם גירושין פ"א כ"ג). השליח חמביא הנט להאשה נאמן לומר בפני נכתב ובפני נחתם ולא צריכין שני עדים, משום עינוגא אקילו בה בה רבנן להימניה לשליח (גימין ג', רש"י). בראשונה היה יכול הבעל לבטל הנט בפני ב"ד של שלשה ולא היה צריך לבטל בפני השליח והאשה, החקין ר"ג חזקן שלא יהיו עושין כן מפני תיקון העולם, ומפרש בנמרא מפני תקנת ענונות, דאצטריביניה לילך אחרי השליח או לשלוח שליח אחר אחריו, וחשבו שהבעל לא יטרח בכל אלה בשביל לענונה (שם ל"ב, ל"ג).

[שעמים להקל] ענונה דאתתא חקילו בה רבנן מתרי מעמי: א' דאתתא דייקא ומנסבא, ב' במילתא דעבדא לאינלווי לא משקרי אינשי (גנת ורדים אה"ע כלל ג' ס"י י"א). במעם הראשון אמר ר' זירא מתוך שהחמרת עליה בסופה חקלת עליה בתחלה, ר"ל שהחמירו עליה כמה חומרות אם נישאת לאחר ובא בעלה וגזרו עליה שתצא מזה ומזה בלא כתובה וכו' (יבמות פ"ז פ"ח). במעם השני יאמר הרמב"ם: אל יקשה בעיניך שהתירו חכמים הערה החמורה בעדות אשה, או עבר או שפחה או גוי חססיה לפי תומו ועד מפי עד ומפי הכתב ובלא דרישה וחקירה כמו שבארנו, שלא הקפידה תורה על העדת שני עדים ושאר משפטי העדות אלא ברבר שאין אתה יכול לעמוד על בוריו אלא מפי העדים ובעדותן וכו', אבל דבר שאפשר לעמוד על בוריו שלא מפי העד הזה ואין העד יכול להשמיט אם אין הרבר אמת, כגון זה שהעיד שמת

פלוגי, לא הקפידה תורת עליו, שרבר רחוק הוא שיעיד בו העד בשקר, לפיכך הקילו חכמים בדבר זה והאמינו בו עד אחד וכו' כדי שלא תשארה בנות ישראל ענונות (סוף הלכות גירושין). המחמיר בענוגא דאתתא אין רוח חכמים נוחה חימנו (מהרש"ש חשוכה ו'). וסומכין במביעה קול בענונה אך לא לענין ממון (שבועת יעקב ס"י ק', עבודה הגרשוני ס"י ק"ז). וכן הקילו במובע מספינה שנשברה בלב ים ע"פ תנאים מיוחדים, או ע"פ עדות ספר הזכרון של רב החובל שמת בדרך והושלך לתוך הים וכדומה. אבל מצד אחר נזהרו שלא להקל יותר מדי, ואמרו שאין להקל במקום ענון אלא במקום שהקילו חכמים (שו"ת מהר"י קולון ס"י ל', ועי' לקט הקמה אה"ע דף י"ז ע"ב ד"ה וסיים), וכתב המרדכי (סוף מס' יבמות): אין לחלות משום עינון להקל בגופו של ערות, דוקא כעדות מקילין ולא בגופו של ערות. כראמרין ר"ש פרק יש בבור לנחלה שאני ערות אשה שהחמירו בה רבנן, ומי החמירו והתנן הוחזקו להיות משיאין? ומחרץ בדאקילו בסופו מ' אחר שנחקרה העדות יפה במביעת עין אבל בתחלה בגוף הערות לא חקילו וכו'. ומהר"י קארו (בש"ע ס"י י"ז ה') סתם רבריו וכתב ראין מעדיין על האדם שמה אלא כשראוהו וראי ואין בו ספק וכו'. ואע"פ דאמרין דמי שטבע במים שאין להם סוף אם נשאה לא תצא, כבר כתב הרמ"א (שם סעיף ל"ד) דדוקא נשאה ע"פ חכם או במעוה שסברה שהיא מותרת, אבל אם נשאת בעבריינות תצא. וכתב מהר"ק (שו"ש ל"ב ס"י ד'), ואם יאמר האומר דמשום ענוגא נקל עליה, אדרבה משום חומרא ראשת איש יש להחמיר עליה דמשיטא דאנו בעניותתו אין לנו להקל משום ענוגא אלא משום שחקילו חכמים וכו', ובכל מקום שהדבר תלוי בספק, ואפילו בעדות אשה, הלכו בו חכמים להחמיר, כגון שנפל למים שאין להם סוף ראשתו אסורה ונשארה זו ענונה כל ימיה, ואע"פ ררובא מתים (עי' יבמות קכ"א ותוס' שם). ועוד ראינו מפי האשה שלום (דף קמ"ז) דאיבעיא לן עד אחד במלחמה ולא איפשטיה, ופסק רבינו חננאל וכן הראב"ן לחומרא דפסיקא דאורייתא היא, ולא אמרו לקולא. דהיכא דאיתמר איתמר היכא דלא איתמר לא איתמר, עב"ל. ויש יוצאים מן הכלל של חקילות לתקנת הענונות כגון איחוד זמן לא מקרי ענון ושעת חרקה. מרחיזין דלא תקנו בא"י שיאמר השליח בפני נכתב ובפני נתתם ממעמא דשכיחי עולי רגלים לקיימו, ולא חשו דלמא יערעד הבעל והתענו עד זמן עולי רגלים, דענון כי האי לא מירי הוא (שו"ת מהרד"ך ס"ף בית ב').

כי זה משה האיש (שבת פ"ט). ואמר להם כי בא בשש שעות, היינו בצהרים חזון היותך מסוגל לפרסום הלוחות, וכמו בעצם היום הזה נמול אברהם, ודרשו בשש שעות כדי לפרסם דבר המילה (ב"ר פ' לך). וגם בסיסרא שנאמר מרע בשש רבנו לבא דרשו נומריקן בא"שש ולא בא (מ"ר סוף פ"ח).

[מעשה העגל] כאשר נקהלו העם על אהרן דרשו ממנו לעשות להם, "אלהים" (איזה צורה של כח) אשר ילכו לפנינו, שיחיה להם למורה דרך תחת משה איש האלהים. ויאמר אליהם אהרן פרקו נזמי הזהב אשר באזני נשיכם בניכם ובנותיכם והביאו אלי וגו', ויקח מידם ויצר אותו בחרט ויעשהו עגל מסכה, ויאמרו "אלה אלהיך ישראל אשר העלך מארץ מצרים" וגו'. והיו כאשר ירד משה מן ההר וירא את העגל ומחולות וישלך מידיו את הלוחות וישבר אותם תחת ההר, ויקח את העגל אשר עשו וישרף באש ויטחן עד אשר דק ויזר על פני המים וישק את בני ישראל וגו' ויעמוד משה בשער המחנה ויאמר, "מי לה' אלי" ויאספו אליו כל בני לוי. ויצום לעבור משער לשער במחנה ולחשמיד את עובדי העגל, והרגו איש את אחיו ואיש את רעהו ואיש את קרובו. ויעשו כן ויפול מן העם כשלשת אלפי איש. ואח"כ התפלל משה לה' לחעביר את חטאת העם.

[הערב רב] לפי המסורה בירי חז"ל לא עשו בני ישראל את העגל רק האספסוף והערב רב שעלו עמהם ממצרים וביניהם תרוממים ומכשפים אשר עברו לעבודת השור אפים וכמו שנאמר ויטירו את נבורם בתבנית שור אוכל עשב (תהלים ק"ו). ובזוהר נאמר: "וירא העם" מאן העם אינון ערב רב וכו' כל חרשי מצרים וכל חרמוני דלחון חו וכו' יונס וימברוס (ע"ע יוחנני ומט"ר). ומהם היו רק כשלשת אלפים איש שעברו לעגל והומתו ע"י בני לוי. גם משמע כן מלשון הכתוב, "אלה אלהיך ישראל! אשר העלך מארץ מצרים" כאילו נכרים אמרו כן לבני ישראל. וכן דעת חראב"ע ומפרשי, "כי ברע הוא" (פסוק כ"ב): בעבור שישראל היו מעורבים עם ערב רב, ולא אמר רע הוא וחשבו מעטים מישראל שהיתה ע"ז והביאו זכחים והשתחוו לו ואמרו אלה אלהיך ישראל. ואל תחמה בעבור שהכתוב אומר, "כי שחת עמך סרו מהר", כי לא כתוב כל עמך. הלא חראה כי לא מעל בחרם רק ענן לברו והנה כתוב חטא ישראל וגו'. וגם הערב רב לא האמינו כי העגל הוא אלהות רק נחשב בעיניהם כסמל כח משתתף לה'. תניא ר' שמעון בן יוחאי אומר י"ג עגלים עשו ישראל ואחד רמוסיא לכולן דכתיב אלה אלהיך אשר העלך (בלשון רבים) הרי י"ב שבטים וכתיב זה אלהיך אשר העלך (נחמיה ט') הרי רמוסיא אחד לכולן (ירוש' סנהדרין פ"ב), ר"ל שעשו סמל כח לכל אחד מהשבטים וראש על נביהם בדרך השתתפות. בבבלי א"ר יוחנן אלמלא וא"י שבהעלך

רבינו נרשום מאור הגולה תיקן שלא יעזוב הבעל את אשתו וילך למדינת הים יותר מ"ח חדשים מבלי רשותה, ור"ת תיקן לנשים שלא תעגנה ולא יניחו אותן בעליהן על דבר שלא מדעתן יותר מ"ב חדש, כ"א ע"פ ב"ד הקרובה, ואילו ח"י"ב חדש לא הרשו אלא ליצא להשחבר מחוך הדחק ויש שלום ביניהם וכו' וישלח לביתו ולבניו די מחסורם לפי השגת ידו מדי חדש בחדשו ששהה ולפרוע ע"פ ב"ד מה שלא לצורך פרנסה ות"ת (ש"ת בנימין זאב סי' ס"ד), אבל דרך קטטה לא יוכל לעזבה אפילו פחות מ"ב חדש שלא מדעתה.

[לחקנה ענוות] מעת שהחלו להופיע מכתבי עתים עבריים השתמשו בהם הנשים הענוות העזובות מבעליהן להודיע צערן ברבים, ורבות פעמים נודעו עקבות בעליהן ע"י המודעות האלה. העתונים המגיד הצפירה והמליץ הרפסו את המודעות ע"ד הענוות בהנם לשם מצוה, ובפרט אם בקיש זאת הרב רמא מהמ"ל. בזמן האחרון מרפסים העתונים את מודעות הענוות במחיר הקצוב למודעות אחרות. הרב י"ז ווענדראוסקי השתדל הרבה לחקנות ענוות באמריקא ע"י סכ"ע מאנעבלאס הו"ל בניוארק, ובמ"ע פארווערטס נרפסים גם תמונות האנשים הצעירים את נשיהם, וע"ז אפשר להכיר את הנעלמים ולהודיע להענוות אשר תוכלנה להכריח את בעליהן ע"פ חוק הממשלה לפרנס אותן אם לא יחנו להן גם פטורין. ע"ע גם; מסיח לפי תומן; עדות.

ביבליוגרפיה: ה"רא אלפנדרוי, מכתב אליהו, ובסמוך קונטרס ענוות דאתא שאסף בו כל דברי הפוסקים בענין הזה.

א.

עגל הזהב: עבודה זרה שעברו יצאי מצרים במדבר. בשבעה לחדש סיון אחר קבלת התורה ביום שלפניו, עלה משה להר סיני לקבל הלוחות ושהה שם ארבעים יום וארבעים לילה, וכיום האחרון (ס"ז בתמוז) קודם דרתו מהרג עשו את העגל. ונאמר: וירא העם כי בשש משה לרדת מן ההר ויקהל העם על אהרן ויאמרו אליו קום עשה לנו אלהים אשר ילכו לפנינו, כי זה משה האיש אשר העלנו מארץ מצרים לא ירענו מה היה לו (שמות ל"ב א'). ופירש"י שמעו בחשבון. כי בשעלה משה לחר אמר להם בסוף ארבעים יום אני בא בתוך שש שעות, כמבורים חם שאותו יום שעלה מן המצין הוא, והוא אמר להם שלמים מ' יום ולילו עמו, ויום עליותו אין לילו עמו. וחז"ל דרשו אל תקרא "בשש" אלא בארשש. בשעה שעלה משה למרום אמר להם לישראל לסוף ארבעים יום בתחלת שש אני בא, לסוף ארבעים יום בא שטן וערבב את העולם, אמר להם היכן משה? אמרו לו עלה למרום, אמר להו באו שש ולא בא וכו'. לסוף ארבעים יום בשלא בא משה אמר להם השמן לישראל משה מת, ולא השניחו עליו, הראה להם דמות משהו, והיינו דקאמר

נתחייבו רשעיהם של ישראל בליה וכו' א"ל רשבי והלא כל המשתף שם שמים ודבר אחר נעקר מן העולם שנאמר בלתי לה' לבדו. א"ל מה ח"ל אשר העלך שאיו אלוהות הרבה (סנהדרין ס"ג). ח"ל חרמבין: אין טיפוש בעולם שיחשוב כי הזהב הזה אשר היה באזניהם הוא אשר הוציאם מצרים, אבל אמרו כי כה הצורה הזאת העולם משם. והנה לא חמצא שיאמר בעגל בשום מקום אשר הוצאתיך מארץ מצרים, כי שמו הגדול הוא המוציא אותם משם. אבל יאמרו במקומות רבים אשר העלך, כי יקחו זה במקום היד הגדולה המהרבה ים השמה במעמקי ים דרך לעבור גאולים, והוה שנאמר ויטירו את כבודם בתבנית שור אוכל עשב, ושם נאמר שכחו אל מושיעם עושה גדולות במצרים וגו' שכחו דברו אשר צום והנה עברו על לא העשו לך אלהים אחרים על פני (פירושו עה"ת שם פסוק ב').

[חמא אהרן] ח"ל השתדלו להוכיח כי כוננת אחרת בעשיית העגל היתה לשם שמים כדי לרתוח את עבודתו ע"י העם עד אשר יבא משה. ובאמת לא נחשב זאת לו לעון וחמא והכתובים מיחסים עשיית העגל להעם, שנאמר: כי שחת עמך... עשו להם עגל מסכה; ומשה רבנו התפלל: אנא חמא העם הזה חמא גדולה ויעשו להם אלהי זהב; יעשו עגל בחורב וישתחוו למסכה (תהלים ק"ו); אף כי עשו להם עגל מסכה וגו' (נחמיה מ' י"ח). גם מריוקי הפסוקים של פרשת העגל הראו ח"ל כי אהרן היה חף מפשע. הרמב"ם יאמר: חלילה חלילה שעשה אהרן ע"ז וכו' וזו תשובת אהרן כי נקהלו עליו, וכמו שהודעתך כי כל קהלה ואחרית, "על" היא ננאי, ואם אחרית, "אל" היא לשכה, כמו ויקהלו אל המלך שלמה. והוה אחת ידעת את העם כי ברע הוא. כי אני לא עשייתי רע להם, כי לא בקשו רק אשר ילך לפניהם ולכבוד השם עשיתי וכו' ואל תתמה בעבור שהחנף השם באהרן, כי זה בעבור שהיה הוא הסבה כי הנה נענש עם משה אחיו על דברי מי מריבה ולא חמאו בזדון וכו'. והרמב"ם מבאר מעשה העגל, כי לא בקשו העגל להיות להם לאל מסיית ומחיה, וקבלו עבודת אלהותו עליהם אבל ירצו שיהיה להם במקום משה מורה דרכם. והוה התנצלותו של אהרן. מען כי לא אמרו לי רק שאעשה להם אלהים אשר ילכו לפניהם במקומך אדני, שלא ידעו מה היה לך וכו'. ואם אולי השוב יעזבוהו וילכו אחריו כבראשונה, וכן היה הדבר כי כיון שראו העם את משה מיד הניחו את העגל ובעטו בו, שהניחו לו לשרפו ומזרות עפרו על פני המים ולא היה מהם חולק עליו כלל וכו', ואלו היה להם לאלהים אין דרך שיניח אדם מלכו ואלהיו לשרפה אש, הן ישרוף את הועבתם לעיניהם ולא יסלקוהו! וכו' עכ"ל. "ויאמר אליהם אהרן פרטו נזמי הזהב אשר באזני נשיכם" וגו', אמר אהרן בלבו הנשים והילדים חסים בחכשימיהו, שמא יתעבב

הדבר ובתוך כך יבא משה, והם לא הסתינו ופיקו מעל עצמן (רש"י). "ויצר אותו בחרט" כלי אומנות הצורפין שהוציין וחורתין בנ צורות בוחב כעס סופר החזרת אותיות בלוחות (שם). "ויעשחו עגל מסכה", כיון שהשליכו לאור בכור באו מכשפי ערב רב שעלו עמם ממצרים ועשאוהו בכשפים וכו' (שם). רבי תנחום ב"ר חנילאי אומר קב"ה קונטרין של זהב היה בעגל מגין מסכה (שם"ר פס"ב ח'). "ויאמרו אלה אלהינו". ויאמר לא כתיב אלא ויאמרו, דאחך לא אמר מיד וכו'. הא חזי מה כתיב וירא אהרן ויבן מזבח לפניו. אי חסידא קדישא! כמה רעוץ (בגמ' ב"ר) חזי למב ולא ידעת לאסתמרא, כיון דארמי ליה בנורא אתחזקף חילא דסמרא אחרא חמן בנורא ונפק דיוקנא דשור וכו'. דאלמלא ראקדים ובנה מזבח דא עלמא אחהדר לחרבנא, [משל] ללסמים דהוה נפיק לקפחא ולקטלא בני נשא. חמא לגיונא דמלכא דההוא לסמים נפק בחילא תקיף, מה עבד ההוא לגיונא? אשתדל בהרי מלכא לנפקא באורחא וכו'. כיון דחמא ליה למלכא דהוה אויל קמיה באורחא מיד נרתע ואהדר לאחורא וכו'. כיון דחמא סמרא בישא דיוקנא דמלכא דקאים קמיה מיד אהדר לאחורא ואתחלש סמרא אחרא. "ויקרא אהרן ויאמר חג לה' מחר", חג לה' ולא לעגל, ולסמר קדושה עבר ולסמר קדושה קרא ואמר וכו'. ועם כל דא לא שכיך רוגייה מאהרן, אע"פ דלא אחכוון לבייש. א"ל קב"ה: אהרן! חרין חרשין אלן משכו לך לסוז דבעה הייך חרין בנך יפלון ובחובא דא יתפסון הה"ד ובאהרן החאנף ח' מאד להשמירו. וכתיב, "ויקח את העגל אשר עשו" ולא כתיב וינחץ את המזבח (זהר פ' נשא). מכל זה משמע שכוונת אהרן היתה לשם שמים. אך מפני שהיה הגורם בעבורת העגל החאנף ה' בו ונענש כי סחו שני בניו נרב ואביהו. ויש עוד דיוקים אחרים: "וירא אהרן ויבן מזבח לפניו" מה ראה? א"ר בנימין ברי יפת אריא ראה חור שזכות לפניו ושהרגוהו על שסרב לעשות העגל) אמר אי לא שמענא להו חשתא עברו לי כדעבדו בחור ומיסיים בי אם יחרג במקדש ה' בהן ונביא ולא הויה להו חקנתא בחשובת (סנהדרין ז').

ומקור הדבר שהרגו את חור מבואר בתנחומא פ' חצוה: חדע לך שהרגו את חור שהרי קורם שעלה משה להר אמר להם לישראל הנה אהרן וחור עמכם, ובשורד מן ההר אי אתה מוצא שהזכיר את חור. ודרשו עוד "וירא אהרן" שהיה בו רוח חיים שנאמר בתבנית שור אוכל עשב, וראה שהצליח מעשה שמן (המכשפים) ולא היה לו פה לרחותם לגמרי, ויבן מזבח לרחותם. אמר אם הם בונים אותו זה סביא צורו זה סביא אבן וגמצאת מלאכתו עשויה בבית אחת, סתוך שאני בונה אותו אני מחעצל במלאכתו. בין כך ובין כך משה בא. ואמר חג לה' מחר ולא היום, שמא יבוא משה קודם שעברו העגל. חג לה' ולכו היה לשמים, במות היה שיכא משה ויעבדו את ה' (פרש"י).

נאמר והרגו איש את אחיו וגו', "אביו" אבי אמו מישראל, "אחיו" אחי אמו מישראל, "בניו" בני בתו מישראל (שם). ויחנצלו בני ישראל את עדים מהר חורב (שמות ל"ג), א"ר חייא ב"ר חנינא: בחורב מענו ובחורב פרקו. כשהקדימו נעשה לנשמע ירדו ששים רבוא מה"ש וקשרו לכל אחד מישראל שני בחרים וכשחמאו בעגל ירדו מאה ועשרים רבוא מלאכי חבלה ופרקים (שבת פ"ח.). ואמר רב הסדא בתחלה קודם שחמאו ישראל היתה שכינה שורה עם כל אחד ואחד שנאמר כי ה' אלהיך מתהלך בקרב מחניך (דברים כ"ג). כיון שחמאו נסתלקה שכינה מהם שנאמר ולא יראה כך ערות דבר ושב מאחריו (סוטה ג'.). א"ר אושעיא עד ירבעם היו ישראל יונקים (פורעניות) מעגל אחד מכאן ואילך משנים ושלושה עגלים (שנים מירבעם ושלישי במרבר). א"ר יצחק אין לך כל פורענות ופורענות שבאה לעולם שאין בה אחר מכ"ר בהכרע לימרא (כלומר דבר מועט) של עגל הראשון שנאמר וביום פקדי ופקרתי עליהם חמאתם. א"ר חנינא, לאחר כ"ד דורות ננבה פסוק זה שנאמר ויקראו באוני קול גדול לאמר קרבו פקדות העיר ואיש כלי משחתו בידו (יחזקאל ט'). בימי צדקיהו כשהחרב הבית (מנהרדון ק"ב. רש"י). ונעשה המאורע של העגל לזכרון דברים רעים לישראל, עד שהרגלו חז"ל לאמר שהיה קשה לישראל כיום שנעשה בו העגל (שבת י"ז.). חז"ל מצאו גם התנצלות לישראל, ואמרו דבר ר' ינאי: אמר משה לפני הקב"ה רבש"ע! בשביל כסף זהב שהשפעת להם לישראל עד שאמרו ד"י (דרשו "ודי זהב") גרם להם לעשות להם אלהי זהב. משל אין ארי דורס ונוחם מתוך קופה של חבן אלא מתוך קופה של בשר. אריב"ל לא עשו ישראל את העגל אלא ליתן פתחון פה לכעלי תשובה וכו' (ע"ז ד'.). כלומר נבזרים ושלימים ביצורם חיו, ולא היו ראוי להתגבר יצורם עליהם, אלא גזרת המלך היתה לשלום בם כדי ליתן פתחון פה לכעלי תשובה שאם יאמר החומא לא אשוב שלא יקבלנו אומדן לו צא ולמד ממעשה העגל שכפרו ונתקבלו בתשובה (רש"י). משה שכר את הלוחות ב"ן בחמת ואח"כ ביער את העגל והתפלל לה', ובר"ח אלול עלה עוד הפעם על ההר ויהי שם עוד ארבעים יום, וירד מן ההר עם הלוחות השניות בעשרה בתשרי ונתרצה הקב"ה לישראל ונסלח להם ביה"כ. ע"ע ירבעם. א.

עגלה ערופה: עגלת בקר שקוצצין את ערפה אצל נחל שוסף, לכפר עון רציחתו נעלמת סביב העיר הקדושה אל החלל. וכל זקני העיר תהיה ירחצו את ידיהם על העגלה הערופה בנחל וענו ואמרו: "ידנו לא שפכו את הדם הזה ועינינו לא ראו. כפר לעמך ישראל אשר פרית ה' ואל תתן דם נקי בקרב עמך ישראל" (דברים כ"א א'–ט').

[זרשי חייגים] לתנא קמא שלשה זקנים ולרבי

[פרשת העגל] חז"ל מתלקים את פרשת העגל

לשנים: מעשה עגל הראשון ומעשה עגל השני, ואמרו במשנה מעשה עגל הראשון נקרא ומתרגם (לפני העם) והשני נקרא ולא מתרגם. וע"ז אמרו בגמרא: איזהו מעשה עגל השני? מן ויאמר משה עד וירא משה חניא ר"ש בן אלעזר אומר לעולם יהא אדם זהיר בתשובותיו, שמתוך תשובה שהשיב אהרן למשה פקרו המעדרים, שנאמר ואשליכיהו באש ויצא העגל הזה (מגילה כ"ה.). ופירש"י מעשה עגל הראשון כל פרשת העגל עד ואשליכיהו באש, ומה שחזר אהרן וסיפר המעשה הוא קרוי מעשה עגל השני, הוא שכתוב בו ויצא העגל הזה, לא יתרגם פן ימעו עמי הארץ ויאמרו ממש היה בו שיצא מאליו, אבל המקרא אין מבינים. בירושלמי אמרו איזהו מעשה עגל השני? רבי סימון בשם ריב"ל מתשובה שהשיב משה את אהרן עד כי פרעה אהרן לשמצה בקמיהם. חנניה בר שלמיה בשם רב מתשובה שהשיב אהרן את משה עד כי פרעה אהרן לשמצה בקמיהם. ר' אחא בשם ר' בא: ומחא ה' ית עמא על אשר עשו את העגל אשר עשה אהרן. ר' מר עוקבן בשם רבנן דתמן: לא דומה ננאי יחיד בצבור לננאי צבור בצבור. ומשמע שמשום כבודו של אהרן הוא (ע"י תוספות ד"ה מעשה). ובתב הר"ף: מעשה עגל הראשון נקרא ומתרגם ולא חיישינן לכבודו של ישראל כי היכי דתהוי לחו כפרה, מעשה עגל השני נקרא ולא מתרגם פירוש משום כבודו של אהרן. ואלו הן: מעשה עגל השני מן ויאמר משה אל אהרן מה עשה לך העם הזה עד וירא משה את העם כי פרוע הוא ועד פסוק ויגוף ה' את העם (סוף מגילה). וכתב הר"ן שם שהוא הפך פירוש הגמרא ונוסח לפירוש הירושלמי. אך כנראה עיקר חילול כבוד לאהרן הוא מה שאמר "ויצא העגל הזה" כאילו יש בו ממש וגם מפני שגרם לישראל לחמוא אע"פ שכונתו היתה לשמים, כי היה דודף שלום ורצה לעכב ולרחות עבורת העגל בכל מה דאפשר, וברור הוא כי הוא בעצמו לא חמא בעגל.

[עונש העגל] עובדי העגל נענשו בשלש מיתות:

מיתת סייף שנאמר שיטו איש את חרבו והרגו, מיתת מנפת ויגוף ה' את העם, מיתת הדרוקן דכתיב ויזוד על פני המים ואמרינן לא נתבון מזה אלא לבזקן בסופות בלצבות במן (ע"ז ס"ד.). שאלה אשה חכמה את ר"א מאחר שמעשה העגל שיון ספני מה אין מיתתן שוה? אמר לה אין חכמה לאשה אלא בפלך ובר אמתר רב ולוי חד אמר זיבה וקיסר בסייף, ניפף ונישק במיתתו (מנפח), שמה בלבבו בהדרוקן. וחד אמר עדים והתראה בסייף, עדים בלא התראה במיתת, לא עדים ולא התראה בהדרוקן (ויטא ס"ז.). אמר רב יהודה שכמו של לוי לא עבדו ע"ז שנאמר ויאספו אליו כל בני לוי וגו'. איתביה בני רב פפא בר אבא לרבינא האומר לאביו ולאמו לא ראיתיו (במעשה העגל) ובפירוש

קרוך להם. הרמב"ם במורה נבוכים כתב המעם שע"ז יתנלה דבר הרציהה, לפי שברוב פעמים יהיה הרצוה מן העיר אשר סביבות החלל, וכשיצאו חוקנים ויתעסקו במדידה החיא וזקני העיר יתוודו שלא התרשלו בחקן חרדכים ושמירתם. ושאנים יודעים מ' הרג את זה, וירבו בני אדם לדבר מזה ויחקרו הענין ויגלה הרצוה. הרב בבור שור אמר דכל זה צוה הקב"ה כדי שיצא קול לנרצה ומתוך כך יבואו עדים ויעידו שהוא מת ולא תשב אשתו עגונה (רעת זקנים על דברים כ"א ב'). לרעה הרמב"ן יש מעם לענלה ערופה כעין קרבנות הנעשים בחץ כמו שעיר המשתלח ופרה אדומה, לפיכך מנו חכמים ענלה ערופה בכלל החוקים. חז"ל דרשו מזה מרת חכנסת אורחים, "ירינו לא שפכו את הדם" וכי עלה על דעתנו שזקני ב"ד שופכי דמים הם? אלא מאי ידינו לא שפכו, לא בא לירינו ופטרנוהו בלא מזונות ולא ראינוהו והנחנוהו בלא ליה. מכאן אריב"ל אין ענלה ערופה אלא בשביל צרי עין (מוסח מ"ח:). ע"ע רצ"ח.

ישיב

ענלה. ענלות: מרכבה על ארבעה אופנים. ונקראת כן ע"ש שנראית במרדפה על תאופנים כמו ענל, יוסף שלח ענלות לאביו לחביא אוהו ובני ביתו מארץ כנען למצרים (בראשית מ"ז ה'). על הענלה נשאו החבואות, כאשר תעיק הענלה חמלאה לח עמיר (עמוס ב' י"ג), וכענלות צב היו נושאים כלי חמשון (במדבר ז' ג'), וסרגי פלשתים העלו את ארון אלהים בענלה חדשה שמשכו אותה שני פרות עלות (ש"א ו' ז'). בענלות צב היו נושאים גם בני אדם, וחביאו אה כל אחיהם... בסוסים וברכב ובצבים (ישעיה מ"ב ב'). חרנומו ברחלי, כי הארמי בנה אותו מן רחל=צאן, כמו שבנה אותו העברי מן ענל ושניהם ע"ש הרקירה. אופן הענלה על כמון יוסב (שם כ"ה כ"ז). את הענלה משכו בעבותות (שם ח' י"ח). המרכבה ירוחם וגביהם וחשוקיהם וחשוריהם (מ"א ז' ל"ג). המרכבה היתה לרוב לצורך המלחמה, רחומה לסוסים מזוינים, והפנים נקרא חיק חרכב (שם כ"ב ל"ה) רכב כחל (שופטים א' י"ט). רכב המשנה (דח"ב ל"ה ל"ד), שרי הרכב וערי הרכב מקום תחנונם. רכב אש במחזה עלות אליהו בסערה חשמים (מ"ב ב' י"א). ענלה שהיא מכוסה מכל צד נקראת בלשון חז"ל קרון (carrum=carro), לבני מלכים היה קרונות של זהב (קדושין ע"ז:). ר"ל מצופות זהב.

[קרון בשבת] ליסע בקרון בשבת אסור משום שביטת בהמחו כי הוא משתמש בבעלי חיים, ומשום שמה יתחוך זמורה להנהיגה. אבל אם חנוי מוליך חקרון, לרעת הרשבים, ליכא שום אסור אפילו אם מוליכו חץ לתחום, דאיהו לא עביד מירי. אך יש לאסרו ממעם אחר שמה יפגעו בו לסמים ויהיה מוכרה לצאת משם, או שמה ישבת וירד מן הקרון ואין לו ארבע אמות הין לתחום (תרא"ש עירובין פ"ד ס' כ"א. ת"י

יהודה חמשה זקנים מב"ד הגדול שבירושלם יוצאין ומורדין מהחלל אל הערים שסביבותיו, ומצוה לסדור אפילו נמצא החלל בצד העיר וידוע שהיא הקרובה (מוסח מ"ד: מ"ה. רמב"ם רוצח פ"ט א'). אחר שמורדין ונודעה העיר הקרובה קוברין את הנחרג במקומו, וחרין זקני ירושלם למקומו וב"ד של אותה העיר מביאין ענלה בקר (בת שנה עד שני שנים) משל צבור מאותה העיר ומורדין אל נחל ששומף בחזקה, חחו "איתן" האמור בתורה, ועורפין אותה שם בקופין מאחוריה (שהיא כעין מליקה). וב"ד עם כל זקני העיר ההוא אפילו הם מאה כולם רוחצים שם במקום עריפתה ואומרים בתוך הנחל בלשון הקדש: ירינו לא שפכו וגו' והכהנים אומרים בלח"ק כפר לעמך וגו' והולכין להם, ורוח"ק מבישדן "ונכפר להם הדם" והקב"ה מכפר להם. כשמורדין מן החלל מרדקין במדה ואין מקדרין בה, ואין מורדין אלא לעיר שיש בה ב"ד של כ"ג (סנהדרין קטנה) ואין מורדין לירושלם, שירושלם אינה מביאה ענלה ערופה דאמר קרא לרשתה וקסבר ירושלם לא נחלקת לשבטים (מוסח מ"ה:). נמצא החלל סמוך לספר (ובל ארץ העמים או נמל) או לעיר שרובה גוים לא היו עורפין שהרי זה בחזקה שהרגוהו גוים. נמצא החלל מכון בין שתי עיירות יבאו ענלה ערופה בשותפות. חלל משמע דקא כשנחרג בכלי זין ולא כשהוא חנוק, נופל בשרה ולא תלוי באילן (מוסח מ"ד:). באדמה ולא טאון בגל של אבנים (ירוש' מוסח פ"ט ב'). ודרשו כי ימצא ולא בשעה שמצוי ושכיה, מכאן אמרו משרבו הרצחנים בטלה ענלה ערופה (ספרי), ולא נודע מי הכהו, ואם ראה עד אחד אפילו עבר או פסול לעדות לא היו עורפין. אין דין ענלה ערופה נוהג אלא בארץ ישראל ונוהג גם בעבר הירדן (ספרי סוף שופטים). ענלה ערופה היא בת שנה עד שתי שנים ואם היתה בת שתי שנים ויום אחד פסולה, ואין חסומין פוסלין אותה, אבל אם היתה טרפה או מחוסרת אבר פסולה כשאר קרשים. ונאמר אשר לא עובר בה ולא עלה עליה עול, כל עבודות פוסלות אותה כמו שפוסלין פרה אדומה (ע"ע). אין עורפין את הענלה אלא ביום, ואין עורפין שתי ענלות באחד. ענלה ערופה אסורה בתנאה ונקברת במקום עריפתה. נמצא ההורג עד שלא נערפה הענלה חצא וחרעה בערר. אע"פ שנמצא ההורג אחר עריפת הענלה הרי זה יחרג שנאמר אח"כ ואתה תבער הדם הנקי מקרבך (כחובות ל"ז). הנחל שנערפה בו הענלה אסורה בוריעה ועבודה לעולם. אנשי עיר קרובה שנחתארו מלחביא ענלה ערופה כופין אותה ומביאין, ואפילו לאחר כמה שנים, שחייבי ענלה ערופה שעבר עליהם יוח"כ חייבים לחביא אחר יום הכפורים (רמב"ם רוצח פ"י י').

[מעם לענלה ערופה] כתב הראב"ע יתכן שהשם צוה לעשות כן לעיר הקרובה, כי לולא שעשו אנשי העיר עבירה כדומה לה לא נזרמן להם שיהרג אדם

עגלון מלך מואב שהוא גוי ולא ידע אלא בכינוי עמד.
ישראל ושם המפורש על אחת כריב (סנהדרין ס').
ע"ע אהוד.

ב. מ.

עֵד, עֵדוּת: חנות בדבריו תוקף לדבר שראה או שמע (witness) עדות הוא ראיה (evidence) במקום שיש ספק בנאמנות או בעובדא כדי לברר הדבר. בין בדיני מסונות בין בדיני נפשות או באיסורין. ויש עדות מפי עדים ועדות מפי הכתב או השמר שחתמו העדים ונתקיים בב"ד. ומצוה על העד להעיד ובפרט אם השביעו שנאמר ושמעה קול אלה והוא עד או ראה או ידע אם לא יגיד ונשא עונו (ויקרא ה' א'). ובדיני מסונות חידוע עדות לחבירו ואינו מציד לו פסוד מדיני אדם וחייב בדיני שמים (ב"ס נ"ו). וב"ד יכולין לכופו ע"י הזמנה לבוא להעיד. אחד מעשרת הדברות הוא לא תענה ברעך עד שקר (שמות כ' ט'). דברים ה' י"ז). המעיד עדות נכונה הוא עד אמת או עד אמונים (משלי י"ד), והפכו עד כזבים (משלי כ"א כ"ח) עד שקרים עד בלעל (שם י"ט ה' כ"ח) עדי חמס (תהלים ל"ה י"א). אל תהי עד חנם ברעך (משלי כ"ד כ"ח) מחייב חנם את רעהו ומכוון להזיקו. וצריכין העדים לידע לפני מי הם מעידין ומי עתיד להפרע מהם, שנאמר ועמדו שני האנשים אשר להם הריב לפני ה' (דברים י"ט י"ז. סנהדרין ו').

[עדים שנים] בתורה נאמר לא יקום עד אחד באיש לכל עון ולכל חסאת בכל חסא אשר יחטא. ע"פ שני עדים או ע"פ שלשה עדים יקום דבר (דברים י"ט מ"ו). ומדיוק הלשון "עד אחד" שנאמר פה למדו חז"ל בנין אב שכל מקום שנאמר "עד" סתם הרי כאן שנים עד שיפרום לך הכתוב, "אחד" (סוטה ב'). ושאלו אם מתקיימת עדות בשנים למח פרט שלשה? אלא להקיש שנים לשלשה לחומה, מה שלשה מזימין את השנים אף שנים יזמו לשלשה שנחשבה לעדות אחת בין שנים בין מאה עדים (מכות ה'). ד"ע דרש מה שנים אם נמצא אחד מהן פסול או קרוב עדותו במלה אף שלשה או יותר (שם ו'). בדיני נפשות נאמר בפירוש ע"פ שנים עדים או שלשה עדים יומת המת לא יומת ע"פ עד אחד (דברים י"ז ו'). ואפילו ברור הדבר ע"פ אומדנא שזה הדג את הנפש אינו חייב מיתה בדי אדם רק ע"פ עדות שנים או יותר. ודרשו "בקש קהלת למצוא דברי חפץ" (י"ב), בקש קהלת לדון דינין שבלב שלא בעדים ושלא בתהארה, יצאה בת קול ואמרה לו וכתוב יושר דברי אמת: ע"פ שנים עדים או שלשה עדים יומת המת (ד"ה כ"א:). וכן בדיני מסונות צריכין לא פחות משני עדים לחייבו מסון בב"ד. אמנם העדות והראיה הן רק שמירה נגד בעלי דינים שהחששים שאחד מהם אינו נאמן בדיבורו אבל אין צורך בעדות בין תשובים ונאמנים. מר זוטרא ורב אדא סבא פלנו נבסיהו בהרי חרדי, אתו לקמיה רבב אשי,

מרדכי פ"ק דשבת). בספר התרומה כתוב שאסור לילך בקרון בשבת משום דמשחמש בבהמה וגו' ואפילו ינהנו נכרים עצמם הקרון אם הוליכו חוץ לתחום אסור ולא דמי לספינה וכו'. ומזה מוכיח מהרי" קולק כי בתוך התחום מיהו שרי ולא תישינן שמא יתחד ומורתוכו (מהרי"ק שורש ט"ה סי' ב'). וכתב מן הב"י: ואם הולך בקרון כל שהוא רחב ד' אע"פ שהוא למעלה מעשרה כארעא סמיכתא היא ומסוב לילך ברגליו. וכן הוא בש"ע (אורח סי' ש"ה י"ח). ודע דאם העגלה גבוהה עשרה ורחבה ד' בלא הגלגלים הוא רשות היחיד ואסור להוציא מתוכה ולא להניח בתוכה וכו'. ובעגלה ליכא משום שביתת בהמתו כיון שאינו עושה עקירה שהיא נתגלגלה, אבל אם היא עומדת ואח"כ עוקרת ה"ה מלאכה דאורייתא (מ"ג סי' רס"ז סי' ז').

[עגלה מסלת הברזל] וכתב בעל תפארת ישראל: ליסע בשבת בראספפואגען (עגלת הקיסור), אין שום היתר. דבפי ששמעתי שולי העגלה היא נמוכה מעשרה ספחים מהארץ. אמנם אפילו יהיו שולי התיבה גובה יותר מ"ט דה"ל שם מקום פסוד וכו' אפ"ה מדניחא להילוך איסור תחומין נוהג בה וכו'. ואע"פ שמדברי התוס' (עירובין מ"ג. ד"ה הלכה) משמע לכאורה דבספינה מותר לילך חוץ לתחום משום דאיהו לא עביד מירי וספינה ממילא אולא, י"ל דוקא בנהרות קל הוא שהקילו חכמים במים סכה האי סברא, משום דבלא זה אין איסור תחומין דאורייתא בימים ונהרות. ואע"פ שגם בקרון רצה רש"ם שם להקל מהאי טעמא כשגוי מנהיגו, לולא המעם שמא ירד ויצא חוץ לר' אמות. יש לומר דוקא בספינה וקרון ששוליהם ע"פ רוב למעלה מ"ט סחארץ הקיל בהך סברא דלא עביד מירי, מה שאין כן תך (עגלת הקיסור) שיש שהוא למסת מ"ט אסור, מלבד שבדאי יצטרך לידד מהקרון בשבת, ובה נזרינן כרשב"ם לאסור (כלכלת שבת סי' ט'). בשנת 1878 כאשר בנו בניוארק את מסלת הברזל העליונה שעוברת על עמודי ברזל גבוהים ברחובות העיר, רצו איזה רבנים להורות היתר ליסע בה בשבת ע"י כתבי מסע שקנו מערב שבת ובפרט ביו"ט, מסעם שהיא למעלה מעשרה. אך הרב ר' אברהם יוסף א"ש (ע"ע) הורה לאסור מסעם שבות. דמחזי בעובדא דחול, והיה חושש משום זלוזל שבת ע"י עמי הארץ שיבואו להחיד ע"ז גם מלאכה דאורייתא.

ב. מ.

עגלון: מלך מואב, אשר חציק את ישראל י"ח שנה, אחר מות חשופס הראשון עתניאל בן קנז. ויזעקו בני ישראל אל ה' ויקם להם מושיע את אהוד בן גרא והוא המ"ה את עגלון בסתר ויורשע את ישראל (שופטים ג' י"ב-ג'). וא"ר יוסי ב"ר חנינא דות בת בנו של עגלון מלך מואב הי"ה (נזיר כ"ג: ע' תוס') חכה לזאת מפני כי קם מעל כסאו בעת שאמר לו אהוד, "דבר אלהים לי אליך". ולמדו מזה ק"ו, ומה

מבבלי הענק. עד אחד אומר הרגתי איש פלוני או הרגנוהו לא ישא אשהו משום לוח שפתים, אבל אחד ישאנה, ולא אמרין רשע דאורייתא הוא ופסול להעיד, דפלגין דבורא שהיה עם הרוצחים ולא רצח (שם) דאין אדם משים עצמו רשע. עד אחד העיד לאישה שמת בעלה לא ישאנה מפני החשד, ואם עבר ונשאת יש מחלוקת אם תצא או אם לא תצא (מהר"ש בקונטרס דף ב' ע"ב).

[עד אחד באיסורין] עד אחד אינו נאמן לאסור איזה דבר ע"פ עדותו אם הבעל דבר מכחיש אותו, כגון שאומר נסמאן סחרתיך ותא מכחישו הן סחרתיך, אבל אם שוחק נאמן. אבל אם אמר אשתך זנתה ושוחק, אב"י אמר נאמן רבא אמר אינו נאמן חיי דבר שבערה ואין דבר שבערה פחות משנים (קדושין ס"ו). אבל אם הוא דבר שיוכל להתברר תוששין לדברי העד (יו"ד ס' קכ"ז ב'). ע"א ח"ח מסתמא עדות מעליא הוי ואמרין דקושמא קמסחיד, ומחזירין אברה לח"ח ומאמינים לו אם אומר שהוא שלו במביעת עין. כי כל ח"ח בחזקת שאינו משנה בדבורו עד שיבוא חמוציא ראיה שאינו נזהר (ח"מ ס' רס"ב), וגם באיסורין שפיר מצי הדין לסמוך על עדות ח"ח ולאסור על פיו. כל מקום שהאמינת תורת עד אחד אפילו עד ספי עד (hearsay evidence) נאמן, בב"ז עדות ספי עדים אחרים גרע ספי מעדות ע"א (חשובות תרשב"א ס' אלף רנ"ב).

[פסולי עדות] נאמר בחזקת אל תשת ירך עם רשע להיות עד חסם (שמות כ"ג א'), ואפילו עד כשר שיועד בחבירו שהוא רשע אסור לו להעיד עמו אפילו עדות אמת. איזהו רשע כל שעבר עבירה שחייבים עליה מלקות ואצ"ל אם חייבים עליה מיתת ב"ד. ואם עבר עבירה שאסר מדרבנן אי משום חיסור ממון הוא פסול לעדות מדרבנן. העובר על השבועה פסול לעדות. המשחק בקוביא חסיד והמלוה ברבית וכל שאינו עוסק בישובו של עולם והנהנה מנול פסול להעיד. הבוויים והמנוולים פסולים לעדות מדרבניהם. עם הארץ הוא בחזקת פסול עד שיחזק שחולך בדרכי הישרים. גוים ועבדים פסולים לעדות וכן נשים ושומרים וקטנים (ב"ב קנ"ה:). ודרשו נאמר כאן שני עדים ונאמר להלן ועמדו שני האנשים (דברים י"ט י"ז) מה שני שנאמר להלן אנשים ולא נשים ולא קטנים אף שני שנאמר כאן אנשים ולא נשים ולא קטנים, הרי למדנו שאין האשה דנה ולא מעידה (ירוש' יומא פ"א א'). אך נאמנים נשים וקטנים ועבדים במקום שהאמינת תורה לעד אחד ובפרט עדות גוי במסית לפי חומו. מוסרים לע"ז ומוסרים פהותים סגנים ופסולים. סומא בשתי עיניו פסול לעדות. קרובין פסולים לעדות (סנהדרין כ"ז:). פסולי עדות מחמת קורבה הם אחים אפילו מצד אחד מן האב או מהאם, ובניהם שחם שני בשני ובני בניהם שחם שלישי בשלישי. הארום פסול להעיד לאריסתו חתן

אמר לו, ע"פ שנים עדים יקום דבר בין לחיוב ובין לפטור, לכל עון ולכל חטאת. לדיני נפשות ולדיני מסונות, למכות ולקרבנות, להעלות לכהונה ולחוריד מן הכהונה (ספרי). לא יקום עד אחד באיש, באשה סניף? ח"ל בכל חטא אשר יחטא, אי"ב מח"ל איש? לומר לך באיש אינו קם (עד אחד) אבל קם הוא באשה לחשיאה, דברי ר' יהודה (שם). לכל עון ולכל חטאת הוא דאינו קם אבל קם הוא לשבועה (כתובות פ"ז:). לחייב את הנתבע הכופר במלוה או במקדון. ע"ע שבועה. עד אחד בב"ד זה ועד אחד בב"ד אחר או ע"א בכתב תחת השטר וע"א בעל פה מצטרפין (אלפסי ב"ב פ"א, ש"ע ח"מ ס' ל' י"א—ב). ודוקא בריני מסונות אבל בדיני נפשות צריכין שיהיו שניהם רואין את הערשה עבירה כאחד וצריכין להעיד כאחד בב"ד אחד (רמב"ם עדות פ"ד). עד ודיין אין מצטרפין לקיום השטר, דהעד מעיד על מנה שבשטר והדיין על החתימות ומאי דמסחיד האי לא מסחיד האי (ח"מ ס' מ"ו). עדות אין תוששין לטמלין, דאחוזקי סחרי בשקרי לא מחזיקין (אלפסי ב"ב פ"א. אה"ע ס' ז'): ההולך להעיד בערכאות של נזים על ישראל חבירה משמחין ליה, מאי טעמא דאינהו מפסי ממונא אפומא דחד סהרא ונסמא מפסיד ישראל שלא כדון (ב"ק ק"ג: ק"ד). ודוקא שמחא אבל אינו חייב לשלם לו (מרדכי שם ס' ק"ז). ואם תוכרה ע"פ השלמן פטור, או אם מתחלה הזמינו הגוי לישראל להיות עד איכא חילול השם אם לא יעיד לו (טור בשם הרא"ש בפסקיו). ע"ע ערכאות.

[עד אחד באשה] עד אחד נאמן להעיד על אחד שמת כדי להתיר אשהו לתנשא לאחר, או מתייבמה על פיו, וכן נאמן לומר שמת יבמה שתנשא לשוק (ש"ע אה"ע ס' קנ"ח ג') והרא"ש כתב דאינו נאמן ביבמה להתירה לעלמא. ע"א שבא ואמר ראיתי שמת במלחמה או במפולח, אם אמר קברתי תנשא על פיו, ואם לא אמר קברתי לא תנשא ואם נשאת לא תצא. כי יש חילוק בין ע"א המעיד שמת בעלה בדרך הטבע או במלחמה דחיישין דאמר בדרכי ולא דייק. וכתבו הגאונים דסתם מלחמה רמזי בתלמודא היינו מלחמה שעורכים על השדה מתנה מול מתנה חורקים חצים ואבני בלסטראות, וירא העד או האשה חמיעדה על עצמה למנער ולחזי, אבל במקום שהוא מנער ומחזי נאמן לומר נהרג (צמח צדק ס' ע"ה). ע"א נאמן במים שאין להם סוף, ודוקא דאמר אסקוהו לקמאי וחזיתיה לאחר ואשתמודענא ליה דאיהו פלוני (אלפסי יבמות פט"ז, ש"ע אה"ע ס' י"ז). וחזילו במים שאין להם סוף שהוא איסורא דרבנן להאמין ע"א להתיר האשה

תצא. כי סוכר הרמב"ם שיש להחמיר נבי שני עדים המכחישים זה את זה מהיכא שאין כאן רק אחד שאומר נחקרשתי והיא מכחישתו. עד אחד בא להעיד שמת האיש שהלך למדינת חים והתירו ב"ד לאשתו על פיה ואח"כ בא ע"א והכחיש את הראשון ואמר לא מת. חרי זו לא תצא מהתירה הראשון ומותרת לינשא. שע"א נאמן בעדות אשת כשני עדים בשאר עדות והעמיד חד נגד תר והאשה בחזקתה (אה"ע סי' י"ז ל"ז). אבל אם באו את"ב שנים ואמרו לא מת אע"פ שנשאת תצא. ודוק כשהיה האחד שנשאת על פיה כמו השנים שבאו והכחישו אותו. כגון שנשאת ע"פ איש אחד ובאו שני אנשים והכחישו אותו, או אם נשאת ע"פ אשה ובאו שתי נשים והכחישו אותן. אבל אם נשאת על פי איש ובאו נשים רבות והכחישוהו חרי זה כמחצה על מחצה דלא תנשא ואם נשאת לא תצא. וכן הדין אם נשאת ע"פ עד כשר ובאו עדים פסולין והכחישוהו; אם שנים אומרים מת ואחד אומר לא מת תנשא לבתחילה; אם עד פסול אומר מת ועד כשר אומר לא מת תצא. ע"א אומר שמעתי מפי רבים שמת בעלה וע"א אומר ששמע מפי אחד שלא מת אסורה להנשא (ב"ת סי' ע"ד). דלא אולינן בתר רוב דעות ששמע העד מפייהם רק בתר המעידים בפנינו אולינן והוי תר נגד חד ולא תנשא. אבל בעדים המעידים שלא מפי אחרים רק מעצמם אולינן בתר רוב דעות. דתניא ר' נחמיה אומר כל מקום שהאמינה תורה עד אחר הלך אחר רוב דעות ועשו שתי נשים באשת אחת כשני אנשים באיש אחד אבל שתי נשים באיש אחד כפלגא ופלגא דמי (יבמות ק"ז). עד אחד אומר נתגרשה וע"א אומר לא נתגרשה לא תנשא. ואם היתה בחזקת אי"א אלא על פיהם ויש הבחשה בעדות כגון שאהר אומר נתגרשה ואחד אומר מעולם לא היו בה ספק קדושין תנשא לבתחילה. אע"פ דתרווייהו אומרים שהיתה אי"א מ"ס הואיל ואחד עכ"פ שקרן הוא דהא מכחישים זה את זה אי אפשר להחזיקה לא"א על פיהם (עי' קדושין ס"ה:). וברמב"ם פוסק דאפילו מכחישים זה את זה חרי היא בחזקת אי"א ותצא (הלכות גירושין פ"ב). לענין איסורין. עד אחד שהעיד על השוחט ששחט שלא כהוגן והוא מכחישו, שאין ע"א נאמן בהכחשה ואין לפסול השוחט בעדותו, ומשום לא יקום עד אחד היה דאוי להעניש העד אם לא היה המעם דאפרזשי מאיסורא. עכ"ז יש ליתן לב כפי מה שהוא האדם המעיד והאדם השוחט, ואם העד בר פסא ואיש נאמן ראוי להרחיק עצמו ממנו ולחפש אחריו אם שוחט ראוי הוא, אבל לא לפסלו מיד. והעד מותר להבא לאכול משהימתו ולא שויה אנפשיה חתיכא דאיסורא לעולם, אך השוחט עכשיו אסורה לו (י"ס של שלמה סי' ג'). דין ע"א המציא שם תע על אדם כשר ואימתי ראוי לעונש (רשב"ם ת"ב סי' רמ"ז, מהרי"ק

וחותנו פסולין, אבל אבי החתן ואבי הכלה מעידים זה לזה. אודב ושונא אע"פ שפסולין לרוב כשרים להעיד. ע"ע קרובים. הנגעים בעדותם פסולים להעיד (ב"ב מ"ב). ע"ע נוגע בדבר. ואין העד נעשה דין, שלא יורה בדין שהעיד עליו, שנאמר ועד לא יענה בנפש למוה, ר"ל לא יענה ללמוד זכות או תוכה אחר שהעיד. וגם ממעם דבעינן עדות שאתה יכול להזימה וכיון שהעדים עצמם ריינים לא ירצו לקבל חומה על עדותן (עי' להלן). עד הנומל שבר להעיד עדותו במלים (בכורות פ"ד ר'), אך אינו נאמן לומר נמלתי שוחד להעיד דמשים עצמו רשע (דברי ריב"ז סי' שכ"ב). אבל מותר ליקח החוצאות שהוציא לצורך עדותו. עד הפסול מן התורה שחעיד עדותו במלה אע"פ שלא הכריזו עליו בבתי כנסיות ובבתי מדרשות, והפסול מדבריהם העדות שהעיד קודם שהכריזו עליו כשרה (ש"ע ח"ט סי' ל"ד כ"ג). עד שאמר פלוני מת וקראו לו לב"ד וגזרו עליו חרם ולא רצה להעיד ואחר שני ימים חזר ואמר שבשביל שהקנימוהו לא רצה להעיד ואז העיד, נראה דאין כאן עדות, ואסתלאות לא מהניא דהא איסורא עבר (שר"ת מהר"א בן חיים ח"א סי' ל"ז).

[עדות כשמן] העדים ששלחו עדותן בכתב לב"ד אינו עדות, דכתיב על פי שנים עדים, מפייהם ולא מפי כתבם (גיטין ע"א). ויש מכשירין אם העדים ראויים להעיד ואינם אלמים (מור בשם ר"ת). ואין נוהגין בן (הרמ"א). אם העד אינו זוכר הדבר על בוריו יוכל לחדש וברונו ע"י הכתב, או ע"י איש אחר המזכירו. והוא שיהיה זוכר אח"כ הדבר מעצמו, אבל אם הבעל דין מזכירו לא יעיד, ורק לת"ח האמינו שבדאי לא יעיד אם אינו זוכר הדבר אח"כ מעצמו אע"פ שבעל דין הזכירו. עדים חתומים על השטר כמו שנחקרה עדותן בב"ד, חותבין דיני ממונות ע"פ עדות שבשטר אע"פ שאין העדים קיימין כדי שלא תנעול דלת בפני לוי. עדי גמ אין חותמין אלא זה בפני זה ואם תתמו זה שלא בפני זה הנם פסול, כי כך החקינו חכמים (גיטין י"ז). רמב"ם גירושין פ"א כ"ד. מי שטען על כתובת אשתו שחיה עם הארץ ולא הבין כשקרא החזן הכתובה והתנאים אין שומעין לו (ח"ט סי' ס"א י"ג), דמסתמא שאל וידע, והיה לכל השמרות וכו' דכל הנותן סומך על כל מה שיכתוב הסופר (הלכות שם). [הכחשה] בעדות הנגעת לאשה אם שני עדים מכחישים זה את זה, כגון שע"א אומר נחקרשתי וע"א אומר לא נתגרשה, אם אמר שמעולם לא היתה לה ספק קדושין תנשא לבתחילה משום דמקמינן לה בחזקת פנויה. ואם מעידין בספק קדושין, כגון שזרק לה קדושין, אחד אומר קרוב לו ואחד אומר קרוב לה לא תנשא ואם נשאת לא תצא (ש"ע אה"ע סי' מ"ז ג'). לדברי תרמב"ם (אישות פ"ט) אם אמר עד אחד מקודשת והיא אומרת לא נתקדשתי חרי זו מותרת. אחד אומר מקודשת ואחד אומר אינה מקודשת לא תנשא ואם נשאת לא

שורש ל"ג סי' א').

[חקירה ובדיקה] תורה הוזהרה על החקירה והדרישה בעדות כדי לתצוא דין אמת וצדק. בעיר הנדחת נאמר ודרשת חקירת ושאלת היטב והנה אמת נכון הדבר וגו' (דברים י"ג ט"ז). בעובדי ע"ז נאמר והוזהר לך ושמעת ודרשת היטב והנה אמת נכון הדבר (שם י"ז ד'). ובעדים זוטמים נאמר ודרשו השופטים היטב וגו' (שם י"ט י"ז). ולמדו חז"ל שצריכין שבע חקירות ובדיקות במספר המלות ודרשת חקרת... היטב, ודרשת היטב, ודרשו... היטב. בדיני נפשות היו בודקין העדים בשבע חקירות אלה: א') באיזה שבוע (שמיטה), ב') באיזו שנה, ג') באיזה חרש, ד') בכמה בחרש, ה') באיזה יום, ו') באיזו שעה, ז') באיזה מקום? מכירים אתם אותו? חתרתם בו? העובד ע"ז את מי עבד? ובמה עבד? כל המרכה בחקירות הרי זה משובת. שבע החקירות בזמן ובמקום בעיני בעדות כדי שיהיה אפשר לעדים אחרים להזימם, ולומר עמנו הייתם באותו זמן במקום אחר, ולכן אם אחד מהעדים אינו יודע להשיב על אחת מהשאלות האלה במלה כל העדות ואפילו הם מאה, בי עדות שאין אתה יכול להזימה אינה עדות. הבדיקות הן בנוף המעשה שאינו נוגע לזמן ומקום, ולכן אם אמר עד אחד אינו יודע לא במלה העדות בשביל זה. ריב"ז ברק פעם אחת בעוקצי תאנה, שהיו מעידים על איש שהרג את הנפש תחת התאנה וברק אותם לדעת אם העוקצים היו דקין או נסין ואם התאנות היו שחורות או לבנות. אחד חקירות ואחד בדיקות בזמן שהעדים מכחישים זה את זה באיזה דבר ערוהם במלה. אולם אם ההכחשה היא באופן שאפשר להם למעות בנקל, ולא כוונו לשקר עדותן קיימת. כגון אחד אומר בשנים בחרש ואחד אומר בשלשה עדותן קיימת. שאנו תולין שזה יודע בעיבורו של חרש זה אינו יודע, אבל אם ההכחשה היא בשני ימים עדותן במלה. אחד אומר בשני שעות ואחד אומר בשלש עדותן קיימת, אחד אומר בשלש ואחד אומר בחמש עדותן במלה. ר' יהודה אומר קיימת דבולי האי טעו אינשי, אבל אם אחד אומר בחמש ואחד אומר בשבע עדותן במלה, שבחמש מהם במזרח ובשבע מהם במערב (סנהדרין מ"ג.). שמעון בן שמח אומר הוי מרכה לחקור את הערים והוי זהיר בדברך שמה מתוכם ילמדו לשקר (אבות פ"א ט'). כשעדים מעידים בבון צריכין חקירה ודרישה יותר, שיש לחוש שמשקרין ובעצה אחת כוונו לשונם (ח"מ סי' כ"ד). דבר תורה אחד דיני ממונות ואחד דיני נפשות בדרישה וחקירה, ומה טעם אמרו דיני ממונות לא בעיני דרישה וחקירה? כדי שלא תנעול דלת בפני לוין (סנהדרין ג'). ורק בדין מרומה צריכין דרישה וחקירה אפילו בדיני ממונות שנאמר צדק צדק חרדוף (שם). עדי גיטין וקדושין ועדי כעור שהם עדי זנות לאסור אשה על בעלה צריכין דרישה וחקירה (סמ"ג מע"ס מ"ח). אין בודקין עדות

נשים ענוות בדרישה וחקירה ואפילו אם הוכחשו בבדיקה כשרים (מוד אח"ע סי' י"ז). בענין ענוות דאתתא אין לדרוש ולחקור רק מה שיוכל האדם להוכיח מתוך העדות למיץ הענוותה, שאם באת לחוש ולמצוא צדדים לאסור ולחלות חרבים באופן אחר, לא הנחת מקום לשום עדות. כי בכל דבר יוכל אדם לומר ולכדות סברות מלכו, ומעולם לא ימצא מקום להתיר שום ענוותה. אלא זה דרך כל הגדולים אשר ראינו דבריחם שלא ידקדקו יותר מדאי בעדות ענוותה (משפטי שמואל סי' פ', מהרח"ש סי' ל', מקור ברוך סי' כ"ג). אע"פ שהרמב"ם הצריך לדרוש ולחקור על גוף העדות (בנוי מסיה לפי תומא), כי שמה אמר בדדמי, דקא כשהנוי לפנינו אבל אם אינו לפנינו אע"פ שהעד השני אמר ששמע סתם לית לן בה מאחר שהעד האחר אינו לפנינו ודבר שאי אפשר הוא לחקור ולדרוש אותו לא חיישינן לברדמי (משאת בנימין סי' מ"ד, הר"ם אלשקר סי' כ"ה וסי' ק"נ). בדין מרומה שיש לחוש לרמאות בעיני דרישה וחקירה אפילו בעדות נשים (ש"ת הרא"ם סי' צ"ד, מהרח"ש אח"ע דף ל"ד), וכן היכא דאיכא דברים בנו בעי דרישה וחקירה (מהרי"ז סי' ק"ץ). בעדות החדש בעי דרישה וחקירה משקלקלו הכותים, אבל דין תורה אין מודקקין בעדות החדש (רמב"ם קדוש החדש פ"ב). קודם בדיקת העדים מאיימין עליהם וקוראים לפניהם הפסוקים נשיאים ורוח וגשם אין וגו' מפני וחרב וחץ שנק איש עונה ברעהו עד שקר (משלי כ"ה). אמר רב אשי אמר לי נתן בר מרזטרא אמרינן להו סהדי שקרי אאורייהו וילי דכתיב בנכות חזרעאלי והושיבו שנים אנשים בני בלעל נגדו ויעידוהו לאמר ברכת אלהים ומלך (מ"א כ"א). ומודיעין אותם כה עדות שקר ובגשת המעיד כה בעוה"ז ובעוה"ב, ושהוא בווי בעיני שוכריו (ש"ע ח"מ שם).

ביבליגרמא: רמב"ם הלכות עדות; ש"ע ח"מ סי' כ"ח—ל"ד; פראנקל, דער געריכטליכע בעוויין נאך מאזאיש-תלמודישעם רעכטע, ברלין 1846; קליין, דאס גע-זעמץ איבער געריכטליכע בעווייזעפראחרען נאך מאזאיש-תלמודישעם רעכטע.

א.

— [שכונת העדות] כל מי שיועד עדות לחבירו וראוי להעידו ויש לחבירו תועלת בעדותו חייב להעיד. עד אחד לא יעיד אלא בדבר ממון שמביא לידי שבתה או בדבר אסור לאפרישי מאיסורא. אבל אם כבר נעשה האיסור לא יעיד דאינו אלא כמוציא שם רע על חבירו. בדיני נפשות מחויב להעיד בב"ד אפילו אם אין חובעים אותו להעיד, וברדי ממונות אינו מחויב אלא א"כ תבעו הבעל דבר שיבוא להעיד. ויש לו רשות להחרים בבית הכנסת כל מי שיועד לו עדות שיבוא ויעיד. אם תבע אותם להעיד בדבר שיש בו כפירה ממון וכפשו ונשבעו שאינם יודעים לו עדות וחזרו והודו שנשבעו על שקר, ע"ז כחוב אם לא יציד ונשא עונה וחייבים לחביא קרבן

דבר, חצי דבר על פיו של זה וחצי דבר על פיו של זה (כתובות כ"א.). עד אחר בכתב ועד אחר בעל פה מצרפין ואפילו בשני בחי דינין יבוא ב"ד אצל ב"ד ויצרפו עדות, ומובן דזה הוא רק בדיני מסונות (ב"ב קס"ה). עדות שבטלה מקצתה בטלה כולה, כלומר אם נמצא אפילו בשלשה עדים או יותר אחד מהם שהוא קרוב או פסול בטלה גם עדות הכשרים, ואין חילוק בזה בין דיני מסונות לדיני נפשות בר' נחמן שפסק כרבי (טבות ו'). בעדות בעינין לפעמים תחלתו וסופו בבשרות, כלומר שבין בשעת ראית העדות ובין בשעת הגדת העדות צריך להיות עד בשר וראוי, לענין קרוב ע"י נשואין כגון חתן וחתונה אע"פ שנתרחקו לבסוף ע"י מיתת האשה או שנחנשה, אע"פ שסופו בבשרות הוא פסול לעדות. אבל בפסול משום שהוא נוגע לעדות אינו בן ראף דתחלתו לא חיתה בבשרות ורק סופו חיתה בבשרות הוא בשר לעדות. ובפסול עבירה דעת הש"ך דנ"ב לא בעינן תחלתו וסופו בבשרות. אחר שהעיד העד בב"ד אין יכול לחזור בו, דכללא הוא כיון שהניד שוב אינו חוזר ומניד, אבל יכול לחקן דבריו תוך כדי דיבור, וכן בדבר שמובית ונראה שטעה וטעות בזו מצויה יכול לחזור בו, ואין בזה משום חוזר ומניד, ובפרט אם אינו סותר עיסר דבריו רק מפרש אותם מפני דמשתמע לתרי אפי' וסובלים ביאור. ואם אמרו אח"כ שהעידו עדות שקר, עדותם הראשונה קיימת דכיון שהניד שוב אינו חוזר ומניד, אבל נאמנים לנבי עצמם לילגם לו כל מה שהפסידותו משום דיני דגרמי (הרא"ש בלל ג"ט סי' ו'). ע"ע דיינים; ערכאות; שבועה; שטר.

ש. א. — ג. ה. ב.

עד זומם: כתוב בתורה כי יקום עד חמס באיש לענות בו סרה וגו' ודרשו השופטים והנה עד שקר הער, שקר ענה באחיו ועשיתם לו כאשר זמם לעשות לאחיו ובערת הרע מקרבך וגו', ולא תחוס עינך נפש בנפש עין בעין וגו' (דברים י"ט טז—כ"א). חז"ל למדו כי הכתוב מדבר פה בעדים זוממים מלשון לענות בו "סרה" דבר שאינו, שחוסר העד הזה מכל העדות הזאת, ביצר? שאמרו להם והלא עמנו הייתם באותו היום במקום פלוני (ספרי). תנא רבי הושעיא בשתי כתי עדים הכתוב מדבר, כי יקום עד חמס באיש, עד זומם שהוא עינה באיש לענות בו סרה—בו ולא בעדותו (ירוש' מכות פ"א ז'). ובבבלי דרש רבא והנה עד שקר הער, עד שתשקר גופה של עדות, ר"ל ישמעאל תנא לענות בו סרה עד שתוסר גופה של עדות (מכות ב'). זה שייך רק בעדים זוממים האומרים לעדים הראשונים עמנו חיינם ואין כאן עדות כלל. כי יש חלוק בין הכחשה לחומה, הכחשה היא בפרטי העדות בנוגע לתחורג וההורג והומת היא בעדים לבדם, ואמרו במשנה אין העדים נעשין זוממין עד שיזימו את עצמן. ביצר? אמרו מעידין אנו באיש פלוני שהרג את

עולה ויורד ואין חילוק בזה בין שונג למזיד, והו' אחד מהארבעה דברים שחייבים עליהם קרבן במזיד כמו בשונג ע"ע שבועה. אולם אם שבחו עדותן לגמרי ונשבעו שאינם יודעים לו עדות וחזרו והזכירו פטורים. דאנוסים הם, דהאדם בשבועה פרט לאנוס. חיוב קרבן הוא רק אם כפרו העדים בב"ד בין במושבט מפי עצמו ובין במושבט מפי אחרים. אולם דעת הרמב"ם (שבועות פ"ט) דבמושבט מפי עצמו חייב אפילו בפרו חוץ לב"ד, ובמושבט מפי אחרים ולא ענו אמן אחד השבועה אינו חייב אלא דוקא בב"ד. ובכר העיד שם הכ"ס דלא ידע מהיכן למד הרמב"ם חילוק זה. שבועת העדות אינו נוהג אלא בראוין להעיד, לאפוקי קרוב או פסול או אשה וקטן או זלזל, ולדעת רב אחא בר יעקב אף גם בפסולי עדות דרבנן אינו נוהג שבועת העדות (שבועות ל"א). המושבע עדי קרקע עבדים ושטרות או ערי קנס פטורים מקרבן (רמב"ם שבועות פ"ט ג'—ד'). המושבע עד אחד פטור מקרבן, אבל אם מושבעו להעיד שמה בעלה ובכר והורה חייב בקרבן, מושבע עד סומא אחרי שנסתרה בפני שנים חייב בקרבן שהרי בכבישת עדותן יש הפסד ממון (שבועות ל"ב).

[קבלת העדות] קבלת העדות צריכה להיות בפני שלשה מומחין שהם דיינים, היודעים הלכות עדות, ואם יש תקנה בעיר ששופרי הקהל גובין עדות העדים הרשות בידם לעינות כן. אין מקבלין עדות אלא ביום, מלבד אם שני בעלי הדינים מסכימים לקבל העדות גם בלילה. אין מקבלים עדות שלא בפני הבעל דין, שנאמר והוער בבעליו, יבא בעל השור ויעמוד על שורו, ודוקא בדיני נפשות ודיני מסונות, אבל בקטטות ומריבות שיש לחוש שאם יעידו בפניהם יתקוממו עם העדים או זה עם זה, בכגון זה תקנו הנאונים שמקבלים העדות שלא בפניהם (חנהת מרדכי). אם הבעל דין חולה או שהעדים חולים מקבלים עדותם שלא בפני הבעל דין, ואם היו העדים דוטים לילך למרינת הים ושלחו לבעל דין לבוא ולא בא או שאינו מצוי בעיר מקבלים עדותן שלא בפניו.

[עדות שלמה] נאמר ע"פ שנים עדים יקום, "דבר" ולא חצי דבר (ב"ק ע'). ביצר באו להעיד על אחד שהוא גדול והעיד אחד שראה לו שער אחד בימינו והשני בשמאלו אינו כלום שכל אחד לא העיד אלא על קצת הסימנים. עדות מיוחדת כגון אחד רואה מחלון זה ואחר רואה מחלון זה ואין רואין זה את זה, כשר בדיני מסונות אבל לא בדיני נפשות (מכות ו'). בדיני מסונות אין אנו צריכים שיראו העדים המעשה בבת אחת אלא אפילו בזה אחר זה סגי וגם הגדתם לפני ב"ד יכול להיות זה שלא בפני זה, ושומעין דבריו של זה היום ובשיבוא חבירו למחר שומעין את דבריו (סנהדרין ל'). כל אחד מהשני עדים צריך לחייב מחצית התביעה ואם אחד מהם מחייב ג' חלקי התביעה והשני חלק א', ע"ז אמרו א"ב נפיק כולה ממונא נבי רבעא אפומא דחר סהרא ואנן בעינן ע"פ שנים עדים יקום

הנפש, אם באו עדים אחרים ואמרו על הנהרג או ההורג "זה היה עמנו" אין אלו זומטין, רק הכחשה ובטלה עדותו והרצח פטור והן פטורין. אבל אם אמרו לעדים האין אתם מעידין שהרי אתם הייתם עמנו אותו היום במקום פלוני, הרי אלו זומטין ונהרגין על פיהם (שם ח'). העידותו שהוא חייב להבירו מאתים זה ונמצאו זומטין משלשלין ביניהם (כל אחד מהעדים משלם חלקו), אבל אם העידותו שהוא חייב מלקות ארבעים ונמצאו זומטין כל אחד ואחד לוקה ארבעים. כי כלל הוא משלשלין במטון ואין משלשלין במכות. ר"ל מצטרפין במטון ואין מצטרפין במלקות (שם). אמנם לא בכל פעם מקיימין ועשיהם לו כאשר זמם לעשות לאחיו. כגון אם מעידין באיש פלוני שהוא בן נרושה או בן חלוצה, אין אומרין יעשה זה בן נרושה או בן חלוצה תחתיו, אלא לוקה ארבעים על לאו דלא תענה ברעך עד שקר. וכן אם מעידין באיש פלוני שהוא חייב נלות אין אומרין יגלה זה תחתיו אלא לוקה ארבעים. וכן אין משלמין את הכופר, אם העידו בשור המועד שהרג את האדם והחטמו, והיו מחייבים את הבעלים כופר, דכתיב אם כופר ישת עליו (שמות כ"א). גם אין נמכרים בעבד עברי אם העידו שנזב ואין לו מה לשלם שנמכר בנכבתו. תניא כל הזומטין מקדימין לאותו מיתה (שהעידו לשקר) חוץ מזוממי בת כהן שהיא בשרפה והם בחנק (שם). עדים זומטין אין צריכין התראה, מאי מעמא? מי איכא מידי דאינהו בעו למיקטל בלא התראה (כי כל המעשה שקר הוא) ואינהו בעו התראה! הא בעינן ועשייתם לו כאשר זמם לעשות לאחיו (כתובות ל"ג). עד זומם אביי אמר למפרע הוא נפסל (משעה שהעיד), רבא אמר מכאן ולהבא הוא נפסל (משעה שהחזם ואילך). מעמא דאביי הוא מההוא שעתא דאסחיר הוה ליה רשע והתורה אמרה אל תשת רשע עד. פ"י בנזן שהעיד בב"ד כר"ה ניסן והחם בתשרי כל העדות שהעיד מניסן כלן פסולין, ואם הוא עדות בשטר משהחזק השטר בב"ד מאותו היום נפסל העד אע"פ שאחר זמן באו העדים שפסלוהו. רבא אמר עד זומם חידוש הוא ואין לך בו אלא משעת חידוש ואילך. והחידוש הוא מאי חזית דציית להני ציית להני, כי הם שנים כנגד שנים ומדוע נאמין להתאחרונים? אלא היא נזרה הכתוב (ב"ק ע"ב:). ומפני שער זומם הוא חידוש הגבילו חכמים את עונשו, עד שיזימו את עצמן של העדים באמרם עמנו הייתם, ואין נהרגין עד שזימו שניהם. באו אחרים והזימום באו אחרים והזימום אפילו מאה כלם ייהרגו. ר' יהודה אומר איסממית (*adtratos*) לשון ערעור וקסמה) היא זו ואינה נהרגת אלא כת הראשונה בלבד. כי נמלו עצה ביניהם לעורר שגאה וקסמה ולהזים את כל חבא להעיד עליו. ולדברי רבא הכי קאמר, אם אינה אלא כת אחת נהרגת אי איכא מפי אין נהרגין. באופן שאי אפשר לחרוג רק כת אחת בלבד ולא להוסיף על החידוש. וזאת היתה

המחלוקת בין הפרושים והצדוקים. כי חכמינו אמרו אין העדים זומטין נהרגין עד שיגמר הדין, והצדוקין אומרים עד שיהרג שנאמר נפש תחת נפש. אמרו להם חכמים והלא כבר נאמר ועשייתם לו כאשר זמם לעשות לאחיו והרי אחיו קיים, וא"כ למת נאמר נפש תחת נפש הא אין נהרגין עד שיגמר הדין ונחשב נברא קטילא. ולפי חז"ל אי אפשר לחרוג רק כת אחת. ותנא בריבי אומר לא חרגו נהרגין חרגו אין נהרגין. אמר אביו: בני, לאו ק"ו הוא! אמר לו למדתנו רבינו שאין עונשין מן הדין וכו' (מכות ח'). והמעם כתב חרמב"ן דמכין שנהרג נחשב שחיה אמה אשר העידו עליו הכת הראשונה ובעונו מה, ואלו היה צדיק לא יעזבונו ח' בידם, וכמ"ש ח' לא יעזבונו בידו ולא ירשיענו בחשפמו. ועוד שלא יתן ח' לשופטים לשפוך דם נקי כי המישפם לאלהים הוא, ומה שב"ד עושה הקב"ה מסכים על ידם. וכתב ר' עכריה מברמנורא בפ"י על התורה, שאם היו נהרגין נמצא שאין לדבר סוף שיהיו קרובי הנחרג מביאין עדים אחרים לחרוג המזימין וכן קרובי הנהרגין וכן עד סוף העולם עכ"ל. אמנם עיקר המעם הוא שלא הניחו לחרוג יותר מהכת הראשונה כדי שלא להוסיף על החידוש שהוא נזרה הכתוב, ושלא לשפוך דם נקי, כי ממה נפשך כת אחת נקיית מעון ונהרגת ע"פ עדות שקר. ועוד מעם אחר משום זילותא דבי דינא שלא יזלזלו העם במשפט הדיינים לומר כי שפכו דם נקי, כי על כל פנים נהרגו כמת אנשים על לא עון בכפם. אבל אם נהרג איש אחד ע"פ כת הראשונה יאמינו העם כי בודאי חקרו ודרשו חשופים היטב והכירו כי העדים הזוממים היו שקרנים. ולהיפך אם לא נהרג האיש אלא העדים שהחטמו יאמינו העם כי חשופים חקרו ודרשו ומצאו כי היו עדי שקר. אבל אם ייהרגו כלם, הלא יבינו העם כי עכ"פ מעו חשופים בדין וממני שפכו דם נקי, ולכן נזרו כי בעדים זוממים תחת רק חריגה אחת ולא יותר.

א.

עדות מסכת: מסכתא בסדר נזיקין במשניות ואין עליה נמרא. היא מסודרת אחר שבועות אע"פ שהיא מן המשניות הקדומות בזמן. חרמב"ם בהקדמתו לסדר זרעים יאמר: "וסדר עדות אחר מס' שבועות בשביל שמס' שבועות יש צורך אליה תמיד, ועדות הם הצעת הדברים שהעידו בהם לפני השופטים בעתים ידועים וקבלו אותו מהם" וכו'. מס' עדות נשנית ביום שהזיכונו את ראב"ע בראש, וסילקו שומר פתח בית המדרש ונכנסו כל תלמידי חכמים, וכל אחד העיד מה ששמע מרבותיו, ולא חיתה הלכה שהיתה תלויה בספק שלא פירשות (ברכות כ"ה). מתוך שרבו התלמידים רב החרוד והפלפול (רש"י). בתלמוד נקראת עדות בשם "בבירתא", ואמרו הלכה כר"י הואיל ותנן בבבירתא כוותיה (ברכות כ"ג). וכן הלכת כר"ם (קדושין נ"ד:)

בבא העיד ה' דברים, הלכות אחדות בעניני מהרה ומוסאח שהעיד ר' יהושע לר' נחוניא בן אלינן איש כפר הבבלי ור' אליעזר. פ"ז: דינים שונים שהעיד ר' יהושע ור' צדוק. ור' יקים איש הדד. ור' פפייס, מנחם בן סננאי ור' נחוניא בן גודנא. פ"ח: הרבה הלכות שונות שהעיד ר' יהושע בן בתירא ור"ש בן בתירא, ר' יהודה בן בבא, ר' הכהן, ר' יוסי הכהן, ור' זכריה בן הקצב, ר' יוסי בן יעזר איש צרידה, ר"ע, ר' יהושע ור' אליעזר. הלכה למשה מסיני שאין אליהו בא לממא ולמהר וכו' אלא לעשות שלום בעולם.

[גמרא] הרב חזקיה בשם הגדולים (אות ש') כתב: ראיתי בב"ש שחבר ר"ש סיריליו גמרא על מסכתא ערוות שקיבץ מדברי התלמוד דשייכי לה והוסיף נפך בלשון תלמוד. וביאר עליה פירוש רחב, וכאח לירי גמרא זו וכו', ומר"ש ערני במלאכת שלמה (כ"י) מביא מגמרא זו ופירשוהו, ובעל שדה יהושע מזכירו בודעים. החבור הזה נמצא בכ"י באוצר חספרים של המנחת חברה דוד גינצבורג בפמברבורג. ולוח המפתחות ממאמרי הגמרא הנ"ל אשר אצר. ואסף המחבר מכל השי"ס בבלי וירושלמי ומדרשים מונה באוצר חספרים בברי טיש מחיאות בלונדון, יחד עם פירוש ירושלמי על סדר זרעים ושקלים מהמחבר הנ"ל (ע"י כרם חסד ה"ה 170, ח"ו 50).

מ. מ. ה. מ. ג.

ערן: ארץ שמנה ומבורכת אשר בחר ח' לאדם והוח לשבת שם בתוך הגן אשר נטע במזרחו. בגן צמחו כל עץ מאכל עם עץ החיים ועץ הרעה מוב ורע, וכן הערן יצא נהר להשקות את הגן. הנהר הזה נפרד לארבעה ראשים: שם הראשון פישון הסובב את ארץ החוילה, ושם השני גיתון הסובב את ארץ כוש, ושם השלישי חדקל ההולך קרמט אשור, והנהר הרביעי הוא פרת (בראשית ב'). ובנראה היה מקום הערן בארם נהרים שנקרא טיסופוסומיא. יש"ר בביאורו על החורה אומר: במזרחו של עולם היה מקום ערן ועונג במחוז שוח האויר והמזג, נברא בתכלית העונג דשן ושמן ממע ח' להתפאר, ולזה נקרא ערן. ושם הבין ה' לאדם מקום לשבת בו, ונור שיהיה גן במקום החוה, כלומר מקום אילנות הסובבים בענפיהם וגוננים על היושבים תחתם, והיושב שם את האדם אשר יצר. והנה מקום הגן הזה נובל למצוא בקירוב ע"פ ההודעות שפרס לנו הכתוב, והסברה היותר מתיישבת על הדעת היא, שהיה הגן במדינת ארמיניא במחוז שהיה בין מצא ד' הנהרות Phasis, Araxus, Tigris, Euphratis. ונהר יוצא מעדן להשקות את הגן, וסתם נהר במקרא הוא פרת. אך מצא הנהר מעדן. נעלם מאתנו עתה, ואולי נכלל זה בין השניים הרבים שעשה המבול על פני התבל. ארץ ערן תזכר פעמים רבות בכת"ק כמו ובני ערן אשר בתלאש (מ"ב י"ט י"ב, ישעיה ל"ז י"ב) חרן כנה וערן (יחזקאל כ"ז כ"ג), יונתן תרגם ערן הדייב שהוא בארץ

ופירש"י מס' ערוות קרי בחירתא שכל דבריהם העידו כפי הגדולים והלכה כמותן, ובסדר תנאים ואמוראים (פ"ד הוצאת גראסבערג) כל עדות שהעידו בבחירתא דבר ברור הוא. הערוך (ערך בחר) יאמר כי בחירתא היא מס' ערוות שהלכותיה מובחרות ומקובצות מכל השינה, והמערך מביא דעת ר"א שאינו מלשון עדות אלא מלשון "עידית" שהוא חסובחר שבכל מיני הקרקעות. והיינו דקרי לה בחירתא. ואפשר כי השם "ערוות" מובל שתי הכוונות, לשון עדות ולשון עידית, לפי שבמס' הזאת נכללו הלכות מובחרות, והלכות ברורות שהעידו מפי הגדולים. כל עדות הלכה אחר מחלוקת (הליכות עולם דף ל"ו:) ולדעת רש"י כל עדות הלכתא היא בכל מקום (חולין י"ח:). ונכללו בזה המס' הלכות מענינים שונים ואע"פ שאינם מכוונת המס' ואין בהם עדות. וכמו בן הלכות הרבה שאין בהן עדות מוסף מאשר החכור בסקומותיהן מן המשנה (פ"ה הרמב"ם לערוות פ"ב י').

[חוכן המסכתא] במס' ערוות יש שמונה פרקים.

פ"א: שדברי ב"ש ובי"ח נדחו מדברי חכמים, ועדות הנדריים שאדם חייב לומר בלשון רבו, ולמח מזכירין את דברי שמאי והלל לבמלה. ודברי היחיד בין המרובין. וברך אנב תנא עוד מחלוקות אחרות. ואלו הדברים שחזרו ב"ה להורות בדברי ב"ש. פ"ב: ארבעה דברים שהעיד ר"ה סגן הבהנים, שלשה דברים שאמר רבי ישמעאל לפני חכמים בכרם ביבנה, שלשה דברים שאמרו לפניו ולא אמר בהם לא איסור ולא היתר ופרשן ר' יהושע בן מתיא. עוד שלשה דברים שאמר ר' ישמעאל ולא הודה לו ר"ע, ושלשה דברים שאמרו לפני ר"ע. ועוד שלשה דברים שאמר ר"ע ושעל שנים הודו לו ועל אחד לא הודו לו. חמשה דברים שהאב זוכה לבנו ועוד חמשה דברים של שנים עשר הדש. פ"ג: מחלוקת בעניני מהרה ומוסאח ובעוד איזה ענינים, ארבע ספקות שר"י ממא וחכמים מטהרין, שלשה שר"י צדוק ממא וחכמים מטהרין, ארבעה דברים שר"י ממא וחכמים מטהרין, שלשה דברים שר"י מחמיר בדברי ב"ש, ואף הוא אמר שלשה דברים להקל, שלשה דברים שראב"ע מתיר וחכמים אוסרין, פ"ד: הרבה הלכות שהן מקולי ב"ש ומחומרי ב"ה. פ"ה: ר"י אומר ששה דברים מקולי ב"ש ומחומרי ב"ה, וששה דברים מקולי ב"ה ומחומרי ב"ש. ר' ישמעאל אומר ג' דברים מקולי ב"ש ומחומרי ב"ה, ר"א אומר ב' דברים מקולי ב"ש ומחומרי ב"ה. עקביה בן מחללאל העיד ד' דברים, אמרו לו עקביה! חזור כך בארבעה דברים שהיית אומר ונעשך אב ב"ד לישראל, אמר להן מוטב לי להקרא שומה כל ימי ולא לעשות שעה אחת רשע לפני המקום, שלא יהיו אומרים בשביל שרדה חוד בו. בשעת מיתתו אמר לבנו, "מעשיך יקרבוך ומעשיך ירחקוך". נדו לאלעזר בן חנוך שפקפק במהרת ידים ובשמת שלהו ב"ד והניחו אבן על ארונו. פ"ו: ר"י בן

אבלות הוא מנהג קדמון כנראה מאגדות חז"ל: ר' אליעזר אומר הערשים מאכל צרה ואכל הם תרע לך כשנהרג הכל חיו אבותיו אוכלין על אבלו מאכל ערשים באכל ובצרה, וכשנשרף חרן באור כשדים חיו חוריו אוכלין על אבלו מאכל ערשים באכל ובצרה. ויעקב היה אוכל מאכל ערשים באכל ובצרה. ובאותו היום מת אברהם אבינו זקינו, וישראל אוכלין מאכל ערשים באכל וצרה על אבילות בית המקדש (פרקי ד'א פל"ה). מכאן סמך למנהג באיזה מקומות לאכול ערשים בסעודה המספיקת בערב ת"כ (ע"י מור אור"ח סי' תקנ"ב).

[בתלמוד] כך מנהגן של בית ר"ג שחיו מביאין רלי מלא ערשים ומציפין עליו מים ונמצא אוכל למטה ופסולת למעלה. והתניא איפכא. לא קשיא. הא בעפרא הא בנילי (ביצה י"ד:). ר"ל הקש שנקרא גילי הוא קל וצף למעלה, והעפר שכבד יותר מהערשים נשאר למטה. קליפי ערשים מתבשלות עמחן ומצרפין לענין חוצאה בשבת (שבת ע"ז:). ערשים הוא מאכל עניים. הווא ראתא קמיה דר' נחמיה אמר לית במח אתה סועד, א"ל בבשר שמן ויין ישן, רצונך שתלגלג עמי בערשים? נגלג עמו בערשים וסת (שלא חית רגיל בכך) דלא איבעי ליה לפנקי נפשית כולי האי (כתובות ס"ז:). א"ר יוחנן הרגיל בערשים אחת לשלשים יום מונע אסכרא מחור ביתו, אבל כל יומא לא. מ"ס משום דקשה לחולשא דלכא (כתובות מ'). ערשה היא אחד משיעורי החבמים, ואמרו מקום הנרים מ' ערשות מקום ערשה ד' שעורות נמצא הגרים ל"ז שעורות (ננעים פ"ו א') והיא ערשה בינונית מערשין המצרי הבאים מארץ מצרים (מעשרות פ"ה ח'). והם Palusium שמזכיר פליני בספרו Hist. Naturalis (חלק מ"ז 201).

א.

עובדיה: ע' עבריה

עובר: פרי בטן במעי אמו (Embryo). שורו עיבר ונא ינעיל (איוב כ"א). תרגומו מבטין ולא יפלט—נוחן פרי בטן ולא ישחת וזרעו. דרש רבי שמלאי למה חולד פרי בטן במעי אמו, לפנקס שמקופל ומונה ידיו על שחי צדעיו, שתי אציליו על שתי ארכבותיו, ב' עקביו על ב' ענבותיו. וראשו מונח לו בין ברכיו, ופיו סתום וטבורו פתוח. ואוכל ממה שאמו אוכלת ושותת ממה שאמו שותת, ואינו מוציא רעי שמה יהרוג את אמו, וכיון שיצא לאויר העולם נפתח הסתום ונסתם הפתוח שאלמלא כן אינו יכול לחיות אפילו שעה אחת וכו'. ת"ר ג' חדשים הראשונים ולד דר במדור התחתון, אמצעיים ולד דר במדור האמצעי, אחרונים ולד דר במדור העליון, וכיון שהגיע זמנו לצאת מתחפך ויוצא חחו חבלי אשה (נדה ל': ל"א). אמר שמואל אין אשה מתעברת ויולדת אלא למאתים ושבעים ואחר יום עד רע"ג (שם ל"ח). וכירושלמי איתא עד רע"ד יום (ע"י אה"ע סי' קנ"ז). רבת תוספאת הכשיר מעוברת

ארם נהרים (ארץ קדומים 118). ריליטש מצא בבית אוצר הקדמוניות בלונדון זכר שני אפיקי נהרות בכל Pisanu פישן, Guchanu ניהן.

ב. מ.

ערן: ע' גן עדן: ערב

ערני, שלמה בן יהושע: אחד מרבני חברון יליד ערן או צנעא בתימן, ולזה בניו "ערני". חי בראש המאה ה"ו, ולמד תורה וקבלה מפ"ר בצלאל אשכנזי ור"ח ויטאל. בשנת 1622 או 1624 חבר פירוש על משניות בשם "מלאכת שלמה" שנכתב בעין בקרת חדה, ור' מנשה בן ישראל השתמש בהנהגותיו בהוציאו לאור את המסניות בשנת שצ"ב (1632). בהקדמתו יאמר עדני שיושבי תימן לא רצו לעלות לבית שני ונשארו שם. מלבד זה חבר "דברי אמת" הנהגות על המקרא בדרך אור חורה לחרים די לונזאנו וראהו הרב חיד"א בכ"י.

ביבליוגרפיה: שם הגדולים ח"א ע' שלמה ערני, ח"ב ע' דברי אמת; מאנאמנטרופס ח' כ"ב 41. מ. דן

עדיליש: ע' שמואל אליעזר

עדשים: מין קטנית קטנה כורע נד (לינזען, lentils). במקרא נמצא השם רק ברבוי ובמשנה נם ביחיד, "ערשה". פול וערשים (ש"ב י"ז כ"ח. יחזקאל ד' מ'). חלקת השרה מלאה ערשים (ש"ב כ"ג י"א, ודח"א י"א י"ג שעורים). ערשים הם מאכל אדם, ויעקב נתן לעשו לחם וגו' ערשים במחיר הבכורה (בראשית כ"ה ל"ד). בערשים חיו עושים סעודת הבראה לנחם אבלים. "ויזיר יעקב נזיר ויבא עשו מן השרה ותוא ע"ף" וכו'. תנא אותו היום נפטר אברהם אבינו ועשה יעקב אבינו תבשיל של ערשים לנחם את יצחק אביו. ומ"ש של ערשים? אמרי במערבא משמיה דרבה בר מרי. מה ערשה זו אין לה פה אף אבל אין לו פה (שחור יושב ודומם). דבר אחר מה ערשה זו מגולגלת אף אבלות מגולגלת ומחזרת על באי העולם (כ"ב מ"ז:). במדרש איתא: מה ערשה זו עשויה כנגלגל כך כל העולם עשוי כנגלגל, מה ערשה זו אין לה פה כך אבל אסור לו לדבר, מה ערשה זו יש בה אבל ויש בה שמחה כך (ביעקב) אבל שמת אברהם אבינו, שמחת שנמל יעקב את הבכורת (ב"ר פס"ג י"ט). בעל מתנות כהונה אומר: בפ"י רש"י מצאתי שמחה שאוכלין אותו במסחה ושמחה. ואכל שאוכלין אותו בסעודת האבל. וכן נוחין שאוכלין ערשים בסעודת בן זכר וסעודת שבע ברכות לנשואין. ומבדן האבל תחלה בבצים או בתבשיל ערשים (ש"ע י"ד סי' ש"ע ח'). וכן איתא בירושלמי (ברכות פ"ג דף ו'), "כד דמך רשב"י קביל ר' זעירא אבילות ואיכלי מלופחין (ערשים) מימד כמא דהוא כנהנא". אכילת ערשים לסימן

תולי או העובר קדים ומיית ברישא, אבל אם מתה מחמת קשוי לידה בין שנעקר הולד לצאת לא מיית וחי בחר אמיה. וכן שנתנה ביד אדם אפשר לולד שיחיה. עוברת שהריחה בשר קדש או בשר חזיר תוחבין לה כוש ברומב ומכניסין לתוך פיה, אם נתישבה דעתה מוטב ואם לאו מביאין לה רומב עצמו, אם נתישבה דעתה מוטב ואם לאו מביאין לה שומן עצמו. שאין לך דבר שעומד מפני פקוד נפש חוץ מע"ז נ"ע ושי"ד (יומא פ"ב: רמב"ם מאכלות אסורות פ"ד). עוברת שהריחה מאכל ביוה"כ לוחשין לה באונה שיום הנפודים היום אולי תתקדר דעתה, ואם לאו מאכילין אותה (ש"ע א"ח סי' תרי"ז). ע"ע בן פקועה.

א.

עוג: ע' סיחון ועוג

עוגב: מין כלי שיר, והוא חליל עם שלחופית הנופחת בו רוח שיר כשמתפחים בו בידים, הכלי הזה המציא יובל בן למך שהיה אבי כל תפיש כנור ועוגב (בראשית ד' כ"א) ותרגומו אבובא, וכן הוא תרגום חליל (ישעיה ל' ב"ט). המית קול העוגב נשמע בשירים וחשבחות לה' אשר תללוהו במינים ועוגב (תהלים ק"ד ד'). וישמחו לקול עוגב (איוב כ"א י"ב), ובא על הפך חשמחה לאבל, ועוגבתי לקול בוכים ושם לי ל"א. ר' אברהם הרופא משער אריה בספרו שלמי הגבורים (פ"י) מאריך לבאר עשיית העוגב, ואומר שהוא תנקרא בלע"ז ויאולה דא גאמבת, והוא כלי דומה לעונה מעוכה חלולה בפנים שיש על גבה נב ולכן נקרא עוגב (מלשון עוגה וגב), והוא דומה כמעט לנבל ועליו מצד פנים יש שני נקבים לאורך כרם הכלי כרמות אות נצירת שנקראת בלשון לעז איסי, להכניס נעימות קולם של סתרים כשיקישו בהם לתוך חלל הכלי. אמנם בראש נופו לצד חוץ יש כמו יתר בולט שבו תלוי נסר קטן רק רחב מלפניו וצר מאחוריו, ובמקום רחבו של נסר יש בו ששה נקבים דקים שבהם יכנסו הסתרים ההלכים על גב כרסו של כלי, אך לצד ראשו ג"כ יש נסר אחר זקוף כחצי גורן עגולה מחוקן על גבו של כרם העוגב מצד פנים, ועל שפתו יש שש פנימות צרות אשר יעברו עליהם הששה סתרים ההלכים על כל גב כריסו של הכלי. ובית יד העוגב הוא עשוי כמו בית יד הנבל עם הבתים תאמורים בו, ובראש הבית יד זה, שיטה מעט לצד פנים, יש בו חיתרות שיש סביבותם הסתרים התחובים בנסר הקטן שבראש כלי זה לצד חוץ, ועוברים בפנימות הנסר האחר הזקוף על גב הכרם, והחיתרות שבראש הבית יד ימשיכו הסתרים עד שיוכשרו לגנון, והם כסתרי הנבל והכנור, היינו של גיד או מעי בהסות, ואין מקישין על הסתרים ביד, אך במקום האצבעות של יד ימין הם משתמשים המנגנים בכלי קטן עשוי כמין קשת, ובמקום סתר הקשת יש שערות רבות משערות זנב הסוס או דומה לו משיכות מאד

י"ב חרש שלא יהיה תולד ממור (יבמות פ'). עובר יכול לחשהות במעי אמו יותר מ"ב חדש שלשה ימים (גנת ורדים בין מור י"ד למאה"ע אות קכ"ח). רכל עוד דמצינן לאוקמי אתתא אחזקת בשרה מוקמינן, אבל לא לענין יבום. היולדת לחשעה חדשים עוברת ניכר לשליש ימיה (יבמות ל"ז).

[עובר ירך אמו] יש מחלוקת בתלמוד בכמה דברים אם העובר נחשב כירך אמו או לא (en ventre sa mere) בין באדם בין בהמה. ר' אליעזר סבר עובר ירך אמו הוא, ור' יהושע סבר עובר לאו ירך אמו הוא לענין אם נמצא הולד מריפה אע"פ שאמו בשרת לא יקרב לגבי מזבח (חולין נ"ח). ר' יוחנן סבר עובר לאו ירך אמו הוא, ואע"פ דאמית לא קרשה לגופה (אם היא בעלת טום) ולד מיהא קריש לגופה (תמורה י"א). בעי רבי ירמיה עובר במעי אמו הוי גלגלים (תעובות לענין רקב מלא תרוד שמשמא) או לא? בין דאמר מר עובר ירך אמו הלכך גופה הוא ולא תוי מנגלילין, או דלמא כיון דסופו לצאת מיפרש פריש מינה וכי' (נזיר נ"א). העובר פוסל מלאכול בתרומה, אם בת כהן לישראל היא ומת והניחה מעוברת ואין לה בן אחר פוסלה מלשוב לבית אביה לאכול בתרומה, אבל העובר אינו מאכיל, אם חייתה בת ישראל שנשאת לכהן והניחה מעוברת אין לעובר כח להאכילה בתרומה, דברי ר' יוסי (יבמות פ"ז ג'). עובר יורש את אביו אבל אינו ממעט בתק הבכורה, דוילדה לו בנים כתיב (ע' רשב"ם ב"ב קמ"ב:). אבל אינו יורש את אמו אם מתה כשהיא מעוברת אינו נחל ומנהיל ליוורשיו מאביו, ואם חי אפילו שעה אחת אחר אמו יורש ונחל הירושה ליוורשיו ממשפחת אביו (ח"ס סי' רע"ז). האומר אם תלד אשתי זכר ימול מנה ילדה זכר נוטל מנה, אם נקבה מאתים נוטלת מאתים, ואם עריין לא נתעברה לא קנה כי הוא דבר שלא בא לעולם, ודוקא עובר שלו אבל עובר אחר לא קנה עד שיצא לאויר העולם, ובעובר ירדית זכר לפי שדעתו של אדם קרובה אצל בנו (ב"ב קמ"ב: והר"ן קדושין פ"ג).

[מעוברת] בהמה שחייבת סקילה אם עד שלא נגמר דינה עיברת וילדה מותר ואם עד שלא נגמר דינה עיברת ומשנגמר ילדה ולדה אסור (סנהדרין פ'). אשה שיצאה ליהרג אין מסתינין לה עד שהלך, ישבה על המשבר מסתינין לה (ערכין פ"א ד'). דכיון דנע ולד ממקומו גופא אחרינא הוא, חיושבת על המשבר ומתת מביאין סכין בשבת אפילו דרך רשות הרבים וקורעין במנה ומציאין הולד שמא ימצא תי, אך אין נוהגין כן עכשו אפילו בחול משום שאין אנו בקיאים במיתת האם בקירוב כ"כ שאפשר לולד לחיות, רשמי נתעלפה האם ואם יתחכוה ימיתוה וצריכין לחמתן, ואדרכי והכי מית הולד, כי אין דוחין נפש מפני נפש (ש"ע א"ח סי' ש"ל ע' מג"א). וכתבו התוספות (נדה מ"ד) דהיכא דמתה האשה מחמת

ומותר רק כדי לשמח חתן וכלה; ג') הארגעל בביהכ"נ אסור משום חקות הגוים. אליעזר ליבערמאן במכתבתו אור נוגה התנצל כי הגוי מנגן לצורך חתפלה שהיא מצוה ואין בה שבות, ומחמסם הזה אין גם איסור אבילות כמו בחופת החתנים. ואין אנו מתחזקים על מעשה הנוצרים, אדרבה הם מתחזקים על מעשה היהודים שיעשו בבית המקדש עוד במרם שנוצרה דת הנוצרית. הארגעל עשה פירוד יותר ניכר בין האורתודוקסים והריפורמים, וגם בין האחרונים נמצאו כתות כחות ממוצעות, יש שהתנגדו להארגעל אף כי לא התנגדו לתערובות אנשים ונשים בבית חתפלה. ויש שבחרו בהארגעל והפרידו בין אנשים ונשים. והקיצונים השתמשו גם בתערובת מנגנים ומזמרות ביחד עם הארגעל.

[באמריקא] עדת הריפורם באמריקא נוסדה בראשונה בעיר מ'סארלס טון ס'ק. ובשנת 1840 הכניסו ארגעל בבית חתפלתם בהסכמת 46 חברים ובראשם המטיף נוסטאו פאונאנסקי, אף כי היו 40 חברים מתנגדים למעשיהם. בשנת 1844 הובא הדבר לפני ערכאות המדינה, והשופט בוטלער הוציא משפטו בשנת 1846 כי אינו יודע ואינו יכול לחוות דעתו בנוגע לעקרי האמונה, ולכן מוכרח לנסות לדעת חרבים שהסכימו להכניס הארגעל. ועי' נחפדה החברה ונחלקה לשתי חברות. העדה הריפורמית, "עטנאל" בנויארק הכניסו ארגעל בבית חתפלתם בשנת 1847 שהיה אז ברחוב קריסטי. הרב יצחק ל'סער (ע"ע) החננד הרבה לזה. ר' יהושע פאלק בספרו "אבני יהושע" (נויארק 1860) מערער מאד על הדבר הזה, ומעורר עליהם דברי הנביא: הפורטים על פי הנבל... ולא נחלו על שבר יוסף, לכן עתה יגלו בראש גולים וגי' (עמ"ס ו' ו'—ד').

ביבליוגרפיה: ברנפלה, תולדות הריפורמציון 68—98 קראקא 1890; דברי חבריה, אמשטרדם 1819; ציור החיים ח"א אמשטרדם 1820; זוטרא, מלחמת ח' ח"א 108, הנובר 1836; ח"ג 40 שם 1868; ראבינאוויץ, המחנים 215, נויארק 1888; ברלינר, די ארגעל פיר אונד ווידער ברלין 1904; גידעמאן, ירוואלעם, די אפפער אונד די ארגעל. ווין 1871. להתנצלות העונב: פרידלענדער, געשיכטע דער וויכטיגסטען ריפואליען 76, ברין 1871; ליבערמאן, אור נוגה צד 14, דעסיו 1818.

ב. מ.

ערים: שם אומה שישבו בארץ כנען על חוף ים התיכון, בתצרים (ערים פרזים) עד עזה, וכפתורים היוצאים מכפתור השמידים וישבו תחתם (דברים ב' כ"ג). ויתכן כי העיר הברכה שלהם הייתה "ערים" שנקראת על שםם ונספחה לחמשת סרני פלשתים: העזתי האשדודי האשקלוני הנתי והעקרוני והערים וגו' (יהושע י"ג ג'), וזאת העיר נפלה בתלכו של שבט בנימין (שם י"ח כ"ג). בנמרא יש פלויטא על הערים, כי בנראה הם חוף מחמשת סרני פלשתים שכבר נחשבו

עד שיעשו מחר הקשת קשה ומשוך, ובמחר הזה של זנב הסוס נוררים על המתרים, פעם על מחר אחר ופעם על שנים או שלש, וכשמישים אצבעות של יד שמאל על המתרים חוץ בחי צואר הכלי כמו שעושים בנבל ינגנו היסב בקולותיהן כרצון המנגנים ואולי בעונב הזה במינים הוא הקלאוויקורדו או האורגאנו במגרפה דערבין, ובכלים אחרים כאלו היו משתמשין בהן בשמחת בית השואבה. ועם הכלים הטובים לשורר עליהן היו משוררים ומנגנים יחד בלילה ההוא על המ"ו המעלות מעזרה נשים לעזרת ישראל וכו'. אמנם על הדוכן לא היו משתמשים אלא בכנור בנבל בחליל ובצלצל ועם אלה היו החצוצרות. עכ"ל לפי תרגום מנדלסון, "מינים" הוא ה"ארגעל" (organ) או הפיאנא, אך הסופרים החדשים ישתמשו תמיד במלה עונב לתרגם בכלי שיר ארגעל. יש אומרים כי הארגעל הוא המגרפה שהיתה במקדש אשר עליה אמר שמואל כי עשרה נקבים היו בה כל אר"א מוציא עשרה מיני זמר, נמצאת כולה מוציאה מאה מיני זמר, במחניהא תנא היא אמה וגבוה אמה וקחא יוצא היסמח ועשרה נקבים היו בה כל אחד מוציא מאה מיני זמר, נמצאת כולה מוציאה אלף מיני זמר. א"ר נחמן בר יצחק וסימך מתניהא נחמא (וערבין י"א). אחרי חרבן הבית לא נשמע עוד קול כלי שיר בבית ה', וגם בבתי ישראל נאסרה השירה והזמרה זכר לחרבן, ורק בסעודות מצוה ובפרט בנשואין לשמח חתן וכלה התירו לנגן בכלי שיר, ובעת חופת חתנים בביהכ"נ חיו מזמרים לפעמים בעונב (ע"ע פראג). והיו מתירים לגוי לנגן בכלי זמר בביהכ"נ בשבת בתוך שבעה ימי חמשתה לכבוד חתן וכלה (א"ח של"ה ב'). ור' דוד אבי זמרא התיר לשכור גוי בערב שבת כדי לנגן בכלי שיר בשבת לשמחת מצוה (ש"ת רדב"ז ח"א סי' קל"ב).

[הארגעל בהיכל הריפורמים] ישראל יאקובסון היה הראשון שהכניס הארגעל בבית חתפלה שבנה בחצרו בעיר זעזען בנרמניא בשנת 1810, ובשנת 1815 השתקע בברלין ויבנה שם היכל וחכמים לחוכו ארגעל אשר ננגנו עליו בעת חנוכת הבית בחג השבועות שנה תקע"ה (1815). אך עדת ישראל בברלין התנגדו לו ויפנו אל הקיסר פרידריך ווילחעלם השלישי אשר נתן צו לסגור את ההיכל אחר הנ הסוכות (6 דעצ' 1815). אח"כ עלתה ביד עדת הריפורם לבנות להם היכל עם ארגעל בעיר המבורג בשנת 1818, אך המנגן היה נוצרי. אז קמו הרבנים למחות ביד המתחדשים ואסרו את הארגעל. בין הרבנים האלה נחשבו האב"ד והדיינים בהמבורג, ר' מרדכי בנעם בניקלשבורג, ר' אברהם מיקסין בברעסלוי, ר' משה סופר בפרעשבורג, ר' עקיבא אינר בפוזנא, ור' שמואל מאמישטרדם. ונהנו מעמים לדבריהם: א' כי אסור לנגן בכלי שיר בשבת ויום (רמב"ם הל' שבת פכ"ג ד'), וגם ע"י גוי אסור משום שבות: ב' אסור לנגן בכלי זמר משום אבילות ירושלם

עולא: אמר ארונקי שלהם (היותר חשובים) חמשה והערים הם הפחוחים ולא נחשבו בין הפרנים. ורב אמר ערים טחמן באו, כי לדעתו מלת הערים בפסוק הזה נמשכת למלת „מחנים“ אשר בפסוק הסמוך, ולמה נקרא שמם ערים שעירות את מקומן. דבר אחר ערים שאיוו לאלהות הרבה, ד"א ערים שכל הרואה אותם אחוזות עוית (חולין ס'). ונראה שהערים היו מפורים במקומות שונים, ולכן אפשר שהם גם הערים שהשיב מלך אשור בערי שמרן (מ"ב י"ז ל"א) אשר עשו את נבון ואת נרתק ומאי נהו כלב וחמור (סנהדרין ס"ג). ובמרש ב"ר ערים שצדו את העולם והוצרו מן העולם וגרמו לעולם שיצוד, הה"ד עוה עוה עוה אשימנה. ר' אליעזר ב"ר שמעון אומר שהיו בקיאי' בעפרות בנחש. צווחין (קורין) לחייה עייה. וגם על החיים אמרו למה נקרא שמן חיי שמועסין את הארץ כחויא (שבת פ"ה), והם בני כנען בן חם. והאל"ף מתחלפה בע"ן וכמו שאמרו הספרים על עושו ובאו כל הגנים תחת חושן. וחז"ל אמרו הסיח דעתו תחת הסיח דעתו, ונחנה חכמים לקרותו עכנא ולקרותו חכנא, ואמר ויעתר לו וישמע תחתנו. אמר רבי לוי בערביא צוחין לחתירא עתירא. ועל הפסוק איכה יעב באפו ה', אמר ר' חייא ב"ר הנינא איך חייב ה' ברוגיה. אית אתרא דצוחין לחייבא עיבא, חוקים עוקים. וגם בלשון אנגליה לא יוכלו לבטא אות חיי' ומבטים ה"א במקומו.

[הערים נחשבו לפלשתים] אע"פ שלא נמנו הערים בין חמשת פרני פלשתים החשובים עכ"פ היו חלק מהפחוחים שבהם. ומפני השבועה שהשביע אבימלך את אברהם אם תשקור לי ולגני ולנכדי לא יכלו בני ישראל לחורישו, אמר הקב"ה ליתו כפתורים ליפקו מעים דחינו פלשתים וליתו ישראל ליפקו מכפתורים (חולין ס'). והביא עליהם כפתורים וחשמידים וישבו תחתם ואח"כ חורישם בני ישראל. הרמב"ן בפירושו עה"ת מביא בשם המדרש כי הערים הם רפאים, והוא שם תואר, שכל מי שרואה אותם לבם רפה בשעות. וחנה שבעה העמים שירשו ישראל והם חתני והגרנשי והאמורי והכנעני והפריזי והחוי והיבוס, ששה מהם נזכרים במתנתו של אברהם שהבטיחו ה' לתת לזרעו. ונזכרו שם גם קני קניזי וקדמני וחז"ל אמרו שהם ינחלו ישראל לעתיד לבוא, ונזכרו גם הרפאים והם צאצאי החוי חבן חש"י לכנען, ובימי אברהם בנו להם רפאים. כי שוה בחוראתו, חוי על שם חור. ופתן ומאורת צפעוני, והממונים בארץ נקראו רפאים, כמו הרפאים יחוללו מתחת מים ושונניהם וארץ רפאים תפיל. ובני חוי הזה רבו למעלה וכאשר נפתחו משפחות הכנעני נחלה המשפחה חזאת ארצות גדולות, ונקראו על שמם רפאים חיים וערים, וכולם על שם תואר של נחש. ע"ע כפתור; פלשתים.

ב. מ.

עולא: אמר ארונקי שלהם (היותר חשובים) חמשה והערים הם הפחוחים ולא נחשבו בין הפרנים. ורב אמר ערים טחמן באו, כי לדעתו מלת הערים בפסוק הזה נמשכת למלת „מחנים“ אשר בפסוק הסמוך, ולמה נקרא שמם ערים שעירות את מקומן. דבר אחר ערים שאיוו לאלהות הרבה, ד"א ערים שכל הרואה אותם אחוזות עוית (חולין ס'). ונראה שהערים היו מפורים במקומות שונים, ולכן אפשר שהם גם הערים שהשיב מלך אשור בערי שמרן (מ"ב י"ז ל"א) אשר עשו את נבון ואת נרתק ומאי נהו כלב וחמור (סנהדרין ס"ג). ובמרש ב"ר ערים שצדו את העולם והוצרו מן העולם וגרמו לעולם שיצוד, הה"ד עוה עוה עוה אשימנה. ר' אליעזר ב"ר שמעון אומר שהיו בקיאי' בעפרות בנחש. צווחין (קורין) לחייה עייה. וגם על החיים אמרו למה נקרא שמן חיי שמועסין את הארץ כחויא (שבת פ"ה), והם בני כנען בן חם. והאל"ף מתחלפה בע"ן וכמו שאמרו הספרים על עושו ובאו כל הגנים תחת חושן. וחז"ל אמרו הסיח דעתו תחת הסיח דעתו, ונחנה חכמים לקרותו עכנא ולקרותו חכנא, ואמר ויעתר לו וישמע תחתנו. אמר רבי לוי בערביא צוחין לחתירא עתירא. ועל הפסוק איכה יעב באפו ה', אמר ר' חייא ב"ר הנינא איך חייב ה' ברוגיה. אית אתרא דצוחין לחייבא עיבא, חוקים עוקים. וגם בלשון אנגליה לא יוכלו לבטא אות חיי' ומבטים ה"א במקומו.

[הערים נחשבו לפלשתים] אע"פ שלא נמנו הערים בין חמשת פרני פלשתים החשובים עכ"פ היו חלק מהפחוחים שבהם. ומפני השבועה שהשביע אבימלך את אברהם אם תשקור לי ולגני ולנכדי לא יכלו בני ישראל לחורישו, אמר הקב"ה ליתו כפתורים ליפקו מעים דחינו פלשתים וליתו ישראל ליפקו מכפתורים (חולין ס'). והביא עליהם כפתורים וחשמידים וישבו תחתם ואח"כ חורישם בני ישראל. הרמב"ן בפירושו עה"ת מביא בשם המדרש כי הערים הם רפאים, והוא שם תואר, שכל מי שרואה אותם לבם רפה בשעות. וחנה שבעה העמים שירשו ישראל והם חתני והגרנשי והאמורי והכנעני והפריזי והחוי והיבוס, ששה מהם נזכרים במתנתו של אברהם שהבטיחו ה' לתת לזרעו. ונזכרו שם גם קני קניזי וקדמני וחז"ל אמרו שהם ינחלו ישראל לעתיד לבוא, ונזכרו גם הרפאים והם צאצאי החוי חבן חש"י לכנען, ובימי אברהם בנו להם רפאים. כי שוה בחוראתו, חוי על שם חור. ופתן ומאורת צפעוני, והממונים בארץ נקראו רפאים, כמו הרפאים יחוללו מתחת מים ושונניהם וארץ רפאים תפיל. ובני חוי הזה רבו למעלה וכאשר נפתחו משפחות הכנעני נחלה המשפחה חזאת ארצות גדולות, ונקראו על שמם רפאים חיים וערים, וכולם על שם תואר של נחש. ע"ע כפתור; פלשתים.

[עולא בבבל] עולא ירד לבבל קודם עלות ד' זירא לא"י. ואמר רבי זעורא עד דאנא חסן שמעתנא עולא

לאחר מיתה (כתובת ק"א).

א.

עולה: ע קרבנות

עולי רגלים: (עולי רגל): העולים לירושלם לתג וישמח לפני ה' בבית המקדש שלש פעמים בשנה בחג המצות ובחג השבועות ובחג חסוכות שנקראו "רגלים" ע"ש העולי רגל אלה. העלייה הזאת נקראת "ראייה" או "ראיין". כמו שנאמר שלש פעמים בשנה יראת כל זכור את פני הארון ה' (שמות כ"ג י"ז), ולא יראה את פני ה' רקם איש כסתנת ידו כברכת ה' אלהיך אשר נתן לך (דברים ט"ז ט"ז). ע"ע ראיין. תניא איסי בן יהודה אומר כלפי שאמרה תורה ולא יחמוד איש את ארצו בעלותך לראות את פני ה' אלהיך שלש פעמים בשנה (שמות ל"ד), מלמד שתהא פתך רועה באפר ואין חיה מוקתה תרגנולתך מנקרת באשפה ואין חולדה מוקתה וכו'. ונאמר ופנית בבקר והלכת לאחריך (דברים ט"ז). מלמד שתלך ותמצא אהלך בשלום וכו' (פסחים ה'). א"ר יצחק ספני מה אין פירות גינוסר בירושלם וכו' א"ר דוסתאי ב"ר ינאי ספני מה אין חמי מבריא בירושלם? כדי שלא יהיו עולי רגלים אוסרים אלמלא לא עלינו אלא לאכול פירות גינוסר או לרחוץ בחמים דיינו ונמצאת עלייה שלא לשמח (שם). מצות הראייה לא חל על נשים וקטנים סומא וחגר זקן או חולה. וגם האנשים שאין להם קרקע פטורים מן הראייה (ירוש' פ"א פ"ג ד'). וכן אמר רב אמי כל אדם שיש לו קרקע עולה לרגל ושאינו לו קרקע אין עולה לרגל (שם). גם מי שדר בח"ל פטור מן הראייה, וראיה מר' יהודה בן בתירא במעשה מהתא ארמא דהוה סליק ואכיל פסחים בירושלם וכו' א"ל ריב"ב מי קא ספו לך מאליה? א"ל לא. כי סלקת להתם אימא לחו ספו לי מאליה וכו'. שלחוליה לריב"ב שלם לך ריב"ב דאת בנציבין ומצורתך פרוסה בירושלם (פסחים ג'). מזה ראייה כי הוא בעצמו לא עלה מנציבין לירושלם ספני שאין חיוב העלייה רק לבני א"י ונציבין בבבל. ועוד ראייה ממה שנאמר במשנה המביא גט ממדינת הים (היינו מחו"ל) צריך שיאמר בפני נכתב ובפני נחתם וכו' המביא גט בא"י אינו צריך שיאמר בפ"ג ובפ"ג (גיטין ב'). ממדינת למדינה בא"י נמי לא צריך דכיון דאיכא עולי רגלים מיטבה שכיח (שם ד'). ועוד ראייה אחרת משאלת נשמים בתפלה שעשו חילוק בהתחלה בין אנשי א"י לאנשי בבבל. הא לן והא להו (בני א"י). מ"ש לדידן דאית לן פירי בדברא (בשרות) לדידן נמי אית להו עולי רגלים (תענית ד'). מזה ראייה כי עולי רגלים היו רק בא"י. אמנם יש קצת ראייה כי היו עולי רגלים גם מבבל. ממה שאמרו כי מעברין את השנה ספני גליית ישראל שנעקרו ממקומן ועדיין לא הגיעו ולא ספני גליות ישראל שלא עקרו ממקומן (פנחסין י"א). ופירש"י בני הגולה הרתוקים

בר ישמעאל בשם ר' לעזר, כר סלקין הכא שמעתנה ר' חייא בשם ר' לעזר (ירוש' סוכה פ"ד ה'). ר' זירא ראה בתלום שהאכילו לעולא בשר שמן רמז שיקבל ממנו איהו טעם הנזק (מעשר שני פ"ב ד'). עולא ויסקלע לבבל חזי צנא מלא חמרי בוזא. אמר מלא צנא דדובשא בוזא ובבלאי לא עסקי באורייתא, בלילא צערוהו (בשלשול) אמר מלא צנא דסכינא בוזי ובבלאי עסקי באורייתא. כי הוא פירחות (עבים רוחפים וחם סימן למר) אמר להו פנו מאני דהשתא אתי מיטרא, לסוף לא אתי מיטרא, אמר כי חיכי דמשקרי בבליא הכי משקרי מיטריהו (תענית ט"ז). עולא איסקלע לפומבדיתא חזיא רבנן דקסנפצי גילמיהו. אמר קמחללן רבנן שבתא, א"ר יהודה (שהיה מרא דאתרא) נפתו ליה באפיה (שבת קמ"ז). שהיה סיקל בזה. והתערם על עולא שרצה להחמיר יותר ממנו. גם חשדו ר"י כי אינו בקי כ"כ בהוראה. ואמר לרב יצחק בריה אממי ליה כלכלה דפירי וחזי הכי מבדיל (פסחים ק"ד). אח"כ נהג עולא כבוד ב"ר יהודה ולא רצה לראות דם בפומבדיתא שהיא מקום ר"י (נדה ב'). אך לא נשא פנים לשאר אמוראי בבבל. עולא יתיב אביסמא (אבני גזית שהושיבו שם ע"י) פנימא, א"ל רב יהודה לעולא והא רב ושמואל דאמרי תרווייהו בימס שנפגם אסור וכו'. א"ל מאן יהיב לן מעפרא דרב ושמואל ומלאינן עינין. הא ר' יוחנן ור"ש דאמרי תרווייהו בימס שנפגם סותר (ע"ז נ"ג: ועוד ב"ב קע"א: תולין ס"ח:). כי הוא מסך יותר על ד' יוחנן רבו. באיזה הלכה שלא חסכים לרב הונא אמר: הא דרב הונא כחומץ לשנים ובעשן לעינים (קדושין ס"ח:). וכן אמר על רב חסדא (תענית ד'). עולא יהיב סתנת כהונה לבת כהן שהיתה אשת ישראל, איתיביה רבא לעולא וכו' אמר ליה ר' מטונך וכו' (תולין קל"ב). פרשי הנעתך ובנראה הוא תואר גנאי ולא שקרא לו "רבי" כי לא היה תלמידו ועולא נחל ממנו. עולא קרא לרבה בב"ה חבריין (תולין ל"ד). ור' זירא היה תלמידו ויחיב קמיה (פסחים ל"ז). עולא היה חשוב מאד אצל ריש גלותא והוה רגיל אצלו (סוף שבת). ודרש אפיתחא דבי נשיאה: אע"פ שאמרו אין אדם זן את בניו ובנותיו כשהן קטנים אבל זן קטני קטנים עד בן שש שנים (כתובות ס"ח:). ודרש באנחת, מאי דכתיב יודוך ה' כל מלכי ארץ כי שמעו אמרי פיך (תהלים קל"ח). טאמר פיך לא נאמר אלא אמרי פיך, בשעה שאמר הקב"ה אנכי ולא יהיה לך אמרו אוה"ע לכבוד עצמו הוא דורש. כיון שאמר כבר את אביך ואת אסך חזרו ותורו למאסרות הראשונות (קדושין ל"א). קודם מיתתו אמר אנא מובד מרגלית גו ארעא מסאבתא, לא דומה הפולטת בחיק אמו לפולטת בחיק נכריה (ירוש' בלאים פ"ט). אך בבבלי אמר ר' אלעזר על עולא (בשמיני שמת בבבל) אנת עולא על ארמא תמות? א"ל ארנו בא. אמר להם אינו דומה קולטתו מחיים לקולטתו

תורת ה' מפי הבהנים והנביאים, היתה העלייה לרב התועלת בטועצות ודעת בעניני המדינה וכלכלת העם. ומפני האחרות הזאת ירא ירבעם בן נבט אשר מרד במלכות בית דוד והקים לו ממלכה מיוחדת לעשרת השבטים, באמרו: עתה חשוב הממלכה לבית דוד, אם יעלה העם הזה לעשות זכחים בבית ה' בירושלם וגו' (מ"א י"ב). וזאת המדינה לעשות ענלי זהב ברן ובבית אל על גבולות ממלכתו בצפון וברום, ויצו את העם לעבוד את העגלים, וגם העמיר שומרים למנוע את העם מלעלות לירושלם (תענית ב"ה). ומפני המעם המדיני הזה לא סר גם יהוא בן נמשי מחטאת ירבעם (מ"ב י' כ"ט) אף כי הטיב לעשות הישר בעיני ה' והשמיד את הבעל. אבל בני יהודה ובנימין לא פסקו מלעלות לרגל בבל המועדים, ובפרט הרבו לבוא בחג האסיף. ובימי המלך יאשיה נחתרשה העלייה המרובה גם בחג הפסח (מ"ב כ"ג). וכאשר שקטה השנאה והחלה המלחמות בין מלכי יהודה וישראל, לא כנעו עוד את בני ישראל לעלות לירושלם, ואותן פרוסדאות (שומרים) שהושיב ירבעם על הררבים ברי שלא יעלו ישראל לרגל בא הושע וביטלן. אולם ההרגל כבר נעשה מבע, ואע"פ שביטלו השומרים לא עלו עוד ישראל לרגל. אמר הקב"ה אותן שנים שלא עלו ישראל לרגל ילכו בשבי (ג'מ"ט פ"ח. ירוש' תענית פ"ד ז').

[בבית השני] בזמן הבית השני לא נותרו כ"א שבטי יהודה ובנימין אשר שבו מארץ שבים והתאחדו לחוג את חג האסיף בירושלם, וישמרו לעשות את כל פרטי החוקים בנוגע לסוכות יותר מאשר עשו מימי יהושע בן נון (נחמיה ח' י"ז). בסוף ימי הבית גזרה ממלכות נזרה על ישראל שלא יביאו עצים למערכה ושלא יביאו בבורים לירושלם, ויושיבו פרוסדאות על הדרכים כדרך שהושיב ירבעם בן נבט שלא יעלו ישראל לרגל. מה עשו כשרין שבאותו הדור? הביאו סלי בבורים וחיפום בקציעות (תאנים יבשים) ונטלו ועלו על כתפיהן, וכיון שהגיעו אצל פרוסדאות אמרו להם להיכן אתם הולכין? אומדין להם לעשות שני עיגולי רבילה במבחשת שלפנינו ובעלי של כתפינו. כיון שעברו מהם עימרום בסלים והביאום לירושלם, ואלו נקראו בני נוגבי עלי ובני קוצעי קציעות. גם מסופר מעשה מבני סלמאי הנתופתי שנקרא ע"ש המאורע: פעם אחת גזרה המלכות נזרה על ישראל כנ"ל, מה עשו? הביאו נזיריהן ועשו סולמות וחנייתו על כתפיהם והלכו להם, כיון שהגיעו אצלן אמרו להם להיכן אתם הולכין? אמרו להם להביא נזלות משובך שלפנינו ובסולמות שעל כתפנו, כיון שעברו מהם פירקום והביאום והעלום לירושלם לעצי המערכה (תענית ב"ה). מה נראה עד כמה חרפו נפשם אז לעלות לרגל. מספר העולי רגלים בזמן התרכ"ב נדע מזה כי ניסיוס פלורוס נציב רומי כשלש שנים קודם החרב (64-66) צוה למנות הפסחים ומצא מספרם 256500, ואם נחשוב כי על כל קרבן

ונשמע לב"ר שנעקרו ממקומן לעלות לרגל לעשות פסחיהם ועדיין לא הגיעו. ולפי"ז גם נולד תול' היו עולים לרגל. אולם הרמב"ם (קידוש החדש פ"ד ה') יאמר כי קרי להו נליות ישראל דבבית שני היו משועבדין תחת יד האומות, וא"כ מוסב על יושבי א"י. ונראה ממשמעות הלשון כי הבונה הוא על יושבי א"י שרוצים לעקור מקומם ללכת לחו"ל, וזה ידוע לב"ר שביירושלם, כי איך ידעו סתי נלות ישראל בחו"ל יעקרו ממקומם? ונאמר ולא מפני נלות ישראל שלא עקרו ממקומן משמע שהרשות בידם ופעמים יעקרו ופעמים לא יעקרו, ואין זה שייך בעולי רגלים אם נאמר כי החובה עליהם לעלות לרגל. אלא ודאי שזה מוסב על יושבי א"י שהוכרחו למעמים לעקור מושבם ולילך בנולה משעבוד המלכות שנברה עליהם בזמן האחרון מבית השני. אבל בני חו"ל לא היו מחויבים לעלות לרגל. ועוד משמע כי הגולים בארצות נבריות בין העמים תחת ממשלתם פטורים לעלות לרגל. כמעט שעברים פטורים מראייה מדכתיב אל פני הארון ה' מי שאין לו אלא ארון אחד, יצא זה שיש לו אחר (תנינה ר'). וכן היושבים בנלות הם משועבדים למלכים נברים ואדונים קשים. אע"פ אין לספק בלל שנמצאו יהודים שישבו בחו"ל ובפרט אלה שישבו במצרים כי רבים מהם עלו לירושלם לחוג את המועדים שלש פעמים בשנה. לא בחודת חובה רק בתורת רשות ומרצונם הטוב. וכמו שמצינו שאשתו של יונה הנביא היתה עולה לרגל ולא ידעו בה חבמים (עירובין צ"ו:) אע"פ שנשים פטורות מראייה. ובאמת עלו כל בני הבית לרגל בתורת רשות בנראה ממה שאמרו במשנה. האומר לבניו הריני שוחם את הפסח על מי שיעלה מכם ראשון לירושלם וכו'. א"ר יוחנן כרי לזרן במצות וכו'. מעשה וקדמו בנות לבנים ונמצאו בנות וזיוות ובניו שפלים (פסחים פ"ט. ג'מ"ט ב"ה). יש קצת ראייה שהיה עולים לרגל מבבל ממה שאמר ר"ג כי שואלין את הגשמים בשבעה במרחשון, מ"ו ימים אחר החג כרי שיגיע אחרון שבישראל לנהר פרת (משנה תענית י'). אבל למה רוקא פרת? ורש"י דחק את עצמו לפרש, כלומר קודם ביאת מים לנהר פרת שהוא רחוק יותר, ומוסב על מימי הנהר ולא על עולי רגלים. אמנם נובל לומר כי הבונה פה על בני א"י שיגיעו עד קצה הנבול, ולסימן הרחקה נתנו נהר פרת, כלומר לפי שעור הליכה מירושלם עד נהר פרת. ובשיעור הזה די שיבוא כל אחר מישראל לקצה ארץ ישראל הצפונית שהוא היותר ארוך, ומרחק פרת היה ידוע. ואפילו אם נאמר כי הבונה על פרת רוקא אין ראייה מזה שהעלייה היתה חובה ואפשר שעלו משם רק בדרך רשות.

[מחשבת ירבעם לבטל העלייה] ברעיון העלייה לרגל תלוי אחרות הלאום וקיומו הרוחני והנשמי, ובבוא כל ישראל מן ועד באר שבע לחוג יתר את חניהם בעיר הקדש בירושלם וזכו את צור מחצבתם ויתחזק קשר האהדות והאהבה ביניהם. ומלכר שלמרו שם

בשעה שעולין לרגל, בת נדיב בתו של אברהם אבינו שנקרא נדיב (סוכה מ"ט:). גם ספרו הנרות הרבה ונסים שנעשו להעולים לרגל בעת עזבו את בתיהם וכל אשר להם (מדרש שה"ש פסוק מה יפו). יושבי ירושלים יצאו לקראת העולים לקבל פניהם בכבוד, ובפרט בכואם בחג השבועות עם הבכורים וסדר קרבן פסח, ושמתת בית השואבה. זכרון הימים האלה היו תמיד לפניהם בשובם לאהליהם.

[אחר חרבן הבית] גם אחרי חרבן לא חרלו בני ישראל לעלות לירושלם. בראשונה כאשר נברה עליהם יד הרומיים ואדריינוס העריץ העיק עליהם ואמר להם לנישת אל החומה, אז פנו לסביבות הציר ויבכו על הרי ישראל, והפרושים עלו אל יבנה מקום מושב הסנהדרין למען יהיה להם מעין הראייה הראשונה בבית ה'. ובעלייה הזאת שאלו להתיר להם ספיכות בהלכה. כמו ברין התליע חבבר שעלו בני עסיא שלש רגלים ליבנה, לרגל שלישי התירוה להם (חולין מ"ח.). ומה נתהוה אח"כ המגנה לבקר ת"ח והרבנים ברגל. במשך הזמן כאשר הסבירו המושלים פנים ליהודים נתרבו העולים לירושלם. כנראה ממדרש שה"ש (פ' הנך יפה): מה יונה אע"פ שאת נוסלת נחליה מתחתיה אין מנחת שובבה לעולם, כך ישראל אע"פ שחרב ביהמ"ק לא במלו שלש רגלים בשנה. ובמדרש קהלת (פ' שלח לחמד) מסופר מעשה שאירע לר' אלעזר בן שמוע מגברא ריחב על קורשא דספינתא וכו' עתה רישאל סלקין לרגלא בירושלם. ולא חרלו גם הנשים לעלות לרגל עם בעליהן ולפעמים גם בעצמן, ומעשה באדם אחר שהדיר את אשתו מלעלות לרגל ועברה על דעתו ועלתה לרגל ובא לפני רבי יוסי אמר ואילו היית יורע שעוברת על דעתך ועולה לרגל כלום הדרת אמר לו לא והתירו ר' יוסי (גריים כ"ג.). אמנם גדול היה החילוק בין העלייה בזמן הבית להעלייה אחר חרבן כי הראשונה היתה בפרסום גדול בפנים צוהלים ושמתת הנפש והאחרונה היתה בחשאי בגנבה ובפנים ענומים ומרת נפש מבלי סדרים ומבלי כבוד והדר. וא"ר אלעזר הרואה ערי יהודה בחורבנא אומר ערי קדשך היו מדבר וקורע, ירושלם בחורבנה אומר ציון מדבר היתה ירושלם שומה וקורע, בית המקדש בחורבנו אומר בית קדשנו ותפארתנו אשר הללך אבותינו היה לשרפת אש וכל מחמרנו היה לחרבה וקורע (מ"ק כ"ז.). ואסרו על עצמם אכילת בשר ושתית יין ביום דאיתם את ירושלם בחורבנה כמו יום שמת בו אביו (שבועות כ"ז.). החילוק בין העלייה הראשונה להעלייה האחרונה יתארו לנו חז"ל במדרש איכה רבתי (פ"א סי' נ"ט) כעין דרוש על הפסוק אלה אזכרה ואשפכה עלי נפשי: כנסת ישראל אומרת לפני הקב"ה לשעבר הייתי עולה לירושלם ודרכים מתוקנים ועכשיו בשך, שנאמר לכן הנני שך את דרכך בשיהים; לשעבר הייתי עולה ואילנות מסוככות על ראשי ועכשיו תלויה השמש; לשעבר הייתי עולה

פסח נמנו עשרה אנשים יהיה מספר כל העולים 2,565,000 (יוסיפוס מלחמות ס"ז פ"ט). בחוספתא מובא כי פעם אחת ביקש אנריפס המלך לירע כמה מנינם של אוכלסין, אמר להן לכהנים. הפרישו לי כוליא אחת מכל פסח, הפרישו לו שש מאות אלף זונות של כוליא כפלים ביוצא מצרים, ואין כל פסח ופסח שלא היו עליו מעשרה מנויין, חוץ ממי שהיה בדרך רחוקה או סמא בו ביום. נכנסו ישראל להר הבית ולא היו מחזיקין, והיה נקרא פסח מעוכין (תוספתא פסחים פ"ד). המספר הזה כפלים ביוצא מצרים הוא נומא, חוקרי הארץ חשבו כי בירושלם העתיקה נכללו 2,400,000 יארדים מרובעים או 3,200,000 אמות מרובעות, ואם נחשוב לכה"פ עשר אמות בעד כל איש ואיש יעלה מספרם רק 320,000 אנשים. אבל אפשר שעשו את פסחיהם כתות כתות ויצאו ללון מהוץ לעיר (עי' לונץ ירושלם ח"א במאמר האנגלי צד 83—102).

[תיקונים לצורך עולי רגלים] כדי להקל טורח הדרך מעולי רגלים ולהעיר בלבם החשק לעלות, התקינו חכמי הדור תקנות הרבה בנוגע לתקון הדרכים וקבלת פני האורחים. באחד בארד היו מתקנין את הדרכים שנתקלקלו מימות הנשמים בשביל עולי רגלים (שקלים פ"א א'). נחזינה חופר שיחין היה ממונה ומשגיח שיהא מים מצוים לעולי רגלים (שם פ"ה א', חענית י"ט:). והתקינו כי שלשים יום קודם לרגל לא יעורר אדם על מנו ולא יספידנו בשכר. ומסופר מעשה באדם אחד שנינס מעות לעלות לרגל ובא ספרן ועמד על פתח ביתו ונמלתן אשתו ונתנתן לו ונמנע ולא עלה. באותה שעה התקינו זאת (מ"ק ח'). בעלי הבתים בירושלם לא הורשו לקבל מהאורחים שכר אכסניא, ואמרו אין משכירין בתים לפי שאינה שלהן (כי ירושלם לא נתחלקה לשבטים והבתים היו של צבור). ר' אלעזר בר שמוען אומר אף לא ממות (לא נתנו בשכר רק בחנם). לפיכך עורות קדשים (של שלמי חגיגה ושמתת עולי רגלים שוחטין ואוכלין שם). בעלי אושפיזין נמלין אותן בזרע, ראורח ארעא הוא למישבק אינש גולפא ומשכא (הקנקן והעור) לאושפיזיה (יומא י"ב). אמר רב יהודה אמר רב בשעה שישראל עולין לרגל עומדין צופין ומשתחווים רוחים (בנש) ונמשכין אחת עשרה אמות אחורי בית הכפרת מתוך דחקם וכו'. ולא אמר אדם לחבירו צד לי המקום שאלין בירושלם. ומגביהין השלחן עם לחם הפנים לעולי רגלים ומראים להם הלחם בחוץ ואומרים להם ראו חיבתכם לפני המקום שסלוקו כסדורו (יומא כ"א:) שהוא חם, ואפשר נמי להראות להם כי הלחם אינו נאכל לנבזה, כאשר האמינו העמים העובדים ע"ז שהכינו לחם לפני אליליהם לצרכם. הדרשנים דברו בשבח העולים ומלאו פיהם תהלתם. ולדונא מה שדרש רבא מאי דכתיב מה יפו פעמך בנעלים בת נדיב, מה יפו פעמותיהן של ישראל

לבקשה. כמו בעברית (בי), ר' יוסי הגלילי רפאני. הביטני! (בערבית חן לי הריק), ומדליקן הנרות על קברי הצדיקים ומקטירים לפניהם על הלכנים וקושרים עקרים על התמר של הצדיק לכל מיני חלאים וחוננים על קברי הצדיקים המתים ונודדים להם נדרים וקוראים אליהם ומבקשים מהם לתת להם חפצם" (שם נוספות 32). הקריאה של סהל עשתה פעולתה, ולרגלי התעוררות הזאת עלתה שירה של קראים מעיד סלע היהודים (צופים קאלע) מקרים רוסיא לא"י, וכיניהם, "משה הירושלמי" אשר שב לעירו ומת שם ועל מצבת קבורתו משנת ד'א תשס"ב (1002) חתרו בדברים חאלה: "טוב מזלו של האיש הזה וחבריו הביאום שנכנסו למערת קברי דוד המלך ושלמה בנו ע"ה שער עתה לא נכנס בהם איש זולתם". מנהג הקראים היה כי בלכת איש מבני תברתם לירושלם התאספו כל בני העיר ללוותו ולשיר יחד שירים מיוחדים לכבוד א"י (עי' סדור הקראים ח"ד), ואת האיש השב מירושלם בנו אח"כ "ירושלמי".

[כיוסי הבינים] אחר שבאה א"י תחת ממשלת השלטן סלח'אדין (Saladin) בשנת 1187, הורשו היהודים לבקר את ירושלם והמקומות הקדושים. ואז גברה התשוקה לעלות לאח"כ, בפרט מהמדינות הסמוכות כמו מרסשק וארם צוכה ומצרים, לרוב עלו לחג חפסח ושבועות ואח"כ שבו לבחיהם. מגדולי ישראל בעת ההיא שעלו לאח"כ נחשבו: המשוור ר' יהודה הלוי (1140), ולפי ההגדה בבואו בשערי ירושלם נפל לארץ וינשק את עפרה ויקונן בהשתפכות נפשו את השיר הנודע, "ציון הלא תשאל לשלום אסירך". חקינה הזאת הפיתה רוח אחבה לאומית ועוררה הרבה את העלייה לאח"כ. הרמב"ם עלה לא"י בשנת 1165, הוא ואביו וכל בני משפחתו שכרו מארץ המערב וישבו בעכו בששה חדשים ובאו לירושלם בחדש חשון תתקכ"ז ושם שהו שלשה ימים ויקוננו על שוממות בית המקדש ומשם הלכו למצרים (ע"ע מיימוני). הנוסע ר' בנימין מטורלא עבר בכל ערי א"י (1173), ובשבע שנים אח"כ סבב אותם ר' פתחיה מרגנשבורג. ר' אברהם בן הרמב"ם עלה לא"י בשנת 1210, בעת החיא התעורר רוח עז בין ת"ח וראשי הישיבות בצרפת ספרד ואנגליא לעלות לאח"כ ולהאחז בה. וישלחו אנשים לדאות את הארץ ולהתבונן אם אפשר להתישב בת. השלוחים האלה היו ר' דוד הבן מלוגיל ור' שמואל ב"ר שמשון ור' סעדיה ור' טוביה. וכירושלם מצאו את ר' דוד ראש הגולה מעיר מאסול ובירו היה מאכד הכלף אלנציר לערין להרשות לו לבקר את כל המקומות הקדושים אשר ליהודים, ונתנו לו הרשות לבקר את מערת המכפלה בתברון, דבר אשר מנעו מיתר חנוסעים שהיו בחברתו. ר' שמואל ב"ר שמעון הנ"ל בקר את כל ערי א"י והתארח עם ראש הגולה עד דמשק נינוה, ונעלה לזכרון בספר את שמות הערים שבקר, ומספר

בצלו של הקב"ה ועכשיו בצלו של מלכות וכו'; לשעבר הייתי עולה וסלי בכורים על ראשי, בחשמה היו אומרים קומו ונעלה ציון, ובדרכים היו אומרים עומדות היו רגלינו בשעריך ירושלם, בהר הבית מה היו אומרים חלליה הללו אל בקדשו, בעזרה היו אומרים כל הנשמה תהלל יה, ועכשיו אדרם, דמומה סלקא דמומה נתתא; לשעבר הייתי עולה בשירות ובזמירות לפני חקב"ה כמד"א בקול רינה ותודה, ועכשיו בכיה סלקא בכיה נחתא וכו'.

[העלייה מבבל] רבים מתכמי התלמוד בבבל עלו לא"י וביחוד ברגלים ושוב אח"כ לעירם. כמו עולא שהיה רגיל למסע לארעא דישראל (נדרים כ"ב.). ר' אבא בר פדא (ב"מ מ"ג:) חמא בר אדא (ביצה כ"ח:), וזה האחרון היה נקרא שליח ציון (שם). רבים עברו לא"י במסירה נפשם כמו ר' זירא שמהר לעבור את הנגר באחוזו בחבל הנממת מעבר לעבר ולא אכה להמתין עד ביאת המעברה (כתובות ק"ב.). ר' אבא זר' אלעזר זר' יוסי ב"ר חנינא בבואם לא"י הראו את חיבתם אליה בנשקם את אבניה והתגלגלו בעפרה (שם), אולם כאשר נברו הצרות והרדיפות בא"י ובטלו שם הישיבות, לא יכלו עוד לעלות לרגל וברי לעצור בעד תשוקת העלייה מהתלמידים דרש רב יהודה בי אסור לעלות מא"י לבבל, בסמכו על הבתוב בבבל יובאו ושם יהיו (שם ק"י:). וכן גם הגאונים הניאו את תלמידיהם מעלות לאח"כ לכלי יחלש ויחמסם ע"ז הלימוד בהישיבות הנדולות שבפומבדיתא וסורא. ודק ר' אחאי משבחה מפני כעסו על ראש גלותא עזב את הישיבות ועלה לא"י.

[הקראים] מראשית התיסדות הכת בני מקרא ע"י ענן (ע"ע) התחילו לחזק את העלייה לאח"כ. כנראה היתה בוונתם לכוון מרכז לעדתם בעיר ירושלם שהיתה אז שוממה מהרבנים, ומשם שלחו ראשי הקראים שלוחים וגם מבחבים להפיץ את דעותיהם בין הקהלות הקרובות והרחוקות. הם התאבלו על החרבן ולבשו שקים ויתפלו בעפר הארץ ואסרו על עצמם לאכול בשר ולשתות יין כל ימיהם. הקראי סהל בן מצליח במאה התשיעית כותב לעקב בן שמואל: "והאלהים למען שמו הנדול והנורא יסמוך ביד בני מקרא יצ"ו אשר בתובחותם הטובה ובספדיהם על אחיהם נקבצו אל ירושלם תוב"ב צריקים וחסירים והעמידו משמרות לחתפל לפני אולם ההיכל ולבקש מאלהיהם שיושיע את צאן אוברות אל עריהם" וכו' (פינסקר, לקוטי קדמוניות, נוספות 30). אמנם מארצות הסמוכות לא"י עלו גם בני החמון מאחינו לבכות את שוממות ציון ולקונן על חרבן הבית ולהשתטח על קברות הקדושים הקבורים בה. כנראה ממכתב הקראי הנ"ל בלענו על מנהגם ואומר: "וא"ך אחריש ודרכי עבודה זרה בין מקצת ישראל, יושבים בקברים ולנים בנצורים ודורשים אל המתים ואומרים יא (מלה ערבית והיא קריאה

מנחם מוואלפירא וכל אשר ראת ושמע במסעו כתב לזכרון בספר (ירושלם ח"א 166). בשנת ה'ת"ק שלח ר' יוסף אשכנזי מכתב מסע מדמשק ער ירושלם ומשם עד לומברדיא (כ"י באוקספורד). בשנת 1488 עלה לא"י רבנו עבדיה מברטנורא הנודע ע"י פירושו לחמשיניו והוא כתב בפעם בפעם מכתבים למכיריו בתול (יהודה וירושלם) לחרי"ם סאלאמאן שנה א'.

[מהמאת המ"ז והלאה] אתר נירוש היהודים מספר נתרחה העלייה לאת"ק, כי חרבת מהאנוסים שבספרד ופורטוגאל עזבו את ארצם ועלו לא"י ושם שבו לדת אבותיהם, ובפרט גדל מספר העולים לצפת ורבים החישבו בה. ומעתה החלו העולים להנחוג חג ומשתה על קבר שמואל הנביא ברמה מעין החג אשר נהגו אח"כ בזמן האר"י וזל בליג בעומר על קבר הרשב"י במירון, והיו נודרים נדרים ונדבות על קבר שמואל הנביא לקופת כוללות העיר ובשפות הרלב"ה יש שאלה על אחד מיושבי מצרים שנדר חצי גופו לשמואל הנביא). והיו נוהגין שם מנהג הוללות עד כי מצאו רבני העדה לנחך לחקן תקנה, "לבלתי לבת שתי יין למקום קבר שמואל הנביא וכן לא ישחו בכל עת היותם שמה" למען לא יבואו ליד קלות ראש ופריצות. בשנת 1500 נודע לנו "ספר חתום" לר' יעקב סיקלי ממדינת סיציליא הכולל שמות הערים והבפרים ושמות הצדיקים הקבורים בהם (יוחסין השלם 228). בשנת 1522 עלה אחר מנבכדי איטליא לתור את א"י והשאיר אחריו מכתב שנראה ממנו כי היה גדול בתורה (נרפס בסוף ס' שבתי ירושלם). בשנת 1523 כתב ר' ישראל מפירוזא (Perugia) איטליא לידיו ר' אברהם מכתב המכלכל מצב א"י ויושביה ומנהגיהם, (ירושלם ת"ג צד 97). בשנה החיא עלה לירושלם דוד הראובני (ע"ע). ויש מכתב אחד מר' יצחק ב"ר מאיר לאמיר מירושלם המכלכל בו הנדוה שונות (אוצר טוב שנת 1878 צד 33). בשנת 1540 עלה ר' גרשום ב"ר אשר איש שקרמילה לצפת ואח"כ עבר את כל הארץ דרך שכם עד ירושלם, ויחבר ספר שלם בשם י"חוס הצדיקים (מנמוכה ש"א ועוד), הכולל רשימת ספורמה מכל הקברים שבא"י ותכונתם. בשנת 1563 עזב ר' אליהו מפיסאדו עם בני ביתו את ארץ איטליא לעלות ולבקר את א"י, אך בהיותו בדרך שמע כי פרצה המגפה בארץ סוריא, ויתעכב בעיר פאמנוסמא ויכתוב משם מכתב למיורעיו מכל אשר ראה בדרבו, אך לא נדע אם הלך לא"י אחר אשר חדלה המגפה (מכתבו נרפס בס' חיי עולם פאריס תרל"ט). בשנת 1564 נרפס ספר י"חוס אבות רשימת הקברים שבא"י מאת ר' אורי ב"ר שמעון מביעל. בשנת 1582 חיה ר' שמעון באק בירושלם ובצפת וכתב משם שלשה מכתבים על תכונת א"י ומצבה ועל תכנת הקבלה עפ"י שיטת האר"י (ירושלם ח"ב 141 והלאה). בשנת 1600 שלח ר' שלמה שלמל ב"ר חיים מלאטנכורג מכתבים מצפת שיש

היהודים היושבים בהם, ואת הקברים אשר השתמט עליהם והמסורות והנדרה ששמע אדוהם. ובסוף ספרו חתם שמו "שמואל ב"ר שמעון הבא מירושלם ומן הגליל בשנת תתק"ע ויש לי חותם מלך ירושלם ביד עדות מכתב זה". כנראה קיים את מכתבו זה אצל הנסיך יוחן מברונא אשר שלח בשנה החיא במלאכות פיליפ אנונס מלך צרפת לא"י ונתן לו החואר "מלך ירושלם" (ע"י כרמולי Itinéraires צד 115, 122). בשנה שלאחריה עלו לא"י בשלש מאות ת"ח מצרפת ואנגליא וביניהם נזכרו ר' יוסף ב"ר ברוך ואחיו ר' מאיר, ר' אברהם הזקן, ר' יוסף ור' דוד, וחרב ר' שמעון ב"ר אברהם משאנץ (ע"י ס' מלחמות ה' לר' אברהם בן הרמב"ם). בשנת 1212 עלה לא"י ר' הלל אשר נקרא אח"כ ר' הלל מא"י והוא חבר ספר מסע (ע"י ירושלם ח"ג חלק האשכנזי 45). בשנת 1216 עלה לא"י המשורר ר' יהודה אלתריו ותמחמה בירושלם בחדש ימים (ע"י החכמוני פכ"ה). בשנת 1257 עלה לא"י ר' יחיא אל ספאריס, ובדעתו היה לנחוג בה את עבודת הקרבנות (ע"י כפתור ופרח פ"ז). ובשנה שלאחריה שלח את ר' יעקב ספאריס בתור שד"ר לקבץ נרבות להחזקת הישיבה בירושלם. ר' יעקב זה חבר ספר "סימני הקברים" של הצדיקים שהשתמט עליהם. בשנה כ"ז בירת אלול (1267) עלה לירושלם הרמב"ן ויחרא את הישוב שם. במכתבו לבנו משנת כ"ח כותב: "רבים באים לירושלם חדיר אנשים ונשים מדמשק ארם צובה וכל גלילות הארץ לראות את ביהמ"ק ולבכות עליה", ובחמשים שנה אח"כ (1318) עלה ר' אישתי הפרחי לא"י וקבע את דירתו בבית שאן אך מרבית עתותיו כלה בנסיעותיו בא"י לחקרה ולדרשה שבע שנים. ואת הוצאות מחקריו רשם בספרו כפתור ופרח. וכותב שם (פ"ו 31): "ומה שאנו נוהגין עם אחינו אנשי נאולתנו יושבי הארץ כאנשי סין (שכם) וחמת דמשק צובה מצרים (קאירא) ואסכנדריה (אלכסנדריא) לעלות לירושלם בתנים ובמטעים אינו אלא מפני עגמת נפש רצה לומר להרבות עגמת נפש". בשנת 1334 עלה ר' יצחק בן יוסף חילו מעיר לארדו מאריון, וכתב מכתבים רבים לבני משפחתו המכילים ענינים נבבדים מתכונת הארץ ומצב יושביה (הוציאם לאור ברמולי בתרגום צרפתי בשם שבילי ירושלם). ר' אליהו מפירארא עלה לא"י בשנת 1438 ונתקבל לרב בירושלם, והוא כתב מכתבים לבניו אשר בהם הודיעם מצב העיר ויושביה ויצאו לאור בשם אהבת ציון. בשנת 1440 עלה ר' יצחק ב"ר אלפירא ממאלאנא שכתב ספור מסעותיו להרשב"ן ובנו ר' שלמה (נרפס ביוחסין השלם צד 228). בשנת 1450 שלח ר' יוסף ב"ר נחמן הלוי רשימת הקברים שבא"י לחרב הגל" (שם 220). ובשנת 1473 נודע לנו נוסע אלמוני מקאנדיא שהלך לתור את אה"ק ושב אח"כ לארצו (ע"י ירושלם ח"א 220). בשנת 1481 עלה לא"י ר' משולם ב"ר

והוסף אח"כ לעלות עוד שש פעמים בחייו. ר' יהוסף שווארץ עלה לא"י בשנת 1833 ויהקר את הארץ וכתב ספרו תבואות הארץ ומעשה הארץ שנדפס איזה פעמים וגם נעתק ללשון אשכנז ואנגלית. בשנת 1854 עלה לירושלם דר' אברהם הכהן מפאריס במלאכות ראמטילד ויסד שם בית חולים. בשנת 1856 עלה דר' ל"א פראנקל, וכתב ספרו "ירושלימה". בשנת 1867 בא קארל נעמער שליח החברה כ"ח ויסד בית ספר לעבודת האדמה "מקוה ישראל". בשנת 1872 בקר את א"י דר' צבי נרעץ. בשנת 1890 עלו יתרו אחדים ממכבי חובבי ציון ובראשם הרב ר' שמואל מאהלי" ווער ויחוגו בירושלם את חג השבועות. אחד מבני השיירה הזאת היה דר' יוסף חזאנאוויץ אשר יסד שם בית עקר ספרים בשם "מדרש אברבנאל". בשנת 1897 היה שם ישראל זאננוויל ובשנת 1898 תיאורר הערצל.

[מקומות מיוחדים לעולי רגל] המקום המיוחד להעולים ירושלימה הוא כותל המערבי (ע"ע ירושלים). שם יתאספו העם בערב שבת וערב יום ומיין בתמוז עד תשעה באב לשפוך שיח לתנות על חרבן הבית ולהתפלל על הגאולה. בין המצרים האלה יעמדו שם לקונן בחצות הלילה. בחג השבועות ילכו הספרדים לבקר את קברי מלכי בית דוד לרגל הר ציון ובאסרו חג שבועות (ו' סיון) ילכו על קבר שמעון הצדיק, והאשכנזים יבקרו את קברי מלכי בית דוד באסרו חג שבועות. ברמה אצל ירושלם ילכו על קבר "נבי סמול" (שמואל הנביא) ביום ב"ח אייר ויש שלזן שם כל אותו הלילה. בין ירושלם ובית לחם במקום שנקרא בוראק נמצא קבר רחל ובכל ימי חדש אלול, ובמ"ז השון (מסעי ישראל 3-6). על הר הכרמל אצל חיפא יש מערה שאומרים עליה כי שם נחבא אליהו בברחו מפני אחאב, ובה ילכו להתפלל במוצאי שבת חזון. בצפת ישבתו ממלאכה מאסרו חג של פסח עד ל"ג בעומר ויעלו לרגל במקומות שונים: א' לביריא על קבר בניה בן יהוידע; ב' על קבר הושע הנביא בבית חקברות של העיר; ג' לכפר עין זיתון הסמוך לצפת ושם קבר ר' יוסף סרנוסטא שבא מגירוש ספרד ויסד קהלת הספרדים בצפת. במירון אצל צפת יעלו כמה אלפים יהודים מארצות שונות וגם מקאווקאז ופרס ויעשו הלולא והדלקה לכבוד רשב"י ובנו ר' אליעזר בל"ג בעומר. ובצפת עצמה ילכו על קבר הארז"ל בכל ר"ח. בצידון יעלו להשתטח על קבר זבולן בן יעקב אבינו בסוף חדש אייר. ב"ד אייר יעלו למבריא לבקר את קבר ר' מאיר בעל הנס וההלולא הזאת נקראת ע"ש פסח שני.

[עלויות חו"ל] המנהג לעלות למקומות הקדושים ובפרט להשתטח על קברי צדיקים נוהג בכל ארצות הקדם, וגם המחמרים מאמינים בקדושת הקברים של המלכים והנביאים ואנשי מעלה של היהודים. העלייה

לחם ערך בקורות הימים האלה בין המקובלים ובראשם הארי (נדפסים עם ס' כוונות הארץ או שבחי הארז"ל). בשנת 1614 עלה לא"י ר' מררכי ב"ד ישעיהו ליטס מעיר רומניץ מעהרין, הוא חבר ספר "תוצאות ארץ ישראל" ביהודיתאשכנזית ומכלכל פרשת המסע מאוסטריא לא"י. בשנת 1684 עלה לא"י אחד מנכבדי פראג ר' גרשום ב"ד אליעזר הלוי. הוא כתב ספר מסעותיו ביהודיתאשכנזית בשם "גלילות ארץ ישראל". נדפס בלובלין בשנה ההיא או בשנת שצ"ח ונשרף לבקשת היוזמים בווארשא. ואח"כ נדפס איזה פעמים ונעתק גם ללשון עברית בשם "אגרת הקדש". בעת שהיה עלה ר' משה ב"ד ישראל נפתלי הירש פורת וכתב ספרו "דרכי ציון" ביהודיתאשכנזית המכלכל סדר המסע לירושלם (פראג 1650). במאה הזאת החלו הקראים לחדש את העלייה לא"י, אחד מהם אליה אפודי בני בא מקושטא וכתב ספר מסעותיו אך לא נשאר ממנו רק איזה מאמרים המובאים בשמו בספר המסע של הקראי שמואל בן דוד יעמל (ר"ת ינוח על משכבו שלום) שעלה בשנת 1641 דרך מצרים לירושלם, ואח"כ בקר את יתר ערי א"י ורשם את מסעותיו לזכרון (הוצאת נורלאנד, גנוי ישראל" פטרבורג 1865). הקראי משה בן אליהו הלוי עלה מעיר קאפה פערודסיה אשר בקרים לא"י וגם הוא כתב מסעותיו בספר (שם).

[עליית החסידים] מראשית המאה ה"ח החלה עליית החסידים לא"י. בחדש חשון שנת תס"א (1701) עלתה שיירה של רבנים וחסידים מארץ פולין ובראשם עמד הרב ר' יהודה החסיד ר' קלנימוס, ר' נתן נטע מחבר מאורות נתן, ר' יעקב מוילנא ור' נרליה ססימאטיץ. כמה התיישבו בירושלם ויבנו שם ביהמ"ד ודירות במקום שנקרא עתה חורבת ר' יהודה התסיד. אך ר' החסיד מת ימים מועטים אחרי בואו לירושלם והנשארים נתדלדלו ונתרוששו, ורובם עזבו את א"י ושוב לעריהם. וכחמשים שנה אח"כ באו החסידים ר' אברהם גרשון קוטבר (ניסו של ר' ישראל בעש"ט) עם ב"כ (1747). בשנת 1765 עלתה שיירה של חסידים ובראשם ר' נחמן מהארדנקא (חד מבני היכלא קדישא של הבעש"ט). בשנת 1777 באה חבורה גדולה של חסידים קרוב למאה נפשות לא"י תחת פקודת שלשה מחלמדי הרב הסניד רד"ב ממעזריטש והם: ר' ישראל פאליצקר, ר' מנחם מענדל מוירעבסק ור' אברהם קאליסקר, ותיישבו בצפת ובטבריא. בשנת 1798 עלה ר' נחמן מבראסלאוו ראש הכת החסידים הנקראת על שמו. פרשת מסעותיו ותלאותיו הו"ל אחד ממעריציו בשם מסעות הים (וויפאף תר"ו).

[במאה האחרונה] בשנת 1805 עלו לא"י שלשה מחלמדי הגר"א והם ר' סעריא, ר' מנחם מענדל ור' ישראל משקלאוו, והם יסדו את עדת הפרושים או אשכנזים פרושים, לעומת האשכנזים החסידים. בשנת 1827 עלה לירושלם סיד משה מונטיפיורי עם אשתו,

כמו בפודוליא. נלציא וצפון אונגריא שמבורים שם "תרביים" והחסידים מבקרים אותם ביאחרצייט שלהם ועושים הלולא. וכעיר קראקא עולים על קבר הרמ"א בל"ג בעומר.

ביבליונרפיא: לונק, לוח א"י ח"ה 5; ירושלם ח"ג 9 ח"ה 7; J. E. x. 85.

א.

עולם: עיקר ענינו משרש עלם והוראהו נפלא ונעלם, וכולל הזמן העבר והעתיד לבא. מן העולם ועד העולם (תהלים ק"ו מ"ח). מדור ראשון ועד דור אחרון. אלהים הקורא הדורות מראש ועד סוף לאין תכלית נקרא אלהי עולם (ישעיה מ' כ"ח), אלהים חיים ומלך עולם (ירמיה י' י'), וגם חי העולם (דניאל י"ב ו'). העתיד הרוחני נקרא נ"ב עולם, כי הולך אדם אל בית עולמו (קהלת י"ב ה'), לחיי עולם (דניאל י"ב ב'), וקודם מותו נתברך דוד יחי אדני המלך דוד לעולם (מ"א א' ל"א). חז"ל משתמשים במלת עולם לחזרת התבל וכל היקום והחיים החומריים בשם "חיי העולם הזה", לעומת החיים הרוחניים לעתיד לבא ובאחרית הימים בשם "חיי העולם הבא". העולם הבא נחלק לשלש תקופות: א' עולם הנשמות שבו יבואו נשמות הצדיקים חמתיים בכל דור ודור. ב' העתיד לבא שהוא ימות המשיח והנאולה האחרונה לישראל שעליה ניבא ישעיה ויצא הומר מנוע ישי וגו' (ישעיה ב' ו"א). ג' אחרית הימים כאשר תקום הנבואה כי אז אהפוך אל עמים שפה ברורה לקרוא כלם בשם ה' לעבדו שכם אחד (צפניה ג'). כי מלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים (ישעיה י"א ט'). ותכלה הרשעה מן הארץ, ויחיה אחרית טוב לכל אדם הנברא בצלם אלהים.

[העולם הבא] בנוגע לעוה"ב בזמנו של משיח אמר שמואל אין בין העולם הזה לימות המשיח אלא שעבוד מלכיות כלבד שנאמר כי לא יחדל אביון מקרב הארץ (ברכות ל"ד:). ואמרו לא כחלוקה של העוה"ב (חלוקת השבטים בא"י) חלוקה של העוה"ב. העוה"ב אדם שיש לו שדה לבן אין לו שדה פורס, שדה פורס אין לו שדה לבן, לעוה"ב אין לך כל אחד ואחד שאין לו בהר ובשפלה ובעמק ובו' (ב"ב קכ"ב). ואמר ר' יוחנן כל הנביאים כולן לא נתנבאו אלא לימות המשיח אבל לעולם הבא (בעולם הנשמות) עין לא ראתה אלהים זולתך (ישעיה ס"ה) ולפ"ז לא פליג אדשמואל לעיל (ברכות ל"ד:). כל חותמי ברכות שבמקדש היו אומרים עד העולם משקלקלו הצדוקים ואמרו אין עולם אלא אחד התקינו שיהיו אומרים מן העולם ועד העולם (משנה ברכות נ"ד). כי במקדש לא היו עונים אמן אלא ברוך ה' אלהי ישראל מן העולם ועד העולם (תענית ט"ז:). ודרשו חכמי תכרת (במדבר ט"ז). הכרת בעולם הזה חכרת לעוה"ב דברי ר"ע, א"ל ר' ישמעאל והלא כבר נאמר ונכרתה וכו' שלש עולמות יש? אלא ונכרתה בעוה"ב הכרת לעוה"ב חכרת דברה תורה

הזאת נודעת בשם זיאהר היינו "סיוור" (pilgrimage) ולרוב יכתו רגלם לילך כרגלים ממש. ולא רק באה"ק אך גם בחו"ל, כמו בעיר בנראד שיש מסורה כי נקבר שם יהושע הכהן הגדול ונקרא מצבת זכרון של הכהן Kohen Mansoleum, אשר יבקרו בראש חודש כמה יהודים ובפרט נשים עקרות. ובחצר של בית מסלד להמחמדים יש קבר שנקרא מאראבוט עבר אליקדר ולפי המסורה היה הבית הזה מלפנים בית הכנסת והקבר הוא של ר' יוסי הגלילי (מסעי ישראל 48). בבית הקברות בעיר יש קבר "שיך יצחק" אשר יבקרו העולים בכל ראש חודש. בעיר קעפיל במחוז איראק אצל חרבות בבל נמצא קבר הנביא יחזקאל לפי מסורת ההמון ויעלו אליו היהודים מארם נהרים בחג השבועות, ובאותו חג יבקרו היהודים בבצרה את קבר עזרא הסופר הנקבר שם. במדינת קורדיסטאן עולים היהודים לרגל לשלשה מקומות: א' במחוז אלקוש אצל מוסול על קבר נחום הנביא ויתפללו וישתטחו י"ד יום, ח' ימים קודם שבועות וישנה ימים אחר שבועות וקורין ספר נחום הכתוב על גייל שאומרים עליו שהוא כתב יד הנביא בעצמו. ב' בעיר קירקוק בין החלק העליון וחלק התחתון מהעיר יש ארבעת קברים: דניאל וחנניה מישאל ועזריה אשר יבקרו בחג השבועות. ג' במקום "בר הנורא" מהלך שלשים שעות ממוסול יש מערה שאומרים עליה שנחבא בה אליהו הנביא, ושם עולים איזה פעמים בשנה ויתפללו לה'. בארץ פרס יש שני מקומות לעלייה: א' מצבת זכרון בעיר חמדן אצל המבצר ושם קבורת מרדכי ואסתר, ועל מקומם קורין את המגילה ב"ד באדר ויבקרו אותם איזה פעמים בשנה וגם בשעת הסבנה. ב' י"ב שעות ומחצה מעיר אספהאן יש ביהמ"ב קטן ובו יאמרו כי נקברה ס"ח בת אשר, ויעלו שם לרגל באחד באלול. במצרים בעיר קאירא הישנה שנקראת פאסטאם יש ביהמ"ב שנבנה בשנה 1051 (כ"ט שענן 429 למספר מחמד) ע"י אבו סער, ידיד הכלוף אלמנסמנציר מער, ומסורה בפי העם כי שם קבור ירמיה הנביא, ובשני חדרים למעלה מהקבר יאמרו כי התפללו שם אליהו הנביא ועזרא יהודי מצרים יעלו על קברם בכל ר"ח אלול ויעשו הלולא. באלג'ירא במחוז אוראן הדרומי במקום שנקרא ניררונא נמצא קבר סידו אושא (יהושע) וקבר סידו נון (נון אבי יהושע), ועל גבול ריף יש קבר איש קדוש ר' יעקב רושדי שגם אותו יבקרו יהודים ומחמדים לעתים מזומנים. במדינת מורקא בעיר אלקצר יש קבר ר' יהודה זאבאלי, ובעיר מרודנט יש קבר ר' דוד בן ברוך, ובעיר וואזאן קבר ר' עמרם בן דיואן שהיה שדר"מא' וגסע עם בנו וכאשר חלה בנו התפלל לה' שיחיה הוא כופר נפשו, וירפא בנו והוא מת תחתיו ונקבר אצל גבל אסין, וההמון יאמינו כי המתפלל על קברו עושין לו נס. גם בארצות אירופא יש מקומות שעולין לרגל להתפלל על קברות הצדיקים המזומנים שם,

וספורים להראות כי הנחנה בעוה"ז פוחתין לו מחלקו בעוה"ב. כמו הספור של פנישת רבה בר אבהו עם אליהו הנביא. א"ל דחיקא לי מילתא (שאינו לו פרנסה) דבריה ועייליה לנן עדן, א"ל פשוט גליטך ספי שקול מהני טרפיה, ספא שקל. כי הוה נפיק שמע ב"ק דקאמר מאן קא אכיל לעלמיה כרבה בר אבהו, נפץ שדנחו, אפילו חכי אחייה לגלימיה, סחם גלימא ריחא (ריח חסוב מחעלים שנאחו בבגדו) ובניה בתריסר אלפי דינרי (ב"מ ק"ד:). ולכן חשבו חז"ל כי הברכה היותר נדולה הוא לכל אדם להנחיל שני עולמות. וכי הוה מפמרי רבנן מבי ר' אמי אמרי ליה חכי: עולמך תראה בחיך ואחריתך לחיי העולם הבא ותקוהך לרוד דורים (ברכות מ"ז:).

[החלק לעולם הבא] כל ישראל יש להם חלק לעוה"ב שנאמר ועמך כלם צדיקים לעולם יירשו ארץ (ישעיה ס', סנהדרין צ"ג:). אלא שחצידק זוכה בחלקו ובחלק הרשע בנן ערן. וגם הרשע אם ישוב בתשובה יזכה בחלקו. ואריב"ל כל הזוכה את יצרו ומתודה עליו מעלה עליו הכתוב כאלו כבדו להקב"ה בשני עולמים. העוה"ז והעוה"ב רכתיב זוכה תורה יכבדני, וכל המתודה יש לו חלק לעוה"ב (סנהדרין מ"ג:). בכח רבי ואמר יש קונה עולמו בשעה אחת ויש קונה עולמו בכמה שנים (ע"ז י"ג:). אמר דוד לפני חקב"ה וכו' הבא על אשה איש מיתתו בחנק ויש לו חלק לעוה"ב, אבל המלבין את פני חבירו בריבים אין לו חלק לעוה"ב (ב"מ נ"ט:). וחשבו במשנה אלו שאין להם חלק לעוה"ב: האומר אין תחיית המתים מן התורה, ואין חורח מן השמים ואפיקורסים, ר"ע אומר אף חקורא בספרים חיצוניים (ע"ע), וחלוש על חסכה וכו', אבא שאול אומר אך ההונה את השם באותיותיו (סנהדרין צ"ג:). שלשה מלכים וארבעה הדיוטות טאין להם חלק לעוה"ב: נ' מלכים ירבעם אחאב ומנשה, ר' יהודה אומר מנשה יש לו חלק לעוה"ב ששעה חשוכה, ר' הדיוסות: בלעם דאנן אחיתופל וגחוי (שם). אבשלום אין לו חלק לעוה"ב (שם ק"ג:). גם מציינו שבעה שאין להם חלק לעוה"ב ואלו הן: לבלר (סופר סח"ם) וסופר (מלמד) וסוב שברופאים ודיין לעירו וקוסם חזן וטבח (אדר"ג פ"ו ד' ור"ל שאם אין נזהרים במעשיהם הם אוכזרים את חלקם בעוה"ב. גם אמרו מי שעניו צרות בח"ח בעוה"ז מתמלאות עיניו עשן בעוה"ב (בבב"ע ע"ח:). כל העובר אחורי אשה בנחר אין לו חלק לעוה"ב (ברכות ס"א:). ודרשו אל חרא יין כי יתארם שטארים פניהם בעוה"ז ומלבין פניהם לעוה"ב (סנהדרין ע"ג:). אמנם לא כונו חז"ל לומר כי האנשים האלה יאבדו את חלקם בעוה"ז, רק רצו להזהיר כי העוברים ע"ז סרעה אל רעה יצאו ולבסוף יחיו יורשי גיהנום.

[נחלי העולם הבא] אמרי במערבא משמיה דרבא

בר מרי עהיד הקב"ה ליתן לכל צדיק וצדיק שלש מאות ועשרה עולמות שנאמר להנחיל לאהובי יש ואצרותיהם

בלשון ב"א (סנהדרין ס"ד:). פרמי חשבר בעוה"ב נעלם מעין כל חי, אבל בדרך כלל הבינו חז"ל כי הענתי העוה"ב הם רוחניים ולא גשמיים, ומרגלא בפומיה דרב: לא בעוה"ז העוה"ב שאין בו לא אכילה ולא שתיה ולא פריה ורביה ולא משא ומתן לא קנאה ולא שנאה ולא תחרות, אלא צדיקים יושבים ועמדותיהם בראשיהם ונהנים מזיו חשכיה שנאמר ויהו את אלהים ויאכלו וישתו (ברכות מ"ז:), ר"ל שזיו חשכיה הרוחני הוא תחת האכילה והשתיה הגשמיים. חז"ל הבינו בעוה"ב כל דבר רוחני, ולדונמא אסרו נ' מעין עולם הבא ואלו הן: שבת (מנוחה) שמש (זוהרה) ותשמיש נקבים (ברכות נ"ז:). אמנם כדי להשיג שכר העוה"ב צריך האדם לעשות הכנות בעוה"ז. וא"ר יעקב העוה"ז דומה לפרחודר בפני העולם הבא. התקן עצמך בפרחודר כדי שתכנס למרקלין. הוא חיה אומר יפה שעה אחת בחשוכה ומעשים טובים בעוה"ז מכל חיי העולם הבא (כי אין שם מקום למצוות או לתשובה), ויפה שעה אחת של קורת רוח בעוה"ב מכל חיי העוה"ז (אבות פ"ד מ"ז-מ"ח:). לרעת חז"ל אי אפשר לאדם לזכות בשני עולמות, ורק שלשה חמיעם הקב"ה מעין עולם הבא (עשירי) אברהם יצחק ויעקב (ב"ב י"ז:). ר' יהודה הנשיא אומר כל המקבל עליו תענוגי העולם הזה מונעין ממנו תענוגי העולם הבא, וכל שאינו מקבל תענוגי העולם העוה"ז נותנין לו תענוגי העולם הבא. הוא היה אומר צדיקים שרע להם בעוה"ז למה הם דומים? למבכה שמתקן סעודה לעצמו ואף שמצמער בעצמו אין מחקן לאחרים אלא לעצמו. אבל רשעים שרע להם בעוה"ז למה הם דומים למבכה שהתקין סעודה לאחרים ואע"פ שמצמער בעצמו אין מחקן לעצמו כלום אלא לאחרים (אדר"ג פכ"ח ר'). ר"ל שיש גם רשע שרע לו בשני עולמים. חניא רשב"י אומר שלש מחנות טובות נתן הקב"ה לישראל וכולן לא נתנן אלא ע"י יסורין ואלו הן תורה וא"י והעולם הבא וכו'. העוה"ב רכתיב ודרך חיים תובחות מוסר (משלי ר', ברכות ה'). כי לרוב הצדיקים הם עניים ומרודים בעוה"ז. א"ר אבהו שאלו את שלמה בן דוד (מפני שחיה חכם נדול) איזהו בן עוה"ב אמר להם כל שכנגד זקניו כבוד (ישעיה כ"ד). יוסף בריה דר' יהושע חלש אינגיד (נתעלה). א"ל אבהו מאי חזית? א"ל עולם הפוך ראיתי עליונים (עשירים) למטה ותחתונים (עניים) למעלה. א"ל עולם ברור ראית, ואנן חיכי חזיתני? א"ל כי חיכי דחשבינן הכא חשבינן התם. (ב"ב י"ג:). רבא אמר לא איברי עלמא אלא לרשיעי נמירי אלא לצדיקי גמורי, ואמר רב לא איברי עלמא אלא לאחאב בן עמרי ולר' חנינא בן דוסא. לאחאב העוה"ז ולר' חביד העוה"ב (ברכות ס"א:). כי אחאב חיה עשיר מאד דקאמר ליה בן הדד כספך תחבך לי הוא, וחב"ד ר' לו בקב חרובין מע"ש לע"ש (תענית כ"ד:). ואמרו בפל הקב"ה שכרו של איוב בעוה"ז כדי למורדו מעוה"ב (ב"ב מ"ז:). ויש הגדוה

אמר שיה אלמי שני הו עולמא חד (אלף חשביני) חרב שנאמר ונשנב לבדו ביום החוה (ישעיה ב') וכו' בשם שהשביעית משממת שנה אתה לשבע שנים כך העולם משמם אלף שנה לשבעת אלפים שנה וכו' ואומר מזמור שיר ליום חשבת יום שכולו שבת, ואומר כי אלף שנים בעיניך כיום אחמול כי יעבור (שם), ואין הקב"ה מחדש את עולמו אלא לאחר שבעת אלפים שנה (שם:). תני אבימי בריה דר' אבהו ימות המשיח לישאל שבעת אלפים שנה שנאמר וכמשוש חתן על כלה ישיש עליך אלהיך (שם צ"ט). ר"ל שבעה ימי המשיחה ונחשב יום אלף שנה (ע"י ילקום רמז תת"ו). החשבון הזה של ששה אלפים לקיום העולם ואלף השביעי למנוחה היה ידוע להשבעים זקנים מעתיקי התורה ליונית (ולאנאדרע, "מיסמח"לוננעו" ח"ד 315), ונזכר בס' חנוך (פ"ג פל"ג, פצ"א י"ב—י"ז), ובס' חזיונות ברוך (פ"ט ג'), ובאסדראם חשני (פ"ז כ"ח—כ"ט). וברעיון הזה השתמשו תלמידי ישו (התנולות פ"ב) וינבאו גם הם כי עתיד הוא להתנולות ולמלוך באלף האחרון קודם יום הדין והאלף הזה נקרא אצלם Millennium. ע"ע מ"ש; תח"י המס'.

א.

עולם קטן: השמות האדם לחתכל ברמחו ובציונו. הרעיון הזה נודע בפילוסופיא היונית בשם Microcosm (משחי מלות μικρός=קטן, κόσμος=חבל). הפילוסופים פיתגורס אפלטון ואריסטו, ובפרט הסטואיקים השתמשו והתפתחו את היריעה זו וילמדו כי כמו האדם יש לו גוף ונשמה כן חתכל יש בה נשמות והומוריות. והחתכל הוא ג"כ אדם גדול (Macrocosm). הרבר הזה היה ידוע גם לחכמינו ז"ל. חקב"ה ברא את כל העולם כלו וכו' ויצד באדם כל מה שברא בעולמו. ברא חורשים בעולם וברא חורשים באדם זה שערות של אדם וכו'. מים חיים בעולם מים חיים באדם זה רמז של אדם, עצים בעולם עצים באדם זה עצמותיו של אדם, נבעות בעולם נבעות באדם זה ענבותיו של אדם, עלי ומכתשת בעולם עלי ומכתשת באדם זה ארכבותיו של אדם ושוקיו של אדם, חרים ונבעות בעולם חרים ונבעות באדם, עומד רומח לחד נופל רומח לבקעת. הא למדת שכל מה שברא חקב"ה בעולמו ברא באדם (אדר"ג פל"א ס"ף). באגדת עולם קטן נשתנה האדם לצבאות השמים. רקיע ראשו של אדם. אמר רב י"ב מלות ברא חקב"ה בעולם וכולם ברא באדם: מלה בשם שגוזזן אהו בכל שנה ומגדל שערן כך בני אדם מסתפרין שערם ומתגדל. שור צוארו של אדם, כשם שהשור נושא עול על צוארו כך בני אדם וכו'. תאומים שחי כתמים של אדם. מרטן ידיו ואצבעותיו של אדם וכו'. אריה לבו של אדם שנאמר אשר לבו כלב האריה. בתולה בשם שהבתולה תערה כליה וחכל רצין אחריה כך בטנו של אדם כל מעדני עולם נכנסין בו. מאוננים ידיו ורגליו של אדם עולין לכאן ויורדין מכאן. עקרב

אמלא (משלי ה') יש בנימטריא תלת מאה ועשרה חו (סנהדרין ק'). כל מי שקורא רשונה ורואה מרפה לעצמו ושימש ת"ח זוכה ונוחל שני עולמות העוה"ז והעולם הבא שנאמר אשריך ומזב לך, אשריך בעוה"ז ומזב לך לעוה"ב (חולין מ"ד:). גם למדו מזה כי חנה"ה מיגיע כפו גדול מירא שמים (ברכות ת'). בי יורש שני עולמים, שלחו מתם איזהו בן עוה"ב? ענותו ושפל ברכ שייף עייל שייף ונפיק (שוחה לכונוס ולצאה) וגרים באורייתא תדירא ולא מחזיק מ'בותא לנפשיה (סנהדרין פ"ה:). גם מצינו כי על רבר מיעוט הבמיתו לו חז"ל העוה"ב, כמו האומר סלע זו לצדקה בשביל שאהיה בן עוה"ב הרי זה צדיק גמור (פסחים ה'). ואמר ר' יוחנן שלשה מנוחלי העוה"ב, אלו הן: הדר בא"י והמגדל בניו לח"ת והמגדל על היין במצאי שבתות (שם ק"ג). וגם המהלך ד"א בא"י מובטח שהוא בן עוה"ב (כתובות ק"א). השונה הלכות בכל יום מובטח שהוא בן עוה"ב (מגילה כ"ה:). איזו בן עוה"ב הסומך גאולה לתפלה, או האומר תהלה לדוד בכל יום מובטח שהוא בן עוה"ב (ברכות ד'). וחקורא ק"ש ומתפלל וכו', ולא עוד אלא שנוחל שני עולמים העולם הזה והעולם הבא וכו' (שם מ"ז:). המברך על כוס מלא נוחל ב' עולמות (שם נ"א). העונה יהא שמא רבא מברך מובטח לו שהוא בן עוה"ב. כל המאמרים האלה מראים לדעת כי נחמא קתני, וכוונתם היתה רק לימור כי האיש חשומר מצוות אלה ראוי להיות בן עוה"ב. [אומות העולם] חסידיו אומות העולם, לפי דברי חז"ל יש להם חלק לעוה"ב (סנהדרין ק"ה). ואנשים צדיקים המה ישפטו איתם (יהזקאל כ"ג מ"ה). א"ר אלעזר אה"ע נקראו צדיקים (ויק"ר פ"ה). אנמונינוס אמר לרבי מי ישימיני מצע תחתיו לעולם הבא, א"ל אחינא לעלמא דאתא? א"ל אין! א"ל והכתיב לא יהיה שריד לבית עשו? בעושה מעשה עשו. א"ל והכתיב שמת אדם מלכיה וכל נשיאה? א"ל מלכיה ולא כל מלכיה, כל נשיאה ולא כל שריה (ע"ז י'). ע"ע אנמונינוס. כל דהוי באשכבתיה דרבי מזומן לחיי עוה"ב, אף החוה כובס מזומן לחיי העוה"ב (כתובות ק"ג:). בדברי חז"ל נקרא מקום אספה נפשות הצדיקים והחכמים בנ"ע חיושבים לפני ה' לשמוע סתרי תורה בשם, "ישיבה" במתיבתא דרקיע (פסחים נ"ג:). או ישיבת של מעלה (כתובות ק"א:). ומנהג הוא לימור קודם חפלה כל נדרי, "בישיבה של מעלה ובישיבה של כמה אנו מתירין להתפלל עם העבריינין". ומליצה מורגלת בתלמוד על הסתלקות צדיק כי, "נתבקש בישיבה של מעלה".

[אחרית הימים] תנא רבי אליהו ששת אלפים שנה היה עולמא. שני אלפים חותי, שני אלפים תורה, שני אלפים ימות המשיח וכו'. א"ל אליהו לרב יהודה אין עולם פחות משמונים וחמשה יובלות ויובל חמאהרן בן דוד בא וכו' (סנהדרין צ"ז:). ורב קמינא

יאמר כי כמו השכל הוא ענין רותני ומחובר להנוף באמצעות הנפש החייתית והמסורי, כן הספירות מחוברות להארץ ע"י אמצעות האויר והרוחות. גם לדעתו (שם ס' מ"ד) אם תחפץ לדעת יסודות התבל ועל מה אדניו הוטבעו, עליך לחקור אחרי גוף האדם ותמצא השתוות ביניהם (ע' ג"כ בחי' בספרו תורת הנפש הוצאת ברודי פ"ג פאריס 1894). יוסף ו' צריך חבר ספר מיוחד בשם "עולם קטן" (הוצאת יעלינקע עם מבוא, לייפציג 1854). ולדעתו אין רבר בתבל אשר לא נוכל למצוא דוגמתו באדם. ר' משה אבן עזרא בספרו "ערוגת הכושם" מזכיר ג"כ הנזרה שזה שבין הבריאה לאדם. הרמב"ם במורה נבוכים (חלק א' פ"ע"ב) מסכים לדברי אריסטו כי הבריאה כולה יש לה נפש ותנועה חיה.

ביבליוגרפיה: מאנאמסטריוס ח"ג 159; וואל ביטערענע צור געשיכטע דער פילאזאפיע ח"א 29.

א.

עוֹמֵר (עֹמֵר): עיקרו ערמת שבלים של תבואה, ושכחת עומר בשדה (דברים כ"ד י"ט), והיא מרת היבש, והעומר עשירית האיפה הוא (שמות ט"ז ל"ז). ומיוחד השם הזה למדת שעורין שמניפין למחרתו של פסח, והיא מצות עשה בתורה בבואם אל ארץ כנען: "ורבאתם את עומר ראשית קצירכם אל חבון, והניף את העומר לפני ה' לרצונכם, ממחרת השבת יניפנו חבון". וביום תנופת העומר יקריבו כבש בן שנה לעולה ומנחת סולת משני עשרונים כלולה ברביעית שמן עם נסך יין רביעית החין. ועד הבאת העומר אסור לאכול תבואה חרשה; ע"ע חרש (ויקרא כ"ג י"ד). מפני מה אמרה תורה הביאו עומר בפסח כדי שתתברך לכם תבואה שבשרות (ריה ט"ז).

[דיני העומר] יום תנופת העומר היה בט"ז בניסן ממחרת יום הראשון של פסח, ומה שנאמר ממחרת השבת היינו יום כי י"ט נמי איקרי שבת, והכתוב מסיים מחג המצות. מדת העומר היא עשירית האיפה. ובא מן השעורין (פסיקתא פ"ת, מנחות ס"ח:), והיה מן המובחר משלש סאין ומוציאין מהן עשרון סלת מנופה בשלש עשרה נפה. העומר נקצר בשלש קופות ושלש מנלות, ועשו זאת כדי לפרסם הדבר מפני הבייתוסין שעשו שלא כדברי חכמים (מנחות ס"ג: רש"י). מצות העומר להביא מן הקרוב לירושלם, ואם לא ביכר הקרוב מביאין אותו ממקום אחר. התנופה היתה במזרח, מוליך ומביא מעלה ומוריד. אמר רבי חייה בר אבא א"ר יוחנן מוליך ומביא למי שהרחות שלו מעלה ומוריד למי שהשמים והארץ שלו. במערבא מתני הכי: מוליך ומביא כדי לעצור רוחות רעות מעלה ומוריד כדי לעצור מללים רעים (שם ס"ב). וכל היום היה כשר לתנופה ונקרא יום הנף (מגילה כ"ג).

[ממחרת השבת] הבייתוסים התנגדו לדברי הפרושים ואמרו כי אין קצירת העומר במוצאי יום כי הם

כעסו של אדם, מה עקרב כועס וחורג אף אדם. קשת אמתו של אדם שנאמר ותשב באיתן קשתו. נרי כשם שהגדי רואח עשב ואינו רואה גדר כך בני אדם רואין מה הם עושין ואינם יודעין מה שנולד בו. דלי פעמים מלא ופעמים חסר כך בני אדם. דנים בשם שהרנים שמים מסוף ים ועד סופו כך בני אדם. ומשוח עוד את האדם לרוחות השמים. ברא הקב"ה רוח רעש ואש וכולם ברא באדם: רוח נשמתו של אדם כשם שחרח סובל כל העולם כך נשמתו של אדם סובלת גופו. רעש יראתו של אדם שנאמר רגזו ואל תחטאו ואין רגז אלא סער שנאמר המרגז ארץ ממקומה. אש נשמתו של אדם שנאמר נר אלהים נשמת אדם וכו'. ברא הקב"ה בעולם ענן קשת ברק לפיד שלן מטר וכולם ברא באדם. ענן מיתתו של אדם שנאמר כלח ענן וילך, ברק לפיד עינו של אדם שנאמר פניו כמראה ברק ועינו כלפיד אש. קשת בריתו של אדם שנאמר זאת אות הברית ובאדם נאמר והיתה בריתי בכשרכם לברית עולם. שלן הם ענותיו של אדם שנאמר אם יהיו חסאיכם כשנים כשלן ילבינו וכו'. מטר מה מטר יורד טיפין עד שמגיעות לארץ ואין נוגעות זו בזו כך דמעות של אדם שנאמר עיני יורדה מים. אח"כ מדמה את האדם לארץ שיש בה הרים וגבעות ושדות יערים ואילנות וחיית גדולות וקטנות וכולם ברא באדם. כשהוא יושב דומה לגבעות, כשהוא עומד דומה להרים, כשהוא שוכב דומה לשדות, שער ראשו חקנו דומה לער העצים, חיות גדולות וקטנות הם כנים ופרעושים. ארץ שבה נחלים וימים וכו' וכולם ברא באדם. ים כריסו של אדם. נחלים וימים של אדם, מה הנחלים חולכים אל הים ואינו מלא כך וימים אוכל ושותה וכריסו אינו מתמלא. מים מלוחים יוצאים מעיניו של אדם, מים קרים מאפיו, מים מרים מאוזניו, מים מתוקים מפיו. ארץ יש בה קור וחום ורוחות מדבר וישוב וכולם ברא באדם. רוחות קרים וחמים, כשהוא פותח ונופה יצאו ממנו רוחות קרים וכשהוא פותח פיו ונופה יצאו ממנו רוחות חמים. מדבר וישוב פניו של אדם, מה הישוב יש עינות ואילנות אף פניו של אדם יש בהם נקבים קטנים דומין למעינות, ושערתיו דומין לאילנות. בטנו דומה למדבר שאין בו ממש שנאמר ארץ ציה וצלמות וכו'. ואמר רב לשונו של אדם דומה לים מה הים עולה ומתגבר אף לשון עולה ומתגבר וכו', מה הים מסעיר אף לשון וכו' פולט וכו' (יעלינקע, ביח המדרש ח"ה חכמי הפילוסופים היהודים השתו ג"כ את האדם להבריאה, כמו ישראלי בספר היסודות) (הוצאת פריד 59), ורב מעדיה נאון בפירושו לספר יצירה (פ"ד א'), ור' שבתי דונולו בפירושו עה"ת (כראשית א' כ"ז). לדעתם דומה האדם בתכונתו לארבעה יסודות הארץ: דם האדם הוא האויר, כיחו וניעו הם המים, המרה שתורה היא העפר והמרה לבנה (או ירוקה) היא האש. ר' שלמה בן גבירול בספרו "מקור חיים" (פ"ג סי' ו')

על הציאור דבה באשת נעוריו. ע"ע קנס. בדברי חז"ל הוראת עונש ועונשין על עונש עבירה בין ביד אדם ובין בירי שמים. העונש הראשון שבתורה הוא עונש אדם והוא שנורשו מן ערן על שעברו מצות ה' באכלם מעץ חרעת, ועונש קין שחרג את הכל אחיו להיות נע נד בארץ. וכן התורג נפש בשננה דינו בגרוש לערי המקלט. והתורג במזיד דינו במיתה. ויש ארבע מיתות ביד: סקילה שרפה הרג ונתק (ע"ע). ומיתה בירי שמים הוא כרת. ויש עונש סלקות (ע"ע). ומכת מדרות מדרבנן (שבת ט': יבמות נ"ב). כתובות ט"ה: נזיר כ"ג. חולין קס"א:). דבר בא לעולם על מיתות האמורות בתורה שלא נספרו לכו'. וכו'. היה רעה באה לעולם על שבעת שוא ועל חלול השם, נלוח בא לעולם על ע"זוכו (אבות פ"ה ט'). ע"ע תוכחת. עונש שבעת שוא קשה מאד, ולכן בשבעת הדריינים אומרים לו הוי יודע שכל העולם כולו נודעו בשעה שאמר הקב"ה בסיני לא תשא את שם ה' אלהיך לשוא, וכל עבירות שבתורה נאמר בהן ונקח וכאן נאמר לא ינקח, כל עבירות שבתורה נפרעין ממנו וכאן ממנו ומשפחתו וכו' ממנו ומכל העולם כולו וכו'. וכל עבירות שבתורה אם יש לו זכות חולין לו שנים ושלש דורות וכאן נפרעין ממנו לאלתר וכו' (שבועות ל"ט). כתיב פוקד עון אבות על בנים (שמות ל"ד) וכתיב ובנים לא יומתו על אבות (דברים כ"ד). הא כשאחזין מעשה אבותיהם ביריהם, הא כשאין אחיהם מעשה אבותיהם ביריהם (ברכות ז'). וכתב הרמב"ם: יש המא שהדין נותן שנפרעין ממנו על המא בעוה"ז בנופו או בממונו או בכניו הקטנים. שכניו של אדם הקטנים שאין בהם רעת ולא הגיעו לכלל מצוות כקנינו תן, וכתיב איש בחמאו יומת ער שיעשה איש (דהיינו בר עונשין. ע"ע בר מצוה), ויש המא שהדין נותן שנפרעין ממנו לעוה"ב ואין לעובר עליו שום נזק בעוה"ז, ויש המא שנפרעין ממנו בעוה"ז ובעוה"ב (הלכות תשובה פ"א א'). גם העונשין ע"י ב"ד לא היו מונבליים, כי הרשות בידם לענוש את הפושעים כפי ראות עיניהם אם השעה היתה צריכה לכך לעצור בעד הפריצות. ואמר ראב"י שמעתי שבי"ד מכין ועונשין שלא מן התורה ולא לעבור על דברי תורה אלא כדי לעשות סייג לתורה, ומעשה באתר שרכב על סוס בשבת בימי היונים והביאוהו לבי"ד וסקלוהו, לא מפני שראוי לכך אלא שהשעה צריכה לכך. ושוב מעשה בארם אחד שהמית (בעל) את אשתו תחת התאנה והביאוהו לבי"ד והלקוהו וכו' (סנהדרין ט"ו). ושמעון בן שמח תלה שמונים נשים מכשפות ביום אחד באשקלון ולא היו שם כל דרכי הדרישה והחקירה וההתראה ולא בעדות אלא הוראת שעת כפי מה שראה (רמב"ם סנהדרין פכ"ד). אמר רב מלקין על לא מביה השמעה (קדושין פ"א). על מי שמרננין עליו שהוא עובר עבירות, ואמרין האי מאן דסנו שומעניה שרי לכווייה בג' ויש' פירוש

פירשו ממחרת השבת על שבת בראשית. והיו עושין עצרת (שבועות) אחר השבת (ביום א' בשבת). כי היה קשה להם למה לא כתב הפסוק ממחרת הכנסה או ממחרת חתן. אבל באמת מעו בזה, ראה היה כתוב ממחרת הפסח היה אפשר לומר ממחרת שהיטת הפסח שהיה ביד בניסן ונמצא תנופת העומר ביום ט"ו בו תחת ט"ז. ואם היה כתוב ממחרת חג המצות היה במשמע אחר עבור שבעת הימים היינו באסרו חג ולכן כתיב ממחרת השבת שפירשו ממחרת יום השביעה חג. וגם עפ"י הסברא אי אפשר לקיים פירושן של הביתוסים או הצדקים, שאם כן לא יהיה יום הנף בזמן קבוע, ולפעמים כשיחול יום א' של פסח ביום הראשון בשבוע יצטרך להמתין עד יום א' הבא, ואין שום סברא להמתין שבעת ימים יחידים אחרי שכבר הגיע זמן הקצירה בתחלת החג שהוא מועד האביב, וגם יהיה מן הצורך לעשות את חג השבועות שלא בזמן קבוע כי הוא תלוי בספירת העומר. ולא מצינו בשום מועד שיהיה נע ונד ולא יהיה קבוע באחד מימי החדש. ולכן קים להו לחז"ל שהפירוש ממחרת השבת הוא יום ט"ז בניסן שהוא ממחרת יום הראשון של חג המצות (תורה תמימה ויקרא כ"ג). ע"ע ספירת העומר; שבועות.

א.

עון: ע' פשע

עונג: ע' שבת

עוֹנָה: זמן קבוע, לענין יין נסך אמרו כמה עונה? ר"ת בר אבא אמר ר' יוחנן או יום או לילה, ר' תנא בר שאינה א"ר יוחנן חצי יום וחצי לילה וכו' (ע"ז ע"ח). וביחוד זמן קבוע לתשמיש המטה. ונאמר שאר כסותה ועונתה לא יגרע (שמות כ"א י') מן האמה שיעד לו כבר. ופירשו חז"ל שאר מונות, כסותה כמשמעי, עונתה תשמיש, חו עונה האמורה בתורה וכן הוא אומר אם תענה את בנותי (כתובות ט"ז:). עונתה זו דרך ארץ (ספרא משפטים פ"ג). מצות עונה קבועה לעתים שונים לפי ערך מרחק כל איש ועסקו. ואמרו במשנה: המיילין בכל יום, הפועלים שתיים בשבת, החמרים אחת בשבת, הגמלים אחת לשלשים יום, הספנים אחת לששה חדשים. התלמידים יצאין לחלמוד תורה שלא ברשות (נשותיהם) שלשים יום (שם ס"א:). עונה של ת"ה אימת? א"ר יהודה אמר שמואל מע"ש לע"ש. ודרשו ע"ז אשר פרוי יתן בעתו (שם ס"ב:). במשנה נאמר בלשון נקית ואוכלת עמו מלילי שבת ללילי שבת (שם ס"ד:). ומפרש ר' יוסי ב"ר חנינא תשמיש. ב. מ.

עוֹנֵשׁ: נטול המא ופשע, בין בממון בין בגוף. לפעמים בתורת מס כמויות עונש על הארץ (מ"ב כ"ג ל"ג). ויענש את הארץ מאה בבר כסף (דה"ב ל"ז ג'). כעין קנס, כמו וענשו אותו מאה כסף (דברים כ"ב י"ט)

קמצער ליה טובא בקראי, בי מטא ההוא שעחא שרצה לקללו ניים, אמר שים לאו אוהא ארעא למעבד הכי, ורחמי על כל מעשיו כחייב וגם עונש לצדיק לא טוב (ברכות ד.). ואיז חנן כל המוסר דין על חבירו הוא נענש תחלה שנאמר ותאמר שרי אל אבדס חמסי עליך וגו' ישפוט ח' ביני וביניך, וכתוב ויבא אברהם לספור לשרה ולכבותה, שהוא קבר אותה (ר"ה ט"ז.). ואיז יעקב ברה דבת יעקב כל שחבירו נענש על ידו אין מבניסין אותו במחיצתו של הקב"ה (שבת קמ"ט.). חז"ל היו רגילים לשאול מפני מה נענש זה או זה והשתדלו למצוא פשר דבר, גם מצאו כי העונש הוא לרוב מדה כנגד מדה, ואמרו במשנה שמשק הלך אחרי עינו לפיכך נקרו פלשתים את עינו, אבשלום נתנאה בשערו לפיכך נתלה בשערו (סוטה ט.). גם חקרו לדעת ערך העונש לפי העבירה, ואמר ר' לוי קשה עונשן של מדות (ומשקלות) יותר מעונשן של עריות וכו' (יבמות כ"א.). לפעמים ישחמשו חז"ל במלת עונש להגוף כהוראת קנס כמו כך עונשו של כדאי שאפילו אמר אמת אין שומעין לו (סנהדרין פ"ט.).

[אין עונשין מן הדין] פלוגתא היא בין אבוי ורבא אם עונשין מן הדין (סנהדרין נ"ד. מבות י"ז.). וקיימא לן אין מזהירין ואין עונשין מן הדין. פי' אין למדין אוהרה ועונש מדין ק"ו. אוהרה היא מצות לא תעשה וכל מקום שנאמר השמר פן ואל. והמעט שאין עונשין מן הדין הוא מפני שהק"ו ניתן לירדש מעצמו, וכיון שהוא מסור לסבא פועים שאדם טועה ורן ק"ו פריכא ולא אדעתין (הליכות עולם ויבין שמועה כלל צ"ב וצ"ה). חזק ספסא ומילא אע"פ שאינו בלאו יש בו אסור ברת בפירוש (כריתות ב.). אבל היכא דאינו אלא גלוי מילתא בעלמא לא נקרא עונש מן הדין, לענין עזרת בתו שהיא אסורה משום בת בתו בק"ו, ובאמת היא גלויי מילתא בעלמא ואין צריך ק"ו ע"ז (סנהדרין ע"ו). וכתב הריטב"א דבקרנן עונשין מן הדין (מכות פ"ב) כגון השוחט קרשים בתוך והמעלה בתוך דחייב אע"פ דבשחיטה ליתא לאו (ובחים ק"ו). ואע"ג דק"ל אין עונשין מן הדין חני מילי היכא שהק"ו יחידי אבל אם בא לאו בדבר אפילו מכלל עשה עונשין בהצטרפות שניהם (עצמות יוסף בס"ף). וכן למדו אסור בהמה ממאח מק"ו שאסור משום לאו הבא מכלל עשה (הרב חמניד להרמב"ם הל' מאכלות אסורות פ"ב). ודוקא איסורא אבל ממזנא עונשין מק"ו בכולא נמרא, כמו נבי שן ורגל דילף חר מחבירה בק"ו, ואיסורא נמי דוקא עונש חנוף (מלקות) אבל איסור מיהא איכא (מכות י"ז): חליבות עולם שם. ע"ע דיינים; חרם; יסורין; מדה כנגד מדה; מלקות; נדוי; שכר ועונש. (ע"י תביבליגורפיא תחת הערבן האלה).

נ"פא שמיא, וי"א שהוא רית של בן ניה בן שפחה, או רית של גערה שמתה, ר"ל לנדותו. ואם הוא אלם חובטין אותו ע"י נים (ח"ס סי' ב.). יש לדיין לנדות ולהחרים אפילו מי שאינו בן נדוי כדי לגדוד פרץ כפי מה שיראה לו וחשעה צריכה לכך, ויאמר שנדוהו והחרימהו על דעתו, ופרסם חטאו ברבים, שנאמר אורו מרח אמר מלאך ה' צבאות ארו אורו יושביה כי לא באו לעזרת ח' (רמב"ם שם). אבל צריכין הדיינים לכוון במעשיהם לשם שמים ולא לצורך עצמם, ודוקא גדול הדור שמנחו הקהל, וכן טובי העיר יכולין לנדות ע"פ ב"ד למגדר מלתא (ח"ס שם). ומגלן דנצינן ולייטין ומחינן ותלשינן שיער ומשבעין? דכתיב ואריב עם ואקללם ואכה מהם אנשים ואמרםם ואשבעם (נחמיה י"ג). ומגלן דכתפינן ואסרינן ועבדינן חרפה? דכתיב הן למות הן לשרשי הן לענש נכסין ולאסורין (עזרא ד') וכו' (מ"ס ט"ז.).

[הגבלות בעונשין] אין ב"ד יכולין לוותר העונש, כי גם הקב"ה בעצמו אינו וותרן (שקלים ח'). אמנם כדי לחייב על העונש צריכין ראשי העם הראשונים לקבל עליהם הדינים, ומפני שאמרו חז"ל כי ישראל קבלו את התורה בסיני באונס כי כפה עליהם הר כנינית ואמר להם אם אתם מקבלים מוטב ואם לאו שם תהא כבודתכם, איז אתא בר יעקב מכאן מודעא רבה לאורייתא (שאנוסים חיו ופטורין). אמנם לדברי רבא חזרו וקבלוה ברצון בימי אחשורוש דכתיב קימו וקבלו היהודים קימו מה שקבלו כבר (שבת פ"ח.). ולפי' קשה על מה שאמר רשב"י כל המצות שנתן להם הקב"ה לישראל נתן להם בפרהסיא חוץ משבת שנתן להם בצנעא שנאמר ביני ובין בני ישראל אוה היא לעולם, ומקשי בגמרא אי הכי לא ליענשו נים עליה? ומשני שבת אודועי אודעניהו מתן שכרה לא אודעניהו, ואי בעית אימא מתן שכרה נמי אודעניהו נשמה יתירה לא אודעניהו (בבבא ט"ז.). והקושיא היא למה יחייבו הנשים בעונש אם לא קבלו עליהם השבת? ואפשר שהכוונה פה על הנצרים שקבלו עליהם השבת ודחתו ליום הראשון, או השאלה היא אי הכי לא ליענשו גרים עליה, הכוונה על הדין הידוע גוי ששבת חייב מיתה, למה יהא חייב אם נעשה הדבר בצנעא? ומשני כי רק אדות הנשמה יתירה נאמר בצנעא ולא בשמירת שבת בעצמה שהיא רק ברית בינו ובין בני ישראל, וחבר הזה היה ידוע לכל, ולכן גר ישבא לחתנייר מודיעין אותו עונשן של מצות (יבמות ט"ז.). כדי שיחיה חייב עליהן, והאוי לשים לב לדברי ר' יוחנן משום ר' אבא בר' דאמר שלא נענשו ישראל על עבירות נסתרות עד שעברו את הירדן, ודיק מהכתוב הנסתרות לה' אלהינו והנגלות לנו ולבנינו (סנהדרין מ"ג). ע"ע נקודות. חז"ל דרשו את הפסוק גם עונש לצדיק לא טוב (משלי י"ז) שפירושו שלא נכ; גם לצדיק לענוש את חבריו ע"י קללה, בצדוקי בשכבותיה דריב"ל והא

הדרס, שלש לכאן ואחת לכאן מחדר. רשבי"א אומר כל עוף הקולט מן האויר טמא. ציפרתא נמי מקלט קלטא? אמר אביי קולט ואוכל קאמרין. העוף הטמא בשורקין לו מאכל קולטו לתוך פיו מן האויר ואוכל ואינו מניחו לארץ עד שלא יבלענו. אתרים אומרים העוף השיבן עם סמאים טמא עם מהורים מהור, כר"א דאמר לא לתנן תלך וחזיר אצל עורב אלא מפני שהוא מינו. וחזיר הוא מין עורב שנקרא Sturnus. אמרו לו לר"א והלא אנשי כפר תמרתא שביהודה היו אוכלין אותו מפני שיש להן זפק. אמר להן אף הן עתידין ליתן את הדין (שם ס"ה.). מזה משמע כי סימן אחר לא מעיל אם הוא ידוע שהוא אחד ממיני העופות הטמאים ע"פ מסורה חכמים כמו הפרס והעזניה שיש להם נ"ב סימן אחר. ויש אומרים למינחו דכתיב אצל עורב לחביא סנונית לבנה, וסנונית היא הדרור (שוואלבע). ואמרו אימת סנונית על הנשר שפורה בין כנפי הנשר ומפחידו (שבת ע"ז.). תרגום עגור סנוניתא, ועל תורוסים ועגור נאמר כי שמרו את עת בואנה כמו חסירה בשמים (ירמיה ח' ז'). וי"א כי עגור הוא עוף אחר (פלינעני שנאפער). אמרו לו (לר"א) והלא אנשי גליל העליון אוכלים אותו (את הסנונית הלבנה) מפני שקורקבנו נקלף? אמר להן אף הן עתידין ליתן את הדין. א"ר יהודה עוף המסרם בשר למחרת מצורע וזו היא סנונית לבנה, ויש גם בה שני מינים יש שברסה ירוקא ויש שברסה חורא. אבל סנונית שחורה הביתית הנרל בקירות הבתים הוא מהור. בין בני יונה ותורין נמנים החסיל שמוצץ ומקיא. כופשני צוויני. הן תורין של רחבה (שם מקום) ובאתריהו סתמא קרי להו, ויש להם כעין כובע או כפה בראשם (Capeana). ולדעת לעווזיאן הם שלייערמויבע. ובני יונה דאציפי הם נ"ב מין תורים (ברומית dasyptus ובאשכנזית טראמעלמייבע). ואמר רב יהודה צרדא שרי ברדא אסיר וסימנך בר מיניה (סור מסנו). א"ר אסי שמונה ספקית הן: חובא חוגא סוגא והרגונא תושלמי ומרדא כוחלינא ובר נפחא. והספק הוא מפני שהקורקבן שלהם אינו נקלף ביד אלא בסכין, וספק טמא לחומרא. ההוא בר אווזא דהוה בי מר שמואל דלא הוה קא מקלף קורקבנא ואותביא בשימשא ובין דרפי איקליף בידא ושרי, המרדא (וויצענווייהע) יש לו זנב ארוך ואווזא את שללו לא בפרחת כ"א במשיכת על הארץ וגם דר בסמיכות המים ומראהו אדום (הערוד). תושלמי הוא עוף הנרי שהשחית דרכו בסבול ולא חזר בתשובה, ודרכו של העוף להרביע כשאינו מינו (סנהדרין ק"ח.). אמר רב פפא תרגולא דאנמא אסירי תרגולתא דאנמא שריא וסימנך עמוני ולא עמונית כי הנקבות מותרות. ואמימר דרש אפילו תרגולתא אסירא מפני שדורסת ואוכלת והיינו גירותא, ואמרו אסר לן גוריתא התיר לן לשנא דכוורא (חולין ק"ט:) שמעמן שוין. לעווזיאן אומר שהוא הנקרא באשכנזית שפעכס. אמר רב שבור אנדרפתא

עוף (עופות): צפור כנף, עוף הוא שם חמץ ולכן בא בתיבד כמו לרבים. ועוף יעופף על הארץ על פני רקיע השמים. שנבראו ביום החמישי (בראשית א' ב.). וכל עוף נדרו (ירמיה ד' כ"ח). ובתלמוד בא רבוי עופות. צפור הוא עוף קטן, כל צפור כל כנף (בראשית ז' י"ד), צפרים עפות (ישעיה ל"א ח'), אפרוח, הוא צפור רך בעורו נזון מפי אמו, ובסקרא בא רק ברבוי, והאם רובצת על האפרוחים (דברים כ"ב ו') ע"ע שלות הקן. בין העופות נחשבו גם תורים ובני יונה והנחל. האווז (ע"ע) וברבורים אבוסים (מ"א ה' נ'), שלווים (ע"ע) שהם עופות שמנים. העים או עים צבוע (בראשית מ"ז י"א, ישעיה י"ח ו') שהוא לדעת רבים המווס שהוא עוף טמא (כ"ר פ"ז ד').

[עופות טמאים] בתורה נמנים רק עופות טמאים שהם המעטים ומספרם כ"ה, והשאר הם מהורים. ונאמר בדרך כלל: כל צפור טהורה תאכלו, וזה אשר לא תאכלו (ויקרא י"א, דברים י"ד) ונחשבו חנשר והפרס והעזניה, שהם מיני נשר הים, ואת הדאח ואת האיה למינה, ובפ' ראה נאמר ואת הראה ואת האיה ואת הדיה, וכולם מיני עופות דורסים הרואים למרחוק, ואת כל עורב (ע"ע) ואת בת היענה ואת התחמס (בתרגום ציצא) ואת השחף (מין עוף הים רק הבשר), ואת הנץ למינהו, ואת הכוס (תרגומו קריא) ואת השלך (השולה דגים מן הים) ואת הינשוף (קיפופא, עוף הצועק בלילה) ואת התנשמת (עוף המתחפף לצבעים שונים בעת התנפחו מלשון נשם כעין התנשמת בשרצים), ואת הקאת (שטבעו להקיא מאכלו) ואת הרחם (תרגומו ירקקא או שרקקא), ואת החסירה (ארך האף וחרגלים, וחז"ל אמרו שזו דיה לבנה) ואת האנפה (דיה רנונית) ואת הדוכיפת (שהורו-ברבלתו-כפות הוא תרגנוול הבר) ואת העמלף (עכבר בעל כנפים), ובמקום שנאמר למינהו יש ממנו איזה מינים. גם אסור לאכול שרץ העוף החולק על ארבע הרוחשים על הארץ והם חגבים טמאים, וחובין וצרעין. ע"ע חגבים.

[סימנים של עופות טמאים] סימני בהמה וחיה נאמרו בחורה וסימני העוף לא נאמרו, אבל אמרו חכמים כל עוף הדרס טמא; כל שיש לו אצבע יתירה חפס וקורקבנו נקלף מהור. ר"א ב"ר צדוק אומר כל עוף החולק את רגליו טמא (משנה חולין נ"ט.). ולמדו זאת משנר, מה נשר מיוחד שאין לו אצבע יתירה חפס ואין קורקבנו נקלף ודורס ואוכל טמא אף כל כיוצא בו; תורין שיש להן אצבע יתירה חפס וקורקבן נקלף ואין דורסין ואוכלין מהורין אף כל כיוצא בהן מהורין. תני רבי חייא עוף הבא בסימן אחד מהור לפי שאינו דומה לנשר ובלבד שיכיר בו שאינו מכיר עופות הטמאים הכתובים (שם ס"א, דש"י) ובדורס ואוכל טמא ואין מעיל בו סימנים אחרים. ר"א ב"ר צדוק אומר מותרין לו חוט של מיתה אם חולק את רגליו שתיים לכאן ושתיים לכאן טמא וחזו סימן של

קורא איה לכך כתב במשנה תורה וחראה ואת האיה והדיה למינה. שלא יתא האוסרת קורא אותה ראת והבא להתיר אומר זו ראה שמה או איה שמה חו לא אסר הכתוב. ערפד הוא עמלף לאחר שבע שנים (ב"ק ט"ז.). כוס וינשוף תרנום קריא וקיפופא עופות דעיניהן הולכות לפניהם כשל אדם (נדה כ"ג.) ושם צ"ל קריא תחת קריא). ושאר עופות עיניהם בצדי הראש. תחת בר חיריא בנמרא (חולין ס"ג.) יש לגרום בר הודיא (שפערלינג.) ר' לוי בשם ר' יוחנן בר שתינא הדין בר הודיא צופה במאכלו בשמונה עשר מיל (ויק"ד פ"ה א'). אותיא היא תנשמת לפי תרנום ירושלמי (otus, נאכט איילע). בעופות טמאים אינו מחייב בשלוח הקן. קורא זכר ר"א מחייב שהוא מהור וחכמים פוסקין והוא קורא דגד ולא ילד (ירמיה י"ז א') בקורא נקבה כולא עלמא חייב ושריא (חולין ק"ט.). והוא מין תרנגול (רעבהוק). תרנגולתא רביחא שמצוי בישוב וכחלין מרמה ליארור והוא חולי שבועין (שבת ע"ח.). פרגיות הם תרנגולים קטנים (ברכות ל"ט.). כיכלי (דראסעל) מין שלו. ר' מיני שליו הן שיכלי כיכלי ופסיוני ושלי (יומא ע"ה:) מין עוף מוב למאכל העולה על שלחן מלכים.

[עוף אנדוי] יש איהו עופות שחשמשו בתם בעלי אנדה, כמו אור שגא על עוף ששמו חול ומרבה ימים (איוב כ"ט י"ח). והוא מעין עוף פעניקס הידוע באגדות העמים הקדמונים (סנהדרין ק"ח:). בר יובני (שטריום) הוא עוף גדול שמטיל ביצה גדולה, ורב אשי אמר על עוף הזה שהוא זין שרי (תהלים נ') י"א). וכנראה הוא בת היענת (סוכה ה'). יומא פ"א). ברום זלות (תהלים י"ב ט'). כי אתא ר' דימי אמר עוף אחד יש בכרכי הים וכרום שמו וכיון שחמת זורחת מתחפך לכמה גוונים (ברכות ו'). עוף אנדי בשם Barliata היה ידוע לאבי ההיסטוריא האנגלית Bede (673—735) בספרו De Natura Rerum שהוא מין כי האוו בשם "בארליאטא" יוצא מן האילנות הרכות הגדלים על חוף הים. וכנראה הייתה האנדה הזאת ידועה גם להפוסקים הראשונים, כי בשו"ת שחר"ל האלברשטאם (קהלת שלמה צד 66) מביא בשם בעל העמוד, "אלו העופות היוצאים מן האילן" וכו'. ר"מ מרומנבורג מביא זאת בשם רבינו תם (שו"ת סי' ק"ס). ומובא גם בש"ע (יריד סי' פ"ד ט"ז): מיני עופות הנדלים באילן ותלויין בחרטומיהן אסורים משום שרץ השורץ על הארץ. ומחרש"ל פסק דמותדין בשחיטת אבל כל הפוסקים חולקין עליו. רב עיליש חיה יודע שיחות העופות, ובאה יונה וצפצפה לפניו עיליש ברח עיליש ברח! קם וערק ואיתרחיש גימא ראשתויב (גימין מ"ה.). רב כהנא מספר על יוני הרדסאות, ע"ש הורדוס שהתחיל בגידולן, לדידי חזין וקיימן שיתסר דרי בפתי מילא והות קרא "קירי קירי" (לשון אדון) הות חד מינייהו דלא הות קרא קירי קירי, אמרת לת חברתא

שרי פידת אנדרפתא אסיר וסימנך פידת רשיעת. והוא עוף שנקרא על שם מקומו שבור או פירו. והסימן פירו רשיעת הוא מהפסוק נקבת במטיו ראש פריו (חבקוק נ"ד) והם הרשעים. ולפי קאהוט שם העוף באשכנזית פינקע. א"ר הונא כניא (כצ"ל ולא בוגיא) שרי פרוא אסיר וסימנך פרווא אמנושא. ובניא הוא העוף המנעים-זמירות (נאכטיגאל) והמין הטמא נקרא על שם המכשף פרווא שעשה לשבת בית הפרוה (יומא ל"ה). מדוב נעיסות זמירותיו. א"ר פפא מררו (שם עוף) זגיד ואכיל שרי סגיד ואכיל אסור וסימנך לא תשתחוה לאל אחר. אמר שמואל שתיא חמרא (כך שם העוף) אסירא וסימנך שתיי יין פסולין לעבודה. מזנא חמרא אסירא בת מזנא חמרא שריא וסימנך יפה כת הבן מכת האב. אמר רב יהודה שקימנא (שם עוף) אריכי שקי וסומקי (ששוקיהן ארוכין וגופן ארום) שרי. וסימנך מורומא (שם עוף שדומה להם והיה מוחזק למהור), נוצי וסומקי (ששוקיהם ארוכין אע"פ יגופן ארום) אסירי. וכן אריכי שקי וירוקי אסירי (חולין ס"ב:). אמר אמימר לקני ובמני שריון במקום שנהגו לאוכלו. והם עופות של בצה ואגם (שמומפפא-געל. טראפפע). אמר אבוי קואי וקואי אסירי, קקואתא שריא. במערבא מלקי עלוהי וקדולה תחוחא (שם ס"ג.). [שמות העופות] חז"ל הישתדלו לפרש ולבאר את

שמות הכ"ד עופות טמאים שנמנים בתורה. והעתיקו את שמם לשמות שהיו ידועים בזמנם. ואמר רב יהודה שלך זה השולה דנים מן הים. רוכיפת שהודו כפות. וזה שהביא שמיר לבית המקדש (תרנום שמיר נגר מורא והוא תרנגולא ברא. ע"י גימין ס"ח:). אמר אבוי תנשמת שבעופות קיפוף, שבשרצים קורפראי. אמר רב יהודה קאת זו הקוק, רחם זו שרקק. א"ר יוחנן למה נקרא שמו רחם כיון שבא רחם באו רחמים לעולם (בבבא). אמר רב ביבי בר אבוי והוא דיתבי אמירי (על שום דבר) ועביר שרקק (שהוא מצפצף ומוציא קול כאומר שרקק). וגמירי דאי יתיב אארעא ושדק אהא משיחא שנאמר אשרקה להם ואקבעם (זכריה י'). בין מין המצורבים יש עורב העמקי שהוא לבן, ועורב דרמי רישיה לדיונה. וסתם עורב שחור כמו שנאמר קווצותיו חלתלים שחורות כעורב (שה"ש ה'). הנץ למינהו להביא את בר חיריא המכונה שורדנקא. א"ר יהודה החסידה זו דיה לבנה. למה נקרא שמה חסידה שעושה חסידות עם חברותיה (מחלקת עמהם מזונותיה. והראב"ע פירש חסידות מלשון נזות כי חסד הוא). האנפה זו דיה רגזנית, למה נקרא שמה אנפה שמנאפת עם חברותיה. בתרנום ירושלמי החסידה דיתא חירותא. והוא דיו רשקל בישרא (ב"מ כ"ד:). ורשי פי' שם עוף שקורין אוולמור (גייער, vulture). ראה ראה ואיה ודיה אהת הן. רבי אומר אקרא אני איה. דיה למה נאמרה? כרי שלא אתן פתחון פה לבעל דין לחלוק. שלא תהא אתה קורא איה והוא קורא דיה, אתה מורא דיה והוא

דבורים שאין לו שם לוי, ומציא אני דבש חנון והצרעין שיש לו שם לוי (בכורות י:).

[דינים אחרים בעוף] יש פלוגתא אם שחיטת העוף הוא מדאורייתא או מדרבנן. תניא זאת תורת הבהמה והעוף (ויקרא י"א) וכי באינו תורה שוותה בהמה לעוף ועוף לבהמה? בהמה מטמא במגע ובמשא עוף אינו מטמא במגע ובמשא, עוף מטמא בנדים אבית הבליעה בהמה אינה מטמאת בנדים אבית הבליעה! באיזה תורה שוותה בהמה לעוף ועוף לבהמה? לומר לך מה בהמה בשחיטה אף עוף בשחיטה (חולין כ"ז:), תנא בר קפרא זאת תורת הבהמה והעוף הטיל הכתוב לעוף בין בהמה לדנים וכו' הא כיצד הכשרו בסיון אחד. דרש עובר גלילא בהמה שנבראת מן היבשה הכשרה בשני סימנים, דנים שנבראו מן המים הכשרין בולא כלום, עוף שנברא מן הרקק הכשרו בסיון אחד וכו' אמר רב יהודה משום ר' יצחק בן פנחס אין שחיטה לעוף מן התורה שנאמר ושפך בשפיכה בעלמא סני (שם). ר"א הקפר ברבי אומר וכו' ועוף אין לו שחיטה מן התורה, אלא מדברי סופרים. מאן תנא דפליג עליה דרבי אלעזר הקפר רבי הוא, דתניא רבי אומר וזבחת כאשר צויתך מלמד שנצטווה משה על הוושם ועל הקנה ועל רוב אחד בעוף ועל רוב שנים בבהמה (שם כ"ח.). הרמב"ם פסק דשחיטת עוף אינו ראורייתא (הלכות שחיטה פ"א) וכתב עליו הכ"מ ויש לחמוה דכיון דר"א הקפר בנמרא פליג עליה דרבי פסקינן כרבי דהלכה כרבי מחבירו. אבל אפילו אם שחיטת העוף הוא מדברי סופרים הרי הוא חמירא כדאורייתא, ואפילו הכותים אחזיקו בהו, ובוה בודקין את הכותים אם מותר לאכול משחיטתו, מצא בידו דקוריא של צפרים (שחוטים) קומע ראשו של אחד מהן ונותן לו, אכלו מותר לאכול משחיטתו לא אכלו אסור לאכול משחיטתו, כי בצוות שהחזיקו בהם כותים מדקדקין בהן יותר מישראל (שם ד.). וכן בבשר וחלב היו חלוקים בין בשר בהמה לבשר עוף, ובאתרא דר' יוסי הגלילי היו אוכלין בשר עוף בחלב, אבל רוב חכמי התלמוד פסקו שהוא אסור מדרבנן (ע"ע בשר בחלב).

א.

עופרת: ע' מתכות

ע"ץ: שם ארץ שנזכר שלש פעמים בכה"ק: (א') מקום מולדת איוב; (ב') מדינה צפונית-מזרחית ממצרים ומפרדת בינה ובין ארץ פלשתים, כנראה מדברי ירמיה אשר הישקה את כוס יין החמה (נבואת הפורעניות) את פרעה מלך מצרים ואת כל הערב ואת כל מלכי ארץ העוז ואת כל מלכי ארץ פלשתים (ירמיה כ"ה); (ג') חלק מארץ אדום, כאמר: שיש ושמחי בת אדום יושבת בארץ עוז (איכה ד' כ"ה). הראב"ע כתב, "שנים הם והם ארמיים", וכוונתו כי השנים הראשונים הם בארץ אדום בדרומית מזרחית של א"י, ואפשר שנים

סומא (שם ננאי) אמרי קירי קירי. אמרה: סומא אמרי קירי בירי (עבר), אתיה ושחמיה. א"ר אשי אמר לי ר' חנינא מילין מילין (דברי רוח הן ומלים בעלמא הן, כי לא האמין בזה). סלקא דעתך (שלא האמין ברב כהנא)? אלא במילין (חולין קל"ט:). כלומר בכישוף היו עושין את היונים לדבר. ור"ח פ' במילין בשיחתן של עופות. כלומר שהיה רב כהנא מבין מצפוצף היונות שהיו קורין קירי קירי ועוד. בקבלה נמשלו נשמות הצדיקים לצפרים. כתיב גם צפור מצאה בית ודרור קן לה (תהלים פ"ד). וכי דוד מלכא על צפרא בעלמא היה אמר מלה דא! וכו' אלא אינון נשמתהון דצדיקייא דתמן מדוריהון בהדיה וכו' ואחתון על גבי שורין דגנחא כל חד וחד כחיו דצפרין מצפוצפין בכל צפרא וצפרא, וההוא צפוצפא שבחא דקב"ה וצלותא על חיי בני נשא דהאי עלמא וכו' וההוא היכלא אקרי קן צפור וכו' (זהר בלק קצ"ו:).

[מסורת לעופות] אמר רב חסדא בשם רב עשרים וארבעה עופות טמאין הן. בפרשת שמיני נחשבו עשרים, ומסיפין עליהם למינה למינה למינו וגם דיה ב' ראה שהוא מין איה (חולין ס"ג:). תניא איסי בן יהודה אומר מאה עופות טמאין יש במורה וכולן מין איה הן, ומפני שאין אנו בקיין בכל המינים הדומים לאלה המנויים בתורה לכן אין אנו אוכלין רק העופות שנמסרו לנו במסורת אבותינו שהם טהורים, ובפרט אלה שיש בהם ספיא. אמר רב יצחק עוף טהור נאכל במסורת, נאמן הצייד לומר עוף זה טהור מסר לי רבי (שלמדו הציידות). אמר ר' יוחנן והוא שבקי בהן ובשמותיהן (שם). וכתב רש"י: מתוך שאין אנו בקיאים בהם נראה לי דעוף הבא לפנינו י"ל שמא ידרוס, דהא הך תרגומא דאנמא היו מחזיקין במהורה ולאחר זמן ראוה שדורסת, ואין עוף נאכל לנו אלא במסורת שספרו לנו אבותינו שהוא עוף טהור, ושלא מסרו לנו יש לחוש (רש"י חולין ס"ב: ד"ה חזיוה). וכן דעת הרמ"א, אבל לדעת מהר"י קארו מי שיש לו מסורה אין צריך בדיקה בעוף, ואם אין לו מסורה יכול לבדוק על פי הסימנים שמסרו לנו החכמים שלא יהיה חעוף דורס, וסימן הדדיסה הוא שנועץ צפרניו בבעלי חיים וטורף. ואם אינו יודע אם דורס אם לא יבדוק אותו על חוט ואם הוא חולק את דגליו שתי אצבעות לכאן ושתי אצבעות לכאן או שקולט מן האויר בידוע שהוא דורס. ואם אינו דורס יבדוק אם יש לו סימני טהרה והם אצבע יתירה חפס וקודקבן שנקלף ביד ולא בסכין (ש"ע י"ד ס' פ"ב). שרץ העוף טמא מלבד החגבים המהורים. ר' יעקב דרש אך את זה תאכלו מכל שרץ העוף (ויקרא י"א), זה אתה אוכל ואי אתה אוכל שרץ עוף טמא, אבל אתה אוכל מה שהעוף טמא משרץ, ואיזה זה? זה דבש דבורים. יכול אף דבש הנזין והצרעין? אמרת לא. ומה ראית לרבות דבורים ולהוציא הנזין והצרעין? מדבה אני דבש

עוקבא ברחוק ד' אמות (מ"ק ט"ז): ופירש"י מר עוקבא נשיא היה, והיו שולחים לו סא"י לחדויעו קביעות המועדים בעד הגולה (ר"ח י"ט). מר עוקבא נבחר לנשיא ואב"ד אך לא היה הריש גלותא, כי משרת הריש גלותא היתה סרינית ולא דתית, בעין פרנס הקהל בדברים הנוגעים בין הקהלה והרשות והיה קרוב למלכות. אבל משרת הנשיא בבבל היתה בעין מ"רת חננאי וראש העדה בעינים הנוגעים לאמונה ודת. ולכן מועים לפעמים כותבי דברי הימים האלה לערבב משרת הנשיא עם משרת הריש גלותא (ע"ע). בזמן מר עוקבא היה בבבל ריש גלותא רשיעא, ובשבא רב לבבל מנהו על המדות והנה קרה שעשה רב מעשה אשר היה רע בעיני הריש גלותא וענשהו עונש גדול וחבשו בבית האסורים (ירוש' ב"ב סוף פ"ה). ומנהגו של הריש גלותא זה שהיו מזמרים לפניו בשכבו ובקומו כמו שנחנו השרים והשלמונים, ושלח ליה מר עוקבא כתב לריש גלותא דהוה דמיך וקאי בזמרא: ישראל אל תשמח אל גיל בעמים (ירוש' מגילה פ"ג ח' ו'). ונ"י נ"מין ו' ושם מסופר באופן אחר. היחוס שבין החכם האב"ד (הנשיא) וריש גלותא נדע ממעשה שמסופר בגמרא אודותם: רב יהודה הוה יתיב קמיה דשמואל אטאי' ההיא איתתא קא צווחה קמיה ולא הוה משנה בה. א"ל לא סבר ליה מר אומס אונו מזעקת דל גמ' הוא יקרא ולא יענה (משלי כ"א). א"ל שיננא דישך (על עצמו אמר בן) בקרירי רישא דרישך (מר עוקבא) בתמימי! הא יתיב מר עוקבא אב"ד, דכתיב בית דוד בה אמר ה' דינו לבקר משפט והצילו נזול מיד עושק וגו' (ירמיה כ"א). ד"ל כי לא ענש ח' אלא מי שבידו לשפוט. א"ל רבי זירא לר' סימן לוכתינהו מר לפני דבי גלותא, א"ל לא מקבלי מינאי (שבת נ"ה). ובודאי לא נאמרו תרברים על מר עוקבא שהיה בעל צדקה וחסד (ע"י להלן) ואיך אפשר שצריך כמותו לא יהא מקבל תוכחה! אלא האב"ד לחוד וריש גלותא לחוד. המעם שלא שפט אותה מר עוקבא נעלם מאתנו וכנראה היה דבר שנוגע לריש גלותא, ומר עוקבא היה ירא ממנו להתערב בדבר. כי מצינו ששלח לרי"א: בני אדם העומדים עלי (רש"י לחרף ולגדף, ויותר נראה שהיו מעוררים עליו התנגדות בית הריש גלותא), ובידי למסרם למלכות (להלשין עליהם לפני השלמן) מהו? שרמס וכתב ליה: אמרת אשמרה דרכי מחמוא בלשוני אשמרה לפי מחסום בעוד רשע לנגדי וגו' (תהלים ל"ט). שלח ליה (מר עוקבא לרי"א) קא מצערי לי טובא ולא מצינא דאיקום בהו. שלח ליה דום לה' והתהלל לו וגו' השכם והעריב עליהם לבית המדרש והן כלין מאלהו. הדבר יצא מפי ר"א ונתנהו לגניבא בקולר (גימין ז').

[צדקת מר עוקבא ותורתו] באמת היה מר עוקבא עושה צדקה וחסד עם בני אדם תמיד. הוה עניא בשבבותיה דהוה שדי לית כל יומא ד' וחי בציצורא

החלק הזה היה נחשב לפניו לאדם אשר חתפסם אז גם לצד דרוסית-מזרחית. אמנם קרוב יותר להאמין כי היו שתי ארצות אתה באדם ואתה באדם, ויושביו: היו מצאצאי אבותיהם שנקראו בשם עוז, והם בן אדם בן שם (בראשית י' כ"ג) ובן נחור אחי אברהם (שם כ"ב כ"א) שניהם מאדם. ועוז השניה היתה מיושבת מצאצאי עוז מבני שעיר החורי (שם ל"ז כ"ה). ושם ישב איוב, כנראה מספור המעשה. כי שבא נפלה על חבקר והאתונות של איוב ותקחם והנערים הכו לפי חרב, והשביים באו מדרום, ואח"כ נפלו הכשרים על הנמלים ויקחם ואת הנערים הכו, והכשרים באו מצפון. והי רבוש איוב לשלל בין השביים מדרום ובין הכשרים מצפון, נמצא כי עוז היה בגבול הצפוני של מדבר ערב. אליפז אחד מאוהבי איוב בא מתימן שהוא בדרום אדם. ודעו בלרד בא משוע (בראשית כ"ה ב'), אשר לפי כתובת היתדות היא בדרום כרכמיש, ואלהוא היה יליד בוז שהוא במדבר ערב (ירמיה כ"ה כ"ג). אף כי יש בוז אחר באדם בראשית כ"ב כ"א. על פי הכתובת היתדות נדע כי שלמנאסר השני שם מס על סאסי בן ארץ עוז במשך שנות 859-831 קודם מספר הנחנו. לרעת הירונימוס עוז הוא במזרח דמשק בבקעה גדולה ונחמדה שנקראת "גומא" כי מבטא הע"ז קרוב למבטא הנימ"ל כפי ההברה המזרחית, והמ"ת והצר" מתחלפים. גם לרעת רש"י עוז הוא בארץ אדם, ומסורה בפי ההמון כי קבר איוב הוא בקרבת דמשק. אמנם לדברי האומר איוב לא היה ולא נברא גם עוז אינה מדינה ממש רק שם תואר למקום המשל והזל אמרו כי המרגלים דרשו וחסרו אם ישנו לאותו אדם ששנותיו ארוכות בע"ז ומנין על דורו בע"ז (ילקוט ח"ג דמז תתצ"א).

ב. מ.

עוקבא, מר: אב"ד ונשיא בבבל אחד רב הונא שנפטר בימי רבי. בימי רב הונא כבר היה מר עוקבא נשוי וכד שביב ליה בר חמוה סבר למיתב עליה שבעה ושלשים על רב הונא לנביה, אשכחיה א"ל צורנייתא (סעודת הבראה) בעית למיכל? לא אמרו לכבוד אשתו אלא חמיו וחמותיו (מ"ק כ'). אבל כנראה מת רב הונא קרוב לזמן ההוא כי מר עוקבא נחמנה למלא מקומו בעודנו צעיר לימים ועמד על משמרתו שנים רבות כן מת אחר שמואל. מר עוקבא ובית דינו היו בכפרי מקומו של רבי חייא רבא. וכאשר נחלקו שמואל וקרנא במיאון קטנה שנתקדשה שלא לרעת אביה אם צריכה גם, אמרו ליה "הא מר עוקבא ובי דיניה בכפרי" (קדושין מ"ד:). ואע"פ שהיה שמואל נכנע לפני מר עוקבא בתור אב"ד בכ"ז היה שמואל גדול ממנו בתורה, והיה מלוח למר שמואל עד אושפיזא. וכי הוה יתיב ונרסי שמעתתא הוה יתיב מר עוקבא קמיה דשמואל ברחוק ד' אמות (כתלמיד לפני רבו), אולם כי הוה יתיב בדינא הוה יתיב שמואל קמיה דמר

השירים האלה ישרו מאר בעיני סופר הכליף ויכתבם על הנייר ויראם לאדוניו. הכליף התפלא על חכמת מר עוקבא כי בכל יום שר לו שיר חדש, וקרא אותו לפניו וישאלו מה חפצו וינתן לו. ויען מר עוקבא בבקשה כי יושיבו על כנו הראשון, וירצה לו הכליף ויתן את שאלתו. וישב מר עוקבא לבגדאד בתור דיש גלותא, אך רב כהן צדק וראשי העדה יוסף בן פנחס וחתנו נטירא שהיו עשירים גדולים דחו את מר עוקבא עוד הפעם ממשרתו ויגרשוהו. וילך לצפון אפריקא ונתקבל בכבוד גדול בקירואן, כי היה נצר מזרע מלכות בית דוד. ויכינו לו כסא כבוד עם כתר אצל ארון הקדש והביאו לפניו הס"ת והיה קורא תמיד שלישי בסדר הקרואים. ע"ע פומבדיתא.

ביבליוגרפיה: ווייס דויד ח"ד 186.

ב. מ.

עוקצין, מסכת: מסכתא בסוף סדר טהרות והיא האחרונה בש"ס ואין עליה נמרא, ויש בה ג' פרקים ובהם כ"ז משנות, ובתוספתא יש שלשת פרקים ומ"ב סימנים. וכתב הרמב"ם בהקדמתו לסדר ז'עים: "מסכת עוקצין הניחה לאחרונה מפני שהוציאה בדרבי הסברא ואין לה עיקר ככתוב ובה חתם רבי ספרו". בסדר המשניות עוקצין אחר מס' ידים אך בסדר התוספתא עוקצין אחר סבול יום, וידים קודם להן, וכן הנהגו מפני שבמבול יום תני דין ידות האוכלין רדמי לעוקצין של פירות שהן ידות האוכלין, לאפוקי בידים דלא תני כלל בענין ידות המטמאה. המסכתא הזאת עיקרה בנויה לבאר ידות ושומרי האוכלין שהן מחטמאות ומטמאות כשהן מחוברין עם האוכלין, וידות האוכלין הן עוקצי תאנים ואתרוגים וכיוצא בהן מדברים שהאוכל צריך להן וחשיב חיד חבור לאוכל וכאלו הוא נוף אחד, ואם נגעה מטמאה ביד נטמא האוכל אע"פ שלא נגעט המטמאה באוכל. וכמו כן הדין בשומרי האוכלין, הן הקליפה שעל האוכל שהיא שומרתו וכל כיוצא בזה, וכן בענין צירוף היד והשומר לשיעור מטמאה. כל שהוא יד ולא שומר מיטמא ומטמא ולא מצטרף (אם היה האוכל פחות מכשיעור), שומר אע"פ שאינו יד מיטמא ומטמא ומצטרף, לא שומר ולא יד לא מיטמא ולא מטמא (פ"א א'). שני פרקים הראשונים מדברים על טומאת העוקצין הקליפין והעלין, והפרק השלישי על דברים הצריכין תכשר מים ואינן צריכין מחשבה ועל שצריכין מחשבה ותכשר, ועל שצריכין מחשבה ולא תכשר, ועל דברים שמטמאין אוכלין וטומאת נבלה. המסכתא מסיימת בדבר טוב: לא מצא הקב"ה "כל" מתווק ברכה לישראל אלא השלום, לפי שבמסכת כלים ובכל סדר המשניות יש כחלוקת בין החכמים, ולעתיד יבא אליהו לעשות שלום בעולם (סוף עדיות). ומאמר זה נרחח עד לבסוף, ובמתניתא דתלמודא דבני מערבא דפוס קאנמאבריא הסר כל חששנה י"ב מסוף עוקצין (ועי' שם הוי"מ).

דרשא 'מתן בסתר וכו'. ולפני מותו צוה כי יביאו לפניו חשבונותיו בצדקה אשר עשה ויסצא כתוב כי יעלו לשבעת אלפים דינרין, וירע בעיניו על הדבר הזה ויאמר: אורחא דחיקא ווורדן קלילי, אך צדה קטנת וקלה הבינותי לי על הדרך הרחוקה אשר אני הולך. ויצו כי חצי ממנו יחלקו לעניים (כחובות ס"ז:). כי היה עשיר ונכבד מאד בעיני בני דורו, כנראה מהמאמר הרחלים יוצאות חנונות וא"ל רב חסדא, "א"כ עשיחה מר עוקבא" ופירשי א"כ נהגת כרחל זו חשיבותו של מר עוקבא שהיה עשיר ואב"ר (שבת נ"ד:). רוב מאמריו אשר בידיו אמר בשם אבותו דשמואל ולוי (שבת ק"ח:). ומרב ושמואל (בבבא טקוסות) ועוד אחרים, ודק מעט מהלכותיו הניע אלינו, ויש ממנו איזה הגדות: המתפלל בע"ש ואמר ויכולו שני מלאכי השרת מניחין ידיהן על ראשו ואומרים וסר עונך חמאת תכופר (שבת ק"ט:); קוצותיו תלחלים מלמד שיש לררוש על כל קוץ וקוץ תלי תלים של הלכות, שחורות בעורב במי אחת מוצאן במי שמשכים ומעריב עליהן בבית המדרש (עירובין כ"א:). כל אדם שיש בו גסות רוח אמר הקב"ה אין אני והוא יכולין לדור במדור אחד וכו' (סוטה ה'). ולעלוקה שתי בנות חב תב, מאי תב חב? אמר מר עוקבא קול שתי בנות שצועקות מניהנום דאומרות בעוה"ז הבא הבא, ומאן ניהו מינות והרשות (ע"ז י"ז:). וכנראה כיון זאת לשעתו שהיו מצערים אותו (ועי' עור במת דברים בשמו ערבין ס"ז:). רב חסדא היה תלמידו המובהק ואמר איזה הלכות בשמו (פסחים מ, כתובות ע, ע"ז כ"ג, נדה נ"ב). אולם אין להחליף את מר עוקבא זה עם מר עוקבן בר נחמיה שהיה נתן דצוציתא (ע"ע) והוא היה ריש גלותא או ג"כ אב"ר ונשיא העדה קודם רב הונא. ואפשר שמר עוקבא דידן היה בן רב הונא ונכד ר' נתן דצוציתא, ואפשר נ"כ ששם הפרטי של מר עוקבא היה נתן ועוקבא הוא שם בנוי כפי העם.

א.

עוקבא, מר: דיש גלותא בבבל בעיר בגדאד במחצה הראשונה מהמאה העשירית, וידיו רב לו במליצה ושיר, ויהי כאשר נתמנה הגאון רב כהן צדק חשני (בן רב יוסף) לראש ישיבה בפומבדיתא וידב עם מר עוקבא אדות הכנסות הישיבה הבאות מבורסאן שלקח לו הריש גלותא לצרכו. ראשי העדה בקשו את הכליף אלמוקטאדיד (908-932) לרחות את מר עוקבא ממשרתו והוא מלא בקשהם. בשנת 917 עזב מר עוקבא את בגדאד ויחיש בקרמיסין (קירמנשה) רחוק כחמשה ימים למזרח בגדאד, וסמוך למקום הזה הכפר סאפראן שהיה שם ארמון הכליף והיה רגיל לישב שם בימי הקיץ ובכל יום הלך לשוח בגנות ובפרדסים סביב לארמונו. וישתדל מר עוקבא למצוא חן בעיני הכליף ויבון את השעה אשר בא לגנו ויעמוד לפניו ויברכהו בשירים וחרוזים נאים, וכן היה משפטו יום יום.

שתום העין (שם כ"ד נ'), ואמרו עליו שהיה חנר וסומא בעין אחת (סנהדרין ק"ח). ומפני הכוין הזה נחשב סומא לבעל סומ בבתן וקרנן, משום הקריבהו נא לפחתך הירצך (ע"ע סומ).

[בתלמוד] הסומא נמנה בין הארבעה החשובים כמת (נדרים ס"ד:). ואמרו פסיעה נסה נוטלת אחת מת"ק ממאור עיניו של אדם (ברכות מ"ג:). וכן פת קיבר ושבר חדש וירק חי (עירובין נ"ח:). בותח מסמא את העינים משום מילחא (פסחים מ"ב:). המסתכל בצורת רשע עיניו כהות (מגילה כ"ח:). וכן המסתכל בג' דברים בקשה בנשיא ובבנהנים (חגיגה מ"ו:). סומן מפני מה הוויין וכו' (נדרים כ'). ערבוניתא דרישא מתיא לידי עורא (שם פ"א:). עד שלא תחשך השמש ושבו העבים אחרי הגשם (קחלת י"ב:). זו מאור עיניו של אדם שהולך אחרי הבכי. אמר שמואל עד ארבעין שנין מרווח מכאן ואילך אפילו מליא כאביסנא דנירדאי (כחל לעינים) אוקמי סוקים ארווחו לא מרווח (שבת קנ"א:). המסמא את עינו (בערסה בדי לחונות את חבריות לרחם עליו) אינו נפטר מן העולם עד שיבא לידי כך (כתובות ס"ח:). יש אנדרות יפות על הסומים. ר' יוסי אמר כל ימי חייתי מצטער על מקרא זה, והיית ממשש בצהרים באשר ימשש העור באפלה" (דברים כ"ח:). וכי מה איכפית ליה לעור בין אפלה לאורה! עד שבא מעשה לידי, פעם אחת הייתי מהלך באישון לילה ואפלה וראיתי סומא שהיה מהלך בדרך ואבוקה בידו, אמרתי לו אבוקה זו למה לך? אמר לי כל זמן שאבוקה בידי בני אדם רואין אותי ומצילין אותי מן הפחתין ומן הקוצין ומן הברקנין (מגילה כ"ד:). א"ל אנמונינוס לרבי גוף ונשמה יכולין לפסוד עצמן מן הרין. כיצד? גוף אומר נשמה חמאת שמיום שפירשה ממני הרנין מוטל כאבן רומם בקבר, ונשמה אומרת גוף חמא שמיום שפירשתי ממנו הרנין פורחת באויר כצפור. א"ל אמשול לך משל למה"ד: למלך ב"ז שהיה לו פרדס נאה והיה בו בכורות (פירות שהבשילו בראשונה) נאות, והחשיב בו שני שומרים אחד חניר ואחד סימא. א"ל חניר לסומא בכורות נאות אני רואה בפרדס, בא והרכיבני ונביאם לאכלם. רכב חניר על גבי סומא והביאום ואכלום. לימים בא בעל הפרדס ואמר לחן בכורות נאות היכן הן? א"ל חניר כלום יש לי רנלים להלך בהן! א"ל סומא כלום יש לי עינים לראות! מה עשה, הרביב חניר ע"ג סומא וזן אותם באתר. אף הקב"ה מביא נשמה חורקה בגוף וזן אותם באחד (סנהדרין צ"א:). חכמי התלמוד השתדלו לרחם על סומין ולפייס אותם ולהראות להם חיבתם וכפרם לית, ובזה הועילו הרבה להסיר את חבו והקלון אשר היה בלב המסמן על הסומא. רבי וד' חייא הוו שקלי ואולי באורחא כי ממו לחהוא מתא אמרי איכא צורבא מרבנן הכא נויל וניקביל אפיה? אמרי איכא צורבא מרבנן הכא ומאור עינים הוא. א"ל ר' חייא לרבי

[למוד המסכתא] רב יהודה תני בעוקצין האשה שכובשת ירק בקדרה ואמרי לה זיתים שכבשן במרפיהן מהורים, אמר חיות דרב ושמואל קא חזינן הכא, ואנן (בשני דרבא ורב פפא) קא מתנינן בעוקצין תלה סרי מתיבתא (ישיבות) במס' עוקצין ויודעין אותה יפה, ורק רב יהודה לא ידע מאי מעמא הן מהורין (ברכות כ'). רש"י. ופירש"י (סנהדרין ק"ו:). האשה שכובשת ירק בקדרה לא אשכחיה במסכת עוקצין כי היא משנה במהרות (פ"ב א') וע"כ צריך לומר בענין עוקצין. ואפשר שביניהם היתה מסודרת במס' עוקצין. בסוף חוריות אמר ר"מ לר' נתן נימא לרשב"ג גלי עוקצין, דלית ליה (ע"י עירובין נ"ג:). שאין סדור לו, ורצו בזה להראות שאינו ראוי להיות הראש ישיבה. שמעינהו רבי יעקב בן קרשי אמר דלמא ח"ו אתיא מלתא לידי כיסופא וכו' יהב דעתיה ונרסה וכו'. ומזה נראה עד כמה חיתת המסכתא חזאת קשה להם להבין מבלי סדור ולמוד מקודם.

מ. ג.

עור, עורון, עורת: כהות העינים והשתחת הראיה. סומא בדברי חז"ל. איש עור (ויקרא כ"א י"ח) תרגום ירושלמי גבר סמי, תרגום עורן (דברים כ"ח כ"ח). סמיותא, ע"ש העור המכסה את אישון העין כמו דבר הסמוי מן העין. ואפשר שגם שם עור במקרא הוא ע"ש העור המכסה (שמואל, cataract). סניירים (בראשית י"ט י"א) הוא שברירי, עורן לילה, מי שאחזו שברירי דליליא פ"י שאינו רואה בלילה, ויש גם שברירי דיממא (גימין ס"ט:). בלשון נקיה נקרא סומא מאור עינים, סני נהור, סני נהורא, סניא נהורא, סניא נהוריא, וגם נהור סניא (איכה רבתי ס' רבתי). מפני שלא רצו לבייש את העור לקרותו סומא, כי הסומא היה בזוי מאד בעיני העמים הקדמונים עד שחשבו את עורת העינים להרפה גרולה, הפלשתים נקמו מאויבם שמשון בנקרם את עיניו (שופטים י"ז כ"א), נחש העמוני אמר לאנשי יביש נלעד בזאת אכרות לכם בנקור לכם כל עין ימין ושמתיא חרפה על כל ישראל (ש"א י"א ב'). מלך בבל עור את עיני צדקיה (מ"ב כ"ה ז'). העורים והפסחים (החננים) היו מחוץ למחנה כמו המצורעים והיו עניים ומחזרים אחרי כל עובר ושוב לרחם עליהם. בירושלם, לפנים עיר היבוס, היה מספרם רב כ"כ עד שלא הניחו לדור ללכוד את העיר (ש"ב ה' ו'). גם בעיני בני ישראל נחשב הסומא לבעל סומ רע ברותניותו כמו בחומריותו. עיני יצחק היו כהות מפני הקללה שקלל אבימלך את שרה הנה הוא לך כסות עינים ונתקיים בורעה (מגילה מ"ו:). ומפני שחסתכל בפני עשו הרשע (שם כ"ח:). ומפני שהיה עור לא יכול לבחון בין עשו הרשע ובין יעקב איש תם (ילקוט). יעקב אבינו בחר ברחל ולא בלאה כי עיניה רכות (בראשית כ"ט י"ז). רתן ואכירם אמרו למשח העיני האנשים ההם הנקר לא נעלה (במדרש ס"ו י"ד). בלעם היה

תיב את. לא תזלזל בנשיאותך איזיל אנא ואקביל אפיח. תקפיה ואול בהדיה, כי הוּוּ מפטרי מיניה אמר להו אתם הקבלתם פנים הנראים ואינן רואין תזכו להקביל פנים הרואין ואינן נראים (הקב"ה). א"ל איכו חשתא טנעתן מהאי ברכתא (חגיגה ה'ז). ר' הושעיא רבא הוה רביה (בן) דבריה חד דסניא נהוריא והוה יליף ואכל עמיה, ברומשא סליק לנביה א"ל לא יכעוס מרי עלי בגין דהוה לי ארחין ולא בעית מיכויא אוקריה דמרי בגין כן דלא אכלית עמך יומא דין. א"ל אתא פייסת למאן דמיתחמי ולא חמי דין דחמי ולא מתחמי יקבל פיוסך וכו' (ירוש' סוף פאה).

[חובת הסומא במצות] סומא שאינו יכול לכוון הרוחות להתפלל נגד ירושלם יכוין לבו כנגד אביו שבשמים (ברכות כ"ט). סומא פורס את שמו ומתרגם, ר' יהודה אומר כל שלא ראה מאורות מימיו אינו פורס על שמו (מגילה כ"ד). שלא יכול לומר יוצר המאורות, כדי להוציא רבים ידי חובתם, אבל יכול להתפלל לעצמו. ר' יוסף בר חייא היה סני נהור ואמר מריש הוה אמינא מאן דאמר לי הלכה כר' יהודה סומא פטור מצוות עבירנא יומא סבא לרבנן מ"ט דלא מפקירנא ועבירנא מצות, והשתא דשמעת להא דר' חנינא דאמר גדול המצוות ועושה ממי שאינו מצווה ועושה מאן דאמר לי אין הלכה כר' עבירנא יומא סבא לרבנן, מ"ט דבי מפקירנא אית לי אנרא מפי (ב"ק פ"ז). רב אחא בר יעקב אמר סומא פטור מלומר הנדה כתיב הכא בעבור זה וכתיב התם בגנו זה (דברים כ"א) מה להלן פרט לסומא אף כאן פרט לסומין. אפילו הכי היה רב יוסף אומר ההגדה לפני בני ביתו וכן ר' ששת שהיה ג"כ סומא (פסחים קט"ז).

רב ששת היה חכם גדול ומסופר ממנו מעשיות עם הריש גלוחא (גימין ס"ז: ס"ח:). ואיך יצא לקבל פני חמלך וישאלו ההוא צדוקי חצבי לנהרא כגני לייא (הכרין השלמים הולכים לנהר לשאוב מים אבל השבורים למה הולכין לנהר, כלומר שאתה סומא ולא תוכל לראות). א"ל תא חזי דידענא מפי מינך וכו' (ברכות נ"ח). הסומין החכמים הנזכרים בתלמוד קיימו כל המצוות בין שנתחייבו בהן בין בתורת נדבה, ובנוגע לסומין אחרים אין ספק שחייבין בכל מצות לא תעשה, אבל במצות עשה יש פלוגתא, ולכן לא יוכלו להוציא את הרבים ידי חובתן. אך גם בזה מצאנו חלוקי דעות. כמו שהוא סמא דהוה מסדר מתניתא קציה דמר שמואל חזיה רהוה עציב, א"ל אמאי עציבת? א"ל דלא אותיבי ערובי תבשילין. א"ל סמוך אדידי (ביצה מ"ז). ופירש"י דמערבנא אבולא נהרדעא שהוא עירו, ומשמע מזה שהיה יכול לזכותו. בהן סומא היה פסול לעבודה, שנאמר אשר יהיה בו מום לא יקרב להקריב לחם אלהיו וגו' איש עור או פסח וגו' (ויקרא כ"א י"ז). סומא אפילו באחת מעניני פטור מן הראייה, שנאמר יראה כל זכורך כדרך שבא לראות כך בא

לראות, מה לראות בשתי עיניו אף לראות בשתי עיניו (חגיגה ב'). אך חייב בשמחה (שם ג'). שלשה צריכין שיראו עפר סומא ואפר פרה ורוק יבמה, משום ר' ישמעאל אמרו אף דם צפור (סומא מ"ז:). כחודש נפש בשנה שחייב גלות נאמר בלא ראות (במדבר ל"ה) ודרש ר' יתודה פרט לסומא שפטור מגלות, ור"ט אומר בלא ראות לדבות את הסומא (מכות ט'). והרמב"ם פוסק כר"ט שפטור (הל' רציחה פ"ו י"ד). המבייש את הסומא חייב ור' יהודה אמר סמא אין לו בושת, ויש מפרשים דבריו שאין לו בושת למשקל מיניה אבל למיתבא ליה יהבינן ליה (ב"ק פ"ז:). מעשה בר"ג שסימא את עין מבי עבדו (שהיה עבד כנעני) וחיה שמח שמחת גדולה שיצא לחירות, כי הוא בעצמו לא היה יכול לשחררו, כי המשחרר עבדו עובר בעשה דלעולם בהם תעבדו (שם ע"ד). במשנה אמרו כל הכשר לרזן כשר לחעיד, ויש שבשר לחעיד ואין כשר לרזן וא"ר יוחנן לאחויי סומא באחת מעיניו (נדה מ"ט:). ובר"ט דאמר מה ת"ל על פיהם יהיה כל ריב וכל נגע (דברים כ"א) וכי מה ענין ריבים אצל נגעים? אלא מקיש ריבים לנגעים וכו', ומה נגעים שלא בסומין דכתיב לכל מראה עיני הכהן אף ריבים שלא בסומין וכו'. אעפ"כ מצוין בי החווא סמא דהוה בשבבותיה דר' יוחנן דהוה ראין דינא ולא א"ל ר"י ולא מירי (סנהדרין ל"ד:). והלכתא סומא באחת מעיניו כשר לחיות דיון לחליצה וגם ויכול לרזן דיני ממונות אפילו לבתחילה (מהר"ם מינץ סי' ר"ט). אבל סומא בשתי עיניו פסול אפילו פקח וגסתמו עיניו (ש"ע ח"ט סי' ז'). ויש מתירין בדיני ממונות (רמב"ם סנהדרין פ"ב). וכן פוסק דבינו ירוחם (בי לטור ח"ט סי' ז'). ר' בן ששון ור' בן נחמיות שניהם סומים בשתי עיניהם היו דיינים בייניצא ואין פוצה פה (פחד יצחק אות סז"ך כ"ד ע"ב דפוס ליק). והטעם כיון דעתה מורים הלכה מתוך הספרים ולא מסבדת עצמם. סומא בשתי עיניו פסול לעדות דכתיב או ראה (ש"ע ח"ט סי' ל"ה). סומא בשתי עיניו אינו יכול לחביא גם של חול' מפני שאינו יכול לומר בפני נכתב ובפני נחתם (גימין כ"ג).

סומא או ע"ה שאינו יודע לקרות מותר לעלות לס"ת ולברך (משאת בנימין סי' ס"ב). האירנא דשליח צבור קורא מותר לקרות הסומא (מיג א"ח סי' קל"ט ד'). ומפני דרבי שלום כרי שלא אתו לאנצויי אין אנו מבחינים בין סומא ת"ח לסומא ע"ה. ובעיר פירארא מעשים ככל יום לקרות בתורה אפילו סומא ע"ה, אע"ג שמצאתי בכתובים דלא קראו בפירארא (מלפנים) מעולם סומא ממשפחת גורצי מלבד החבר ר' יעקב דייאנה סניא נהור כי הוא ת"ח בקי ולא איכר לנמרי חוש הראות ומרגיש מעט באוהיות (פחד יצחק שם). סומא חייב בברכת חלבנה (רש"ל בתשובה סי' ע"ז). ובגרות חנוכה, ואין לו לברך ברכת מאורי אש ודי לו בהבדלה בתפלה (תשובת הרשב"א סי' תשל"א ע"י

רכקה הלבישה את יעקב עורות גדי העזים על ידיו ועל חלקת צואריו (בראשית כ"ז מ"ו). אדרת שער היתה ידועה עוד בזמן האבות (בראשית כ"ה כ"ח), ואליהו הנביא היה לבוש בה ונקרא איש שער, ואזר עור אזור במתניו (מ"ב א' ח'). ובנראה היתה אדרת שער לבוש מיוחד לנביאים (זכריה י"ז ז'). מעורות עזים עשו נאדות יין ומים. את המשכן בסו בעורות אלים מאדמים ועורות תחשים (שמות כ"ה). והיו חותבין את העורות לרצועות של סרלים (ננעים פ"א י"א), רצועת שבין קרני הפרה (שבת נ"ד); רצועת בראש האשה (שם נ"ז); רצועות של תפילין (מנחות ל"ה); רצועות למלקות (מכות כ"ב); רצועת להבות הילדים (ירוש' נימין פ"א). ועוד כמה מיני תשמושים בעור: עור לשמות ע"ג הקרקע, עור סקורמא שלובשין העברנין בשעת מלאכתן, עור קמבליא שמציעין על המטה ושוכבין עליו, עור החמור לחממו, ועור החמור (המנהיג את החמור) שמשים על בנדריו, עור הבתן שלובש אוכן של פשתן וקושרין אותו במתניהם שלא יסתך עליו הניפוח, עור הבהף שמשים בכתיפו תחת משאו שלא יזיקו המשאוי, עור הרופא שמשים רופא החבורות עליו מפני הלבדוק, עור העריס שמשים על עריסה של קמן, עור הלכ של קמן שהיה מנהגם לחגור על מחני הקמנים עור שמא יכהו החתול על לבו וימות, עור חבר והבסת של מטה, עור הסרוק שמשמין אוכני המסרוקות במתניהם עור הסרוק אוכן של פשתן, עורות בעל חבית בכלל שעושה מהן ממות ודלופקאות ומבלאות (כלים פכ"ז ה'). אלו שעורותיהן כבשרן לענין מוסאה: עור האדם ועור חזיר של ישוב, ר"י אומר אף חזיר הבר, ועור חמרה של גמל הרבה. ועור הראש של עגל חרד ועל הפרסות, ועור בית הבשלת, ועור השליל, ועור של חתת האליה, ועור האנקח והבת וחלמאח והחוסם וכו'. ר' יוחנן בן גורי אומר שמונח שרצים יש להן עורות. וכולן שעבדן מהורין חוץ מעור אדם, שאסרו חכמים מהמח גזירה שמא יעשה אדם עורות אביו ואמו שמיחין (חולין קכ"ב). הבית שמעבדן העורות הוא בורסקי והעובדן הוא בורסי או גרדי. היא מלאכת בזויה, ואמר רבי אי אפשר לעולם בלא בסם ובלא בורסי אשרי מי שאומנתו בסם אוי לו מי שאומנתו בורסי (פסחים ס"ח).

ב. מ.

עֹרֵב: מין עוף המורף (ראבע Raven). כל עורב למינו (ויקרא י"א י"ט), מי יכין לעורב צידו (איוב ל"ח מ"א). לבני עורב אשר יקראו (תהלים קמ"ז מ'). עורבי נחל (משלי ל' י"ז), האורבים למרף רמש ודגים. חב העורבים נוצתם שחורה שחורות כעורב (שה"ש ח' י"א). ויש עורב לבן שנקרא עורב העסקי ועורב שיש לו ראש דומה לשל יונה (חולין ס"ג). ולא לחנם הלך זרזיר אצל עורב אלא מפני שהוא מינו (ביק צ"ב). העורב שוכן במדבר ביחר עם קאת וקפור וינשוף

א"ח ס" רצ"ח י"ג).

[חכמים ידועים שהיו סומים] מלבד רב יוסף ורב ששת שנזכרים בתלמוד היו חכמים מפורסמים שהיו סומים. מהם נחשבו רב יהודאי גאון ר"ט מחיבתא בפומבדיתא (אגרת ר' שירא גאון). מחבר הלכות גדולות; המקובל ר' יצחק סגי נהור בן דוד בן ראב"ד (בסוף המאה ה"ב); ר' אברהם יהודה צפיג שנולד במונים ולא ראה מאורות מימי חי בירושלם ושם חבר ספרו "עני אברהם" (אמשטרדם 1784); המאור עינים ר' יוסף ב"ר עזריאל הלוי שניצלער מחבר פירוש עם ציורים לתשע פרשיות אחרונות ביחזקאל על חבניה בית המקדש והחצרות והשערים וכו', סופרו היה ר' זרח הלוי חזן מעדת המבורג בלונדון (לונדון 1825). בין החכמים מומן הנוכחי שהיו סומים בסוף ימיהם הם: שלמה מונק, אדאלף נייבויער, יוסף דרנבורג ואברהם משה לונץ. בתלמוד נזכר אמורא בכל בשם עירא (ברכות כ': ס"ה ד'; ועוד). לפעמים יבא שם עור בהשאלה כמו ארור משנת עור בדרך (דברים כ"ז י"ה) הבלול גם את המוליך חוזה את השונג בענין החיים מבלי הבין לאחריתו. וכן לפני עור לא תתן מבשול (ויקרא י"ט י"ד) כאכן ננף או בעצה בליעל. ליתן לו עצה שאינה הוגנת לו (תויב). ושלא יבשיל את חבירו בעבירה (פסחים כ"ב:). ומצינו שם בנוי לע"ז עורים ופסחים שהיו ביבוס ער שכבשום דוד, ע"ז עינים להם ולא יראו, והם צלמים (עי' פרקי דר"א פל"ו). בשיחח היונים מלת סומא פירש"י שומה בלא ראות (חולין קל"ט:). ע"ע ע"י.

ביבליוגרפיה: פרידמאן, דאס בלינדען-אינסטיטוט אויף דען האהען ווארמע ביי ווין; גייגר, יידישע צייט-שריפט ח"י 205; אדאלף ראזענצווייג, דאס אויגע אין ביבעל אונד תלמוד, ברלין 1892.

א.

עור, עורות: גלד המכסה את בשר האדם או הבהמה, בעור בשרו (ויקרא י"ג ב'). וקמתי עליכם עור (יחזקאל ל"ז ו'). עור בער עור וכל אשר לאיש יתן בער נפשו (איוב כ' ד'). מבע האדם שיגן בעור ידו על עור פניו או צוארו במקום שיש סכנה יוחר. שמלתו לעורו (שמות כ"ב כ') בגד לבסות גויחו, ולכן נאמר על העשוקים גחלי עורם מעליהם וגו' ועורם מעליהם הפשיטו (מכאן ג' ב'—ג'). וכן גלד בשר בהמה וחית השרה: עור הפר, עור תחש (במדבר ד' ו'). וברכיו עורות גדי העזים (בראשית כ"ז מ"ו), עורות אלים עורות תחשים (שמות כ"ז י"ד), מלאכת עור, כלי עור (ויקרא י"ג) דבר העשוי מעור.

[עורות למכוש ולמלאכה] הלבוש הראשון שהשתמשו בו אדם וחיה היה כחנות עור (בראשית ג') אך נחלקו רב ושמואל בהוראת המלים, חד אמר בפשטו דבר הבא מן העור וחד אמר דבר שהעור נהנה ממנו היינו של פשתן שאדם לובש סמוך לבשרו (סוטה י"ד. רש"י).

עֶרֶב; זָאב: שני שרי מדין אשר נלחמו עם השופט גדעון בראש שבטי ישראל, וינצחו את המדיינים, ובאשר באו בני אפרים לעזרת גדעון לכדו את מי הירדן מצד מזרח וילכדו את שני שרי מדין את עורב ואת זאב שרצו לברות מעבר לירדן ויהרגו את עורב בצור עורב ואת זאב הרנו ביקב זאב ויביאו את ראשם לגדעון. בני אפרים התרעמו על גדעון על אשר לא קרא אותם לעזרתו בתחלת המלחמה עם מדין ויריבו עמו בחזקה, אך הוא הרגיע את דוחם באמרו: הלא טוב עוללות אפרים מבציר אביעזר כי הוא בעצמו הרג המדיינים הפשוטים, ובידכם נתן אלהים את שרי מדין את עורב ואת זאב (שופטים ז' ו'). המלחמה הזאת, והריגת עורב וזאב היתה למשל בפי המשורר אסף: שיתמו נדיבמו בעורב וכזאב (תהלים פ"ד י"ב). ע"ע גדעון.

ב. מ.

עוֹרֵךְ דִּין: מסדר ומבין מענות בעל הדין (attorney advocate), כמו מסדרי שדרות צבא מלחמה שנקראו עורכי מלחמה (דה"א י"ב ל"ד), ועורך דין הוא מלשון חנה נא ערכתי משפט (איוב י"ג י"ח). בזמן העבר היה העורך דין נודע בשם "טוען" ובספרות החדשה נהדרש השם עורך-דין. ויש צורך בעורך דין כשהבעל דין אינו יודע איך להפוך בזכותו מחסרון בקיאותו בדינים, והעורך דין יבאר ומסעים לב"ד מענותיו, והוא כמליץ בינו ובין הדיינים. הדיינים בעצמם אינם רשאים להיות עורך דין לפני אחד מבעלי הדינים. יהודה בן מבאי הזהיר: אל תעשו עצמכם כעורכי הדיינים (אבות פ"א ח') שלא לנלות ליחיד דינו (ירוש' כתובות פ"ד סוף). קריבתיך דרב נחמן (שהיה הדיין) זכינתה לכתובתה במוכת הנאה (בעד דבר טועם בעודה תחת בעלה) אינרשה ושכיבה, אתו קא תבעי לה לברתה. אמר להו רב נחמן ליבא דליסבא לה עצה. תיזיל ותיחלת לכתובתה דאמה לגבי אבוא ותירתה מינית (תסחול ירושת כתובת אמה לאביה ואח"כ תירש אותו). ולא יוכלו הלכותות לגבות ממנה, כי הטילו מעותיהם בספק שמא תמות היא כתיי בעלה או באופן שלא תוכל לגבות כתובתה, ולכן שלמו רק דבר טועם). אמר רב נחמן עשינו עצמינו כעורכי הדיינים (והתחרט על העצה שנתן לה). מעיקרא מאי סבר ולכסוף מאי סבר? מעיקרא סבר ומבשרך לא תתעלם ולכסוף סבר אדם חשוב שאני (כתובות פ"ז). פ' כי בתחלה שנתן העצה סבר שהיא קרובתו, ומסילא לא יוכל לרדן אותה, וראוי לו לתת לה עצה טובה, אבל לבסוף נהחרט ע"ז מפני שהוא אדם חשוב ויש לחוש שמא ילמדו ממנו לעשות אף שלא לקרובים. ובכלל היו "טוענים" לירוש' וללוקה, ובפרט ליתומים שאינם יודעים לסעון משימים לפניהם אפיטרופוס שיסעון בשבילם. אך מזכירין לגנאי ל"י שנתן עצה של ערמוניות כדי לזכות בדין, ואמרו

(ישעיה ל"ד י"א). עורכי נחל מנקרים לפעמים עין האדם (משלי ל' י"ז). העורבים אוכלים דם (ב"ב כ"ג). פושקנצא היא עורב נקבה וכולעת חנין (ב"ב ע"ג). העשירים היו מגדלים את העורבים ומאכילין אותם לוף הוא מין קמנית שאינו ראוי חי אפילו לבהמה (שבת קכ"ו). העורבים מכונים "קורקור" ע"ש קול צעקתם שדומה להברת קורקור (ב"ב כ"ג). העמים הקדמונים היו לוחשים לעורבים זה אסור משום דרכי האמורים, כמו האוסר לעורב (שהוא קורא) "צרח" ולעורבתא, "שריקי והחזירי לי זנבך למוכה" ישבו משום דרכי האמורי. שחמו תרגול זה שקרא ערבית (כמו עורב) יש בו משום דרכי האמורי (שבת ס"ז). שלשה אוהבים זה את זה אלו הן הנגרים והעבדים ועורבין (פסחים ק"ג). העורבים השחורים הם אכזרים על בניהם ואינם מפרנסים אותם והקב"ה מרחם עליהם, כמו שנאמר ולבני עורב אשר יקראו (תהלים קמ"ו). אבל העורבים הלבנים מרחמים על בניהם, ולכן האיש שאינו זן את בניו ובנותיו כשהן קטנים בופין אותו בכ"ד ואומרים לו, "עורבא בעי בניה והוא גברא לא בעי בניה" (כתובות מ"ט). ואפילו ע"ה מפרנסים כמו לכלב ולעורב (ב"ב ת'). אליהו הנביא בחרו מפני אחאב ואיזבל אל נחל ברית אצל הירדן הביאו לו העורבים לתם וכשר בבקר ובערב (מ"א י"ז). לרעת הרלב"ג הותר לו כל בשר בשעת הרחק, ורד"ק משער שענינו כמו עורבי מערבך (יחזקאל כ"ז כ"ז) כלומר מזהירים. בגמרא אמר רב יהודה אמר רב מבי מבחי דאחאב וע"פ הדבור, רבינא אמר עורבים ממש, א"ל רב אדא בר מניומי ודלמא תרי נכרי דהוי שמייהו עורבים, מי לא כתיביהרגו את עורב בצור עורב וגו'. ודלמא על שם מקומם (חולין ה'). ואפשר שהעורבים שהביאו לאליהו בשר ולחם היו מן העורבים הלבנים, כי השחורים הם אכזרים, ופריצים בעריות לעומת היונה שהיא צנועה. ומסורה היא כי שלשת שמשו בתיבה כלב ועורב וחס (סנהדרין ק"ח). נח שלח את העורב מהתיבה בראשונה (בראשית ח' ז'). אמר ריש לקיש חשובה נצחת השיבו עורב לנח, אמר לו רבך שונאני ואתה שנאתני, רבך שונאני, מן המהורים שבעה ומן הטמאים שנים, ואתה שנאתני, שאתה מניח ממין שבעה ושולח ממין שנים, אם פוגע בי שר המה או שר צנה לא נמצא עולם חסר בריה אחת? וכו' (סנהדרין ק"ח). ומפני שהיו שונאין או מפני הכבוד היו עושין מסמרין תדין של ברזל ותוחבין בראש גג ההיכל שנקרא "כליא עורב" לכלות העורבין שלא ישבו שם (מנחות ק"ז). רגיל היה בפי חז"ל לומר, "עורבא פרח" (ביצה כ"א). על דבר שלא ישר בעיניהם, פירוש שהוא שחור כעורב, ופי' אחר לשון גנאי ופחיתות כלומר דעת נעים ששוחקין בעורבין (ערוך). ע"ע דרכי אמורי; עופות.

לך במאה רבוא? כמדומה אני ששחקן שחקי היהודים. כיון שהגיע לעירו הוציאה לו שפחתו קומקום של חמין ורחץ בו ידיו ורגליו, הוציאה לו ספל של זהב מלאה שמן ומביל בו ידיו ורגליו לקיים מה שנאמר ומביל בשמן רגליו. לאחר שאכלו ושתו מרד לו שמן במאה רבוא וכו' ועוד (מנחות פ"ח:).

[זכות לעשירות] הו"ל מסרו כמה רבדים איך לזכות בעשירות. הנותן תרומות ומעשרות מתבואותיו, לדעת ר' נחמן בר יצחק, לסוף מתעשר שנאמר איש אשר יתן לכהן לו יהיה (במדבר ה'), לו יהיה ממון הרבה (ברכות ס"ג). עשירים שבא"י במה הן זוכין? בשביל שמעשרין שנאמר עשר תעשר (דברים י"ד) עשר בשביל שתתעשר. שבבבל זוכין בשביל שמבכרין את התורה, ובשאר ארצות בשביל שמבכרין את השבת (שבת ק"ט). הרוצה שיתעשר ידבק בזרעו של אהרן, ודוקא בת"ח, שתורה וכהונה מעשרתו (פסחים מ"ט). המכבד את אשתו מתעשר, ורבא אמר לבני מחזא אוקירו לנשיכו כי היכא דתתעתרו (ב"מ נ"ט). א"ר יצחק הרוצה שעשיר יצפין, כי מצפון זהב יאחה (איוב ל"ז) זו רוח צפונת שמזלת את הזהב (ב"ב כ"ה:). הרוצה שיתעשר יעסוק בבהמה רקה (חולין נ"ו:). ופירשו עשירות (דברים י' י"ג) שמעשרות את בעליה (חולין פ"ד:). גם צריך האדם לקמץ בהכנסותיו, וסימן לעשירין שהן מקמצין (מנחות פ"א). א"ר נהילאי בר אידי אמר שמואל, כיון שנתמנה אדם פרנס על הצבור מיד נתעשר (יומא כ"ג:). רבי היה מכבד את העשירים כי בא"י היו העשירים בעלי צדקה וכבדו ת"ח. אבל בבבל היו עשירים רשעים ועליהם אמר ר' נתן בר אבא אמר רב, "עתירי בבל יורדי גיהנום הם", כי בבוא שם שבתאי בר מרנוס שאל מהם שיתנו לו עסק שישתכר ולא רצו, ואפילו מזונות לא נתנו לו, ואמר עליהם שהם מהערב רב, שכל המרחם על הכרויות בידוע שהוא מזרעו של אברהם אבינו (ביצה ל"ב:). ואמר ר' אבהו למח נקרא שמה שנער שמנערת את עשירה (זכחים ק"ג:).

[עשירים ידועים בזמן התלמוד] עשרה קבים עשירות ירדו לעולם תשעה נטלו רוטיים ואחד כל העולם כלו (קדושין מ"ט:). עשירות היה דבר שאינו רגיל כ"כ, ואמרו ע"ז פתגם המוני: חברך מיח אשר—איתעשר לא תאשר (ניטין ל'). בירושלם בזמן התורבן היו שלשה עשירים גדולים בישראל: נקדימון בן גוריון וכן כלבא שבת וכן ציצית הכסת, חר אמר אנא זיינא לחן בחימי ושעורי, וחד אמר בדחמרא ובדמלחא ומשחא, וחד אמר בדציבי (עצים) והיה ביכולתם לפרנס את כל יושבי העיר כל זמן המצור אפילו עד כ"א שנה (ניטין נ"ו:). ר' אלעזר בן חרסום הניח לו אביו אלף עיירות בבלשח וכנגדן אלף ספינות בים (יומא ל"ד:). ר' אלעזר בן עזריה היה עשיר גדול בצאן ובקר, עד כי המעשר עלה ל"ב אלף עגלים בכל שנה (שבת נ"ד:). בן אלעשה חתניה דרבי היה עשיר גדול ויפזר את

איזהו רשע ערום זה המשיא עצו למכור בנכסים (כתובות צ"ה, ב"ב קל"ז). לנשים חשובות היו שולחים סופרי דיינים לביתן לשמוע טענותיהן (ח"מ ס' מ"ו). ע"ע דיינים; סנהדרין; עדות; ערכאות. א.

עושר (עשירות): כסף רב ורכוש. הן ועושר בביתו (תהלים קי"ב ג'). עשיתי מצאתי און לי (הושע י"ב מ'). אל תיגע להעשיר (משלי כ"ד). ואף להעשיר לא יקח (שם כ"ה כ'). יש מתעשר ואין כל (משלי י"ג ז'). ברב ח' היא תעשיר (שם י' כ"ב). ומי שיש לו עושר נקרא "עשיר". בארמית יתחלף הש"ן בת"ו, עתיר במקום עשיר, ודרשו ויעתר (בראשית כ"ה כ"א) מלשון עשירות, ששפך תפלות בעושר (ב"ר פס"ג).

[איזהו עשיר] בן זומא אומר איזהו עשיר? השמח בחלקו שנאמר יגיע כפיך כי תאכל אשריך וטוב לך (אבות פ"ד א'). ר"מ אמר כל שיש לו נחת רוח בעשרו, ר' טרפון אמר (עשיר כמשמעו) כל שיש לו מאה כרמים ומאה שדות ומאה עבדים שעובדין בהן. ר"ע אומר כל שיש לו אשה נאח במעשים. ר' יוסי אומר כל שיש לו בית הכסא סמוך לשולחנו (שבת כ"ה:). גם זקני הדרום ענו לאלכסנדרוס מקדון השאלה: אידן מתקרי עשיר? זה השמח בחלקו (תמיד ל"ב). וע"ז אמר רב פפא פתגם נאה: לית דעניא מכלבא ולית דעתיר מחזירא (שבת קנ"ה:). אמנם עיקר העשירות הוא באופן רוחני ולא באופן גשמי, ועשיר אמתי הוא העשיר בדעת (כתובות ס"ז:). ודרשו הן ועושר בביתו (תהלים קי"ב) רב הונא ורב חסדא, חד אמר זה הלומד תורה ומלמדה, וחד אמר זה הכותב תנ"ך ומשאלין לאחרים (כתובות ק"ג). א"ר אלעזר כל אדם שיש בו דעה לסוף מתעשר שנאמר ובדעת חדרים ימלאו כל חן יקר ונעים (משלי כ"ד, סנהדרין צ"ב:). על העושר החומרי אמרו כי מיעוטו יפה ורובו קשה (ניטין ע"ו). ר' מאיר אומר שאין עניות מן האומנות ואין עשירות מן האומנות אלא יבקש רחמים למי שהעושר והנכסים שלו שנאמר לי הכסף ולי הוזח נאום ה' צבאות (חגי ב'), קדושין פ"ב:). שאלו אנשי אלכסנדריא את רבי יהושע בן חנניה: מה יעשה אדם ויתעשר? אמר להן ירבה כסחורה וישא יתן באמנות. אמרו לו הרבה עשו כן ולא הועילו. אלא יבקש רחמים ממי שהעושר שלו וכו' (נדרה ס"ט:). על הפסוק יש מתעשר ואין כל מתרשש והן רב (משלי י"ג) טובא אנדה יפה מעשירות גדולה של שמן בחלקו של אשר בארץ ישראל. פעם אחת נצרכו להן אנשי לודקיא לשמן, מינו להם פולסוסטוס (שליח גוי) אחד, אמרו לו לך והבא לנו שמן במאה רבוא וכו'. הלך לגוש חלב אמרו לו לך אצל פלוני לשדה הלז ומצאו שהיה עוזק תחת זיתיו. א"ל יש לך שמן במאה רבוא שאני צריך? א"ל הסתן לי עד שאסיים מלאכתי וכו'. חפשיל כליו לאחריו והיה מסקל ובא בדרך. א"ל יש

כאשר בא אליו בונים בן בונים, ואמר רבי לחלמירי פנו מקום לבן מאת מנה (עשיר לפי ערכו); אתא אינש אתרינא (שנראה בעיניו לעשיר יותר גדול) אמר להו פנו מקום לבן מאתים מנה. אמר לפניו ר' ישמעאל ב"ר יוסי: רבי! אביו של זה (בונים) יש לו אלף ספינות בים וכן נדון אלף עירות ביבשה (כלומר עשיר גדול ועצום). אמר לו לכשתניע אצל אביו אמור לו אל תשנהו בכלים הללו לפני (בבגדים האלה שלובש. שאין נראה עשיר כ"כ) וכו' (עירובין פ"ה:).

[כסף וזהב] בראשית הכריאה נזכרת ארץ החוילת אשר שם הזהב וזהב הארץ חתיא טוב (בראשית ב' י"ב). אברהם אבינו היה לו כסף רב כנראה ממה שאמר לו עפרון, "ארבע מאות שקל כסף ביני ובינך מה היא" (שם כ"ג ט"ז). ועבר אברהם הוציא כלי כסף וכלי זהב לתת מתנות לרביקה (שם כ"ד נ"ג). אולם מרכז הכסף והזהב היה במצרים שנעשה ע"י יוסף, וא"ר יהודה אמר שמואל כל כסף וזהב שבעולם יוסף לקטו והביאו למצרים, וכשעלו בני ישראל למצרים העלוהו עמם שנאמר וינצלו את מצרים. ע"י שאלת הכלי כסף וכלי זהב קורם צאחם וע"י בית הים (פסחים ק"ט.). עד שאמרו בדרך נחמא, שאין לך אחר מ"שאל שלא היה עמו תשעים חמורים לובים טעונים מכספה וזהב של מצרים (בכורות ח'.). א"ר חמא בר חנינא שלש מטמוניות הטמין יוסף במצרים, אחת נתלה לקרה ואחת נתלה לאנטונינוס בן אסירוס ואחת נתנה לצדיקים לעתיד לכא. עושר שמור לכליו לרעתו זו עשרו של קרה. א"ר לוי משאוי שלש מאות פירות לבנות היו מפתחות בית גנזיו של קרה (פסחים ק"ט.). רוד המלך אסף כסף וזהב רב משלל אויביו אשר קרש לאוצרות בית ה' (מ"א ו' נ"א). ואין קץ לאוצרות כסף וזהב של שלמה, וישתתף עם חירם מלך צור להביא זהב באניות מאופיר (שם ט' כ"ח). מלכר מתנות ממלכת שבא ומיתר ארצות (שם י' כ"ח). ויהן המלך את הכסף ואת הזהב בירושלם כאבנים (הרי"ב א' ט"ז) עד כי נתמלאה נבואת נתן הנביא אליו, "גם עושר גם בכור אשר לא היה כמוך איש במלכים כל ימך" (מ"א ג' י"ג). שלמה נטל אלף בכרי זהב ומכניסן לכור עד שמעמיר על אחד (שקלים י"א.). שישק מלך מצרים לקח רוב הכסף והזהב שהכניס שלמה באוצרות המלך ובבית ה'. ובאופן זה הושבו המטמונים למצרים וחזרו למטען (פסחים פ"ז:). עשירות מצרים נראתה עוד גם בזמן שהיתה תחת ממלכת היונים, בין בני ישראל שישבו באלכסנדריא. וא"ר יהודה מי שלא ראה דיופלוסטון של אלכסנדריא של מצרים לא ראה בבבון של ישראל. אמר כמין בסילקי גדולה היתה סמיו לפניו מסמיו וכו' והיו בה ע"א קהרראות של זהב כננר ע"א של סנהדרי גדולה, כל אחת ואחת אינה פחותה מעשרים (רבוא) בכרי זהב וכו' (סוכה נ"א.). אח"כ באו המטמונים בידי הבבליים ולאחרונה בידי הרומיים.

מעותיו להתחזקת על תספורת של כ"ג, והתגלחת הזאת היתה שהשער היה ראשו של זה בצד עיקרו של זה (נדרים ג"א.). רבי סרפון עשיר גדול הוא (שם ס"ב.). רב חסדא עשה עושר רב מעשיית השכר (פסחים ק"ג.). יש שהגיעו לעשרים ע"פ מקרה או בדרך פלאי כעין שבר על פעולתם וצדקתם. כמו יוסף המכונה "מוקיר שבת", כי גוי אחד שהיה בשכונתו והיו לו נכסים רבים אמרי ליה כלדאי (אצטגנונים) כולו נכסי יוסף מוקיר שבי אכיל להו. וכרצונו שלא לאכרם מכרם וסנה ברמייהם מרגינתא וישבץ אותה ככוכבו. והיה כאשר עבר את הנהר נשב הרוח את כובעו לים, ויבלע אותו דג גדול, והרג הזה נמכר ליוסף שקנה דגים גדולים לכבוד חשבת וינתח את הדג וימצא את המרגלית וממנה נתעשר (שבת ק"ט.). ר"ע נחעשר מששה דברים: א') מן כלבא שבונו חותנו דפליג ליה בנכסיה; ב') מן אילא דספינתא (איל של עץ שטמנו בו מעותיהם על הספינה) ופעם אחת שבחוחו על חוף הים והוא מצא אותו; ג') מן גוזא (תיבה), דזימנא חרא יתיב ארבעה זוזי לספונאי אמר להו אייתי לי מרעם (איזה דבר שהוא) ולא אשכחו אלא גוזא על ביה ימא אתיוה ליה אישכח דהה מלי דינרי וכו'; ד') מן מטרוניתא. שפעם אחת הוצרכו חכמים ממון הרבה לבית המדרש ושיגרו את ר' עקיבא אצל מטרוניתא אחת ולוח ממנה סכום גדול, וכשתנח לו המעות אמרה לו מי יהיה ערב שתפרע לי לזמן קבוע? וכו' אמרה לו הקב"ה והים שהיה סמוך לביתה. א"ל ר"ע כן יהיה. כשהגיע הזמן חלה ר"ע ולא יכול להביא המעות, יצאה אותה מטרוניתא על שפת הים ואמרה דבש"ע גלוי וידוע לפניך כי לך ולים הזה האמנתי מעותי. מיד הכניס הקב"ה רוח שטות בלבה של בת הקיסר ונכנסה לבית גנזיו ונטלה קרמלית (ארנו) חרקה לים והשליכה הים לפתח ביתה של אותה מטרוניתא ונטלחה. לאחר זמן הביא לה ר"ע המסון ואמר לה אל יחר לך שלא הבאתי לך המסון בזמן שקבענו שחלית. אמרה לו יהא הכל שלך שמטוני בא לידי בזמני וספרה לו כל המעשה ונתנה לו מתנוח גדולות ופמרתו בשלום (רש"י; ה') מן אשתו של מירנסרופוס (שהתגיירה ונשאה ר"ע והכניסה לו מסון רב; ו') ומן קטיעה בת שלום (מפורש בע"ז י'). רב גמרא ג"כ נעשה עשיר בדרך פלא: הוא יתיב ד' זוזי לספונאי לאתויי בהן מדעם (כמו ר"ע) לא אשכחו אתיוה ליה בהן קופא (קוף) אישחמיס על להרתא הפרו בתריה אשכחוהו רביע על מרגליתא אייתנין ליה כולחן (נדרים נ"ו:). ר' יהודה הנשיא (רבי) היה העשיר היותר גדול בין נשיאי ישראל ואמרו עליו מימות משה ועד רבי לא מצינו תורה וגדולה במקום אחד (גימין ג"ט.). והוא היה מכבד את העשירים. בכלל היו העשירים מכובדים בעיני העם וגם בעיני החכמים. אך רבי היה מקפיד שהעשירים מצד עצמם יהיו נכבדים ע"כ למראית עין. זאת למדנו ממעשה שהיה לפניו.

לפי צמרם ושערם. שעיר עזים (בראשית ל"א) ושה עזים (דברים י"ד ר') וצפיר העזים (דניאל ח' ח'). עז בן שנה נקרא נרי עזים (דברים ל"א ו') עז בת שנתה (במדבר ט"ז כ"ז). רבקה עשתה מטעמים ליצחק שני נריי עזים (בראשית כ"ז י"ד). ויעקב שלח לעשו מנחה עזים מאתים (שם ל"ב ט"ז). יהודה שלח נריי עזים ביד רעהו עדלמי (שם ל"ח כ'). בברית בין הבתרים אמר ה' לאברהם קחה לי עז משולשת (שם ט"ז ט'). ולפסח כצרים נצטוו ישראל ליקח מן העזים (שמות ל"ב). אמר ר' יוסי תודום איש רומי הנהיג את בני רומי לאכול נריים מקולסין בלילי פסחים (פסחים נ"ג). הני עזי דבאלא (צ"ל דברא כלומר הגדלים במדבר) בשרות לגבי מזבח (חולין פ"א). עזי דקרקסא (זבחים קט"ז). עז בת שנתה שילדה אותו הולד בבור ודאי לכהן הוא שעדיין לא ילדה אחר. ואם עברה שנה תמימה הולד ספק אם הוא בכור אם לאו. אבל פרה וחמור בני שלש ודאי לכהן שקודם שלש שנים לא יולידו (בכורות י"א). פלגות עזים ביד רועה נקראים ערר העזים (שה"ש ד'). השיפי עזים (מ"א כ' כ"ז). עזי דשיקא (ב"ק כ"ג). פ"י העומדים למביחה. ויש לחש "עזא רבי טבחי שמינא מינא" לסמן דאיבעית (מנילה ג'). אין מנהלין עזים בארץ ישראל מפני שמזיקין שדות אחרים, ומעשה בחסיד אחד שהיה נזנח מלבו ושאלו לרופאים ואמרו אין לו תקנה עד שינק חלב רותח משחרית לשחרית. והביאו לו עז וקשרו לו בכרעי המטה והיה יונק ממנה. מימים נכנסו חביריו לבקרו כיון שראו אותה העז קשורה בכרעי המטה חזרו לאחוריהן ואמרו לסטים מזויין בבית של זה ואנו נכנסין אצלו. ישבו וברקו ולא מצאו בו אלא אותו עז של אותה העז. ואף הוא בשעת מיתתו אמר יודע אני שאין בי עז אלא עז אותו העז שעברתי על דברי חבירי (ב"ק פ').

מ. ה.

עזאזל: חר בארץ נזרה במדבר. ביום הכפורים נצטוו הכהן הגדול לקחת מאת עדת בני ישראל שני שעירי עזים ולהפיל עליהם גורלות נזרל אחד לה' ונזרל אחד לעזאזל (ויקרא ט"ז). על ראש השעיר שיצא נזרלו לעזאזל התורה הכהן על כל חטאות העם ועונותיו ופשעיו. ואח"כ שלח אותו ביד איש עתי לעזאזל אל ארץ נזרה המדברה. חז"ל מפרשים מלת עזאזל מלשון עז ואל. הר עז וקשה ורפוע מאד (יומא ס"ז). אמר ר' יוסף ב' טעם זכר השם במעון הררי אל קותיאל, ו"א שהוא הר סמוך אל הר סיני וכו'. עזאזל תחלק את התיבה לשנים לעזאזל ותהו שעיר המשתלח שהולך לעז לצוק ההר שהוא עז. הולך מתרגמינן אול, וההר נקרא כן מפני שהשעיר נשתלח שמה (הראב"ע ע"ה ויקרא ט"ז ח'). שני גורלות היו אחד כתוב עליו להשם ואחד כתוב עליו לעזאזל, והגורלות כשרים מכל דבר בין מן

הזהב היותר חשוב נקרא פז, ואמרי דבי רבי שילא תרתי מחקלי איסתרי פזא נחיה לעלמא הדא ברומי וחדא בכולי עלמא (ניטין נ"ח). וזהר פרום היה מהור ומוזהב כ"כ עד שיכלו להשתמש באודו (סנהדרין ק"ג). ע"ע זהב. בסוף הבית הישני היה נקדימון בן גוריון פוסק לבתו אלף אלפים דינרי זהב לנדוניא וריב"ז היה חתום על כתובתה (כתובות ס"ז). ומעשה באחד ששגר לבית חמיו מאה קרנות של כרי יין ושל כלי כסף וכלי זהב וכלי מילת (ב"ב קמ"ו).

[התנגדות לכסף וזהב] תורת ישראל תתנגד לרבי

כסף וזהב אשר יתעו את האדם מדרך הישר. ודרשו על ודי זהב, בשביל כסף וזהב שהשפעת להם עשו העגל (ברכות ל"ב). ולכן לא היה נבנס הכ"ג בבית המקדש ביוה"כ בכלי זהב (ר"ה כ"ג). המלך נצטוו וכסף וזהב לא ירבה לו מאד (דברים י"ז). לא תעשון אתי אלהי כסף ואלהי זהב, אמר רב אשי אלוהי הכסף בשביל כסף וזהב (סנהדרין ז'). ועשיר קמצן נקרא עכברא דשכיב אדינא (שם כ"ד). אלכסנדרוס מקדון כי מסו לההוא מחזא דבוליה נשי וכו' אייתי ליה נהמא דדהבא אפתורא דדהבא. א"ל מי אכלי אינשי נהמא דדהבא? א"ל אי נהמא בעית לא הוה לך באתרך נהמא למיכל דשקלית ואחית להבא! (תמיד ל"ב). בכ"ז לא יכלו לעצור בכח הכסף אשר השפיע הרבה בחיי העם ונפלא הוא מאמר ריב"ל כסף מטהר ממורים שנאמר וישב מצרף ומטהר כסף (מלאכי ג'). קדושין ע"א. ופירש"י המטומעים בישראל מחמת ממונם והוא גורם להם שיטהרו לעתיד לבא מחמת שנרבקו בהם משפחות ישראל הרבה. חז"ל הראו לדעת כי רבוי הכסף והזהב ישלול חלק האדם בנ"ע. ומסופר על ר' חנינא בן דוסא ואשתו שהיו עניים מרורים, אמרה ליה עד אימת ניזל ונצטער כולי האי, בעי רחמי דניחבו לך מידי! בעא רחמי, יצאה כמין פיסת יד ויהבו ליה חד כרעא דפתורא דדהבא. חזאי בחלמא עתירי צדיקי דאכלי אפתורא דדהבא דאית ליה תלת כרעי ואת אוכלת אפתורא דתרי ברעי וכו' בעי רחמי ושקלוהו. תנא גדול היה נס האחרון מן הראשון, דנמירי דמיהב יהבי משקל לא שקלי (תענית כ"ה). כמעט בכל הזמנים היה ערך התורה גדול הרבה מערך כסף וזהב. ר' יוסי בן קיסמא פנע בו אדם אחד שאמר לו רצונך שתדוד עמנו ואני אתן לך אלף אלפים דינרי זהב, אמרתי לו אם אתה נותן לי כל כסף הזהב ואבנים טובות ומרגליות שבעולם איני דד אלא במקום תורה. לפי שבשעת פטירתו של אדם אין כלוין אותו לא כסף וזהב וכו' אלא תורה ומעשים טובים וכו'. וכן כתוב בספר תהלים (ק"מ) טוב לי תורת פיך מאלפי זהב וכסף וכו' (אבות פ"ז י'). ע"ע זהב; עניות; תכשיטין.

עז: בהמה דקה ונררף עם כבש, או כבש או עז (ויקרא כ"ג). מטין העז הוא שעיר שעירה, ונבדלים

סבבנים, ועדיין היו מציצין ורואין וכו' התקינו שיהיו קושרין אותו חציו בסלע וחציו בין קרניו. ליבון הצמר האדום היה בדרך נס, וסימן כפרה כמו שנאמר אם יהיו חמאיכם כשני בשלל ילבינו (ישעיה א', יומא ס"ח).

[סעם לשעיר המשתלח] חז"ל תשבו ענין השעיר המשתלח לחוק וגזרת המלך שלא נודע לנו מעמו. ואמרו את חוקותי תשמרו, דברים שהשמן משיב עליהן ואלו הן אכילת חזיר ולבישת שעמנו. וחליצת יבמה ומחרת מצורע ושעיר המשתלח. ושמא תאמר מעשה תוהו הם, ת"ל אני ה', אני ה' חקקתיו ואין לך רשות להרהר בהם (יומא ס"ו). אמנם יש אגדה אחת שדרשו דבי ר' ישמעאל עזאול מכפר על מעשה עזאול ועזאל (שם) ופירש' מלאכי חבלה שידרו לארץ בימי נעמה אחות תובל קין ועליהם נאמר ויראו בני האלהים את בנות האדם כי טובות הנה, כלומר על העריות מכפר. והוא מדרש בדברים רבה (סוף וזאת הברכה): אמר (נשמה של משה רבינו) לפניו רבש"ע מאצל שבינתך ממרום ירדו שני מלאכים עזא ועזאל וחמרו בנות הארץ לרקיע. עזא ועזאל נזכרין בזרז"ל כי "מדלגין נו טורי חשוכן וחשבי דקב"ה בעי למתבע לון דינא" (הקדמה). א"ר חייא מאי דכתיב ואחות תובל קין נעמה מאי איריא הכא דקאמר קרא דשמה נעמה? אלא בנין דמעין כני נשא אבתרה ואפילו רוחין ושרין. ר' יצחק אמר בני האלהים עזא ועזאל תעו בתרה (שם) בראשית נ"ה). עזא ועזאל מדרו לעילא ואפיל לון קב"ה ואנלימו בארעא ואתקיימו ביה ולא יכילו לאתפשטא מניה (שם נ"ה). והשעיר העזאול בא לכפר על מעשי עזא ועזאל שהיו מתעים בני אדם בתאות המושגל והעריות. ואפשר שזה המעם לקריאת פרשת העריות במנחה של יו"ד (יעלינעקס). אגרת עזא ועזאל נזכרה במדרש אבכיר בשם שמחזאי ועזאל. ועזאל הוא קצור מעזאול. יעלינעקס מביא האגדה הזאת במלואה בבית המדרש שלו ח"ד:

[שמחזאי ועזאל], "שאלו תלמידיו את רב יוסף מהו עזאול? א"ל כיון שעמדו דור המבול ועבדו ע"ז היה הקב"ה מתעצב. מיד עמדו שני המלאכים שמחזאי ועזאל ואמרו לפניו רבש"ע הלא אמרנו לפניך כשבראת עולמך מה אנש כי תזכרנו. א"ל ועולם מה יהא עליו? א"ל רבש"ע היינו מסתפקין בו. א"ל גלוי וידוע לפני אדם שרויין בארץ היה שולט בכס יצר הרע והייתה קשים מבני אדם. א"ל ת לנו רשות ונרד עם הבריות ותראה איך אנו מקדשין שמך. א"ל רדו ותדורו עמקן. מיד קלקלו עם בנות האדם שהיו יפות ולא יכלו לכבוש את יצרן. דאח שמחזאי ריבה אחת ושמה איססאה נתן ענינו בה אמר השמעי לי א"ל אינה שומעת לך עד שתלמדני שם המפורש שאתה עולה בו לרקיע בשעה שאתה זוכרה. למדה אותו שם והזכירה אותו ועלתה

העץ בין מן האבן בין מן המתכת, אבל לא יהיה אחד גדול ואחד קטן אחד כסף ואחד זהב אלא שניהם שוין. ושל עץ היו ובבית שני עשו אותם של זהב. ומניחין שני הגורלות בכלי אחד המחזיק שני הידים כדי שיכניע שתי ידיו ולא יתכוין, וכלי זה חול הוא ושל עץ היה וקלפי שמו. ומגדיל במזרח העזרה בצפון המזבח, ומניחין שם הקלפי ומעמידין שני השעירים פניהן למערב ואתוריתן למזרח. וכהן גדול נוטל את הגורלות ונותן של ימין על ימין ושל שמאל על של שמאל, וקושר לשון זהורית משקל שתי סלעים בראש שעיר המשתלח ומעמידו כנגד בית שלוחה ועושה עבודת שעיר השם, וכאשר נמרה משלח את השעיר החי ביד איש המוכן להוליכו במדבר. והכל כשרים להוליכו אלא שעשו כהנים גדולים קבע שלא היו מניחים את ישראל להוליכו. וסוכות היו עושין מירושלם עד תחלת המדבר, ושובת איש אחד או אנשים הרבה בכל סוכה וסוכה מהן כדי שיהיו מליון אותו מסוכה לסוכה, על כל סוכה וסוכה אומרים לו הרי מזון והרי מים, אם כשל כחו וצריך לאכול אוכל, ומעולם לא צריך אדם לכך. ואנשי הסוכה האחרונה עומדין בסוף התחום ורואין את מעשיו מרחוק. חולק לשון של זהורית שבקרניו חציו קושר בסלע וחציו קושר בין שתי קרניו ודוחפו לאחוריו והוא מתגלגל ויורד. לא היה מניע לחצי ההר עד שהוא נעשה איברים איברים, ובא (המשלח) ויושב לו תחת סוכה אחרונה עד שתחשך. ודרכיות היו עושין ומניפין בסודרין כדי שידעו שהגיע שעיר למדבר (רמב"ם) עבודת יו"ה כ"ג א' ד'). מת אחד כן השעירים, אם עד שלא הגדיל מת יקח זוג לשני, ואם משגדיל מת יביא שנים ויגדיל עליהן בתחלה. ורואה איזהו שמת, אם היה של שם אומר זה שעלה עליו הגורל לשם יתקיים תחתיו, ואם היה המת של עזאול יאמר זה שעלה עליו הגורל לעזאול יתקיים תחתיו, והשני מן השנים שהגדיל עליהן בסוף ירעה עד שיפול בו מום וימכר ויפלו דמיו לנרבה (שם פ"ה ט"ו). מום פוסל בשעיר המשתלח אפילו מום עובר וכן טרפה פסול שנאמר יעמד תי. תלה השעיר ואין יכול להלך מרכיבו על כתפו ואפילו בשבת, תלה המשלח ה"ז משלחו ביד אהר. אבל אם נטמא המשלח ה"ז נבנס למקדש ונוטלו ויוצא שנאמר ביד איש עתי המדברה ביד זה שהוכן אפילו נטמא. דתפו ונפל השעיר ולא מת ירד אחריו ומתנו בכל דבר, ואיברי שעיר זה מותרין בהנאה (שם). ע"ע פרה אדומה. עשר סוכות היו מירושלם עד צוק (הר גבוה וזקוף והוא העזאול) חשעים רים (שבעה ומחצה לכל מיל) ושנים עשר מילין היו דברי ר"מ, ר' יהודה אומר השע סוכות ועשרה מילין, ר' יוסי אומר חמש סוכות ועשרה מילין היו וכולן ע"י עירוב (יומא ס"ו). ת"ר בראשונה היו קושרין לשון של זהורית על פתת האולם מבחוץ, הלבין היו שמחין לא הלבין היו עצבין ומתביישין. התקינו שיהיו קושרין על פתת אולם

באילו נקינו ממעשינו המבוערות והשלכנום (מורה נבוכים ג' מ"ו). הרמב"ן בפירושו עזית מביא דעת בעל פרקי דר"א (פלי"ו) שנוחנים שוחד ביריב לסמאל שלא יבטל את קרבנם שעלה עליו חגורל לה'. בי סמאל ראה שלא נמצא בהם חמא ביריב אמר להקב"ה יש לך עם אחד בארץ וכו'. והענין הוא כי היו עובדים לאלהים אחרים שהם המלאכים עושים להם קרבנות והיו להם לרית ניהות. והנה התורה אסרה לגמרי קבלת אלהותם וכל עבודה להם, אבל צוה הקב"ה ביריב שנשלח שער במדבר לשר חמושל במקומות החרבן וכו'. ואין הכוונה בשער המשתלח שיהיה הקרבן מאתנו אליו חלילה, אבל שתהיה בוונתו לעשות רצון בוראנו. והמשל בזה במי שעשה סעודה למלך וצוה המלך לבעל הסעודה תן חלק גם לעבדי וכו'. זה מעם הנורלות כי אלו היה הכהן מקדיש אותם בפה לח' ולעזאזל היה בעובר אליו ונודר לשמו. בי ענין שער המשתלח להעביר רוח הטומאה, ומה תבין מעם ככוס בגדי המשלח את חשעיר לעזאזל (רמב"ן ויקרא ט"ז ח').

ישנב-מא"ה

עזבון : ע' צוואה ; שכיב מרע

ע"ה : עיר בארץ ישראל על חוף ים התיכון. 85 קילומטר דרומית מזרחית מירושלם, ובלשון תעמים נקראת Gaza בי הכרת העי"ן בערבית כמו ג'. לפנים היתה עיר בצורה, כאשר יעיד עליה שמה "עזה", ואחת מחמשת הסרניות בארץ פלשתיים (יהושע י"ג ג'). עזה נתנה לבני יהודה לנהלה (שם ט"ז מ"ז) ואחרי מות יהושע בבשוח (שופטים א' י"ח). אך כנראה כבשו אותה הפלשתיים עוד (הפעם ש"א ו' י"ז). וכימי שלמה המלך היתה שבת תחת יד יהודה בנבול הדרומי, וברצות הכותב להזכיר את גדולת מלכות שלמה יאמר כי היה רודה מתפסת ועד עזה (מ"א ה' ד'). עזה היתה לפניו לעיר מרבית בין א"י לדרום ערב ולאדום, ועל דרכה העבירו סחורות שונות וגם עבדים, תנביא מתמרמר על יושבי עזה אשר דרך שם גלו בני ישראל וגמסרו לעבדים לאדום: על שלשה פשעי עזת ועל ארבעה לא אשיבנה על הגלותם נלות שלמה להסגיר לאדום (עמוס א' ו'). אלכסנדרוס מקדון בעברו מצוד למצרים לבד את עזה והושיב בה נציב. אח"כ נפלה ביד יונתן המבבי וישרוף את סביבותיה באש. אלכסנדר ינאי הביא את עזה במצוד וישחית את תומותיה (96 קודם כספר הנהגו). פומפייס לקח אותה מהיהודים ויבנה אותה מחדש ונתבצרה ע"י שר הצבא גמבניוס (57 לס"ה). ביתנים מסרה אותה הקיסר אוגוסטוס לידי הורדוס המלך, אולם אחרי מרידת היהודים ע"י בן כוכבא נפלה שנית ביד הרומיים. בימי הירונימוס היתה עזה עיר גדולה. איזה מחבטי התלמוד גרו שם ונחשבה לאחת מערי תי"ל בי לא כבשו אותה עולי בבל. ר' יצחק בר נחמן היה בעזה ומנהיג לרב בתור

לרקיע ולא קלקלה. אמר הקב"ה הואיל ופרשה עצמה מן העבירה לבו וקבעיה בין שבעה בכבים הללו כדי שהזכור בהן לעולם, ונקבעה בכימה. כיון שראו שמהזוי ועזאל כך עבדו ונשאו נשים והולירו בנים היווא והי"א. ועזאל היה על מיני צבעונין ועל מיני תכשיטין של נשים שמכתיים את בני האדם להרהור עבירה. מיד שגר ממכרן שליח לשמהזוי וא"ל עתיד הקב"ה להחריב עולמו ולהביא מכול לעולם. מיד עמד בבכי והיה מצטער על העולם ועל בניו. מה יעשו בניו ממה יאכלו אם העולם חרב, שכל אחד ואחד היה אוכל בכל יום אלף נמלים ואלף סוסים ואלף שורים. בלילה ראו היווא והי"א שניהם חלומות, אחד מהן ראה אבן גדולה פרוסה על הארץ בשלחן והייתה הארץ חרוטה ובתוכה שימות שימות והיה מלאך יורד מהרקיע ובידיו כטין סבין והיה גורד ומוחק כל אותן השימות ולא היה משי"ד בה אלא ארבע תיבות, והאחד ראה פרס גדול נמוע משובה מכל מיני אילנות והיו בהן מלאכים וכוון קרומות והיו מקצצין כל האילנות ולא שיירו בו אלא אילן אחד של ג' ענפים. כיון שנעצרו עמדו בבהלה ובאו אצל אביהם א"ל עתיד הקב"ה להביא מכול ולא ישי"ד אלא נח ובניו. כיון ששמעו כך היו צועקין וכוכין. א"ל אל תצטערו ששמותיכם לא יכלו מן הבריות שכל זמן שנזכר גידות או מעלין אכנים או ספינות שמותיכם הם מזכירים היווא והי"א. מיד נתקדו דעתן, שמהזוי חזר בתשובה ותלה עצמו בין השמים ראשו למטה ורגליו למעלה ועדיין הוא הלוי בתשובה בין ארץ לשמים. עזאל לא חזר בתשובה ועדיין הוא עומד בקלקולו להסית בני אדם לדבר עבירה במיני צבעונין של נשים, ולבך היו ישראל מקריבין קרבנות ביה"ב איל אחד לה' שיכפר על בני ישראל ואיל אחד לעזאזל שיסבול עונותיהם של ישראל והוא עזאזל שבתורה."

[מעמים ע"פ החקירה] הרמב"ם אומר כי היו בתות מן הצאבה עובדים לשדים והיו חושבים שהם ישונו בצורת העזים, ולזה היו קוראים לשדים שעירים, וכבר התפסם הדעת הזה מאד ולא יזבחו עוד את זבתיהם לשעירים אשר הם זונים אחריהם ויקרא י"ז ג'). ולזה היו אוסרים הבתות ההם ג"ב אכילת העזים וכו'. מן הרעות הן המפורסמות שהשדים שוכנים במדבריות שם ידברו ויראו אמנם במדינות ובישוב אינן נראין. עד שמי שירצה מאנשי המדינות לעשות דבר מאלה השנענות יוצא מן המדינה ליעדות ולמקומות שאינם מיושבים וכו'. שער המשתלח היה לכפרת חטאים גדולים כולם, עד שאין חטאת צבור שיכפר מה שהוא מבפר וכאלו הוא נושא כל החטאים, מפני זה לא נרצה לזבחה ולא לשדפה ולא להקבר כלל אלא הרחיקו אותו חכלית הרחקה וישולח בארץ גזרה ר"ל שאין בהיישוב, ואין ספק לחכם שהחטאים אינם משאות שיצאו מנב איש אל נב איש אחד, אבל אלו המעשים הם להביא מורא בנפש עד שתתפעל לחשובה

את ראשו בדרך עזות חכירו בו שהוא ממור וכי ש"ט גלי ראש עזות חקיפא הוא (מס' בלה פ"ב). ואמרו כל מי שאין לו בושת פנים (דק עזות פנים) בירדע שלא עמדו אבותיו על הר סיני (נדרים כ'). ואמר רב יהודה אמר שמואל ארבע מאות עבדים היו לו לפשחור בן איסר (שחיה ג"כ עז פנים בהכותו את ירמיה הנביא), וכולם נמסעו בכהונתו, וכל כהן שיש בו עזות פנים אינו אלא מהם וכי אך ר"א חולק עליו ואומר אם ראית כהן בעזות מצח אל תהרהר אחריו שנאמר ועמך כמריבי כהן (קרושין ע'). ואפשר שיש איזה חילוק בין עזות פנים לעזות מצח, ולכן יש סליחה להאחרון, ונמנה בין "על המא" שחמאנו לפניך בעזות מצח. כי לעזות פנים אין תשובה (כנ"ל). רבי היה מסיים תפלת ש"ע ביהי רצון שתצלנו היום ובכל יום מעוי פנים ומעזות פנים מאדם רע ומפגע רע (ברכות ט"ז). מה שאנו אומרים בברכות קודם תפלת שחרית. ואע"פ שאנו מתפללים זאת בכל יום אומרים "היום ובכל יום", כי אולי יפגע בנו העז פנים למחר קודם התפלה. ע"ע חוצפה; ענות.

ב. מ.

עֲזִיָּה (עֲזִיָּהוּ ונקרא ג"כ עזריה): מלך יהודה (בשנות ג'א קמ"ב—קצ"ד=618—566 קמ"נ), בן אמציה ושם אמו יכליה מן ירושלים. עוד בימי חי' אביו (ע"ע אמציה) לקחוהו כל עם יהודה והוא בן שש עשרה שנה וימלכוהו תחתיו וחמשים ושנים שנה מלך בירושלים, והאריך בממלכתו יותר מכל מלכי יהודה וישראל חוץ מן מנשה בן יחזקיהו. בתחלת ממלכתו עשה הישר בעיני ה', כל ימי נביאו וזכריה חסבין בראות אלהים (דה"ב כ"ו ח'). וגם הנביאים ישעיה הושע ועמוס היו בימיו. וילחם בפלשתים ופרץ את מצריהם ויבן ערים בארצם, וגם את הערבים והעמונים שם למס ויבנה את אילת וישובה ליהודה (מ"ב י"ד כ"ב). ובירושלים בנה מגדלים ובמדרב יהודה חצב בורות רבים, ויאמץ את עבורת השרות והכרמים כי אותם אדמת היה ומקנה רב היה לו בשפלה ובמישור וכרמים בחרים ובכרמל. ואת חיל צבאו תיזק עד מאד, והיה לו חיל שלש מאות אלף ושבעת אלפים ותמש מאות. ויבן להם מגנים ורמחים וכובעים ושריונות ועוד כלי מלחמה, ויצא שמו עד למרחוק (דה"ב כ"ו א—ט"ז). אולם בחוקתו השחית דרכו ויגבה לבו לקחת לו נם כתר כהונה, ויבא אל היכל ה' לחקמדי קמרת, ובזה העלה עליו תמט הכהנים על חללו את הקדש, ויער בו עזוריהו הכהן, וינגף אותו ה' בצדעת על מצחו. עד כי נדרף לצאת ויבדל מתוך העדת אל בית החפשיה כמצורע עד יום מותו, ויותם בנו מלך תחתיו, ולא קברו את עזית במערה דק בשדה הקברות אשר למלכים כי אמרו מצורע הוא. בימיו מלכו על ישראל ששה מלכים וזכריה—ד"ה'. בימיו מלכו על ישראל ששה מלכים זה אחר זה: בשנת כ"ז לירבעם בן יואש מלך ישראל

על מנת לחזור (ירוש' בכורים פ"ג ג'). במדבר עזת היו עופות שמנים (שבת קמ"ה:). אר"א ב"ד צדוק מקום היה בתחום עזת שקראו לו חורבתא סגירתא (סנהדרין ע"א). פירש' חורבה מצורעת שנראה בה הנגע בקירות. בעזת היה מקום ע"ז ועמלחא (שוק, מלשון אמלח) של עזת נקרא חוצה לה (ע"ז י"א:). הערבים תחת ממשלת עמר לכדו את עזת בשנת 634, ונפלה שוב בידי המלך הנצרי באלדודין השני. בשנת 1187 כבש אותה סאלאדין.

[היהודים בעזת] כנראה לא היה בעזת ישוב קבוע ליהודים בימי תבנים, והזכרון הראשון מישובם הוא מהנוסע ר' משולם מבלסמירא אשר מצא שם בשנת 1481 ששים בעלי בתים וארבעה שמונים. היהודים היו היתירים שנמסעו שם כרמים ועשו יין (לונץ ירושלים ת"א 193). ר' עובדיה מברמנורא היה בעזת בשנת 1488 ומצא שם את ר' משה מפראג שהיה רב העדה. הנוסע הקראי שמואל בן הד' מצא שם בית הכנסת ליהודים רבנים (1641). ר' ישראל ג'ארה מחבר זמירות ישראל היה רב בעזת ונקבר שם בבית הקברות הגדול אשר ליהודים. ושם קבור גם אביו ר' משה שהיה רב בדמשק, וגם בנו ר' ב"ש. בשנת 1666 היה שם משיח השקר שבתי צבי, ותלמידיו המוכהק נתן העזתי. ישוב היהודים נמשך עד שנת 1799, ובשנה ההיא בא חיל צרפת ובראשם נפוליון, שעברו ממצרים לא", והיה עת צרה ליהודים יושבי עזת ויברחו הרבה מהם לחברון ולירושלים והנשארים נתמעטו ולא נשאר אף אחד מהם, וביה"כ שהיה שם נשאר חרב ושומם, ואברהם פחה לקח מאכניה לבנין מבצר אשקלון. בשנת 1880 נתחדש הישוב בעזת ומספר היהודים כעת עולה עד מאה. עזת נחשבת לא"י לענין י"ם שני (ע"י תשובת הרמב"ם פאר הדוד ס' ק"ו).

ביבליוגרפיה: תבואות הארץ חוצאת לונץ 142; זמירות ישראל הקדמה, על שמות הכפרים שבחבל עזת ע"י לוח א"י ח"ט 68.

ב. מ.

עזות פנים: איש קשה ועריץ, ומי שיש לו חוצפת והעזה. גוי עז פנים (דברים כ"ה ג'). מלך עז פנים (דניאל ח' כ"ג). עזי נפש (ישעיה נ"ז י"א). ועשר יענה עזות (משלי י"ח כ"ג), העיז איש רשע בפניו (משלי כ"א כ"ט). והוא ע"ד מצת אשה וזנה אשר חמאן להכלים (ירמיה ג' ג'). והפכו מי שיש לו בושת. ר' יהודה בן תימא אומר עז פנים לניהנום ובושת פנים לגן עדן (אבות פ"ה כ'). עז פנים ר' אליעזר אומר ממור ר' יהושע אומר בן הנדרה. ר"ע אומר ממור ובן הנדרה. מ"ם דר' יהודה דכתיב העז איש רשע בפניו, כיון דמעיו פנים נקרא רשע ורשע לניהנום. ולר"י עשה תשובה מאי? אמר לך אין לעז פנים תשובה! וכו'. פעם אחת היו זקנים יושבים עברו לפניו שני הינוקות אחד גלה את ראשו ואחר כסח את ראשו, זה שגלה

ומהרבן ירושלם עד שנת שבע לארתחששתא שעלה עזרא לירושלם עברו ע"ה שנה ולפ"ז היה אז עזרא לבח"ט בבן שמונים שנה. בנין חבית החל בשנת ג"א ת"ח (352 קמח"נ) ועזרא עלה לירושלם בשנת ג"א ת"י (347 קמח"נ), ועלה ברשיון ארתחששתא עם אלף ושמנה מאות איש, והוא יסוד המעלה השניה. לחקן הריסות הסדרים במעלה הראשונה שעלתה חמש שנים לפניו עם זרבבל. ויעזור להקים ממלכת ישראל ועבודת ה' ועשה חקונים אחרים בחיי המשפחה ע"פ תורת משה, ויצלח בדרכו כאיש רב פעלים במוב מעם ודעה ובעזרת נחמיה השר פתח מלך פרס אשר עמד לימינו. ע"ע נחמיה. עזרא היה הראשון מחכמי הסופרים שהם הפרושים שפרשו את תורת משה ע"פ הקבלה המסורה מסיני ולכן נקרא סופר מהיר (ע"ע סופר). הוא הקדיש כל ימיו ללמוד בשום שכל ולחקור את ספר הברית הזה ולהעתיקו באמונה, כי עזרא הכין לבבו לדרש את תורת ה' ולעשות וללמד בישראל חק ומשפט" (עזרא ז' י').

[בתלמוד ומדרשים] לדברי ר' יהושע בן קרח מלאכי זה עזרא. דכתיב בגדה יהודה וגו' אשר אהב ובעל בת אל נכר (מלאכי ב'). ומאן אפריש נשים נכריות עזרא דכתיב ויאמר לעזרא אנחנו מעלנו באלהינו ונושב נשים. נכריות (עזרא י'). מנילה מ"ו). עזרא הית תלמיד ברוך בן נחיה (שה"ש רבה ב'). אמר רב וכו' גדול ת"ח יותר מבנין ביהמ"ק, שכל זמן שברוך בן נחיה קיים לא הניחו עזרא ועלה (מנילה מ"ו). כלומר עזרא לא עזב את רבו ברוך בבבל לעלות לא"י ולא עלה בעליה הראשונה עם זרבבל רק אחר שמת רבו עלה. אמרו חכמים ראויים היו ישראל לעשות להם נס בימי עזרא כדרך שנעשה להם בימי יהושע בן נון אלא שגם החטא (ברכות ד'). ולא הלכו אלא ברושות בורש, וכל ימי מלכי פרס נשחטו להם לכורש ולאחשורוש ודריוש האחרון (רש"י). והחטא היה שלא עלו כלם ביחד, וזה היה הגורם שלא שרתה שכניה בכית השני. ודרשו ע"ז אם חוסה היא נכנה עליה מירת כסף ואם דלת היא נצור עליה לוח ארז (שה"ש ח'). אם עשיתם עצמכם כחוסה ועליתם כולכם בימי עזרא נמשלתם ככסף שאין רקב שולט בו, עכשיו שעליתם כדלחות (ביחידות) נמשלתם כארז שהרקב שולט בו וכו' (יומא ט'). רבי יוסי אמר ראוי היה עזרא שתנתן תורה על ידו לישראל אילמלא קדמו משה. במשה מה הוא אומר, ומשה עלה אל האלהים (שמות י"ט), בעזרא הוא אומר עזרא עלה מבבל (עזרא ז'). מה עליה האמור כאן תורה, אף עליה האמור להלן תורה; במשה מאי הוא אומר ואותי צוה ה' בעת ההיא ללמד אתכם חקים ומשפטים (דברים ד'), ובעזרא הוא אומר כי עזרא הבין לבבו לדרוש את תורת ה' ולעשות וללמד בישראל חק ומשפט" (עזרא ו'). ואע"פ שלא ניתנה תורה על ידו נשתנה על ידו הכתב. וכמו שאמר סר זוטרא

עלה עזיה על כסא מלכות בית דוד, ובשנת ל"ח לעזריה (הוא עזיה) ההחילה ממלכת זכריה בן ירבעם ומלך רק ששה חדשים, בשנת ל"ח לעזיה עלה שלם בן יבש על כסא המלוכה בישראל ומלך רק ירח ימים, ובשנה ההיא עלה מנחם בן גדי ומלך על ישראל עשר שנים. בשנת החמישים לעזריה מלך בנו פקחיה בן מנחם יבנתים, ובשנת נ"ב לעזריה הוא שנת מותו ההחילה ממלכת פקח בן רמליהו על ישראל. דברי ימי עזיה כתב ישעיה בן אמוץ (דה"ב כ"ז ב"ב).

[לפי התלמוד והמדרשים] עזיהו נזקק לארמה ונעשה תוליו, שהיה מלך והפקיר עצמו לארמה ולא נזקק לתורה, יום אחד נזקק לבית הועד אמר להם במה אתם עוסקין? אמרו לו בזהו הקרב יומת (במדבר א' כ"א). אמר להם עזיה הקב"ה מלך ואני מלך נאה למלך לשמש פני מלך ולהקטיר לפניו. מיד ויבא אל היכל ה' להקטיר, ויבא אחריו עזריהו ועמו הכהנים וכולם מפרחי כהונה ויאמרו לו לא לך עזיהו להקטיר לה' כי לכהנים בני אהרן המקודשים להקטיר, צא מן המקדש כי מעלת. ולזה יצא עליו קצף מלפני ה', מיד ויזעף עזיהו ובירדו מקטרת להקטיר, ובזעפו עם הכהנים והצדעת ורתה במצחו. באותה שעה נבקע ההיכל הילך והילך י"ב על י"ב מיל ויבהילוהו משם וגם הוא נדחף לצאת (תנחומא כ"ח י"ג). לב חורש מחשבות און (משלי ו') זה עזיהו שביקש לכוז כהונה גדולה ולקח בצרעת (ויק"ר פמ"ז א'). הננעץ באין על נסי הרוח כעזיהו (אדר"נ פ"ט). ועל הגזול מה שאינו שלו, ועל הנכנס בתחום שאינו שלו (במדבר רבה פ"ז ה'). מה שביקש לא נתן לו ומה שבידו נימל ממנו (ב"ר פ"ב ה'). א"ר יהודה אמר רב כל קללות שקילל דוד את יואב נחקיימו בזעו של דוד זכ מרחכעם מצורע מעזיהו (סנהדרין ס"ח). ביום שנחתם גזר דין של עשרת השבטים ליפול ביד סנחריב ונחתם גזר דינו של סנחריב ליפול ביד חזקיה נחתם גזר דינו של עזיהו שילקה בצרעת (ויק"ר פ"ה ז'). ע"ע צרעת.

יש"ב

עזר: ע' מעינה ופריסה; צדקה

עזרא: ומתואר "עזרא הסופר" כי היה "סופר מהיר בתורת משה אשר נתן ה' אלהי ישראל" (עזרא ז' ו'). עזרא היה בן שריה והתיחס לכהונה כ"ע דורות עד אהרן הכהן (דה"א ו'). בספר עזרא חסרים ששה דורות (עזרא ז') אחר מוריות והם: יוחנן, עזריה, אחימעץ, צדוק, אחיטוב, אמריה (הראשון). ואפשר שלא נחשבו מפני שכבר מתו בזמן עזרא, והראיה כי יטות רובם הוקמו ע"י יוצאי חלציהם. שריה הוליד בן אחר יהוצדק אשר הלך בגולה (דה"ש שם), ולפ"ז היה עזרא אחי יהוצדק. שריה הכהן הראש הומת ברבלה ע"י מלך בבל (מ"ב כ"ה י"ח—כ"א). וכנראה חיה אז עזרא ילד קטן כי לא נחשב בין הגולים,

הם במלון ממלאכה כל היום; ב') שיהיו קודם קללות (תוכחה) שבתורת כהנים קודם עצרת ושבתשנה תורה קודם ראש השנה, והמעם כדי שתכלה השנה וקללותיה, ועצרת נמי ר"ה לפירות האילן (מבילה ל"א; ג') שיהיו דנין בשני ובחמישי, וקודם עזרא חיו דנין בכל יום, והוא עשה זמן קבוע בעת קריאת חתורה שהעם מתאספין לעירות (כתובות ג'; ד') שיהיו מכבסין הבגדים בחמשי בשבת, מפני כבוד שבת ובערב שבת הם מדורים לחכנת חשבת; ה') שיהיו אוכלין שום בערב שבת, שהוא יום עונה והשום מרבה הורע; ו') שתהא אשה משכמת ואופה, כדי שתהא פת מצויה לעניים; ז') שתהא אשה חוגרת בסינר משום צניעות; ח') שתהא אשה חופפת ומיבלת, כדי להעביר תלכלוך ולא יהיה חציצה, ומשום מיאוס; ט') שיהיו רוכלן מחזירין בעיירות, כדי למכור חכשימי נשים ולא יתננו על בעליהן; י') מבילה לבעלי קריין לדברי תורה (ברכות ב"ב:), וקודם לעזרא היו צריבין מבילה רק לאכילת קדשים ותדומה (ב"ק פ"ב:), מלבד עשר התקנות האלה, תקנו עזרא ובית דינו לאמור בחתימת הברכות במקדש מן העולם ועד העולם (רש"י ברכות ס"ג:) וזה היה כעין אמן, ומעם הברכה כדי להוציא מלב המינים שאין עולם אלא אחד (הערה: וכפרו בעוה"ב), ואף שטענו כבר בדור שאמר ברוך אתה ה' אלהי ישראל מן העולם ועד העולם (דתי"א), אך זה היה חוץ למקדש ועזרא חיון לומר כן גם במקדש (מהר"ץ חיות), ובגמרא מפרשים הפסוק ויברך עזרא את ה' האלהים הגדול (נחמיה ח') מאי גדול? אמר רב יוסף שנדלו בשם המפורש חוץ לביהמ"ק אע"פ שאין אומרים שם המפורש אלא בבית המקדש כי הוראת שעה היתה (יומא ס"ט:), תקנה אחרת תיתת שקנס את הלויים שלא לתת להם מעשר דק לכהנים (יומא פ"ו:), אולם כנראה היה הקנס רק שלא האמין ללויים לקחת מעשר בנוק, כי אולי לא יביאו מעשר מן המעשר לכהן, ולכן צוה להעמיד בהן בנתינת המעשר, והיה הכהן בן אהרן עם הלויים בעשר הלויים והלויים יעלו את מעשר מן המעשר לבית אלהינו (נחמיה י' ל"ט, ע"י רש"י חולין קל"א: ד"ה דקנסיהו), אחרת מפני מה קנסו ללויים במעשר? פליגי בה רבי יונתן וסביא, חד אמר שלא עלו בימי עזרא וכו', ומנ"ל דלא סליקו דכתיב ואקבצם אל הנהר הבא אל אהוז ונחנה שם ימים שלשה ואבינה בעם ובכהנים ומבני לוי לא מצאתי שם (עזרא ת' ט"ו), א"ר חסדא בתחלה לא היו מעמידים שומרים אלא מן הלויים שנאמר ושומרים הלויים לפניכם (דתי"ב ט'), ועכשיו אין מעמידן שומרים אלא מישראל שנאמר ושומרים הרבים בראשיכם (יבמות פ"ו:), הרבים היינו ישראל שהם הרבים (רש"י), גם היה בין מיסדי העבור, וא"ר ח'ננא אמר רב מימות עזרא ואילך לא מצינו אלו מועבר (ביצה ו' רש"י), אמנם התיקון היותר גדול היה הרחקת הנשים הנכריות ומהדת המשפחות בישראל, והחקירה והדרישה ביוחסין.

ואיתמא מד עוקבא בתחלה ניתנה תורה לישראל בכתב עברי ולשון הקדש, חזרה וניתנה להם בימי עזרא בכתב אשורית ולשון ארמי, ביררו להם לישראל כתב אשורית ולשון הקדש (סנהדרין כ"א:), עזרא החזיר עמרה ליושנה, ואמר ריש לקיש בתחלה כשנשתכחה תורה מישראל עלה עזרא מבבל ויסדה, חזרה ונשכחתה עלה הלל מבבל ויסדה (סוכה כ'), ולכן נקרא תלל תלמידו של עזרא (סוטה מ"ח:), לעזרא כהנא ספר דתא (עזרא ז' י"ב) מה ת"ל סיפר אלא כשם שהיה סופר בדברי תורה כך היה סופר בדברי חכמים (שקלים פ"ה א'), ר"ל שהיה דורש בתורה שבע"פ, עזרא כתב עשר הנקודות שבחורה, וכך אמר עזרא אם יבא אליהו ויאמר למה כתבת כך אני אומר כבר נקדתי עליהם (אדר"ג פ"ד), ע"ע נקוד, במשנה אמרו כי בחוה"מ אין מניחין אות אחת אפילו בספר עזרא (מ"ק י"ח:), ור"ל ספר תורה שכתב עזרא ומסנה היו מניחים כל הספרים, ויש מסורה כי הס"ת הזה נמצא בביהמ"ד בעיר קאהירא במצרים (ע"י שלחן ערוך להר"ם מודינא ח"א פ"י ג' העתקת רובין), עזרא הסופר מת בן מאה ועשרים שנה, יוספים אומר כי מת בירושלם ונקבר שם (קדמוניות ס"א פ"ה ה'), אך לפי מסורת תעם מת בבבל ונקבר במקום שנקרא שאמאל-ערב אצל שמוך נהר חרקל לנהר פרת, ר' בנימין הנוסע כותב: כשני ימים מבצרה היא עיר סמרה בתחלת ארץ פרס ובה כמו אלף וחמש מאות יהודים ושם קברו של עזרא הכהן שהלך מירושלם לארתחשסתא המלך ומת שם, ועשו לפני קברו כנסת גדולה, ומצד אחד עשו הישמעאלים בית תפלה וכו' (מסעות ח"א 78), בסליחה אזכרה מצוק לתענית עשרה כמבת נזכר כי עזרא מת בתשעה במבת, ואליה הם ההדורים: זועמתי בתשעה בו בכלימה וחפר, חשך מבלי מעיל הוד וצפר, מרף טורף בו הנותן אמרי שפר, הוא עזרא הסופר (ע"י ש"ע א"ח ס"י תקפ"פ), ר' אלעזר בן עזריה היה דור עשירי לעזרא ונחשב זאת לו לזכות אבות (ברכות כ"ז:), אמרי ליה רבנן לרבי פריא רבי עזרא בר בריה דר' אבמולם דהוא עשירי לר"א בן עזריה דהוא עשירי לעזרא קאי אבבא (ורוצה לכנס) אמר מאי כולי האי? אי בר אוריין הוא יאי, ואי בר אוריין ובר אבהן יאי ויאי, ואי בר אבהן ולא בר אוריין אישא תיבליה (תאכלנו האש, כי היה לו לכבד שם אבותיו לעסוק בחורה), א"ל בר אוריין הוא, א"ל לעול וליתי וכו' (מנחות נ"ג:), כלומר כי יהום אבות לבד לא מהני.

[תקנות עזרא] עזרא הסופר היה בין המיסדים תקנות נכבדות לחיזוק הדת והמוסר בישראל, ומסורה היא ביד חז"ל כי הוא תקן עשר תקנות, והן: א') שיהיו קורין בתורה בצבור בשני ובחמשי ובשבת במנחה, ומעם לדבר שלא יהיו ג' ימים בלא תורה, והקריאה בשבת במנחה הוא בשביל יושבי קרנות שאינם יכולין לבוא לשמוע הקריאה בימי התול בשני וחמשי אך בשבת

וא"ר אלעזר לא עלה עזרא מבבל עד שעשאה כסולת תעלה (קרושין ס"ט:).

[ספר עזרא] בספר עזרא יש עשר פרשיות זה תוכנם בקיצור: פ"א ה' העיר את דוח כרש מלך פרס ויתן רשיון לבני ישראל לעלות לירושלם ולבנות את בית המקדש. המלך השיב את כלי בית ה' אשר לקח נבוכדנצר בשעת החרבן. פ"ב מספר השבים עם זרובבל מבבל לירושלם 42360 מלבד 3337 עבדים ושפחות ונתינים ומאתים משוררים ומשוררות, סוסים ופרדים וגמלים. והעם התנדבו לבית ה' פ"ג ישוע בן צדוק וזרובבל בנו מזבח בירושלם להקריב עליו תמידים ויחוננו את חג הסוכות במועדו. בשנה השנית בחוש אייר יסדו הבונים את היכל ה' ועמידו את הלויים על דוכנם ויחננו את הבית בהלל ובשמחה. פ"ד השמרונים ושונאי היהודים מרפים את ידי הבונים, ויכתבו אגרת שטנה לארתחשסתא במלשינות על היהודים כי הם טורדים במלכות. והפך השונאים הצליח כי מטעם המלך דריוש נשבתה המלאכה בשנת שתים למלכותו. פ"ה הנביאים תני וזכריה מעוררים את זרובבל וישוע בן צדוק להחל עוד הפעם בבנין ההיכל, ותתני הפרה מעבר לנהר ירדן מודיע זאת להמלך. פ"ו דריוש המלך מוציא רשיון כורש בבית ננזיו באתמחא (חמין) והוא כותב לתתני לכל יעצור את המלאכה. המלך עושה הנחה ממסים, ומקדיש קרבות לה'. ותשלם מלאכת הבית בשלישי לחדש אדר בשנת שש לדריוש, ויחננו את בית ה' ברוב הוד ופאר, ויעש העם את הפסח כמשפט. פ"ז ארתחשסתא נותן לעזרא הרשיון לעלות ולהביא לירושלם יתר חגולה, ויבואו בתדש החמישי (אב) בשנת שבע למלכותו. פ"ח רשימת יחוס האבות והמשפחות העולים לירושלם. עזרא קורא צום לבקש מה' הדרך הישרה, ויסע ב"ב לחדש ניסן, וה' הצילם בדרכם ויבואו לירושלם ויקריבו עולות נדבה. פ"ט השרים הודיעו לעזרא כי עם ישראל לא נפרשו מנשותיהם הנכריות, ויתערבו זרע הקדש בעמי הארצות, ויצום עזרא ויחלל לה' ויקרא עצרה ויכרת ברית עם העם לנרש הנשים הנכריות, ואשר לא באו החרים אותם והבדילים מתוך הקהל. וירשום את שמות הכהנים אשר לקחו נשים נכריות ואשר הולידו מהם בנים למען לא יתערבו בכהנים אחרים ויחללו את הכהונה.

[בקרת הספר] ספר עזרא נחשב בסדר הכתובים בין מגילת אסתר ודברי הימים (ב"ב ו"ד:). כי עזרא ונחמיה היו ספר אחד בזמן התלמוד, ואמרו מכדי כל מילי דעזרא (רוב דבריו) נחמיה בן חכליה אמרינהו מ"ס לא איקרי ספריה על שמיה? א"ר ירמיה בר אבא מפני שהחזיק טובה לעצמו, שנאמר וזכרה לי אלהי למובה (סנהדרין צ"ו:). עזרא כתב ספרו ויחס של דברי הימים עד לו (יחוס עצמו). וכן אמר רב יהודה אמר רב לא עלה עזרא מבבל עד שיהם עצמו תעלה. ומאן אספיה (מי סיימו)? נחמיה בן חכליה (שם

מ"ז). ספר עזרא נובל לחלק לשני חלקים. החלק הראשון יביל ששת הפרשיות תראשנות, והחלק השני מתחיל מפרשה ז' ואחר הדברים האלה, אשר בו מספר עזרא יחוס עצמו ומעשיו. ונראה כי החלק הראשון מצא רשום מידי נחמיה או סופר אחר וספח אותם בראש ספרו. והעתיק הלשון שמצא עם הארמית. אמנם גם בחלק שכתב בעצמו העתיק אגרת הרשיון של ארתחשסתא כלשונו בארמית. ורק בסופו העיר ע"ז בכרבה לה' אשר נתן כזאת בלב המלך לפאר את בית ה' אשר בירושלם, ועלי המה חסד וגו' (עזרא ז' נ"ז). ביתר דבריו הוא לפעמים מדבר בעדו ולפעמים מזכיר שמו בלשון נסתר כי בן דרך הכותבים קורות הימים בתנ"ך להזכיר שמם כאילו סופר אחד כתב הספור. ספר עזרא מתחיל ובשנת אחת לכרש בואי הקשור, כי מוסב על ספר דניאל שלפניו ומשך אחריו. במפורש בבבא בתרא, שנאמר בדניאל בשנת אחת למלכו אני דניאל בינוני בספרים מספר השנים אשר היה דבר ה' אל ירמיה הנביא למלאות לחרבות ירושלם שבעים שנה (ירמיה כ"ט), וכן הולכת ומספרת כל הפרשה בחורבן הבית וזמן גלות בבל ואת וירוי אשר התורה על חמאת ישראל. ותחלת סדר ספר זה כך הוא: אחר שנהרג בלשצר מלך דריוש המדי שנאמר ודריוש סדא קביל מלכותא וגו'. ולאחר מיתח דריוש מלך כרש זה מלך פרס, ובשנת אחת למלכו הושלמו שבעים שנה לפקידת גלות בבל מיום שגלה יהויקים (שם) וכו'. ובשנת אחת לכרש יסדו ישראל יסוד בית המקדש וערי יהודה ובניטין הלשינו עליהם לכורש מלך פרס, וצוה לבטל חמלאכה וכו' והיו ישראל בטלים שלא בנו הבית כל מלכות כרש ואחשורוש שמלך אחריו. עד שנת שנים במלכות דריוש בן אחשורוש מלך פרס שהוא דריוש בן אסתר, ובשנת שתים למלכותו התחילו לבנות ביהמ"ק עד אשר הושלם הבנין. ומשנת אחת לכרש עד שנת שתים לדריוש בן אחשורוש היו י"ח שנה (רש"י עזרא א'). לדעת האברבנאל בהקדמת פירושו לס' שמואל, ספר עזרא הוא המשך מספר דה"י שמסים בשני פסוקים הראשונים שמתחיל הספר עזרא בהם. אמנם גם הפרשה ז' מתחלת בואי הקשור "ואחר הדברים האלה". מזה משמע כי אינו וא"י החבור רק וא"י היופי להתחלת הדברים. וא"י כזה נמצא גם בלשון הערבית. בספר עזרא ונחמיה נמצא כמה דברים כפולים בשנים קטנים. הפרשה השניה בעזרא ביהמ"ק העולים מבבל נכפלה בספר נחמיה (ו' ו'—ע"ג) בשני לשון קצת והבדל חספרים, כנהוג בענין אחר שנכפל בספר אחד כמו שירת דוד בשיב כ"ג ובתהלים י"ח והשניים בספר דה"י מספרי שמואל ומלכים, וספור סנהריב הכפול במלכים ובישעיה. גם לפלא הוא סגנון הלשון בעזרא מסוף פרשה ב' ותחלת פרשה ג' "וכל ישראל בעריה: ויגע התרש השביעי ובני ישראל בערים ויאספו העם כאיש אחד אל ירושלם".

בו נשמת, ורא אליו אוראל ויריעחו עתידות על העיר ירושלם ועם ישראל. החזיון החמישי נגלה לו בלילה השני אח"כ, וישא את עיניו ורא וחנה נישד עולה מן הים ולו שתיים עשרה כנפי נוצה ושלש ראשים, ופרש כנפיו על הארץ, וכל רוחות השמים נושבות עליו, ותצאנה מנצותיו שמונה נצות קטנות. כל אחת מ"ב כנפיו הנדולות משלה על כל הארץ, ואחריו הואילו גם שמונה הנצות הצעירות למשול על הארץ ולא יכולו אח"כ נצות ואברו מנו הנשר י"ב כנפיו הנדולות ושתיים מן הנצות הקטנות ולא נשאר מן הנשר כ"א שלש ראשיו ושש כנפיו הצעירות. אח"כ נפרדו מן עוד שתי כנפים, ושתיים אחרות דמו למשול גם הן ולא יכולו, וכאשר תפצו שתי הכנפים האחרונות למשול בלע תראש חתיכוני משלש ראשיו של תנשר את שתי הכנפים האלה. וירד הראש חתוא בחוקה על הארץ, עד אשר נבחר גם הוא ונכרת מן הארץ. אח"כ משלו שתי הראשים האחרים בתבל וביושבות, אבל הראש הימני בלע באחרונה את הראש השמאלי, ואז נראת ארי שואק קורא בקול אדם אל חשר לאמר: הלא אתה חתיה הרביעית אשר לך לברך נתנה הממשלת ואתה שנאת את הצדיקים ואהבת אנשי רשע, לכן חאבד מן הארץ שאו תנוח וחשקום! ויהי בן ויאבד הראש האחרון מן הנשר וגופו נשרף באש. וייקץ הנביא עזרא ויחנן אל האלהים להגיד לו פשר המצוה, ויפתח אליו הדבר לאמר: הנשר העולה מן הים היא המלכות הרביעית מארבע המלכויות אשר חזה דניאל, ויצאו מקרבה שנים עשר מושלים, ושמונה נסיכים ימשלו אך מעט, שנים מהם יאבדו מהרה ושנים ימשלו עד קץ הימין, ושנים יוחרו עד אחרית הימים. שלש הראשים שלשה מלכים הם אשר ימשלו, אחד מהם ימות על מטהו במכאובים, ושנים האחרים בחיב ימותו, ושתי הכנפים הצעירות תהיה מלכות תלשה אשר יעמיד האלהים עד עת הקץ, והאריה הוא המשיח הבא ביום האחרון לשפוט את כל הארץ ולגאול את עם אלהי יעקב. בחזיון הששי ישב הנביא שבעה ימים בשדה ואכל רק ירק דשא. ותפקחנה עיניו וירא והנה רוח חזק עולה מן הים, ובחובו כבר אינש, והוא מועף בענני השמים וכל בשר ודם יבדת מפניו, וכל רוח נמוג כדונג מפני אש, עם רב כחול הים נאסף להלחם באיש העולה מן הים, אשר עשה לו הר גדול ויעף עליו, וברוח פיו שרף את כל החמק הנדול ההוא. ויודע להנביא פשר הדבר לאמר: האיש הוא הגואל אשר אתה ע"ל עפר יקום, וחיתה תרב איש ברעהו ונלחמו עיר בעיר, ואז יחלח המלך המשיח לעיני כל, והעמים יעשו שלום ביניהם למען ילחמו יחדו במלך המשיח. אשר יעלה ויבא להר ציון, וירושלם תבנה ותבונן, והמשיח יסביר את כל הגוים בלהבות אש, ושכמי ישראל אשר הגלה שלמנאסר יהיו מקוראיו, ועלו אל הר ציון אל אחיהם בני יהודה וחיו לגוי אחד בארץ. החזיון השביעי הוא

ובנגד זה הלשון בנחמיה סוף פרשה ז' ותחלת ח', וכל ישראל בעריהם וינע החדש השביעי ובני ישראל בעריהם: ויאספו כל העם כאיש אחד אל הרחוב אשר לפני שער המים" וגו'. מכל זה נראה כי היה לפני המסדר הכפר נוסחאות שונות ולא ערב לבו לשנותם והעתיקם כמו שהם. עכ"פ מעורבים בזה דברי עזרא ונחמיה, ואפשר ג"כ שיש בהם ערבוב פרשיות ואין מוקדם ומאוחר (עי' מבוא לס' עזרא ע"י יהודה יימליץ). ע"ע ארית חשפסתא; דריוש; כורש; נחמיה. א.

— [ספר עזרא הרביעי] ספר אחד מספרים חיצונים הנקרא בשם ספר עזרא (עסדראס) הרביעי. כי ספר נחמיה נקרא עזרא חשני, ויש עוד ספר אפוקריפי שנתהבר לפני ההרבן ונקרא עזרא השלישי (ע"ע ספרים חיצונים). זה ספר עזרא הרביעי המיוחס אל שאלתיאל הוא עזרא הנביא נתחבר אחר החרבן בעיר דומי ולדעת קצת באי מאתר היהודים מכת האיסיים או תפרושים בלשון יונית. תכתב בשם חזק עזרא הנביא אשר חי בבבל שלשים שנה אחר חרבי הבית הראשון, ומסופר בו איך עזרא תחתן אל ח' כי יתן לו רשוח לשוב ולכתוב את דברי התורה שנשרפה בחרבן הבית, וה' אמר לו לאסוף אליו חמשה זקנים ובמשך ארבעים יום קרא לפניו והם כתבו דבריו בחשעים וארבעה ספרים, אשר שבעים מהם היו כתבי סודות, ויתרם היו כ"ד ספרים מתנ"ך. הספר הזה דומה לספר דניאל בחזיונותיו על העתיד ובתשועת עם ישראל ובנצחונם על האומות באחרית הימים. הפתיחה מכילה שאלת הנביא אל ה': מדוע דרך הגוים מאומות העולם צלחה ועם סגולתו אשר בחר בו לעפר ישפח? ובאה לו החשובה בשבעת חזיונות ברוח הנבואה. בחזיון הראשון נראה לו המלאך גבראל ויראהו לדעת כי ישרים משפטי ה'. בחזיון השני התענה עזרא שבעה ימים, ויואל עוד הפעם לשפוך שיחו לפני אלהים, ויבא אליו גם הפעם אוראל ויורתו דעת קדושים, ויענהו תשובות רמות על שאלות נשגבות. בחזיון השלישי התענה ותתאבל עוד שבעה ימים, וישב וישפך מרי שיחו בלילה. וירא אליו המלאך אוראל גם הפעם, וישיבהו מענה נמרצה על שאלתו, ויגידהו את דבר יום הדין הבא לשפוט תבל בצדק ולאומים במישרים, ויצוהו להתענות עוד שבעה ימים, למען תנוח עליו רוח ה'. בחזיון הרביעי התענה עזרא עוד שבעה ימים, וישב וידבר את ח' משפטים על אדות ישראל—והנה עומדת לימינו אשה מתאבלת ומתפתת במר נפשה, שלשים שנה חיתה עקרה, ויפקדה ח' ויתן לה בן אשר מת כיוצא תחונתו, ותחפץ האשה האומללה להמית נפשה ברעב, ויוכיח עזרא אותה ויערר לעיניה איך בכה תבכה לבן אחד. בעוד רחל מבכה על בניה, וכל האומה בוכיה על שוממות ציון. פחאום ינתח האשה את מראיה, ויחרר עזרא ויצעק כי ראה במקום האשה עיר בלילת יום, ויפול ארצה ולא נותרה

(ג') פ' לספר יצירה הנקרא ס' המלואים (מובא בפ' ר"מ בוטריל ס' פ"ג א'). וגם זה מיוחס במעות להרמב"ן (גרפס במנמוכה 1719). (ד') פירוש הררשות בסדר המסכתות (מובא בס' מעמי המצות לרקנטי דף ט"ז ע"א וע"ב). (ה') פירוש התפלות על דרך הקבלה (מובא בארחות חיים הל' מאה ברכות ס' ל"ח). (ו') שרת על חקירות העולם הזה, על דרך הנסתר כאשר קבלם מפי רבו, מובאים בס' דרך אמונה לבן נבא, וקצת מהם נדפסו בשם שרת עקרים ויסודות לתכמת הנסתר לרבינו עזריאל (ברדטשוב 1798). יש עוד עשרים תשובות בכ"י בשנת ה"א קע"ד ביד ר' חיים מיכל הנ"ל. ע"ע קבלה.

ביבליוגרפיה: מיכל אור החיים ס' 1151; יעלינק, ביימרגענע צור געשיכטע דער קבלה ח"א 61, ח"ב 82; עהרענפרייט, די ענטוויקלונג דער עכאנאציאנאלערהע אין דער קבלה אים 18טען יאהרהונדערט צד 28 והלאה; ליטע-ראטורבלאט דעם אריענסס ח"ו 196; ווינטער-ווינשע, ווידישע ליטעראטור ח"ג 261.

ב. ס.

עזריה: ע' חנניה, מישאל

עזריה מן האדומים: רופא חכם ומבקר, בן משה ממשפחת די רוסי (Dei Rossi=האדומים), המיוחסת מצאצאי שועי יתודה אשר הגלה מיטוס לרומי; נולד בעיר מנמוכה באיטליה בשנת 1513 ומת בשנת 1578. מנעוריו היה שוקר על התורה ועל החכמה ולמד לשונות יונית רומית איטלקית וספרדית, וישם לבו לחקירות דברים עתיקים וקורות העמים הקדמונים. בהיותו כבן שלשים נשא אשה וקבע דירתו בפירארא, ואח"כ נסע בעירות שונות באיטליה וישב מעט או הרבה בערי אנקונה בולוניה סבינומה, ושב עוד הפעם לפירארא. ביום י"ז כסלו שנת של"א (18 נאו' 1571) ואיזה ימים אחריו היה רעש גדול בעירו פירארא, וכמאתים אנשים נהרגו ורוב חבתיים נהרסו, וגם ביתו נחרב מקצתו ונפל הנג בעליה במקום שהיה שם משכבו, אך בשמעו את הרעש ירד הוא ואשתו לחדר בתו הנשואה שהיה למטה ונצולו. במשך זמן הבהלה היה נר במגרש העיר מעבר ל"אור פי נגבה (הדרת זקנים דף כ"ב) בשכונת חכם נוצרי, ויתחבר עמו, וישאלו הנצרי אם יש העתקה בעברית מאגרת אריסטאס, ויענהו ר' עזריה כי לא נמצאת אך במרם עברו עשרים יום עיטח את ההעתקה אשר קרא בשם "הדרת זקנים", וספור הרעש בפירארא קרא "קול אלהים". גם כתב מאמר "אמרי בינה" ושלשם כוללים בספרו "מאור עינים" אשר הדפים בתיו במנמוכה (5—1573). בשנת של"ה בחזיון לילה נראת אליו מלאך ויאמר לו קצו ומדת ימיו שיתיה עוד שלש שנים, וכן היה כי נאסף אל עמיו בשנת של"ה, ובבקר בקומו מטמתו אתר החלום חבר שיר זה:

האחרון נראה על עזרא בהיותו יושב תחת עץ, והנה קול קורא אליו, הוא הקול אשר דבר למשה מתוך הסנה, ויאמר אל עזרא: דע כי תלקח מתוך בני האדם לשבת בעדת אלהים עד עת קץ הימין, כי משנים עשרה מועדי העולם חלפו כבר תשעה מועדים וחצי, ועוד שני מועדים וחצי תגבר הרעב בעולם במלכות יון, ויכן עזרא להפרד מן הארץ וישאל את האלהים לאמר: מי יורה דעה את העם בימי חשך ואפלה ההם? הן התורה שרופה באש! אנא אלהים שלח נא לי רות קדשך למען אעצור כח לכתוב את כל דברי התורה מראשיתה עד אחריתה! ויצוהו המלאך להסתיר מן העם ארבעים יום, ויעש כן ויפסול לו לוחות רבים וימן לו חמשה סופרים, ויכתבו בארבעים יום האלה תשעים וארבעה ספרי מסתרים אשר נגלו לחבמים לבר. ע"ע ספרים חיצונים.

ש. רן

עזרה: ע' בית המדרש

עזריאל בן מנחם (ונודע ג"כ בשם התסיד או הקדוש ר' עזרא בן מנחם בן שלמה): בעל מקובל, נולד בנירונדה ספרד בשנת 1160 ומת בשנת 1238. ר' חיים מיכל בעל אור החיים מצא כי מעו כותבי הדורות בחשבם כי רבינו עזריאל ור' עזרא הם שנים, כמו ר' מאיר בן נבאי בס' עבודת הקדש (חלק העבודה סוף פ"ג וחלק התכלית פ"ח). והרב חיד"א בעל שה"ג (ח"א אות ע', והוסיף עוד שהוא ר' עזרא הנביא הנזכר במס' שבועות). ומעותם היא כי בס' מאירת עינים לר' דמן עכו ובס' האמונה ובספרי הרקנטי נזכר פעם ר' עזריאל ופעם ר' עזרא, אבל באמת הכל אחר, כי דברים הרבה המובאים בפירוש הרקנטי עה"ת בשם ר' עזרא מובאים בס' מעמי המצות שלו ובס' מאירת עינים בשם ר' עזריאל. כבר בנערותו הלך לפרחינצא בדרום צרפת ולמד אצל המקובל ר' יצחק סגי נהור בן הראב"ד. אח"כ נכע בערי ספרד להפיץ שם חכמת הקבלה שלמד בצרפת, אך לא יכול להוכיח את אמיתת הקבלה להפילוסופים המאמינים רק דברים שאפשר להוכיח בדרך הגיון (הקדמתו לפ' עשר ספירות). וישב לגירונדה ויסד שם ישיבה, ובין תלמידיו היה הרמב"ן שמסר לו סודות הקבלה כמו שכתוב בספר היוחסין ובי"לשלח הקבלה ובספר שושן סודות (דף ל"ד ע"ב). אך לפלא הוא כי הרמב"ן לא הזכיר שם רבו זה וזאת בפ' שה"ש המיוחס אליו וכבר יצאו עליו עוררים.

[ספריא] כ' עזריאל כתב: א' פירוש על עשר ספירות בדרך שו"ת (הוצאת נ"א גאלדערנ ברלין 1850). וראא ספר עזרת ה' וסוד ה' (כ"י ע"י אוצר הספרים לכן יעקב 434). ב' פ' על שה"ש ורמז שם כל התרי"ג מצות בעשרת הדברות. וכתב מעמים עליהם על דרך הקבלה (מובא בס' מעמי המצות ב"פ). הפ' חזה מיוחס במעות להרמב"ן (גרפס באלטונא 1764).

"למען לא תחיה האמת נעדרת אודיע נאמנה אך הובא לפני ספר שחבר הר' עזריה מן האדומים הנקרא מאור עינים, ובפתחי עמדותי מרעיד כי בלי ספק המקיימו עובר משום כל יראה וכל ימצא, ובכן הובא לפני מופת הדור והדרו הרב הגדול כמנה"ר יוסף קארו זלה"ה, ואחר יום שלח אחרי וצוה אותי לסדר כתב אחר אשר יחתום בו, ותורף המכון היה שהוא ראוי לטרופ ולהעביר באש את הספר הנזכר בכל מקום, ושתמה על הרבנים אשר במסומו איך הניחו להדפיסו ולא חשו לכבוד התורה ועקריה, ובהיות כי אני החמצתי בדבר וכיני חלה הרב הגדול זלה"ה את חליו אשר בו נתבקש בשיטה של מעלה ולא יכול לחתום בידו הודעתי את דבריו וציל באמת, ובכל חכמי ישראל מחזיקי האמת אדברה שלום. נאם הצעיר אלישע גאליקו, ככל הדברים האלה שמעתי גם אני מפי מנה"ר זלה"ה, נאם הצעיר משה בה"ר חיים אלשיך זלה"ה, המכתב הזה נשלח לרבני איטליא ולא החטיא את ממתתו, כי הרבנים הכריזו עליו לאמור קריאתו, לפי דברי צונץ אסרו הקריאה רק לבחורים פחות מכה"ש, אך מדברי הקול קורא שהוציאו הרבנים משמע שאסרו מכלי הנבלת שנים והתירו הקריאה רק ליחיד סגולה בהסכמת רבני של אותה העיר, ח"ל הכרת:

[נוסח איסור הקריאה של מ"ע] "יהי מורא שמים עליכם, בהשמע דבר הספר שחבר והדפיס מחדש ר' עזריה מן האדומים זה שמו אשר יקראו מאור עינים וחלקיו קול אלהים הדרת זקנים ואמרי בינה, והיו קצת פרקים מהחלק השלישי הוה מכונים ימי עולם, והנה עלה כלו דרושים חדשים לא שערום אבותינו הקדושים חלקם בחיים, הסכימו גאוני עולם שבכל עיר ועיר מקהלות הקדש הקדושות אשר באיטליא הבאים על החתמות, שלא יוכל מי שיהיה מכלל קהל, עדה ועדה מהם ובתי החצרים וכל זולתם החרדים על דבריהם, להחזיק ברשותו החבור הנזכר לא כלו ולא קצתו ולא להגות בו כי אם אחרי שכל יחיד ויחיד מהם ישיג רשות בכתב חתום מחכמי עירו, בחומר עובר על דברי חכמים, ולשומעים יונעם ועליהם חבא ברכה טוב, הוסכם ממעם חכמי ויניציא וממוניה, ד' ניסן של"ד והותמיו: שמואל יודא בן הנאון כמנה"ר מאיר ז"ל קצנאילבונג", ועוד כמה חתומים, וכן הוסכם הדבר בק"ק פיסארו י"ד ניסן של"ד, ובק"ק אנקוה י"ח ניסן, והוכרז בק"ק קרימונה בדרש ר' אברהם מנחם פורטו הכהן, ובק"ק פדובה י"ז למב"י של"ד, בק"ק וירונה ג' אייר, והוכרז ברוסא בדרש הנאון ר' משה עמנואל דלאמאש ל"ז למב"י, והוכרז ממעם חכמי פיסא ג' סיון, והוכרז בק"ק סיינה בדרש ר' יצחק כהן מוטרבו ה' סיון של"ד, ר"א מנחם הכהן מפורטו הנ"ל בעל מנחה כלולה עה"ת יאמר באחת מתשובותיו כי, "במושב זקנים בקהל עם קהלה קדישא דקרימונא בדרוש שבת

על משכני שוהה בכסליו ש"ן למ"ר ה"א
נדמה לי אומר הא לך עוד שלש שנים
לכן בשנת שליח רוחי אל על יצלה
אל נא רב טוב וסלח תשלח צלמון שנים

ביאור המלים האחרונות ע"ד אם יהיו המאייים כשנים כשלג ילבינו, וצלמון לשון צל ושחור, גם נוסח המצבה שלו כתב בעודו בחייו ומתחיל, "מן ים סעודת הן אל החוף באתי" וכו' (אמרי בינה פ"ס צד 484).

[ספרו מאור עינים] החלק השלישי אמרי בינה מסאור עינים הוא החלק היותר גדול ונכבד וכולל ד' מאמרים וששים פרקים, חקירות על ענינים שונים, כמו על פילון הוא ידידיה אלכסנדרי ועל כתות היהודים בזמן בית שני ובפרט כת האסיים, על קורות ישראל באלכסנדריא וציריני ומלחמות בר כוכבא וע"ד עשרת השבטים, אלכסנדרוס מקרון עם זקני הנגב, הקירות על תרגום עקילס ועל ספר סדר עולם וויספון, על מנין השנים ונגד מחשבי קצין, על שלשלת הכהנים הגדולים, על תבנית בגדי כהונה ומעשה הילני המלכה ובניה, על קדמות לה"ק והאותיות ונקודות ומעשים, ופרק האחרון על שירי לשון עבר, ביאור על קצת מאמרי חז"ל בהכמת הטבע והעולם וביחוד השתדל לפרש הזרות שבאגדות התלמוד שנאמרו לדעתו בדרך נחמא והפלגה יתירה, ולאחרונה הוכרח להתנצל ע"ז במאמרו, "מצרף לכסף" אשר נספח לספרו מ"ע דפוס ווילנא, ועוד מאמר, "צדק עולמים" חשובת על י"ג שאלות מר' יצחק פינצו שאלותיו ותשובותיו בצד, ובסוף ההוצאה הזאת נרפסו שירים ופיוטים ומזמורים להמחבר, שני המאמרים האחרונים מהחלק אמרי בינה נקראו בשם "ימי עולם" כי מדבר בהם בפרט אדות הכרונולוגיא.

[התנגדות ל' מאור עינים] תיכף אחרי הדפסת

ספרו מ"ע יצאו עליו מערים מפני דרשותיו באגדות חז"ל בדרך המליצי ולא בפשטות, ומפני שהשתמש בספרי חכמי העמים על דברים הנוגעים לספרות ישראל, אך עיקר הנגוד היה על המאמר "ימי עולם" אשר בו מציג ספק על מספר שנות העולם לפי מסורתנו, אע"פ דמסיק לכל הפנים גם המספר הנהוג אצלנו נכון והמליץ בעד חז"ל ע"ז, מ"מ חשבו הרבנים המתנגדים שמא יגיע הספר הזה ביד איזה תלמיד שאינו הגון וישתת מים הרעים של דעות שונות מכמה מחברים שמביא שם אשר יעשו רושם בלב הקורא, והנה אף כי באיטליא נמצאו ג"כ משנים לדבריו כמו ר' יצחק פינצו ור' משה פרוינצאל אך הם שאלו כהוגן ונתנו לו להתנצל ולהשיב על טענותיהם ולהראות כי כנים דברים, ולא נודע אם ר' דוד פרוינצאל ור"י מוסקאמו שהיו רבני מנטובה אם הסכימו להדפסת מ"ע או התנגדו לו, אמנם התנגדות הגדולה לספרו החלה בא"י מחכמי צפת, הרב חיד"א בספרו מחזיק ברכה (א"ח קונטרס אחרון דף קל"ג) מביא אגרת מר' אלישע גאליקו ח"ל:

מן ס' מ"ע מבלי הזכיר שמו. ר' יעקב יהודה אריה הרפ"ס בסוף ספרו תבנית היכל, "מה שהתחקק על ידי לשון הזהב והאדרה ר"ע מן האדומים בספרו מ"ע". גם מזכירו ר' יצחק למפיונמי בספר פחד יצחק ערך כליות. ר' מלאכי הכהן בס' יד מלאכי כללי שני התלמודים ס' י"ב, ר' ישעיה ברלין בס' מיני הרגומא בסופו, ר' אליעזר פליקלש בס' מלאכת הקדש דף ב' ע"ג.

[העתיקות מס' כ"ע] גם חכמי הנוצרים הכירו את ערך דספר ונתנו לו כבוד ותפלה, וגם העתיקו מקצתו ללשונם. פ"ט ופ' כ"ב העתיק בארמונוצ'י בספרו Bibliotheca Magna Rabbinica; פס"ז ופ"א העתיק בוכארט בספרו Hierozoicon (ליידן 1712). גם בוקסטארף ועוד חכמי נוצרים העתיקו ממנו איזה פרקים. פס"ז נעתק לאנגלית ע"י הרב ראפאל במ"ע Hebrew Review (ח"ב 170), והבישאף לויס (Lowth) בתקדמתו לפי' ישעיה (לונדון 1835) העתיק פ"ח מספר מ"ע נ"ב באנגלית.

[משורר ופיימן] חוץ משירים אחדים ששר ר' עזריה כפעם בפעם על ספרים כמו על ס' מרכבת המשנה הוא פירוש אברבנאל על ס' דברים (סבינונימה ש"א) ומתחיל "תורת אלהינו שאי זמרה כי קם שאון ימך בעוז משיבית", או על מאורעות שארעו לו, חבר גם שיר קטן על יום מותו ועל מצבת קבורתו (לעיל). ויסר "ארוטגן אלהים המרוסם מהולל כל בנגה אור יקר" רשות לברכו של ז' דפסח במחזור מנהג רומא של שנת שמי'ז; "מזמור שיר ליום שבת קדוש לאל נורא" זמר להכנסת שבת נמצא בסדר מברכה הנרפס בפירארא תרנ"ג, ובקונטרס ר' קהלות שבערפת הנרפס באיניון תקכ"ה; "אל אדון עולם תמים הרעת" תפלה בשיר שקול לבקשת נשחוקק לשאת רגלי לארץ הקדש, נרפס במצורף לכסף, ובטעות מיוחדת לו פיוט, "אסר רכבו בשלישי חילו" שבמחזור רומא לו פסח כי נמצא כבר ברפוס שונצין שנרפס קודם לידת ר' עזריה (שרל) במבוא למחזור בני רומא צר כ"ב).

ביבליוגרפיה: צונץ, כתרס המד ח"ה 181, ח"ז 119; הצופה להמגיד שנת תרל"ג צד 211 והלאה; תפלה למשה לכבוד שמי'נשניידר 1; לב העברי 191; לאנדסהומ, עמודי העבודה 801; צונץ ליטעראטורגעשיכטע 417; יאסמ, נעשיכטע דעס יודענמוס ח"ג 128; B. Levi, della Vita e degli Scritti di Azaria dei Rossi, Padova 1868; R. E. J. xxxiii, 81.

א.

עזתי: ע' נתן בנימן העזתי

עטור סופרים: ע' טעמים: נמוד

עפ"ש: פעולת הזריחה (נעסען, sneezing). בילמדנו ויהי כי זקן יצחק, עד ימי יעקב היה אדם עומש ומת תרע לך שכך הוא אדם עומש והוא אומר לו חיים טובים, מכלל שהיה מח מעיקרא. עמד לו יעקב וביקש עליה רחמים (תנחומא תולדות). מיום שנבראו שמים

פ' אחרי מות הכיתי את קרית ספר מאור עינים על קדקדו, חריתו גם ילדו ר' עזריה מן האדומים יצוי באסרי לחם קריאתו עד אם יעבור תחת שבט הבקרת תחת שני הצנחרים המאורות הנדולים ה"ר דוד פרובינצאל וה"ר ליאון (יהודה) מוסקאט, וכל עת תרין אריותי אילן יעידן ויגידן בלי היות בו דבר פגול. ולא אצא לקראת נהשים לאסרו בגורה רק אל המדבר שסתי פני כאשר ידבר איש לרעהו, על דרך עצה מובה". מזה נראה כי לא נודע גם אם ר"ד פרובינצאל וה"ר מוסקאט רבני מנמובה אסרו את הספר, וגם למדנו מזה כי לא הוציאו חרם עליו, רק איסור קריאה סתם. גם רבני אשכנז אסרו אז את הספר מ"ע, כמו ר' ליווא מפראנ בס' באר הגולה דף ל"ח ע"ג. נצח ישראל דף ט' ע"ב. ר' יעקב עמרין בס' מגדל עוז יאמר כי שמע מחכמי הדור שבאותו זמן שגורו לבער הספר ההוא מפני שעסקו בדרשות של דופי, אך כנראה חזר בו בסוף ימיו וכתב עליו "לא תתעב אדומי" (צונץ). ואפשר שחזר בו אחרי שקרא התנצלות ר' עזריה בספרו מצורף לכסף. ובעת כתבו את ספר התנצלותו כבר נודע לו איך חכמי א"י התמרמרו נגד חבורו מ"ע וזורה הוא כי הוא ראה זאת מראש, ואומר (שם ק"ב): "דבר אשר באמת היה כמו כן על לבי תמיד כי יראתי בהתפשט חבורי אל החכמים יושבי חונרמה והגולה אליה אשר לא ניסו להכיר בא"ה (באומת הנוצרים) מרבח חכמת לב, ובפרט הנמצאים באה"ק צפת וגבולות פ"ס (מורוקא) אשר פיהם לא יפיק כ"א מרגליות של חכמי האמת, תיכף להריחם בו יחממו לו ויתנו לו עורף, מ"ם במחתי כי גם בערתם הקדושה לא יחסר מי שיעמוד ויפלל את הראוי בכל מאמר והוא ובני גילו יראו שם פרי עמל, ישמח חבורי זה בהם והם ישמחו בו". וכאשר שאל ממנו אחד מנכבדי השועים לחבר לו תפלה בשיר שקול בשכר, השיבו: "לא תתן לי מאומה כי תעשה לי הרבר הזה, שתדור להביא את חבורי זה אל האדירים חכמי צפת למען אם יש מלך ישיבוני עליו בטוב מעם" (מצורף לכסף קל"ז).

[החכמים שהזכירו ס' מ"ע] אחרי התנצלות של ר' עזריה בחוברת מצורף לכסף לא חשו עוד החכמים לאסור את קריאתו. כי כנראה נוכחו לדעת כי כוונתו רצויה ואין בו שמץ אפיקורסות, ואף כי עוד נמצאו איזה מחברים אשר יראו להזכיר את שם ר' עזריה מן האדומים, לא נמנעו לשאוב מסקוד חכמתו. כמו בעל שלשלת הקבלה והרב חיד"א, אמנם נמצאים גם אלה אשר לא נחזו את שם ר' עזריה תחת לשונם והזכירוהו לתהלה, כמו ר' דוד נאנץ בצמח דוד ובס' נחמד ונעים, ובעל תו"ט (מנחות פ"ג ג'), ור' שלמה ידידיה נורצי במנחת שי (זכריה י"ד ה'), ור' שלמה דלמירינו במצורף לחכמה (ח' ע"ב), ור' יהודה אריה ממורדינא, ור' מנשה בן ישראל בספרו de fragilidad דף פ', אך בספר חשוות ישראל לקח רוב עניני פ"ג

נזכר כי אבי המדפיס ר' אברהם עמיאש נשרף על קדוש השם ע"י האינקוויזיציה על האוסרדאפי בקורדובה בשנת 1667. בית הדפוס של עמיאש נמכר להמדפיסים פרופס. המדפיס עמיאש אשר יצא שמו לתהלת בעד מלאכתו היפה. עשה לו שם רע בעד פעולתו שהסיג גבול רעהו המדפיס ר' אורי פייבוש נכד תחכם הראשון של הספרדים באמשטרדם ר' משה אורי הלוי. פייבוש שכר את יקותיאל בליץ להעתיק את התנ"ך ללשון יהודית-אשכנזית, ובטרם שהתחיל מלאכת הדפוס השיג הסכמה מועד ארבע ארצות בתדש ניסן שנת תל"א (1671) בתרם שלא יסיג איש את גבולו במשך עשר שנים, והרבנים הספרדים והאשכנזים באמשטרדם הסכימו ג"כ ע"ז. המדפיס אורי פייבוש תשתתף עם הנוצרים ויילחעם בלוי ולורנס באל, והם השתדלו לפני יוהן השלישי סאביעצקי מלך פולין והשיגו רשיון להפיץ את ההעתקה בכל ערי פולין במשך עשרים שנה (1677). אך בטרם השלים את מלאכת ההדפסה עשה אחד מפועליו יוסל וויצענהויוען ג"כ העתקה יהודית-אשכנזית אשר הציע לפני עמיאש להדפיסה בשותפות. וגם הם השיגו הסכמה מועד ארבע ארצות (ביאריסלאוו 1677 ובלובלין 1678) אך הזהירו את וויצענהויוען שלא להתחרות עם פייבוש ובלוי במשך זמן הסכמתם. אולם וויצענהויוען ועמיאש לא שמו לבם להתנאי הזה וימחרו להדפיס את ההעתקה בשנה שלאחריה (1679) שנגמרה העתקה פייבוש-בליץ. מעשת עמיאש עשה רושם רע על בית דפוסו, אף כי הוא התנצל כי כבר עברו עשר שנים מן ההסכמה הראשונה שהשיגו מתנגדיו.

ביבליוגרפיה: Steinschneider, Cat. Bodl. Nos. 5886, 7828.

ב. מ.

עמינגען: ע' אטינגען

עטיפה: ע' טלית

עטלינגר, יעקב: רב ומחבר, נולד בקארלסרוה בשנת 1798 ומת באלמונא 7 דעצ' 1871. אביו ר' אהרן היה רב (קלויזאבינער) בעיר קארלסרוה והוא היה מלמדו בנעוריו, אח"כ למד ר' יעקב ביישיבת ר' אברהם בינג בעיר ווירצבורג, ושם נכנס בהאוניברסיטא להשתלם בלמודים כוללים. והיה בין הרבנים הראשונים שהתאחדו למודי התורה עם למודי המדעים והתחזקו במסורת אבותינו מכלי סור ממנה ימין ושטאל. בשנת 1826 נתמנת לרב הגליל מלאדענבורג ועיקר ישיבתו היה בעיר מאנהיים ושם היה אב"ד (קלויזפריסטאטור). בשנת 1836 נקרא לאלמונא בתור רב הכולל ועמד במשמרתו שם עד יום מותו. הרב עטלינגער התנגד בבית ואיל נגד תנועת הרפורם, ובראש ע"ג רבנים מחה על אספת הרפורמים בברונשווייג בשנת 1844, ובשנת שלאחריה יסד העתון הראשון להתנצלות תיירות העתקה בשם "דער ציונותעכטער, ארגאן צור וואהרונג

וארץ לא נמצא אדם עומש חיות מחליו וכו' עד שבא יעקב אביני ובקש רחמים וכו' (פרקי דר"א הובא בילקוט לך רמז ע"ז ולא יוב סוף רמז תתקכ"ז). עומש יפה לתולה דכתיב עמישותיו תהל אור (איוב ט"א י') והוא מחוסמו ובפיו. העומש בתפילתו סימן רע לו, הרא דאת אמר מלמט אבל מלמעלה לא (ירוש' ברכות פ"ג בבלי ברכות כ"ד:). בשאדם מתעמש רגילים לומר לו אסותא ר"ל שיהיה לרפואה, אבל בירושלמי (ברכות פ"ו) אמרו המתעמש מנו מוכלא (בסעודה) אסור למימר ליה אסותא משום סכנתא ר"ל שמא יקדים קנה לושם. גם נהגין העולם כשאדם מתעמש בשעה שמספרים איהו רבר. אומרים זה אמת! והראיה שמתעמש על זה. ע"ע אסותא.

ב. מ.

עמיאש, משפחת: שם משפחה אשר מוצאת מספרד. השם עמיאש (Athias) או עמיאס (ונכתב ג"כ עמיס, אתיה, עזיה) מורה בערבית, "מתנה". בני המשפחה נמצאו באיטליא ובארץ ישראל במאה ה"ט, ויש מהם שהתיישבו בהמבורג אמשטרדם ולונדון. ר' שמואל עמיאש היה בן דורו של הב"י ור"ם מראני וכתב מכתבים להם, הוא יושב בניקופוליס בולגריא בערך שנת 1550, וחבר מפתחות ליד החוקה (נרפס במנטובה 1563). ר' יו"ט בן לוי עמיאש העתיק את התורה ללשון ספרד (נרפס בבית דפוסו בפירארא בשנת 1553). ר' יצחק עמיאש היה חכם לעדת הפורטוגיזים בהמבורג, ואחרי שנת 1622 ישב בווינציה ומת שם. בשנת 1621 העתיק ללשון ספרדית את ס' חזק אמונה של הקראי יצחק מרוקי (בכ"י). ר' מרדכי בן יצחק עמיאש חבר ס' מדרור, פי' על התלמוד (אזמיר 1730). ר' דוד ישראל עמיאש היה חכם לעדת הפורטוגיזים באמשטרדם משנת 1728 עד יום מותו בשנת 1753. ר' ישעיה בן תיים עמיאש כתב הנהגות לש"ע והדפיס ספרו "בגדי ישע" (ליורנו 1853).

יוסף בן אברהם עמיאש, הוא המדפיס המפורסם, נולד בקורדובה בערך שנת 1620 ומת באמשטרדם בשנת 1700. הוא התיישב באמשטרדם קודם שנת 1658, כי בשנה שלאחריה כבר הו"ל "תקן ספר תורה" ובמשך שנותים הדפיס התנ"ך אשר לדעת שטיינשניידר היא מלאכה יפה מאד. אח"כ הדפיס תומשים עם חמש מגילות והפטרות (1665), תהלים עם העתקה הולאנדית (1666). מהדורא שניה של התנ"ך. ביחר פאר ויפוי, ובעד עבודתו זאת השיג מהממשלה אות כבוד מסבע זהב ושש מאות פלורין. גם הדפיס עין יעקב (5-1684) וסדור כמנהג ספרד וכמנהג אשכנז. תוצאות היר החוקה עם לחם משנה ה' ברבים (אמשטרדם 3-1702) נגמרה אחרי מותו ע"י בנו עמנואל, והיא הוחר יפה ונהדרת מכל תוצאות הרמב"ם שיצאו מבתי דפוס שונים. בסוף הכרך תאחרון

סחם נודע ממאח הי"ד ואילך בפרט בין היהודים בצפון אפריקא. וקדוב לשער כי המשפחה "בן הרובל" שנמצאה בראשונים היא עצמה המשפחה "בן עמר" אלא שבאה בתרגומה העברי. בין בני המשפחה הראשונים נחשבו: ר' יעקב אברהם בן עמר מחבר פירוש על רש"י עה"ת והשלים חבורו בשנת 1436 (כ"ז אמשטרדם). ר' שמואל בן עמר ור' יצחק ליאון עשו חבור מעשיות, ספורים מסדרשים ואגדות ופסוקים משה ואהרן (וינציא 1551). ר' מרדכי ב"ר ראובן בן עמר כתב אזהרות שנדפסו עם אזהרות בן נבירול (אמשטרדם 1721). ר' עמרם משולם בן יעקב בן עמר היה פייטן באלגיריא (אוצר טוב 1880 עד 64). אכן ביותר מצאה לה המשפחה קן באפריקא הצפונית. ובמרוקא יש לבני המשפחה הזאת כיום סדר יחש עד עשרה דורות. שם ידענו שמות הרבנים האלה: ר' יעקב בן עמר מעיר פאס, חסיד וקדוש, מת מהרעב ששרר שם ברי"ה אדר שני שנת שס"ז (1606). ונכדו ר' יעקב בן עמר נולד בשנה ההיא ומת בשנת 1678. ובנו ר' יהודה בן עמר, רב מפורסם במרוקא נולד אלול תס"ז ומת י"ט סיון תצ"ג (1655—1733). הוא נמנה לאב"ד בפאס יותר משלשים שנה, ובכ"ז חי רק מיניע כפו ולא נהנה כלל מקופת הקהל. ועוד בחייו שמו היה נערץ כ"כ עד שההמון היו נשבעים בו, ומסופר אודותיו כי פעם הושלך לנוב אריות ונשאר שם יום ולילה וניצל. היא היה בקי ביחוד במנהגים שהנהיגו רבני קסטיליא במערב והיץ תשובות לאלפים אשר שאלו ממנו ע"ז. ומתשובותיו אלה נדפסו רק מעט בספרי הרבנים שחיו אחריו בפאס. גם חיבר חידושים על הש"ס כ"י, וס' מנחת יהודה, דרשות בסדר התורה ובסופו שיר מכתם דיני שחיטה בשיר ופי' (ווארשא 1879). לקוסים מס' מנחת יהודה נדפסו ע"י נכדו ר' יהודה ב"ר אברהם קוריאט בספרו מאור ושמש (ליורנו 1839). גם כתב מנהגי טרפות ודיני נט וחליצה (סו"ס זבחי שלמים, ליורנו תר"ז). בזמנו חיו בעיר סאלי ר' חיים בן עמר הזקן, ואחיו הנגיד שם טוב בן עמר, שהיה להם השפעה במדינה ונחשבו "לראשי הדור ומנהיגיו". גם בנו של הנגיד שם טוב הנ"ל, ר' משה בן עמר, היה נגיד ושר ומת בשנת 1725. וחתנו היה ר' חיים בן עמר המפורסם בעל אוה"ח (ע"י להלן). ובדור שאח"כ חיו עוד שם ר' עובד בן עמר בן ר' יהודה הנ"ל, ויש לו הקדמה בס' שיר מכתם לאביו, ולו היו ג' בנים: אברהם, יהודה, רפאל דוד. ושנים האחרונים נמנו ג"כ לדייני פאס בין שנות 10—1800, והאמצעי ר' יהודה חיבר ס' זכרון לבני ישראל כ"י, קורות ומאורעות יהודי פאס תחת המושל הערץ אליזר בשנות 2—1790. גם בהעיר מורקא חי אז ר' משה בן עמר (חתום תקס"ג בס' תהלה לדוד מריד חסין, אמשטרדם 1807), ובעיר סאלי ר' שם טוב בן עמר (חתום בש"ת מריד די אבילא, ליורנו תקס"ז 1756).

דעם נעזעמצטויען יודענטומס" עם חוספה בעברית "שומר ציון הנאמן" שנערך ע"י ס"י ענאך. גם יסד ישיבה ובין חלמידיו בטאנהיים היה ר' שמשון רפאל היירש, ובישיבתו באלטונא לסד ר' ישראל הילרעסהיר מער. ארבעה סחתניו לוקחי כנותיו היו רבנים: הרב איזאקואהן בראמערדאם, הרב שלמה כהן בשווערין, הרב פרייטאן באוסטראווא, הרב מ"ל באמבערנר בקיסלינגען. הוא התנהג בחסידות יתירה כל ימיו וקודם מותו צוה כי המתעסקים יענישו את גופו מעין ארבע טיתות ב"ד. ועל מצבתו לא יתארו אותו בתואר "צדיק" רק ירשמו שמות ספריו ומספר השנים שהיה רב באלטונא.

[ספריו] הוא חבר: א', "בכורי יעקב" על דיני סוכה ולולב (אלטונא 1837) ובחוצאה שניה תוספות בכורים פסקי דינים והשנות עליו ותשובות עליו (שם 1858); ב', "ערוך לנר", ח"י על מס' יבמות, מכות ובריתות, סוכה, נדה, ר"ה, וסנהדרין (אלטונא 1850—1868, ווארשא 1873); ג', "בני ציון" שו"ת (אלטונא 1868), "בני ציון החדש" שו"ת (ווילנא 1874); ד', "מנחת עני" דרושים (אלטונא 1874). דרשותיו באשכנזית הם: אנמריטסערעדע, נעהאלמען אין דער גראסען סינאגאגע צו אלטונא 1836, "רעדע ביים טרויעראמטערניסס ביים אבלעבען פרידריך וו", 1840. קבוצת מאמריו נדפסו ע"י התנו באמבערנער בשם "אבי האנדרלונגען אונד רעדע" (שילבערן 1899).

ביבליוגרפיא: המגיד שנת 1870 עד 118, שנת 1871 עד 879, 886; דער איוראעליס עד 940 מאינץ 1871. ב. מ.

עמלק (פלעדרעמיוו, bat): עכבר בעל הכנפים. שמו מורה על מראהו כעמוף בכפות ידיו כמו במעופפת, והוא בין העופות המסאים, הדוכיפת והעמלק (דברים י"ד י"ח), ולחפר פרות ולעמלים (ישעיה ב' כ'). רש"י עמלק קלבה שורץ דומה לעכבר ויש לו כנפים (ברכות ז'). כל שתשמישו בלילה נולד בלילה זו עמלק (ביצה ז'). כל המטיל בצים מלקט פרוצים ומפרנס בניו חוץ מעמלק אע"פ שסמיל בצים מניק (בכורות ז'). תניא צבוע זכר לאחר שבע שנים נעשה עמלק, עמלק לאחר שבע שנים נעשה ערפר וכו' (ב"ק ס"ז). דרש רבי שמלאי מאי דכתיב הוי המתאווים את יום ה' למת זה לכם יום ה' הוא חשך ולא אור (עמוס ה'). משל לתרגנוול ועמלק שהיו מצפין לאור, א"ל תרגנוול לעמלק אני מצפה לאורה שאורה שלי היא ואתה למה לך אורה? כי עמלק אין לה עינים (סנהדרין צ"ח). ע"ע עופות.

ב. מ.

עמר, ו': משפחה אשר מוצאה מספרד הערבאית, ופירוש המלת "בשם", מוכר בשמים, רובל (ע"י הרבני מאסף נדחים עד 83). השם, "אבן עמר" וגם "עמר"

במרוקא צד 154 וחלאת.

י. מ. מ.

עמרה: ע כתר

ע"י: עיר בארץ כנען והיה בה מלך עי, אחד מל"א מלכים שלכד יהושע. מתחלה שלח מרגלים מיריחו לרגל את העי שהיתה אצל בית און למורה בית אל, ועצו את יהושע כי יעלו רק כשלשת אלפים איש עליהם כי מעט המה. אך אנשי העי הכו מהם כשלשים וששה איש וירדפום וינסו מפניהם. וזה היה העונש בשביל ע"כ שמעל בהם. וילחם בהם יהושע עוד הפעם עם שלשים אלף איש גבורי החיל, וישם אורבים מאחורי העיר והוא ואנשי חילו עלו לפני העיר, ועשו בערמה לנוס מפני אנשי העי וכאשר יצאו לרדוף אחריהם באו האורבים מאחריהם וישרפו את העיר. וכל אנשי העיר שנים עשר אלף נפלו לפי חרב. וישרוף יהושע את העי וישימה תל עולם שמכה עד היום הזה (יהושע ח' כ"ח). עי היתה על ההר כנראה מלשון הכתוב "קום ע"ה העי", והיא והעמק היה מצפון לעי (שם ח' י"א). גם לשון עי הוא גל ותל כמו ושמתי שמרון לעי השרדה (מיכה א' ו'), ר"ל תל עפר. עי היתה עיר עתיקה כי נזכרת כבר בימי אברהם, בית אל מים והעי מקדם (בראשית י"ב ח') ובין שתי הערים האלה נטח אהלו (שם י"ג נ'). עי היתה בחלקו של בנימין, וכנראה נכנתה עי קודם זמן ישעיה הנביא ונשתנה שמה לעית ודרך שם נסע מלך אשור עם חילו בלכתו לצוד על ירושלים, "בא על עית עבר במגרון למכמש יפקיד כליו" (ישעיה י' כ"ח). בין השבים מהגולה היו אנשי בית אל והעי מאתים ועשרים ושלשה (עזרא ב' כ"ח). ובני בנימין מנעו מכשש ועיה ובית אל ובנותיה (נחמיה י"א ל"א). ולרעת קצת היא העיר עיה חחת עזה הנזכרת בדה"א (ז' כ"ח). ותבוא לרוב בה"א הידיעה העי, כרי להבדילה מעי שם עצם כללי. והנה מרביר ירמיה נרע כי גם בעבר הירדן מורחה קרוב לעיר חשבון נמצאת עיר בשם עי ואמר הלילי חשבון כי שודרה עי (ירמיה מ"ג ז'), ולכן הוסיף הכתוב ביהושע אשר מצד בית אל כרי להבדילה מן עי אשר בעבר הירדן. מן המדרש נראה שעי היתה אצל יריחו. שאמרו: ד"א ארץ חמדה שחמדו לה כל המלכים שבין העי ובין יריחו אינו אלא ג' מילין, לזו מלך ולזו מלך (שם"ר פ"ב ב'). אך כנראה יש פה טעות סופר, וצ"ל בין בית אל ובין עי וכן הוא ברמב"ן פרשת מסעי בפסוק מאת הרב תרבו, וצ"ל וכן חזקו חכמים בין בית אל לעי ד' מילין וצ"ל ג' מילין (שווארץ פרי תבואה דף ט"ז:). החוקר וואן דע וועלדע יאמר כי עי היא תל-אלתנר בין בתין ויריריוואן, ולרעת רובינסון היא כרביה-היאן לדרום דירידיוואן.

ב. מ.

עיבור: עי עבור

ר' חיים ב"ר משה י' עמר: נולד בעיר סאלי בשנת 1696, ומת בירושלים ט"ז תמוז תק"ג (1743). זקנו ר"ח בן עמר היה מדביץ תורה בעיר סאלי בביהכ"נ הידועה שם לבני משפחתו בשם "ביהכ"נ בן עמר", ושקידתו בתורה היתה נפרזה כ"ב עד כי גם בלילי תמוז עסק בה רוב הלילה. הוא היה גם עשיר בנכסים, והחזיק ביד ה"ח רבים גם האריך ימים כמאה שנה ויותר ומת בשנת 1721. נכדו ר' חיים דנא היה תלמידו, והתנהג כמותו בענוה ושקידה בתורה וחסידות וסגופים, לפעמים התענה ב' או ג' ימים רצופים. אשתו הראשונה היתה בת דודו הנניד משה בן עמר בסאלי ושמה פצויניא, והיתה מחעמפת במלית ולובשת תפילין, אך עם כל חסידותו וענוותו של רחב"ע שעה לפעמים גם אל רעיונות פילוסופיים, גם לא נמנע מלהבליט את ערך עצמו בדבריו קשות על רבנים גדולים שקדמוהו. פעמים ירמוז להתמר בעצמו בתור משיח, וישתמש בפחגמים כאלה, "אחמו לן מן שמיא", "דוה"ק הופיעה בבית מדרשנו". כן ינוד בכפרו על כל מי שישיג על דבריו לעוקצו בעקיצת נח"ש. ובמנהגים אחרים שנהנו בני ארצו להקל בהם מדורות עולם רצה הוא לבטלם ולהחמיר עליהם, אך שם בסאלי וביתר ערי מרוקא לא היה לרחב"ע השפעה כ"ב ודבריו לא היו עושים רושם כלל, כפני שהיו לו תמיד סכסוכים פרטיים עם אחרים מנכבדי העיר, סכסוכים שהסבו לו צרות ויגון ולרגלם הציקת אותו הממשלה ושמה אותו במאסר איזה פעמים עד כי נצלו ממנו את חונו. ולכן היה מורדק ומתבודד מחוג גדולי הקהלה וחכמי העיר. לפני שנת 1740 הכריחו רדיפות מרינות את רחב"ע לצאת מארצו, ובדרכו התמהמה בערים שונות וביחוד בליוורנו ששם מצא לו תומכים ומעריצים מעשירי העיר אשר בעזרתם הרפים איזה מספריו, וגם החזיקו בידו לקבוע ישיבת כנסת ישראל בירושלים, ובבוא רחב"ע לירושלמה (1742) יסד הישיבה ההיא שבה למדו לפניו י"א חכמים עם ד' בחורים, ושם חיבר את ספרו ראשון לציון, בירושלים יצא לרחב"ע שם גדול בין התלמודיים והחסידים, ואף מרחוק ברוסיה ופולין העריצו את שמו הרבה, אמנם לא ארכו ימיו שם, ומת בירושלים בלי הנית זרע אחריו, ונקבר בשיפולי הר הזיתים יחד עם שתי נשיו, והישיבה שלו היתה אח"כ למקנה לעדת האשכנזים בירושלים. אחר מתלמידיו היה הרב חיד"א, ספריו שנרפסו הם: א' (א) הפך ה' (אמשטרם 1732), ב' (ב) פרי תואר חידושים על ש"ע יו"ד ע"ד הפרי תרש (שם 1742), ג' (ג) אור החיים עה"ת (וינציא 1742), ד' (ד) ראשון לציון חידושים על גפ"ת ולשונות הרמב"ם, על חמש מגילות ונביאים ראשונים ואחרונים ומשלי (קושטא 1755 ועוד).

ביבליוגרפיה: מיכל אור החיים ט" 894; לונץ ירושלים ח"א 122; נאכט, מקור חיים תולדות ר"ח בן עמר. דראחאביטש 1898; מולידאנא, נר הקערב לתולדות ישראל

עיבל: ע' הר

עיטוש: ע' עטוש

עייאש, יהודה: רב ופוסק, נולד בעיר הקטנה אלמדיא (Médéa) בערך שנת ה'ס"ה (1705). ונפטר בירושלם ביום ר"ה תקכ"א (1761). לפי הנדה המונית עברו סכסוכים בין אבותיו ובאו להתגרש לפני הרב ר' דפאל ידירה שלמה צרור מחבר שו"ת פרי צדיק אשר ישב בעיר הבירה אלג'יר הקרובה, אך הרב בחכמתו ובמתק שפתיו הצליח לשום שלום ביניהם, ובמסר יצאו מלפניו ברכ אותם לאמר כי לחקופת השנה יולד להם בן ויקראו שמו יהודה והוא ילמדו תורה, וכן היה והוריו העתיקו משכנם לעיר אלג'יר ויוליכו את בנם לבית מדרשו של הרב, ויעש חיל בלמודיו, וכל העתירות היפות אשר נבאו לו נתקיימו בו באופן נעלה, ויגרל בתורה ובחכמה, ונתמנה לדיין ומורה חוראה, מדי שבט בשבת דרש לפני קהל רב בביהכ"נ הגדול מחצות היום עד זמן מנחה קטנה בדברי מוסר ואגדה המושכים את הלב, גם יסד שם ישיבה והרביץ תורה ברבים, וישת עצות בנפשו לבקש הנאות לתלמידים המקשיבים לקת ספיו פעמים ביום בבקר ובערב ובלילות ידועות בכל שבוע, ובכל זאת יכול להציל שעות אחדות ביום לכתוב אגרות ולהשיב לשואליו דבר בעניני רת ודין מקרוב ומרחוק כי נתפרסם שמו במדינות סביביו, אולם מרוב חובתו לאה"ק החלים לעזוב את מקומו בתד"ש אלול תקמ"ו, ויעבור דרך ליורנו ושם נתקבל בכבוד גדול והתראה עם הרב חיד"א ובסוף שנת תקמ"ח (1758) נסע לירושלם, אך לא ארכו לו שם חטים, כי מת בשנתים אח"כ, ויגרל המספר עליו, כנראה דבר עלותו לציון נעלם מ' יהוסף שווארץ בעל תבואות הארץ כי לא הזכירו בין הרבנים שבאו לשכון שם, וכן נפקד מקומו ממאמר העליה לא"י מהרא"ם לונץ בלות א"י שנה ה'. [בני משפחתו] אביו ר' יצחק מת בט"ז סבת תפ"ז (1727) ודרש למנותת נפשו בפקידת החדש ובפקידת השנה, ושתי דרשותיו כתובות על ס' פי צדיק לחרב ר' מיכאל יאפיל אהר מרבני דורו באלג'יר, אשתו מרת אסתר מתה בירושלם ביום ו' כסלו תקל"ט והיתה צדקת בכל מעשיה, ותלד לו שלשה בנים, הבכור ר' יוסף שהוציא לאור ספר קול יהודה לאביו, והשני ר' אברהם שהיה שד"ר מירושלם והשתדל בהדפסת "הזאת ליהודה", ויבא אח"כ לאלג'יר ומת שם ז' מרחשון תקנ"ב, והשלישי הרב ר' יעקב משה אשר כאחיו יצא גם הוא "בשליחותיהו דרבנן תקיפי דארעא קדישא", ויבקר את עיר מולדתו בשנת תקמ"ג, והו"ל ס' מטה יהודה וס' שבט יהודה לאביו, וישב אח"כ לירושלם, ובשנת תקס"ו נתמנה שם לראש הרבנים ויכהן במשרה הזאת עד יום פטירתו בשנת תקע"ז (1817). ויולדו לו שני בנים ואחר מהם ר' יוסף דוד הוא מחבר ס' "קול דוד" פי' על הנדה של פסח.

[ספרי ר"י עייאש] ספריו יש מהם שנרפסו בחייו ומהם אחר פטירתו, ושלשה נשארו בכתובים וכעת לא נודע מקומם, ואלה הם שמות הספרים: א' לחם יהודה ח"א, תירושים על הרמב"ם (ליורנו תק"ה); ב' בית יהודה ח"א, שו"ת על ד' חלקי ש"ע ובסופו אסף את כל מנהגי אלג'יר (שם תק"ו), וראוי להזכירו בין כותבי המנהגים; ג' בני יהודה, כולל שלשה ספרים: ח"ב מס' לחם יהודה, ח"ב מס' בית יהודה הנ"ל, אות ברית דרשות על מעלת המילה, וסדר למוד לליל המילה (שם תק"ח); ד' חזאת ליהודה, ח"א ביאור עניני השלום, פי' על פרקי אבות והגדה ש"פ ודרושים, ח"ב באור על הרא"ם וברייתא דפטום הקטרת ועל ברכת המזון, ופי' סדר עבודת יוה"כ, והנהות על שרשי המצות להרמב"ם, ובאור תוספתא דרבננים ואנדרוניס ושארי ענינים (זולצבאך, תקל"ו); ה' מטה יהודה, ב"ח על ש"ע אור"ח (ליורנו תקמ"ג); ו' שבט יהודה, על קצת ש"ע יו"ד ובסופו לקוים ושו"ת בדיני יו"ד (ליורנו תקמ"ג); ז' עפרא דארעא, הנחות וחידושים על ס' ארעא דרבנן מר' יעקב ישראל אלנאי, נרפס בס"פ שמע יעקב (שם תקמ"ג); ח' קול יהודה, ג"ח דרושים כסדר פרשיות התורה ונרפס רק התלק הראשון על ס' בראשית ושמות (שם תקנ"ג); ט' פליטת בית יהודה, נזכר בהקדמת בן המחבר לס' מטה יהודה, ואולי הוא הקונטרס שו"ת הנמצא בכ"י בירושלם בגני ר' יצחק באדהב, שם ר' יהודה עייאש נקדש ונערץ בפי יהודי אלג'יר בשם הריב"ש והרשב"ץ (ע"ע).

ביבליוגרפיה: הקדמות הספרים הנ"ל.

י"ם

עילם: בן שם בן נח (בראשית י' כ"ב), ועל שמו נקראת המדינה עילם הנורעה בספרות היונית בשם Elymais. תכונתה היתה בין מדינת שושן אשר במלכות פרס ובין ארץ מדי, ובעבור כי היו שכנים זו לזו לכן זכרו לפעמים יחד: עלי עילם צורי מדי (ישעיה כ"א ב'), ואת כל מלכי עילם ואת כל מלכי מדי (ירמיה כ"ה כ"ה). כפי עדות הסופר שטראבו היו בני עילם גבורי חיל ורב המונם נושקי קשת והציג, וכן הם מצויירים בדברי הנביאים: ועילם נשא אשפה ברכב ארם פרשים (ישעיה כ"ב ב'). הנני שובר את קשת עילם (ירמיה מ"ט ל"ה), שם עילם היה נורא בנוים והתגברו על מצרים (יחזקאל ל"ב כ"ד). לדעת גוניוס כללה בה השם עילם בפי הנביאים הראשונים גם את ממלכת פרס ככלל, ורק הנביאים האחרונים הבדילו בין פרס ובין עילם, ולפעמים נחשבה למדינת עילם גם קצת מהמדינות הקרובות אליה, כנראה מרבני דניאל: ואני בשושן הבירה אשר בעילם המדינה (דניאל ת' ב'), ובלחמות תלמי המצרי תהרבה ארץ עילם צפונה עד הוצאות נהר Euleus והוא אובל היוצא אל לשון ים פרס.

[בתלמוד] לשון עילמית היתה נודעת בזמן חתלמוד.

חזו כותבין בה כה"ק ואמרו שמצילין אותם מפני הרליקה בשבת (שבת קמ"ו). קרא את המנילח עילמית לא יצא, אבל עילמית לעילמים יצא (מנילה י"ח). כאשר נביא ירמיה הנני שובר את קשת עולם, נשא חנניה הנביא השקר ק"ו בעצמו: מה עולם שלא בא אלא לעזור את בבל אמר הקב"ה הנני שובר את קשת עולם, בשרים עצמן על אכ"כ, אתא איהו בשוק התחתון ואמר כה אמר ה' ונו' שברתי את עול מלך בבל (סנהדרין פ"ט). עשרה קבין נסות ידרה לעולם חשעה נמלה עולם ואחר כל העולם כלו. מתחלה ירדו מן השמים חנופה וגסות הרוח לבבל ומשם נמשכה נסות הרוח לעולם וחנופה נשארת בבבל (ולפי' השני של רש"י גם חנופה הלכה לעולם). וסימן לנסות הרוח עניות, ומאי עניות עניות דתורה, כי עולם זכתה ללמוד ולא זכתה ללמד (קדושין ט"ז: סנהדרין כ"ד). ר"ל שבעולם אין ישיבות לתלמידים כמו בבבל וא"י, ורש"י פי' שזכתה ללמוד שהיה בה דניאל וכו' שלא רבץ חורה בישראל, אבל בבל גידלה עזרא הסופר אשר למד חזק ומשפט בישראל. לענין יוחסין אמר ר"פ סבא משמיה ררב: בבל בריאה, מישון מיתה, מדי חולה, עולם נוססת ודוב נוססין למיתה, ר"ל שהם פסולין (קדושין ע"א). ראשית ממלכת היונים היה בעולם ואחר שש שנים פשטה מלכותן בכל העולם כלו, ואותן שש שנים לא נחשבו בחשבון השמרות (ע"ז י'). ע"ע פ"ט.

ביבליוגרפיה: מחקרי ארץ 426; שבע חכמות 182. ב. מ.

עילש, ר' ע' עופות

עין, עינים: אבר הראות בנוף החי. אחז שומעת ועין רואה (משלי כ' י"ב). ותכיהן עיניו מראות (בראשית כ"ז א'). ועיני ישראל כבדו מווקן (שם כ"ח י'). עיניו יסימו (ש"א ב'). יעששו (תהלים ו'). עין היא לשון נקבה בכל הזווגים, אך לפעמים תבוא ברכים גם בלשון זכר כמו, עיניך לנכח יביטו (משלי ד' כ"ה). יראו עיניו בידו (איוב כ"א י"ט). על אבן אחת שבעה עינים (זכריה ג' ט). ויש מפרשים כי הוא כנוי לשבעת עירין קדושין אשר האמינו העמים הקדמונים ובפרט הפרסים כי הם משנתי התבל ונקראים עיני ארמוצד ארון המוב, ונגד חבלי שוא אלה יאמר הנביא (שם ד' י') שבעה אלה עיני ה' המה משוטטים בכל הארץ (משפט האורים). חלקי העין הם: אישון, אישון בת עין, בבת עין היא גולת העין ועצמותה, עפעפיו, נבות העין; השחרות והלבן אם יתערבו יחד הוא תבלול בעיניו (ויקרא כ' כ"א). ואם ימסו אז עיניו תמקנה בחוריהן (זכריה י"ד). חבלי עינים מין (בראשית ט"ז י"ב) אדמימות משרדן, כליון עינים מתקות שוא. העינים הם כחלונות לבית חמרי, שבעדן נשקפים רוחו וכל חושו בו. ולכן מתיחסות להן גם תכונות הנפש, ומה מוב עין, רע עין, עיניהם

חזונו (יחזקאל ו' ט'). נבה עינים רוח עינים מורת על נאווה, שח עינים (איוב כ"ב כ"ט) על עניו ושפל. השם עין הואשאל לענין מורה דרך: והיית לנו לעינים (במדבר י' ל"א), עינים הייתי לעזר (איוב כ"ט ט"ז). האדם יראה לעינים (למראה התצונו) וה' יראה ללבב (ש"א ט"ז ז'). הנותן בריוח הוא נותן בעין יפה, והמקטץ הוא צר עין (שבת ק"ח: סוטה ל"ח:). בתלמוד משתמשים לשון "עין" לפעל, להבט בעינים פקוחות. בעין שכלי, ובן אין לו עין עליו (יבמות כ"ב:). את ראש האדם המשילו הראשונים אל הגלגל, והעינים כנגד שני המאורות שהם השמש והירח (אבן צדק סי' כ"ד). בנין בעיני חיזוא בעלמא ביה איתחזי חזוא דביה הוא ימא רבא ואסחד כל עלמא בכל סמרי (זהר בראשית). תרין עינין אינון תרין לוחין יקרין דאורייתא וכו' פתחי לי יונתי דא אינון תרין עפעפי וכו' (תקוני זהר ב'). ע"ע עולם ק. מן. הירוע ומפורסם לחכמי הנחות כי נירי ועצבי העינים, אם כי נמשכים ויוצאים משני העינים מכל אחד לבדה, ע"כ בכואם אל חדר הורתם בחלל המוח (מקום יניקת חוש הראות) יחדו יתלכדו והיו לאחדים, ויתהווה משני החושים חוש אחד עב אשר ימשוך הליחה מלחלוחית המוח ויריק על ידיהן כח הראות הנסבע בו, ואולם גם בחדר המוח עדיין לא כלו שרשי העצבים שמה, אבל ילכו וינקותו ויכו שרשיו למטה דרך הצואר והקנה עד הלב, וזה יורה על אמיחת מאמרם ו'ל שורייקי דעיני באובנתא דליבא תליין (ע"ז כ"ח:). תואר העינים עם גדיהן ועצביהן נמצא בצורת אות ע כי שני הוירדין הם ציור שני העינים בעצמן הוראין ונראין, ושני הקוים הנמשכים מהוירדין מכוונים הם אל שני העורקים הנמשכים משני העינים ומתקרבין והולכין עד כי אחד באחד ינשו, והיו לאחרים בחדר המוח, והקו הנמשך אחרי התאחרן באמצע שיפוען מאמצעתן לצד שמאל, הוא כתבנית החוש הנמשך מחלל המוח אל הלב העומד בחלל החזה לצד שמאל. נמצא כי תבנית אות ע' הוא תבנית ורמות עין הרואה בכל פרמיה, כי כל אברי האדם משפע ויו אור אותיות הא"ב יינקו, וכן התכת ותכונת תמונתו תבים ותציץ (ס' דברי והושע דף ל"ו ע"א). ודע כי הלבן הבהיר עם העין אשר בעין התכלת והצהיבות יורה על העזות והרמאות והניאוף וקלות הדעת (סוד הסודות שער בהכרת הפרצוף, הוצאת דר' נאססר, לונדון 1909 צד 23), ויש בעין אחת וכו' הרצון והכעס אהבה ושנאה, והיותר רע שבעינים הוא כעין ההכלת הנזמה לעין האבן הנקרא אחלסא וכו' ומי שענין בולמות ונדולות הוא קנאי ועז פנים עצל ואינו נאמן בדבר וכו', ומי שענינו שקעות וממוצעת והם כחלות ושחרות הוא סקין ומבין אוהב נאמן וכו', ומי שמניע עיניו במהירות וחידוד ומביט במהירות הוא בעל תחבולה נבב וכוונד, ואם תהיה אדומה בעליה חזק לב וכו' (שם צד 83, 84). הרב יעב"ץ (בפי' מעמדות ליום ראשון)

תפל אסור לשום בעין בשבת (ירוש' ע"ז פ"ב א'). אמר רב האי מאן דבעי דלסתמיה לעיניה לכתול מארמאי (שיש לחוש שישתתה בסם המות), ולוי אמר האי מאן דבעי דלימות ליכתול מארמאי, ורב לא ירא שמא ימות הואיל ויכול לגורן ולהציאן (הארס) דרך הפה (נדה נ"ה:). אבוה דשמואל ולוי, תר אמר יין בתוך העין אסור על גב העין מותר, וחד אמר רוק תפל אפילו ע"ג העין אסור וכו'. שורה אדם קילורין מע"ש ונותן על גב עינו בשבת ואינו חושש וכו'. ואמר שמואל פובה מיפת צונן שחרית מכל קילורין שבעולם. אך יד הנוגעת בעין קודם נטילת ידים שחרית תקצץ כי היא סכנתא מפני הרוח הרעה השורה עליה (שבת ק"ח:). הדבש וכל מיני מתיקה מאירין מאוד עיניו של אדם. שנאמר ראו נא בי אורי עיני כי מעמתי מעט דבש הזה (ש"א י"ד, יומא פ"ג). שלשה דברים מאירין את העינים פת נקיה, בשר שמן, ויין ישן (פסחים מ"ב:). מיני פירי מאירין את העינים (סנהדרין י"ז:). ריאה מאירה את העינים (חולין ט"ט). פסיעה נסת נוטלת אתה מת"ק ממאור עינו של אדם (ברכות מ"ג:). מלת סרוסית מסמא את העינים (ביצה ל"ט). עיניהם של תרמודין (יושבי פלמירא) טרוסות (עגלות) מפני שדרין בין החולות (שבת ל"א). ולכן נשתנת בית מושב שלהן שלא יהא סרק של עיניהם ארוך כשלנו שלא יכנס בו החול (רש"י). חזיל חשבו כ"ב עינים יפות עד שאמרו כלה שענייה יפות אין נופה צריך בדיקה (תענית כ"ד:).

[בדרך המוסר] אין יצר הרע שולט אלא במה שעניו ראות (סנהדרין מ"ה). ואיוב אמר ברית כרתי לעיני ומה אתבונן על בתולה (איוב ל"א). ולכן אסור תולל ההסתכלות באשה, וענין ההסתכלות הוא בכוונה, המדקדק בהבטתו יותר מראיה שהיא בלא כוונה (ב"י א"ח סי' רכ"ט), וע"ז אמרו המסתכל בקשת עינו כהות (חגיגה ט"ו). נאמר ולא תחורו אחרי לבבכם ואחרי עינים (במדבר ט"ו ל"ט). אמר ר' לוי ליבא ועינא תרין פרסורי דמטא, וכתיב תנה בני לבך לי ועיניך דבי תנצונה (משלי כ"ג כ"ז). אמר הקב"ה אי יהבת לי לבך ועיניך אנא ידע דאת לי (ירוש' ברכות פ"א ה'). לכן המתפלל צריך שיהא עינו למטה ולבו למעלה (יבמות ק"ה:). כל הנותן עינו במה שאינו שלו מה שמבקש אין נותנין לו ומה שבירו נוסלין ממנו, שמשון הלך אחר עינו לפיכך נקר פלשתים את עינו (סוטה ט':). דרשו: פצו עליך פיהם, למה הקדים פה לעין (בסדר הא"ב). לפי שהיו אומרים בפיהם מה שלא ראו בעיניהם. לכן העמיד הקב"ה לנביא, "רימיה" בנימטריא, "עינים פה" להוכיח את ישראל על שתי אלה (סדרש איכה פ"ב). חמשה חומשי תורת הם כנגד חמשה חושים באדם, וספר דברים כנגד חוש הראות שמסיים לעיני כל ישראל (ס' חיים תחילה בפתיחתו).

כותב: "שמעתי שבארץ תוגרמה היהודים תולין ביצת בת היענה הנעמית בביהכ"נ כדי לעורר את האדם אל הכונה ולא יביט הנה והנה, כי בת היענה מהממת הביצה בדיאתה ומוציאה בדרך זה אפרוח. מכאן נראה מה חוש הראות פועל עם עצם ההבטה והסתכלות". ועי' בצינוני' תצא ע"פ יותר תהיה לך ח"ל: "בהתקלקל האור יורד גנאי לנפש, וזה טעם הרהקת האדם מן הצואה והלכלוך, ואף בראות העין ויליד רע לנפש וישתבש כינת הלב".

יתברך הכורא שבאר לנו שתי עינים
אם תזיק האחת תמצא בהשניה פי שנים
(שערי שמים לר"ע בן לוי).

י. ה. ל.

— [בתלמוד ומדרשים] עד כמה תמי בר נש תלת פרסי או ארבע או חמש פרסי (זהר וצא קנ"ה:). וקיס להו לרבנן דשיתמר מיל קא שלטא ביה עינא דרועה (בכורות י"ד:). אבל בחיות ובפרט בעופות כח הראות חזק יותר, ועין איה צופה מאכלו י"ח מיל (ויק"ר פ"ה ב'). שהיא עומדת בכבל ורואה נכלה בא"י (חולין ס"ג:). ויש מין איה שהוא מגביה עצמו עשרים והמשה מילין למעלה והוא רואה (פסיקתא דר"ב סי' כ"ט קפ"ז ע"ב). יש הפרש בין ראיית אדם לראיית בהמה, אדם רואה כמלאכי השרת, ובהמה אינה רואה. אתמהא, אלא זה מצדד (ב"ר פ"ח י"א). פירוש האדם מצדד כי שהוא מכיט לפניו יכול להסתכל לצדדיו אבל הבהמה אינה רואה לצדדיה אם אינה הופכת פניה. וזה היא סימן לפרה שלא עלה עליה עול, שענייה שוות, ואם עלה עליה עול עיניה שורות (מכ"מין לכאן ולכאן) והיא מתחלפת פוחלות ומסתכלת בעול (פסיקתא רבתי פ"ד). וענין פוזל הוא כמו שיש שעניהם מפרפרין בשעת הבטה ומתנענעין ונודדין. מי שיש לו עינים גדולות נקרא עינין, והוא עינין ואתחמי נח"ך (ירוש' נזיר פ"ז דף נ"ז ע"ג). והיה עושין לסומא עין של זהב כמו שן של זהב (ירוש' נדרים סוף פ"י ועי' בבלי ס"ז:). ערביות יוצאות רעולות (משנה שבת פ"ז). פ"י נשים ישראליות שבערב יוצאות מעוטפות ראשן ופניהם חוץ מן העינים וקרי לה בלשון ערבי רעולות (רש"י שבת ס"ה:).

[רפואות לעינים] אין דומה מי שרואה ואוכל למי שאינו רואה ואוכל, ואמר רבי זירא מאי קרא טוב מראה עינים מהלך נפש (קהלת ו', יומא ע"ד:). כדי לחזק את העינים היו כותלים אותן בכחל וסרק, ונותנין עליהם קולירין. והיו משתמשין בדם של תרנגולת הבר לכתול ברקית שכולטת בעין, ובדם דכרושתינא (עמלף) היו כותלין ליארור ששקוע בתוך העין (שבת ע"ח:). ויש שהוא רפואה שאסור לעשות בשבת ויש שאינה רפואה ומותר. רב לא עכיר עינא כהל לה, לוי עכד עינא כהל לה. רב אבהו בשם ר' יוחנן אמר עין שמרדה מרפין אותה בשבת וכו'. רב אמר המרא לבר מעינא שרי לגויי מן עינא אסור. שמואל אמר רוק

קטן ומרכז ערכים. המקום בין עין גדי ויריחו נקרא עמק יהודה (תוספתא שביעית פ"ו). (ד' עין גנים. עיר בשפלה ליחודה (יהושע ט"ז ל"ד), והוא עתה כפר קטן בודי צרר במחוז יפו. ויש עוד עין גנים בנבול שמתן ונליל בנחלת יששכר שנתנה ללרם (יהושע י"ט ב"א. ב"א ב"ט), והיו בה לפעמים מלחמות בין השמרונים והגלילים העולים לרגל לירושלם (יוסיפוס קדמוניות ס"ב פ"א. מלחמות ס"ב פ"ז ג' וקורא לה Ginea). היום גנין היא עיר קטנה בדרום עמק יזרעאל. (ה' עין דאר או דר, עיר בנחלת מנשה (יהושע י"ז י"א חלה פ"ג י"א). הידועה במעשה שאול ובעלת אוב (ש"א ב"ח). היום כפר בעמק יזרעאל מצפון לחרמון ונקראת אינדר. (ו' עין חרד עיר בנחלת יששכר (יהושע י"ט ב"א), ובעת כפר חרדא בעמק יזרעאל קרוב למסחה. (ז' עין חצור, עיר למטה נפתלי (שם י"ט ל"ז), היום ברבת חצירה חורבה קרוב להכפר דבל. (ח' עין חרור, עיר שממנו מתחיל הנחל נהר גליל חנופל אל חירון בעמק יזרעאל. וידוע במלחמת גבען (שופטים ז' א') ונקרא כעת עין גלור. (ט' עין משפט היא קרש במדבר צין (בראשית י"ד ז') ע"ע קדש. (י' עין עגלים, מקום בצפו ים חמלח מערבה (יחזקאל ט"ז י'). (יא' עין הקורא, מקום בקרבת לחי ביהודה הנקרא כן כי שם קרא שמשון לה' (שופטים ט"ז י"ט). (י"ב עין רונל, במזרח ירושלם על גבול יהודה ובנימין (יהושע ט"ז ז'). ונזכר בדברי בריחת דוד (ש"ב י"ג י"ז), והיום שמו ביר איוב. (י"ג עין רמון, עיר הלוי בנחלת שמעון (נחמיה י"א ב"ט), ובא השם הזה גם נפרד עין ורמון (יהושע ט"ז ל"ב, י"ט ז', דה"א ד' ל"ב). ויתכן שהיו שני חצאי עיר אחת. היום שמה עוס-עדרמסון מצפון לבאר שבע, ויש משערים שהוא ערמוף כפר קטן ומשבה יהודית על דרך ירושלם-יפו. (י"ד עין שמש, עיר ביהודה על גבול בנימין, מקום מעין בצפון עין רגל מזרח (יהושע י"ח י"ז), ועל המים היורדים ממנו מי עין שמש (שם ט"ז ז'), והוא בעת מעין קדוש לנצורים על דרך יריחו. (ט"ז עין התנין, בקרבת ירושלם (נחמיה ב' י"ג). (ט"ז עין תפוח, מקום בנבול מנשה בארץ בנען, והיא היתה לבני אפרים (יהושע ט"ז ח', י"ז ת'). אך הכבר אשר סביבותיה ואשר נקרא על שמה ארץ תפוח היה לבני מנשה (שם), והיום הוא כפר גדול אצל שבט נקרא יעסוף.

[מקומות עין בתלמוד] הרבה שמות המקומות במלח עין בתחלתו נמצא גם בדברי רז"ל. (י"ז עין בול (תוספתא נדה פ"ה, אהלות פ"ב), ונקראת נ"ב ענבל (חולין נ"ז:). והוא הכפר עין אבל ממזרח צור ויושבים בו יהודים אחרים. (י"ח עין בכי, שתייה שם ע"ז קבועה דבולא שתא פלחי לח (ע"ז י"א:). ואולי היא בעל בכי (ע"ע). (י"ט עינא דמיא קרוב לפומבדיתא (בי"ט פ"ו). (כ' עין טב, בימי

[מדת העין ומחלת העין בין היהודים] המראות הכוללים של העין הן שלש: תכלת, ירוק (נרוי), אסוף (ברוי). צבע עיני היהודים הוא לרוב אסוף נוסה לשחורות. הרופא פישבער בנזיראק התבונן על 1188 יהודים אשכנזים ומצא ביניהם אחוז ממאה 58.41 אמצעים, 17.51 ירוקים, 24.8 תכלת; בין 1084 נשים מצא 63.46 אמצעים, 16.89 ירוקים, 19.65 תכלת. לומברוסו התבונן על מאה יהודים ספרדים ומצא בהם שבעים אמצעים ושלישים ירוקים. פעמים רבות יש להביר את היהודי בעיניו אף כי תואר פניו לא ישונה (Leroy-Beaulieu, Israel Among the Nations, p 118) היהודים עלולים יותר למחלת סנורים, או עורת-הצבעים, שלא להכיר איזה צבעים בראוי, ולמעות למשל לחשוב צבע ירוק לאדום. לדעת יעקבס הוא מפני שדרים בערים גדולות ואינם רואים ומתענגים על צבעי הטבע בשדות וברמים. גם עלולים יותר להיות קצרי ראות מפני שהם מתמידים בלמודים בחדרים אפלים. בין היהודים יש הרבה חולים במחלת העינים trachoma שהיא מחלה מתדבקת, ובפרט היא שוררת בין יהודי א"י ומצרים, ואומרים כי פירות הארצות האלה מכוסים בבצילין של המחלה הזאת, והאוחזים אותם בידיהם לפעמים מעבירין אותן על עיניהם מבלי משים, לכן צריבין האוחזים הפירות ליטול את ידיהם, ויש נוהגין כן אחר אכילת הפירות. ע"ע דמעות; חושים; מום; עור.

ביבליוגרפיה: אברהם משה דובער הכהן, ס' מוב עין ח"ב, ירושלם 1905; ראזענצווייג, דאס אויגע אין ביבעל אונד תלמוד, ברלין 1892.

א.

עין: שם מורכב לערים שונות הנזכרות בכה"ק. עיקר הוראת עין הוא מעין ומקור מים ולרוב בנו אצל העין עיר אשר קראו בשם לואי. (א' עין סתם היא עיר במקצוע מזרחית צפונית בארץ פלשתיים, וירד הנבול משפם הרבלה מקדם לעין (במדבר ל"ד י"א). יש"ר בבאורו עה"ת יאמר אלו היה עין שם מקום לא היה ראוי לכא בה"א הידיעה. אלא הוא מקור נהר אחד. אמנם הסברה היא להיפך, כי נאמר פה עין בה"א הידיעה כדי להורות שהוא שם מקום ולהבדילו משם עצם כללי באמור בערך עי. עין הוא לצפון ים בנרת ואחר משני מקורי חירון. (ב' עינים, ותשב בפתח עינים (בראשית ל"ח י"ד), א"ר אלכסנדר מלמד שהלכה וישבה בפתח אברהם אבינו שכל עינים מצפות לראותו, ר' הנן אומר מקום ששמו עינים כדכתיב תפות והעינים (יהושע ט"ז ל"ד, סומה י'). והיא עיר על הדרך מעיר עדולם אל עיר חמנה. (ג' עין גדי, עיר במדבר יהודה (יהושע ט"ז ס"ב), ולפנים נקראה חצצון תמר (דח"ב ב' ב'). כי היו גדלים שם תמרים למכירה. מעין גדי עד רמתה לקטו אפרסמן (שבת כ"ז). בעת החורבן הרסוה הסרוקין. והיום נאות מדבר

התלמוד הלכו שם לקדש החדש (ר"ה כ"ג. ירוש' ברבות פ"ד), והיום נקראת ענבא והוא בפר מדרום רמלה. וע"ע טבעון. כ"א) עין יערים (תוספתא שביעית פ"ד. ב"ב) עין בושאי או עין כושית. עיר בשמרון. א"ר יהודה מעשה שהיינו בעין כושי והיינו אובלים לוף (ערשים) במצאי החג של שביעית (תוספתא שביעית פ"ד. ע"ז ל"א). כ"ג) עין בחל. במשנת בלי תמקדש שהעתיק בעל עמק המלך (בהקדמתו משנה י') ואלו הן משקלי הכסף הגנוזים בעין בחל וכו'. וכתב ע"ז בעל תבואות הארץ. עד היום בדרך מסבירא לצפת. לצפנית מערבית ים כנרת, מעין גרול ונקרא עין כחל. כ"ד) עין סובר. משם היו מביאים שתי הלחם (משנה מנחות פ"ו). ובאונגלין נקראת Sychar, וכעת עסבר הוא כפר בצפונות מזרחית שבם לרגלי הר עיבל עם מעין גרול. ושם חלקת חשדה אשר קנה יעקב במאה קשימה ונתנה ליוסף. ב"ה) עין עיטם, ואצלו עיטם אשר בנה רחבעם (דה"ב א'). עין עיטם נבזה סקרקע עזרה כ"ג אמות (יוסא ל"א). אמרו סבור למבנייה ביהמ"ק בעין עיטם דמידלי מפי אך כתיב וכן בתפיו שבן (זכחים נ"ד). לרעת רש"י (שם) הוא מעין מי נפתח (יהושע ט"ז ט'). כעת הוא כפר ארטס עם פרדסים רבים מדרום בית לחם. ב"ז) עיני שח (תוספתא שביעית פ"ד. כ"ז) עין תאנה או עין תינא, מעשה באחד מגרולי צפורי שבאתה לו מילה ועלו אנשי עין תאנה לכבדו (קהלת דבא פ"ג). ושם ישב ר' שמעון בן חלפתא (ירוש' תענית פ"ד ב'). והוא עתה עין אחינה מעין אצל ים כנרת בתפו הצפוני. ב"ח) עין תרע או תרעא (ירוש' דמאי פ"ב). אולי היא כב אתום מקום שהירדן יוצא מים כנרת בדרומו.

התלמוד הלכו שם לקדש החדש (ר"ה כ"ג. ירוש' ברבות פ"ד), והיום נקראת ענבא והוא בפר מדרום רמלה. וע"ע טבעון. כ"א) עין יערים (תוספתא שביעית פ"ד. ב"ב) עין בושאי או עין כושית. עיר בשמרון. א"ר יהודה מעשה שהיינו בעין כושי והיינו אובלים לוף (ערשים) במצאי החג של שביעית (תוספתא שביעית פ"ד. ע"ז ל"א). כ"ג) עין בחל. במשנת בלי תמקדש שהעתיק בעל עמק המלך (בהקדמתו משנה י') ואלו הן משקלי הכסף הגנוזים בעין בחל וכו'. וכתב ע"ז בעל תבואות הארץ. עד היום בדרך מסבירא לצפת. לצפנית מערבית ים כנרת, מעין גרול ונקרא עין כחל. כ"ד) עין סובר. משם היו מביאים שתי הלחם (משנה מנחות פ"ו). ובאונגלין נקראת Sychar, וכעת עסבר הוא כפר בצפונות מזרחית שבם לרגלי הר עיבל עם מעין גרול. ושם חלקת חשדה אשר קנה יעקב במאה קשימה ונתנה ליוסף. ב"ה) עין עיטם, ואצלו עיטם אשר בנה רחבעם (דה"ב א'). עין עיטם נבזה סקרקע עזרה כ"ג אמות (יוסא ל"א). אמרו סבור למבנייה ביהמ"ק בעין עיטם דמידלי מפי אך כתיב וכן בתפיו שבן (זכחים נ"ד). לרעת רש"י (שם) הוא מעין מי נפתח (יהושע ט"ז ט'). כעת הוא כפר ארטס עם פרדסים רבים מדרום בית לחם. ב"ז) עיני שח (תוספתא שביעית פ"ד. כ"ז) עין תאנה או עין תינא, מעשה באחד מגרולי צפורי שבאתה לו מילה ועלו אנשי עין תאנה לכבדו (קהלת דבא פ"ג). ושם ישב ר' שמעון בן חלפתא (ירוש' תענית פ"ד ב'). והוא עתה עין אחינה מעין אצל ים כנרת בתפו הצפוני. ב"ח) עין תרע או תרעא (ירוש' דמאי פ"ב). אולי היא כב אתום מקום שהירדן יוצא מים כנרת בדרומו.

ביבליוגרפיה: ערוך השלם ע' עין; שבע חכמות 188; א' ספיה. הארץ ע' עין והלאה. ירושלם 1911. ב. מ.

עין הרע: עין של איש רע, ואין הרע תואר לעין כי אז היה צ"ל עין הרעה. בי עין ל"ג. ענינו במקרא כמו רע עין, איש בילי אשר עינו רעה בשל אתרים, ונושא קנאה ושנאה לזולתו, כמו בשאול שהיה "עיון" את דוד (ש"א י"ח ט'). והביט עליו בעין רעה. גם במשנה לא נזכר עין הרע במובן ההמוני, רק על צרות עין ובילות. ואמרו איזה דרך ישרה ר"א אומר עין טובה וכו'. איזה דרך רעה ר"א עין רעה וכו' ר' יהושע אומר עין הרע ויצר הרע ושנאת חנם מציאין את האדם מן העולם (אבות פ"ב ט'—י"ב). פ"י שהאדם שעינו רעה מת בלא עתו. עשרה דברים נאמרו בנדרע (אומן מק"ז דס) וכו' עינו צרה ועינו רעה (קדושין פ"ב). וגם בברייתא לא מצינו תבונה של עה"ר כמו ששגור בפי ההסון. בתוספתא (בבזרים סוף) נאמר: תגרי סימטא (נירסא אחרת שמיטה) וקוצצי אילנות מוכים ומגרלי בהמה דקה אינם רואין סימן ברבה לעולם. ובנמרא הוסיפו גם הנותנין עיניהן בחלק יפה

בחסכתלות". הסופר פליניאוס הרומי שתי בזמן החרבן, כתב בספרו Hist. Naturalis בתורת ער ראה כי באפריקא יש אנשים אשר בעוף עינם יכולים להביא שואה ומשואה על גוי ואדם יחד. עצים רעננים יכולו. שית השדה יסמול ויבש, וגם את האדם ימיתו במכט עיניהם. כן הוא מעיר על שבט אחד הנקרא Ireboulus שישב אז בבולגריא וכנען תחת עול רומי, שיש ביניהם אנשים רבים אשר בתהם עיניהם בשונאיהם נעשו גל של עצמות. העתון הרומי, "אילוסטריאואנסקי מיר" גליוני 2, 3 שנת 1881 כותב העובדא כי "הממשלה מסרה לחכמי האקאדמיא בפטרבורג את אחד האסירים שנידן למות, לעשות בו בחינות ונסיונות עד כמה גדול כחן של מבטי העינים, והפרופיסורים הרעיבו את האסיר שלשה ימים רצופים, ואח"כ הניחו לנגד עיניו ככר לחם באופן שלא יכול לגעת בו. האסיר בראותו את הלחם שלח חיצו עיניו בו במבט חזק מאד עד שאתזוהו בולמוס, והבוחנים מצאו את"כ כי הככר מלא רעל וארס חזק, ויובחו לדעת כי חיצו מו"רעב יש בהם ממש, אם כי לא נראם בעינינו, כמו שיש ממש בכת האלקטרי והמננטי אף כי גם אותם לא נראה בחוש, בכ"ז אין מי שיסתפק במציאותם. ושהם מסככים פעולות שונות גדולות ונוראות בתנועותיהם".

י. פ.

עין תחת עין: בדין המכה את תבירו ועושה בו מום או חבורה, נאמר בתורה: ואם אסון יהיה ונתחת נפש תחת נפש, עין תחת עין, שן תחת שן, יד תחת יד וגו' חבורה תחת חבורה (שמות כ"א כ"ג-כ"ד). ואיש כי יתן מום בעמיתו כאשר עשה כן יעשה לו, שבר תחת שבר עין תחת עין וגו' (ויקרא כ"ד י"ט-כ). לפי קבלת חז"ל שן ועין וכל מומין נתנו לתשלומי כופר ורק נפש תחת נפש היא ממש, כי התורה הזהירה, "ולא תקחו כופר לנפש רוצח אשר הוא רשע למות", "ולא ירץ לא יכופר לדם אשר שפך בך כי אם בדם שפכו" (במדבר ל"ה, ל"א וחללה). אבל בכל מיני הכאות וחבלות נתנו לתשלומי ממון (מכילתא פ' משפטים, ב"ק פ"ח א'). ואמרו במשנה כי תחובל בתבירו חייב עליו בחמשה דברים בנזק בצער ברפוי בשבת ובכוש (ע"ע חב"ל; נזק). ושאלו בנמרא אסאי? עין תחת עין אמר רחמנא, אימא עין ממש?—לא ס"ד! רתניא יכול סימא את עינו מסמא את עינו, קמץ את ידו מקמץ את ידו, שיכר את רגלו משכר את רגלו, חיל מכה אדם ומכה בהמה ישלמנה, מה מכה בהמה לתשלומין אף מכה אדם לתשלומין וכו'. רוצח אי אתה לוקח כופר אבל אתה לוקח כופר לראשי אברים שאין חוזרין וכו'. תניא רבי דוסתאי בן יהודה אומר עין תחת עין ממון, אתה אומר ממון או אינו אלא עין ממש? אמר ר' שהיתה עינו של זה גדולה ועינו של זה קטנה האיד אני קורא ביה עין תחת עין! וכו'. תניא אידך רשב"י אומר עין תחת עין וכו' הרי שחת

באמת בזמן האמורים כבר נתפשטה אמונת עה"ר בין חמקן, כמו האמונה בזנות ובשרים, והחלו למצוא סגולות נגד עה"ר, ובימי הבינים וגם בזמננו בהרבה מקומות ובפרט בארצות הקדם עושים לתשים על שומים נגד עה"ר, ואשה זקנה מנהקת ומפהקת בלחישת, יורקת רוק שלש פעמים, ומכבות נחלים רוחשות במים רותחים ושופכים אותם בארבע פנות החדר עם השבעות, גם נושאין קסיעות מיוחדות לעה"ר. ע"ע זונות; לח"ש.

א.

— [עין הרע בין העמים] כמעט כל העמים, בקרמונים כתרשים, בכלם נמצא האמונה שיש בכח עין האדם להזיק לאדם אחר במבטו בלבד. העמים הקרמונים כמו האשורים בבליים היו לוחשים וצו השבעות נגד העין הרע בסכנתה הנרולה להביא כל מיני מחלה ונגע ופגע. מארץ הקדם באה האמונה הזאת אל היונים והרומיים שקראו לה Oculus fascinus, והאיטלקים Mal oecchio או Mal vagio. נגד סכנת עין הרע נהגו כבר הרומיים לשאת על צוארם מין קסיע שהיה תרותה עליה צורת ברית המעור (Maénling 38), ומהם נתפשט בין הנוצרים בארצות נגב אירופא באיטליא ובספרד המנהג להרחיק סכנת עה"ר ע"י מה שתחבו את האנדרל בין האצבע האמצעי בכף קפוצה (Dantè, Inferno xxvi), ונהוג זה ממש בעמנו בארץ הקדם ובארצות הסלאונים, מה מה שקורין תאנה (פיינע) שהיתה להקרמונים סמל פריה ורביה. ומצאו אסמכתא לזה מאגנת חז"ל: האי מאן דנכנס למתא ורחיל מעינא בישא לינקוט זקפא דירא דימינא בידא דשמאלא ולימא וכו' (ברכות נ"ה). וכתב ר"מ בן ישראל: שהוא סוד גדול נגד הרוח רעה, כי הצורות האלה הנעשים בגדלי היד ותוך הנחירים הם דמיון הנירא בלע"ז פיג"ה אשר תולים בצוארי הילדים וכו' (נשמת חיים מאמר נ' פכ"ו) וזהו שהיה פלימו רגיל לומר נירא בעיניה דשטנא (קדרשין י"ג). ובספר חסידים (סי' רל"ו) נאמר אם יראה לאדם שר יכפוף גדלו בתוך אצבעו שהיא הנירא ממש וכו'.

ש. רן

— [הארס שבין הרע] עיני האדם אוצרות בתוכן כחות נעלמות כמו מננטים והיפנוטיסם, וחכמי הפיזיולוגיא כבר שקלו וטרו במ"ע שונים ובאו לירי מסקנא כי במבטי העין יש כח חזק ממיר ונעלם. וכמה פעמים מסופר בתלמוד מעשה שהיה, "נתן עיניו בו ונעשה גל של עצמות". ענין של עין הרע הסבלה בכל מקום שהיא מסתכלת (תנחומא בלק מ"ו ע"א). אמרו חכמי המבע שיוצא מן העין הסתכלות והוא ממש כארס של נחש, ובא לתוך אותו הדבר ומכלה אותו (ציוני פ' בלק). בספר שער השמים מובאים רברי הארז"ל: "אע"פ שהסתכלות העין אינו מורגש לבריות, מ"מ היא דבר שיש בו ממש, והוא פועל הרבה

רשאי ליקח כופר (קדמוניות ס"ד פ"ה ל"ה) לא היתה זאת דעת הצדוקים. וכן יפרש פילון עין תחת עין ממש ומשתדל להוכיח צדקת דין זה, וכי רע הרבר כי שופטים רבים לוקחים כופר בער מוסים (ed. Man. 829 u. 829). השמרונים מפרשים נ"כ עין תחת עין ממש (הפירוש הערבי של השמרונים איברהים בן יעקב עה"ת, הוצאת קלומעל צד x), וכן הקראים (עי' הראב"ע לשמות כ"א כ"ד, ורעועל בהמאסף Jewish Quarterly Review 1911, 210). דעת ווייס (ד"ר ח"א 111) וניינר (קבוצת מאמרים 162) ועוד סופרים אחרים, כי ההלכה הקדומה פירשה עין תחת עין ממש אין לה על מה לסמוך. אמנם בביאור וקצותה את כפה (רברים כ"ה י"ב) שדרשו חז"ל נ"כ סמון, דמי כפה (ספרי שם). יש דעה אחרת וקצותה את כפה ממש כדן כל דורף שמצילין אותו באחד מאיבריו (מדרש תנאים לרברים, הוצאת האפמאן צד 168). גם פילון (שם צד 328) וכל הקראים מפרשים כפה ממש. ע"ע פרושים.

ביבליוגרפיה: מאור עינים צד 117; לעווי, בקרת התלמוד 145; הלוי דורות הראשונים ח"א 428; ב' ריטמער, פילא אוגד די הלכה 18; ה' ווייל, די יודישען שטראפגעד זעמצע ביי פלאוויוס יאזעפוס.

ב. ר.

עיסים: ע' עבריה אבו עיסא

עיסרים: ע' עהרים

עִיר (עָרִים): עִיר שם עיר הוא מקום נצור בעינים פקוחות (עיר מלשון ער). לקדמונים היה עיניו כקום מחסה מפחד דעה לעוברי הארמה ולרועים ועדריהם, כחצרים ונדרות צאן. וזה ענין האמור בקן ויהי בונה עיר (בראשית ד' י"ז), וזו הוראת עיר נצורה (ישעיה א' ח') ר"ל נצורה מרועי ערר, וכמו בנצורים ילינו (שם ס"ה ד'). אח"כ נתפתח השם עיר למקום מחסה עם המון בתי מושב למשפחות האדם בחיי החברה. עיר מושב (תהלים ק"ז ד'). באיזה מקומות התחזקו אנשי העיר ספני האויב ויבנו חומה סביב העיר, והמקומות חומה היא עיר חומה (ויקרא כ"ה כ"ח). עיר בצורה (ישעיה כ"ז י'), עיר סבצר (מ"ב ג' י"ט). עיר דלתים ובריה (ש"א כ"ג ד'). העיר שישב בה המלך ושרי המדינה נקרא עיר המלוכה (ש"ב י"ב כ"ו), ערי הממלכה (יהושע י' ב'), ולרוב היתה עיר הומיה (ישעיה כ"ב ב'). העיר רבתי עם (איכה א'). מקום מושב גדולי ישראל היא עיר ואם בישראל (ש"ב כ' י"ט). ירושלם נקראת עיר הקדש עיר האלהים (ע"ע ירושלם). וערים הקטנות הם ערי השדה (ש"א כ"ז ח').

[כד] קריה במקרא היא עיר גדולה, וירושלם היתה קריה נאמנה. קריה עליזה קריה נשגבת, קריה בצורה (ישעיה א', כ"ב, כ"ה, כ"ו) קרית מלך רב (תהלים מ"ח ג'). והיא מלשון קרתא בארמית. בתלמוד החלו להשתמש במלות יונית, מטרופולין (Metropolis)

סומא וסימא קימע וקימע חניר והינר האיך אני מקיים בזה עין תחת עין! וכו'. תנא דבי חזקיה עין תחת עין נפש תחת נפש, ולא נפש ועין תחת עין, ואי ס"ד מטי זימנין דמשכחת לה עין ונפש תחת עין, דבהדי דעורר ליה נפקא ליה נשמתיה וכו'. ורב אשי למר מתחת אשר ענה (ב"ק פ"ג: פ"ד). הרמב"ם הביא עוד לחזק את כל הדרשות, "מחבורה תחת חבורה" שנאמר בפירוש ואיש כי יכה באבן או באגרוף רק שבתו יתן ורפא ירפא, ואי אפשר לומר חבורה תחת חבורה ממש. ומוסיף לאמר: "אע"פ שרברים אלו נראין מתורה שבכתב וכלם מפורשים מפי משה רבינו מהר סיני, כלן הלכה למשה, וכוה ראו אבותינו בבית דינו של משה ושל יהושע ושמואל הרמתי ובכל ב"ד עד עתה". ופלא כי הוא בהקדמתו לזרעים אומר שעין תחת עין לא הוה הלכה למשה מסיני, לכן גרסו ברפוס מהר"ם מפרדובה הלכה, "למשה" במקום הלכה "למשה". וז"ל הרמב"ם במורה (מאמר ג' פט"א): "ומי שמחסר אבר יתוסר אבר. כאשר יתן מום באדם כן ינתן בו, ולא תמירר רעיוןך בהיותנו עונשין הנה בסמון, כי הכונה הנה לתת סבת הפסוקים ולא סבת דברי התלמוד, ועם כל זה יש לי במה שאמרו בו התלמוד דעת ישמע פנים בפנים". היינו להשוות דברי התלמוד עם הפסוקים בר בבד, וזהו הוראת פנים בפנים (ולא הבין כן סבאר השם טוב שם). ודעת הרמב"ם בכוונת התורה כי עין תחת עין ממש, אולם יען כי אי אפשר לנו לקיימו דיוכל היות עין ונפש תחת עין, לכן אמרה תורה ליקח כופר לראשי אברים, ודבר קחת הכופר למדו חז"ל מדרשות שונות מן המקראות. ואל יפלא איך צותה התורה דבר שאי אפשר לקיימו. כי בן מצינו גם בבן סורר ועיר הנדחת ונגעו בתים, דברים שלא היו ולא עתירין להיות ונכתבו רק בשביל דרוש וקבל שכן (סנהדרין ע"א). וכן בזה בכה ה' יבול העונש להתקיים וצריך להיות עין תחת עין ממש, אבל מפני שאנחנו אין באפשרותנו לצמצם את העונש ולהנבילו בדיוק לכן אנו משלמין סמון.

מ. ש. ז.

— [דעת הצדוקים השמרונים והקראים] חכמים רבים מאמתים השמועה הנמצאת בהפירוש למגילת תענית פ"ד כי הביתוסים נחלקו על הקבלה ואמרו עין תחת עין ממש, ועוד שהיו ביתוסים אומרים עין תחת עין שן תחת שן: הפיל אדם שנו של חברו יפיל את שנו, סימא את עינו של חברו יסמא את עינו, שיהיו שוין כאחד (פראנקעל, דער געריכטליכע בעוויז צד 50; נרעץ געשיכטע ח"ג 97, 652; הערצפעלר, געשיכטע ח"ג 364, 387). אך כנראה הצדק עם רפאפורט (דברי שלום ואמת 14) כי אין יסוד לדברים אלה. כי בוראי היה התלמוד מזכיר חלוק גדול כזה בין הפרושים והצדוקים. וגם יוסיפוס אשר יקבל תמיד דעת הפרושים לא היה מפרש עין תחת עין ממש ורק אם רוצה הנחבל

קטן (ע"ע).

[צרכי העיר] כל עיר שאין בה עשרת רבירים הללו אין ת"ח רשאי לדור בתוכה: א') ב"ד מבין ועונשין, ב') קופה של צדקה נגבת בשנים ומתחלקת בשלשה, ג') בית הכנסת, ד') בית המרחץ, ה') בית הכסא, ו') רופא למול תינוקות, ז') אוסן להקיז רם, ח') לכלר וסופר סת"ם, ט') מבח, י') מלטר תינוקות. משום ר"ע אמרו אף מיני פירא מפני שמני פירא מאירין את העינים (סנהדרין י"ז:). ועיר הראויה לסנהדרין גדולה צריך להיות בת מאה ועשרים אנשים תראוים להיות מהם שלש שורות של סנהדרין קטנה של כ"ג וממונים ושששים עליהם (שם). א"ר הונא כל עיר שיש בה מעלות וסודרות אדם ובהמה שבת מתים בחצי ימיהן או מזקינן בחצי ימיהן (שם נ"ו) מפני טורח העליה והירידה. שבעה דברים צוה ר"ע את רבי יהושע בנו: בני! אל תשב בגובהה של עיר ותשנה (שבתי ארם עוברים ושבים שם ויבטלו אותו מלימודו). ואל תדור בעיר שראשיהם ת"ח (דמורד בגירסא ולא מריד במילי דעבורי). וא"ל רב לרב אסי לא תדור במתא דלא צניף בה סוסיא ולא נבח בה כלבא (רהוי נטירוחא מפני ננבים). ואל תדור בעיר דריש מתא אסיא (פסחים ק"ג:). ג"כ מפני הטעם שהרופא טרור בעסקיו ולא יפנה לצרכי העבור. אמר רב לעולם יחזור אדם וישב בעיר שישבתה קרובה, שמתוך שישבתה קרובה עונותיה מועטין. שנאמר הנה נא העיר הזאת קרובה לנוס שמה והיא מצער (שבת י'): ר"ל מצער בעונות. עיר שגנותיה גבוהים מביהכ"ג. וכן עיר שאין בה תינוקות של בית רבן לסוף היא חרבה (שבת ק"א. ק"ט:). חז"ל היו מעוררין על "המונת של עיר" הקולות של התושבים הרבים אשר בעיר שהיו מפריעין את המנוחה. ואמרו אלמלא קול המונה של העיר נשמע קול לנלל חמה, קול המונה של העיר היא אחת משלש קולות שהולכין מסוף העולם ועד סופו (יומא ב'). איוו היא עיר (גדולה) כל שיש בה עשרה במלנים, פחות מכאן הרי זה כפר (סגילה פ"א ג'). איוו עיר חדשה עד חמשים שנה (ש"ע ח"ט סי' קנ"ה י"ג הג"ה). הרבה ערים ישנות נשתנו שמותיהן. כמו בלע היא צועד (בראשית י"ד ב). לח היא בית אל (שם כ"ח י"ט). קרית ארבע היא חברון (שם כ"ג ב). קרית כפר היא דביר (יהושע ט"ז ט"ו). יבוס היא ירושלים (שופטים י"ט כ'). וערים רבות יש להן שמות נרדפים, ועד"ו יתפרשו כמה פסוקים בתנ"ך. וכן נשתנו שמות הערים בא"י בימי הרומיים ואח"כ, כמו שבס היא Neapolis (עיר חדשה). וירושלם היתה מכונה Aelia בימי אדריינוס קיסר, ובערבית היא אלקורש (הקדושה), וברומית.

[מגרש העיר] מקום רחוק ופנוי סביב לעיר שגורשים שם הבחמות למרעה וכולל גם חבל סביבות עיר לשרות ולננות ודומיהם. בני ישראל נצטוו לתת ללוים מ"ח

הוא עיר ואם במדינה (מיטר=אם, פוליס=עיר). על עקרון תעקור אמרו זו בת אדם שהיתה מטרפולין של מלכים (מגילה ו'). עיר מואב (בסרבר כ"ו ל"ו) מטרפולין שלהם (תנחומא בלק סי' י'). כך (Xδραξ) או כרכא בלשון סורסי הוא עיר המוקפת חומה. ערים גדולות ובצורות (יהושע י"ד י"ב) תרנומו קיריון רברבן וכריכן. אך בדברי חז"ל כך היא עיר גדולה אפילו בלי חומה. הנכנס לכרך (ברכות נ"ד). וערים גדולות בצורות בחומה הן כרכין המוקפין חומה, לענין מקרא מגילה שקורין ב"מ בארר כמו בשושן (מגילה פ"א א'). כרכי הים שנזכר בתלמוד כמה פעמים היינו ערים גדולות בחוף ים התיכון השייכין לאספיא הקטנה או צפון אפריקא. בכרך שכיחי כל מילי אבל ישיבת כרכים קשה, שנאמר ויברכו העם לכל האנשים המתנדבים לשבת בירושלם (נחמיה י"א. כתובות ק"ו). ירושלם ורומא נחשבו לכרכים היותר גדולים, מי שלא ראה ירושלם בתפארתה לא ראה כך נחמר ביכיו (סוכה נ"א:). רומי נבנתה מחרבנה של ירושלם, ואר"י אמר שמואל בשעה שנשא שלמה את בת פרעה ירד גבריא"ל ונעץ קנה בים ועלה בו שירמון ועליו נבנה כך גדול של רומי וכי' תנא אותו היום שהכנים ירבעם שני ענלי זהב נבנה צריף אחד וזהו איטליאה של יון (שבת נ"ו:). ור"ל שהתחתנות שלמה עם פרעה היתה הסבה הראשונה לחרבן ירושלם שעלה עליה שישק מלך מצרים בתחלה. ועון ירבעם נרם לפירוד האחדות בין בני ישראל ועי"ז נברה עליהם יד היונים אשר המטרפולין שלהם היתה איטליא של יון היא העיר קושטא ע"ע איטליא. על עיר רומא אמרו בדרך נזומא, שס"ה שווקין (bazaars) בכרך גדול וכל אחד ואחד היו בו שס"ה בירניות וכל בירנית ובירנית היו בו שס"ה מעלות וכל מעלה היו בו כדי לזון את כל העולם כולו (פסחים ק"ח:). ומנין שס"ה הוא כמנין ימי השנה. כך גדול היא רומא וכן עיר סתם, ואמרו על אוצרות ביהמ"ק ועדיין מונה בעיר (שם ק"ט:). דרש רבא מאי דכתיב לכה דורי נצא השדה גלינה בכפרים (שח"ש ז'). אמרה כנסת ישראל לפני הקב"ה, רבש"ע! אל תדינני כיושבי כרכים שיש בהן גול ועדיות ושבעות שוא ושבעות שקר, נצא השדה, בא ואראך ת"ח שעומקין בתורה מתוך הדחק וכו' (עירובין כ"א:). א"ר יוחנן שלשה מכריו עליהן הקב"ה בכל יום, על רווק הדר בכרך ואינו חומא (פסחים ק"ג:). הדר אצל עיר גדולה נקרא קרתן. קרתני שקבל שדה מירושלמי (רמאי פ"ו ד'). מעשה בקרתנית אחת (שח"ש רבה פ' אל תראני), ונבנה מהשם קרתא. בן כך הוא הפך בן כפר (חגיגה י"ג:). בנות כרכים ובנות כפרים (נה מ"ח:). בן עיר נקרא ג"כ עירוני=עירני, משל לעירוני (ויק"ר פ"ד). עירונית (שבת פ'). ביצה ל"ב). עיר של זהב, היא תכשיט בדמות עיר ובפרט ירושלם (עדות פ"ב ז'). עיר קטנה זה הגוף ואנשים בה מעט אילו האיברים (נדרים ל"ב:). ע"ד עולם

ואפקוח באשפה (שבת קכ"א: ביצה ל"ז. ושם תגירסא עכברתא). גם יש עכברא דמור השוכן בהרים (ירוש' שבת פ"ג א'). עכברא אונכא וסוסקא וחורא (תרגום יונתן לויקרא י"א כ"ט). פתם הוא בפי חז"ל לאו עכברא גנב אלא חורא גנב (ערכין ל"ז). לדמיון הכילי הוא עכברא דשכיב אדינרי (סנהדרין כ"ט:). כלומר בעכבר זה שגורר דינרין וכל מה שמוציא ומכנים בהורין ושובב עליה, כך זה עוצין ואינו נותן מנכסיו כלום לעניים. ביהודית אשכנזיה קורין לעזר שובב, "אכברא" והוא שבוש מלשון עכברא דרשעא. בלשון חז"ל נקראים עכברים גם עורקי החי המצומדים בין עצמותיו להניע אבריו בהסתחתם והתקצצתם (מוסקעלן). חלי העכברים או העורקים והאבעבועות כפי הטבעת נקראו במקרא מחורים שנים המחור ענינו כמו עכבר. ובוה מבואר מה שעשו הפלשתים להרפא ממחלת המחורים בחמשת ערי ממלכתם חמשת עכברי זחב לכפר בתרומתם הזאת את פני ה' (ש"א ו').

ביבליוגרפיה: שטיינבערג, משפט האורים בערכו; לעווזאהן, ואלאגיע דעם תלמוד, ס' 189, 140. ב. מ.

עכברא (עכברייא): שם מקום בנליל העליון אשר היה בנוי על סלעים, לא הרחק ממירון וכמו שעה לדרומו של צפת (עי' כפחור ופרח הוצאת לונץ צד 283). נזכר שתי פעמים אצל יוסיפוס בשם Ἀχαβάρ (מלחמות ס"ב פ"ב ו' וחיי יוסיפוס פל"ז). ועוד פעמים אחדים בתלמודים ובמדרשים. כמו בבבלי בענין קבורת ר' אלעזר כ"ד שמעון, לא שבקו בני עכברא (כ"ט פ"ד:). אולם בקה"ד ובפסיקתא הנוסחא פה בני נוש חלביא וגם אלו המקומות היו קרובים זה לזה. בעכברא היה בית מדרשו של ר' ינאי (ירושלמי עירובין פ"ח דף כ"ה. ועי' בבלי ע"ז ל"ז). וכן יסופר בירוש' (תרומות פ"א ח' דף מ"ז:). כי "הורי רבי יוסי בי רבי בון בעכברא עד לאלף", ר"ל הורה בעיר עכברא כי ציר דנים טמאים שירוכר שם ממנו בטל רק אחד באלף וא"כ היה שם מקום משכנו. אמנם מפני שנמצאה גם הנוסחא, "הורי בהרין עכברא" לכן כבר פירשו הנאונים (הג' ח' י"ן נסך ורה"ג הובא במכרע ס' ל"ז) כי הורה ר' יוסי שעכבר אשר נפל למשקה ביטולו רק באלף. אבל הפירוש הנכון נמצא אצל הראב"ה ואחרים (עי' ראמנער, אהבת ציון וירושלם, תרומות צד 78). על ר' יהושע בן תנחיה יסופר בקה"ד (פ' עשיתי לי גנות) כי הראה לקיסר אדריאנוס ג' רברים משוכחים בא"י פסיונין מן ציידן, "ומ"ד מן עכברין". ואולי גם פה הכונה אל עכברא שלנו (אבל בכ"י אחר הנוסחא מן סבבין). עוד נמצא בירושלמי (תרומות סוף פ"א דף מ"ח: שבת פ"ב דף ד' דע"ד) את רבי חנינא בר עכברי בקישור עם רבי חייא דצפורייא. ואולי היה גם הוא מעיר עכברא.

ביבליוגרפיה: ערוך השלם ע' עכברא; ש"ר בתמנור

ערים לשבת ומגרש לערים מסביב. שמה המגרש היה מקיר העיר וחוצה אלף אמה סביב מכל צד והעיר תהיה בתוך (במרבד ל"ה א'—ח'). ר' מאיר אומר נותנין קרקע לעיר שנאמר מקיר העיר וחוצה (עירובין נ"ז). האלף אמה היה המגרש לנוי ולבהמתם ולרכובים, ועוד אלף אמה מגרש לשדות ורכסים בס"ה אלפים אמה מכל רוח (סוטה כ"ז:). ואלפים אמה אלה היו ג"כ תחום שבת (עירובין נ"א). ונשכר גם הזיוות, כי רואין אותה בטבלא מרובעת וממלאין הקרנות, ונמצא התחום בקרן אלפים ואלכסונו שהם אלפים וח"ת אמה, כי כל אמתא ברבע אמתא ותרי חומשי באלכסונו. ותרי חומשי דאלפים היו ח"ת. ושרה מגרש עריהם (של הלרים) לא ימכר כי אחוזת עולם היא להם (ויקרא כ"ה ל"ד). ר"ל שלא ישנו ממגרש לעיר או מעיר למגרש. אילמא לא ימכר כלל, והא מדכתיב (פסוק ל"ב) נאולת עולם תהיה ללוים מכלל רמזבני, אלא מאי לא ימכר לא ישנה (ערכין ל"ג:). הבתים שכונים מחוץ לעיר הם בעיר חרשה ונקרא פרוור (suburbs) או פרבר (ובתים נ"ה:). ככל וכל פרוורא (כתובות נ"ד). הקונה שדה בסורא בקונה בפרוורי ירושלם (נימין ח':). אין מוסיפין על העיר (ירושלם) אלא בב"ד של ע"א (סוטה מ"ה). ע"ע כפר.

א.

עיר הנרחת: ע' מסית ומדיח

עירוב: ע' ערוב

עכבר: שרץ המתפשט בצפרניו ומאכל בשיניו. ונחשב עם השקץ (ישעיה ס"ז י"ז). עכבר הוא אחר משמונה שרצים שבתורה שטמאים (ויקרא י"א כ"ט). עכבר כל ששמו עכבר להביא עכבר שחציו בשר וחציו אדמה שאינו פרה ורבה אלא מארץ, ואפילו עכבר שבים רג שדומה לעכבר (חולין קכ"ז. רש"י). האוכל ממה שהעכבר אוכל משבח תלמודו (הריות י"ג). שאלו תלמידיו את ר"א מפני מה הכל מושלים בעכברים? מפני שסורן דע (עכברא דרשעא). מאי היא? רבא אמר אפילו גלימי גיצי (נושכין בנדים ומשחיתים אותם מבלי הנאה לעצמם). ר"פ אמר אפילו שופתא (מרא של עץ) גיצי (שם). עכבר נכנס וכבר בפיו (פסחים י"ז). עכבר מנקר באבטיחים (חולין ט'). ר' ישמעאל אומר מגדלים כלבים כופרין וחולין וקופין וחולדות סנאים מפני שעשויים לנקר את הכית מן העכברים (ב"ק פ. רש"י). צרין אה האישות (חיה שאין לה עינים) ואת העכברים משדה הלכן ומשדה האילן כדרכו בחוה"ט (מ"ק ו'). ההוא עכברא דנפל לחכיתא דשיכרא אסריה רב לההוא שיכרא וכו' דהא מימאס מאיס וברילי אינשי מיניה, והוא עכברא רמתא, אבל עכברא דרבא אינו מאיס כ"כ (ע"ז ס"ח:). ודוקא בדבר לח אבל ביבש אין חוששין, דההוא עכבר דאישתכח באיפרסקי (כשמים) דרב אשי ואמר להו נקיסו כצוציתא (בזבחה)

י"ח גליון 12, ומסמך בהפצתו של לונגן ח"א צד 150;
Neubauer, Géo. du Talmud, p. 226.
ש. א. פ.

עכברא: עיר בבבל במרחק עשר פרסאות מבגדאד, ואולי היא העיר עכברא שנוכרה ביחד עם אונא (קדושין ע"א: ולפי גירסת הערוך ע' אונא ובנוסחאותינו בגדא ואונא). עכ"פ היה בה קהלה חשובה בתקופת הנאונים כמו שנחזה מתשובה אחת לרב האי (זכרון לראשונים ח"ב 141). גם היו בה במאה התשיעית שני מיסדי כתות שהתרחקו מקהל ישראל ובנו במה לעצמם, ואחת כהן נודעו עקבותיה עוד כפי הנראה במאה הי"ב, והם:

ישמעאל העכברי: מיסד כת העכברים (אלעכבריה). הוא חי בימי הכליפה אלמעתצם באכלה (מלך בשנות 832–842), ומסופר עליו כי היה בעל נאון ונאהו וכי בעת שהרגיש כי קרוב יום מותו צוה לכניסעתו לבתוב על קברו, "רכב ישראל ופרשיו". הוא השפיל את כבוד ענו וקרא לו סכל וחמור. ומה נראה כי לא היה קראי (וכמו שחושבים נאטלאבער והרכבי). מדעותיו הזרות היא כי מן ההכרח לקרוא תמיד המקרא רק ע"פ הכתיב, גם הוא מוסיף מדעתו דברים שלא נכתבו בתורה ואומר כי כן היה כתוב מתחלה ונשממו אח"כ. למשל כי בבראשית ד' ח' היה כתוב מתחלה אחרי ויאמר קין אל הבל אחיו עוד, "קום נצא השרה". גם הוא מתקן איזה טלים, כמו שם מ"ו מ"ו היה כתוב בתחלה, "כל נפש בניו ובנותיו שנים ושלשים" ומעך הכותב לכתוב שלשים ושלש, כי במקום ובני ישראל אכלו את המן ארבעים שנה (שמות ט"ז ל"ה) צריך להיות, "ואכלו" כי כאשר נכתבו דברים אלו בני ישראל לא אכלו עדיין את המן מ' שנה, כי במקום וכל העם רואים את הקולות (שם כ' ט"ז) צריך להיות, "שומעים" כי הלא הקול ישמע ולא יראה. והנה ברבר רוגמא א' וד' יאמר הקרקסאני (ואחריו הרסי באשכול הכופר א"ב צ"ז אות פ') כי כזה ימצא גם אצל השמרונים ולכן אולי לקח אותם מהם. אבל עד כמה שנדע לא היו שמרונים בבבל בזמנו של ישמעאל (אבל עי' בה"ג סוף ד' קדושין: כותי שקידש חוששין לקדושתו היה מעשה ואצרכיה גימא מר רב יהודאי ומר רב שמואל), ועוד כי השנויים בתורת השמרונים הם מעט באופן אחר. אולם בכ"ז אפשר כי קרא ישמעאל בתורתם, והקישור הזה אשר בינו ובין השמרונים כנראה גם ג"כ כי ייחס הדסי גם את שאר דעותיו של ישמעאל להשמרונים (שם אות ד' ח"ג). דעותיו אלו הן: כמו כל מיסדי כתות בישראל בזמן הנאונים התנגד גם הוא לסדר העבור הנהוג ואמר כי ראש חדש יתחיל בעת המולד היינו בעת הפרד הירח מהשמש ומעת הזאת תתחייב תפלת ר"ח והקרבת המינער לו ואפילו היה זה שעה אחת לפני בא השמש. בשביתת שבת הקל הרבה (בננוד להקראים) אבל לעומת זה נמצאנו חולק בעקבות

קדמוני חכמיהם (ענו ובנימין ודניאל) במה שנוגע לאסור אכילת בשר בנולח, וראיתו היא מהכתוב ודם זבחך ישפך על מזבח ה' אלהיך והבשר תאכל (דברים י"ב כ"ז), ואמר כי א"כ הותרה אכילת בשר רק אם ישפך דם הזבחים על המזבח ועכשיו שבמלו מזבח וקרבתות נאסרה אכילת בשר. ממחברים ערביים יביאנו רק מקריזי המאוחר ואומר על בני הכת הזאת בדרך כלל כי נפרדו מכלל ישראל ברבר הנוגעים לשבת ולבאור התורה.

משוי העכברי או הבעלביקי: חי זמן קט אחרי ישמעאל, ומשני בניו אלה נראה כי היה מקור מחצבתו בבעלביק בסוריא. הוא יסד את כת "המשוים" או "הבעלביקים". הדבר היותר בולט אשר בו נפרד משוי גם מהרבנים גם מהקראים הוא כי התיר חלבים באמרו כי הכתוב אסר רק את החלב של הקרבנות. ברבר חג השבועות היה אוכר כי צריך להיות ביום הראשון (וא"כ פתר ממחרת השבת כמו השמרונים והבייתוסים והקראים). אך לא ידע באיזה יום ראשון ולכן צוה לחגו אותו ביחד עם כלל האומה (הרבנים?). חג הפסח צריך שיהיה תמיד ביום החמישי כדי שיחול יו"כ שנקרא בשם שבת שבתון ר"ל שבת כפולה ביום השבת, וא"כ אפשר כי השב משוי את שנותיו לשנות חמה. היינו נ"ב שבועות שלמים או שס"ד יום, כי רק בדרך זה אפשר שיהיה פסח תמיד ביום ה' ועם זה יו"כ ביום השבת, בענין קביעת החדשים היה מסופק ואמר לבני הכת שלו, "אחרי שכל המטבעות כולן מזויפות (ר"ל כי איש לא ידע איך מן הראוי להיות). לכן החזיקו באותה אשר בידכם". כלומר נאו בזה בעקבות הרבנים. הקרבת הקרבנות היתה לפי דעתו אסורה בשבת ומה שכתוב עולת שבת ביטבתו פתרונו לשבת, ר"ל כי היו מקריבים את הקרבנות המיוחדות לשבת טרם שיגיע יום השבת. ועוד צוה כי בזמן התפלה יפנה המתפלל פניו תמיד לפאת מערב אף אותם השוכנים למערבה של אי (כמו אנשי מצרים). ואולי סבר כמו רבי אבהו: שכינה במערב (ב"ב כ"ה.).

[הגבלת יום השבת] יותר נפלאים מזה הם שני דברים שנמצאם מובאים בשמו אצל הקראי טוביה בן משה בספרו כ"י אוצר נחמד. האחד הוא כי אף בזמן חג הפסח היה מותר להקריב קרבן תודה אע"פ שיש בה לחם חמץ, והביא ראיתו מ"כ הנשיאים שהקריבו את קרבנותיהם מיום ח' ניסן ואילך, וממה שנמצא אצל חזקיה (דה"ב כ"ט י"ז) וביום שישה עשר לחדש הראשון וגו'. ועוד אמר כי תחילת היום הוא הבקר ואחריתו אחרית הלילה, ונסמך בזה על כתובים שונים כמו: ויהי ערב ויהי בקר יום אחד (בראשית א' ה'), וא"כ היה היום הראשון רק כאשר בא הבקר של יום שני. שבת קדש לה' מחר (שמות ט"ז כ"ג) וא"כ מתחיל יום הקדש רק מהבקר, ובמקום אחר

אמרנא (Winkler, No 11. ועוד). ונמצאות מסבעות בפניקיא אשר עליהן חרות "עך". סתריב כבש את עכו ויתן אותה למזכעלו מצידון. ואח"כ כבש אותה סוטר תלמי הראשון ונקראת על שמו "פטולימאס". העיר הזאת היתה גדולה ומפארה כימי קדם והיתה למרכז המלחמות כימי החשמונאים, הגויים מכל הערים מסביב מעכו ומצוד ומצודון קמו עליהם להשמדם (א' חשמונאים ה' י"ד). דימיטריוס כתב מכתב מעכו ליונתן המכבי שלא לצוד על המצודה אשר בירושלם ולשוב אליו לעכו ויבוא אליו בכסף זהב ומתנות וימצא חן בעיניו וימנה אותו לכהן גדול (שם י"א ב'—ל'). מריפון נסע בחיל גדול מעכו להתנפל על ארץ יהודה נגד שמעון המכבי (שם י"ג י"א). והמית את יונתן בעכו (שם י"ב מ"ח). דימיטריוס ברצוחו לכרות ברית שלום עם יונתן הבטיח לתת את עכו ומגרשיה מתנה להיכל בירושלם (שם י" מ"ב). ואלכסנדרוס שלח מלאכים לתלמי מלך מצרים לפגוש אוחו כעיר עכו ולהתחתן עם קליאופטרא בתו ויבואו לעכו ויקח אותה ויעשו משתה גדול בעכו כיד המלכים (שם י" ס"ג). המלך אנטיוכוס אאופטר כרת ברית עם יהודה המכבי וישמחו לפקיד ולנשיא בעכו ועד נכולי ארץ בני גריני, אך יושבי עכו שהיו שונאי ישראל לא ישרה בעיניהם הפקידה הזאת וילגנו אל המלך ורצונם היה להפרה (ב' חשמונאים י"ד ל"א). אלכסנדרוס ינאי התאמץ ללכוד את עכו ולא יכול לה (יוסיפוס, קדמוניות ס"ג פ"ב כ'). תלמי העשירי ואמו קליאופטרא השלישית היו מעוררים זה על זו כדבר אחוזת עכו, ולאחרונה נתנה קליאופטרא את עכו שלוחים עם בתה סיליני למלך סוריא. מינראניס נפל על עכו כחילו וישללו שללה בשנת 70 קדם מה"י. הקיסר קלאודיוס נתן לעכו זכויות של קולוניא תחת ממשלת רומי (פליניאוס ה' י"ז). הערביים לכדו את עכו בשנת 668. במלחמות הנוראות אשר נלחמו נוסעי הצלב עם הישמעאלים על דבר ממשלת א"י, באה העיר הזאת פעמים רבות במצור, ואז חדלו כל כחמדיה אשר היו לה מימי קדם. בשנת 1291 ישבו בה הפרשים הנוצרים. בשנת 1799 ערכו עליה הצרפתים מלחמה, אך התונגרים והאנגלים עמדו כנגדם ויצילו את העיר. בשנת 1832 לכדה אבריהם פחה, ובשנת 1840 באה עוד הפעם בירי התונגרים.

[בתלמוד] עכו היתה על גבול צפונית-מערבית של א"י ונחשבת כא"י ומקיר העיר וחוצה כדרך העולה לצידון נחשב כחול. מעכו לצפון ועכו כצפון (חול) ור"מ אומר עכו כא"י לנימין (נימין ב'). כפר סימאי מובלעת בתהום א"י וקרובה לציפורי יותר מעכו (שם ו'). בתלוקת הארץ בגורל היה זבולן עולה ותחום עכו עולה עמו (ב"ב קכ"ב). ומזה משמע כי נחשבת כא"י. אמר רב ספרא כי הווי מופטרי רבנן מהררי בעכו הווי מופטרי משום דאסור לצאת מארץ לחול

נזר כתחלה כבש הבקר ואח"כ כבש בין הערכים (במדבר כ"ח ד') וכרומה. ולפי' גם יום השבת מתחיל לא מערב יום ו' רק מבקרו של יום ז'. ובבר נודע כי כזה יספר ר' בנימין מסודילא (הוצאת אשער דף כ"ה) כי בכפרים יש עוד מינים שמחללים ליל שבת ושומרים ליל ראשון מוצאי שבת וישראל מנדים אותם בכל מקום (וגם הקראים מסכימים להרבנים בזה). על הענין הזה חכר הראב"ע את אגרת השבת שלו, וכבר הטיב לראות ש"ר (בהערותיו למסעות הנ"ל ה"ב 56) כי יש חכור וקשור בין ב' דברים אלה. והנה אחרי כי מצא הראב"ע כזה בספרים פירוש התורה לכן סברו רבים (גרעץ, ראזין, באכער ועוד) כי הכונה פה אל פירוש הרשב"ם לבראשית א' ד', אבל נגד זה עומדים דברי הרשב"ם לכתוב י"ד, ועוד כי מדברי הראב"ע יוצא שבוין לאנשים אשר עשו כפירושים אלו הלכה למעשה והם כלי ספק אנשי כיפרום שהיו נידון זה קרובים או שרירים מבני הבת של משיח. ובאמת לא לבר יאמר הקרקסאני (אשר חבר את ספרו בשנת 937) כי היו עוד מהחולקים אחרי משיח בזמנו בעכברא, וכי נקראו בשם משיחיים, ולא לבר יאמר מביה הנ"ל (מהצית השניה למאה ה"א) כי, "עד היום הזה הטאנתו נמצאים בתוך ישראל", אבל זה יוצא גם מדברי הדס ומדברי בעל חלוקת הקראים והרבנים (ע"י לקוטי קדמוניות 100). ושני מחברים אלו היו עיד בזמן הראב"ע ואחריו.

[תכונת משיח] ע"ד הכונתו של משיח יאמר קרקסאני כי היה חלוש המות ודומה לפי מה שמספרים עליו לאיש בלי שכל, ומוביה אומר עליו כי הוא הקיל עול התורה והחיר מאכלות הגוים ועריות ומוטאה וחלול מועדי ה' ושבחוחיו. אף יאמר עליו כי, "עבר שלש אלהות לעת זקנתו" היינו שהתנצר אבל הלא אז יצא מכלל ישראל לגמרי ולכן הם בלי ספק דברי נחמה.

ביבליוגרפיא: כתאב אלאנואר לקרקסאני, שער א' הוצאת הרכבי צד 268, 284, 315; אשכל הכפר להרמב"ם צ"ו אות ע—ס, קצ"ח אות כ'—ס; בקרת לתולדות הקראים לגאטלאבער צד 159; לקורות חכמות בישראל מאת הרמב"ם צד 15; יאסמ, געשיכטן דעם יודענמוס ח"ב 350; פירסט, געשיכטע דעם קארעערטומס ח"א 85; גרעץ, געשיכטע ח"ה 512, 225; Poznanski, R. E. J. xxxiv, 161, l. 18; J. E. vi. 648, viii. 504.

ש. א. פ.

עכו: עיר בחלקת שבט אשר (שופטים א' ל"א) אך לא הוריש אותה, והיתה אחת מערי החוף אשר לפניקיא. תכונתה היא טובה ונעימה, כי מצפון וממערב יסובב אותה השרון המפואר לרוב חסרתו, למערכה הוא הים התיכון, ומנגב לה לשון ים ההולך ומתפשט עד שרשי הר הכרמל. בימי בית שני הוסב שמה לשם Ptolemais וכעת הקרא ב"י העמים בשם Acre, ומספר חושביה בעשרת אלפים וביניהם יהודים מעטים. עכו נזכרת בשם "אכא" בכתובות הציונים (הירוגליפים) כאלף וחמש מאות שנים קודם המספר הנחוג, ובלוחות אל

עבן : אשר מעל בחרם בימי יהושע בעת שנלכדה העיר יריחו. ויקח מהשלל אדרת שנער ומאתים שקלים ולשון זהב מחמשים שקלים. ויהושע החרים את השלל לה' מפני שנלכדה ביום השבת בדרך נס. המעל הזה בחרם ה' היה חמא ועון על כל ישראל ונענשו בעת שעלו למלחמה על העיר עי כי נהרגו מהם בשלשים וששה איש. וינוסו מפני האויב. וה' הודיע את יהושע כי לא יוכלו בני ישראל לקום לפני אויביהם כי היו לחרם, לא אוסיף להיות עמכם אם לא תשמידו את החרם מקרבכם. ויפיל יהושע גורלות על השבטים ועל משפחותיהם וילכד עבן. ויאמר אליו יהושע, בני שים כבוד לה' אלהי ישראל ותן לו תודה" ויתורה עבן על חמאו. ויקח יהושע את השלל שמעל בו עבן, ואת בניו ובנותיו ואת שורו ואת חמורו ואת צאנו ואת אהלו ואת כל אשר לו וכל ישראל עמו ויעלו אותם עמק עבון ויאמר יהושע מה עברתנו יעבדך ה' ביום הזה. וירגמו אותו כל ישראל אבן וישרפו אותם באש ויסקלו אותם באבנים. ויקימו עליו גל אבנים גדול" (יהושע ז). עבן היה בן ברמי בן זבדי בן זרח למטה יהודה (פסוק א' ו"ח) ובקיצור עבן בן זרח (פסוק ב"ד). ובמקום אחר נאמר ובני זרח זמרי ואיתן וחימן וכלכל ודרע כלם חמשת. ובני ברמי עבד עוכר ישראל אשר מעל בחרם (דה"א ב' ו'—ז').

[בתלמוד ומדרשים] בתיב זמרי ובתיב עבן. רב ושמואל, חד אמר עבן שמו ולמה נקרא שמו זמרי שעשה מעשה זמרי, וחד אמר זמרי שמו ולמה נקרא שמו עבן שעבד עונותיהן של ישראל (סנהדרין מ"ד:). ומפני שהתורה על חטאו יש לו חלק לעוה"ב, שנאמר כלם חמשה, וכי אין אנו יודעים שכולם ה' אלא מלמד שאף עבן היה עמהם לעוה"ב (שם ויק"ר פ"ט). החרם שנוה יהושע על, שלל יריחו עשה מרתתו והסכים הקב"ה על ידו (ירוש' שבת פ"א. במדבר רבה פ"ד). לפי דעת ר' נחמיה בשלשים וששה איש שנהרגו אצל עי זה יאיר בן מנשה ששקול בנגד רובה של סנהדרין (סנהדרין מ"ד:). עבן הודה כי בשבת גנב והציאה מיריחו והמטין בתוך אהלו ונסקל על חלול שבת ונשרף על שמעל בחרם (במדבר רבה פ"ג ו'). נאמר כל יחוסו עבן בן ברמי בן זבדי למטה יהודה, שננאי הוא לו ולאביו ולמשפחתו ולשכמו (שם"ר פ"ח). בנשרא שאלו עבן מ"ט איננוש על הנסתרות. הלא אמרו שלא נענשו ישראל על הנסתרות קודם שעברו את הירדן? מניחם דהו ידעי ביה אשתו ובניו (סנהדרין מ"ד). ואפשר שזו המעם שנענשו עמו גם בני ביתו. א"ל ריש גלותא לרב הונא וכו' אם הוא חמא בניו ובנותיו מה חמא? א"ל ולמעמיד אם הוא חמא כל ישראל מה חמא דכתיב וכל ישראל עמו, אלא לררוהו ה"נ לדרותן (שם). ר"ל שלא נהרגו בניו ובנותיו כמו שלא נהרגו כל ישראל עמו, אלא לדרותן בלבד שיראו את קלקולו ויזהרו בעצמן ולא יוסיפו למעול בחרם (רש"י). עבן ראה

(גיטין ע"ז:). מזרח קסרין ומערב קסרין קברות, ומזרח עבו היה ספק ומהרהו חכמים (אהלות פ"ח מ'). ואמרו אין סגדלין בהמה דקה בא"י אבל מגדלין במדבר שבהודה ובמדבר שבספר עבו (כ"ק ע"ט:). כי זהו חו"ל או מפני שהוא מדבר ואין חוששין לנזק. היורדן מעבו ליפו לא נחשבו בין יוררי הים שאין ביניהם אלא מהלך יום אחד (גרוס ל'. רש"י). ים הנדול יצא (עבר גבולו) אחר ברור אנוש ואחד ברור הפלנה וכו'. בראשונה יצא עד כיפי ברכריאה ובשניה יצא עד עבו ועד יפו (שקלים פ"ב ב'). עיר [נדולה] המציאה חמש מאות ואקף רגלי בגון כפר עבו ויצאו הימנה תשעה מתים בשלישה ימים זה אחר זה הרי זה דבר (תענית כ"א:). מזה נראה כי השם "כפר" עבו הוא שם לואי לעבו ואינו כפר, כי אם היו בה אלף ות"ס תושבים נחשבת לעיר גדולה. בזמן הבית וגם בזמן התלמוד היתה עבו למלך הראשי לבוא דרך שם לא"י. ומסופר הנס שנעשה לנקנור שהביא דלתות ביהמ"ק מאלכסנדריא של מצרים דרך נמל עבו (יומא ל"ח:). בעבו התפרנסו איזה יהודים מציד דגים בים הגדול. ואמר ר' יוסי צירי עבו החמירו על עצמן שלא יהו צודין כל עיקר בחוה"מ (מ"ק י"ג:). עבו היתה מקום ישוב גדול לגוים, ונחשבת בין חמשה בתי עכו"ם הקבועין, נדבכה שבעבו או נחכרא שבעבו (ע"ז א"א:). ארכא דטורייסי (ספינה מעונה עם דגים קטנים) דאחי לנמילא דעבו אוהיב רבי אבא דמן עבו נמוריה בהרח שלא יערבו בהם הגוים שמן ממא. אמר ליה רבא עד האירנא מאן נמרה (שם ל"ד:).

[התלמודים בעבו] בעבו ישבו דכים מחבטי התלמוד: ר"ג היה רוחץ בעבו במרחץ שהיה שם אליל אפודיטי והיה לו ויכוח עם פרוקלוס בן פלוספוס (שם מ"ד:). מעשה בר"ג שהיה רוכב על החמור והיה מהלך מעבו לכזיב והיה ר' אילעי מהלך אחריו מצא גלוסקין בדרך (עירובין ס"ד:). מעשה ברשב"ג ור' יהודה ור' יוסי שהיו מסובין בעבו (פסחים ק'). והעיר שמעון בן גודא לפני בנו של ר"ג על ר"ג ששתה ממנו וכלים של עבדים ביין של ישראל) בעבו ולא הורו לו (שם ל"ב:). ר' תנחום בריה דרבי חייא איש כפר עבו (מ"ק מ"ז:). תלמידו ר' ע' שהיו חולכים לכזיב פגעו בהם לסמים אמרו להן לאן אתם חולכים אמר להן לעבו כיון שהגיעו לכזיב פירשו, והרחיבו הדרך כרי שלא יסירו להרגם (ע"ז כ"ה:). א"ר שמעון איש כפר עבו פעם אחת הלכתי לגליל וכו' (סנהדרין ע"א:). ר' אבא בכואו לא"י היה מנשק כיפי דעבו (כתובות ק"ב:). ר' אבא דמן עבו היה ענו ביותר ונפיש ליה בעלי חובות (סוטה מ'). רבי שמעון בן יהודה איש כפר עבו (שם ל"ז:). ר' יהודה בן נמרא איש כפר עבו (שם מ"ג:). ע"ע גליל.

א.

עבוב התפלה: ע' סירוב

עב"ם: ע' גוי

ענם וחיו מודים כי חפצו לקחת נקם מתנצרים. חמשה יהודים נחפצו בימי השוק בשפייער וגם הם „הורד“ על השתתפותם במעשה הרצח הזה. מוכן כי ההוראה הזאת היתה בשקר, ואפילו אם היו מודים עשו זאת כדי לפטור מן היסורין של העינים האכזריים. אך להחמין העם היה די בזה להתנפל על היהודים ולשלול את רכושם ולעשות בהם הרג רב, ויצאה הגזירה לגרש את היהודים משטראסבורג, וכיום 14 פברואר 1349 נשרפו היהודים הנשארים על המוקד בכת קבוצתיהם מלבד אחדים אשר המירו את דתם נצולו מלהבת האש. גם בעיר לאנדוי אשר שם היו יהודים רבים לא יכלו לעמוד נגד ההמון. ביום 5 יוני בשנה ההיא כרתו ראשי העיר שטראסבורג ברית עם ראשי האמונה שם ועם הנסיד מוויטענבורג, שלא לעשות תקירה ודרישה בדבר הפרעות וההריגות, ואיזה חדשים אחיב סלח קרל הרביעי לאנשי הרצח אשר בשפייער. בשנת 1369 הורשו היהודים לשוב לשטראסבורג ומאז הוטב מעט מצב היהודים. בשנת 1384 מנה ראש העיר את היהודי נומלעבען לרופא העיר ושכרו היה שלש מאות בתרים (ערך 360 דולאר) לשנה. היהודים חמדו היו מוצא לבסוף לאוצר העיר, כי שלמו מס מיוחד. בכל זאת הצליחו היהודים ועשו חיל. בשנת 1387 האשימו הנצרים את אחד מבני אמונתם וסמו ליוועלין שהיה אורג בעיר בישהיים כי נתן את בנו ליהודי שטראסבורג ללש ברמו מצגת הפסח, וכאשר ענו אותו „הודה“ בדבר ונקדו את עיניו (אורקונרענבוכ ח"ו 207).

[במאה ה־15 וה־16] בשנת 1436 נתן המלך זיגיסמונד חוק שלא להשכיר ולא למכור שום בית ליהודי האנעני, וכמו כן היהודים מקאלמאר לא היו רשאים לאחז בקרקעות זולת ברשיון ראש העיר. ביום 12 דעצ' 1479 גורשו היהודים מן שלעסמארט. אך לא גורשו מן קאלמאר, כי ראשי החצר השתדלו בעדם. המלך מאקסימיליאן הראשון נתן רשות לראשי העיר מינסטער לעשות עם היהודים כחפצם אם להניחם ליטות שם או למנוע מהם הישיבה. מאזרחי העיר הוסיפו לגזור גם על הנצרים הלויים מעות מיהודים שיגורשו מן העיר. לאחרונה נתן רשות לראשי העיר קאלמאר לגרש את היהודים (22 יאנואר 1510) ויתן מתנה למזכיר שפינעל משלעסמארט את כיהיכ' ובית הקברות של היהודים. גם גורשו מהכפרים מסביב, וכאשר חפצו לבוא לאיזה מקום הוצרכו לשלם מס יומי ולשאת על בגדיהם אות קלון. עד אשר קם ר' יוסל מראד היים וישתדל לפני שרי החצר והשיג בעד היהודים מקאלמאר הזכיות הישנות. אך מספר היהודים אז בעלזאס היה מעט, רק חמשים ושתים משפחות, ואלה גורשו ע"י גורה בשנת 1574. ולא הועיל גם רצון ראש העיר ווייטענבורג להושיב שם איזה יהודים, כי גורת המלך היתה לגרשם מכל מקום.

[במאה ה־17 וה־18] במאה ה־17 נתוספו יהודים

את החרפים ואת הכסף שהיו מקריבים לפניו ואת האודת שהיתה פרוסה לפניו ולשון זהב אחד בפיו וחמד אותם בלבו והלך ולקחם וממנם כתוך אהלו, ועל מעלו אשר מעל סמו עליו ששה ושלשים צדקים (פרקי דר'א פל"ח). בלשון ארמית עבנא הוא נחש צפעוני. והוסב שמו עבר ע"ש שאמד מה עבדתנו וע"ש המאורע נקרא המקום עמק עכור, ועבר הוא לשון סבסוך ומבוכה והרום, נדלח ונרפס. עמק העכור נשאר לקללה בישראל כמו ניא בן הנם, והנביא כאשר רצה לנחם את ישראל אמר: ונחתי לה את כרמיה משם ואת עמק עכור לפתח תקוה (הושע ב' י"ז), ופירש הרד"ק בשם רס"ג הקב"ה יעשה נפלאות בעמק שנהרג בו עבן באותו הזמן ויקראו לו פתח תקוה. החוקרים החדשים משערים כי הכפר „ואדי קלת“ בדרום ירחו הוא עמק עכור (תבואות הארץ צד ק"א).

ש. י. ש.

על מנת: ע' תנאי

עלוב: ע' ענו

עלות השחר: ע' יום לילה: שחרית

עלזאס (Alsace, Elsass): מדינה השייכת עתה עם שכנתה לותרינון (Lorraine) לגרמניה כתור ארץ אחוזת הממלכה („רייכסלאנד“). תבונתה בין הנהר רהין ובין הרי וואסנעס. לדעת איזה סופרים קודמת העתים ישבו יהודים בעלזאס (בעיר קולוניא) עוד במאה הרביעית. ר' בנימין ממודילא במשך נסיעותיו (1160—1173) מצא יהודים בעיר טרויש, ווארמס, שפייער ושטראסבורג. ובשנת 1868 מצאו מצבה עתיקה משנת 1223 ברחוב היהודים בשטראסבורג (איימינג, עלמערע העברעאישע אנשירפמען אים עלזאס 1887). ע"ע שטראסבורג. כנראה התעסקו היהודים ברבית, כי בשנת 1290 התעוררו הנצרים נגד היהודים המלחים במילהויזען. ואחר בשם שלמה מן ניעענבורג הורג ע"י ההמון, והמלך רודאלף הראשון במל את שמרי החובות של היהודים נגד הנצרים. בשנת 1292 היחה עלילה דם בעיר קאלמאר. בשנת 1296 נאשם היהודי וולצמאס בגנבה ונתלה ברנליו וראשו לסמה במשך שמונה ימים. בשנת 1308 מסר המלך הנרי השביעי מגרמניה את היהודים מן רופאך וולצמאס להבישאף משטראסבורג וישם איזה מהם במאסר ואחרים נהרגו על קדוש השם. בשנת 1338 התנפלו הנצרים על היהודים ברופאך ואח"כ גרשו מעלזאס העליונה. בעת ההיא קם „ארמ' לעדער“ כראש ריקים ופוזוזים ויהרגו את היהודים בעיר ענסיסהיים, מילהויזען, רופאך, ועוד. שטראסבורג היחה אז עיר המקלט ליהודי עלזאס. בשנת 1348 נאשמו היהודים כי שמו סם הסות בכורות ועינות המין כדי להמית את הנצרים, ואיזה יהודים אשר שמו במאסר וענו אותם בעינים קשים „התודו“ על

זכויות לכל החושבים מבלי הבדל בין בעלי האמונות השונות וזולת היהודים (22 דעצ' 1789). בקשה שניה נשלחה מתייחדים להפרלמנט (ביום 28 יאנואר 1790) ויתנו זכויות ליהודי צרפת אשר רובם היו ספרדים אך לא ליהודי עלזאס. בינתיים קפצה על שונאי ישראל המדינה בצרפת ורדיפות חמורים ולא פנו כ"כ לרדיפות היהודים, עכ"פ המורדים לא חבדילו אז בין הקתולים ובין היהודים ויכלו חתום בשניהם. ולאחרונה נתנו שיווי זכויות גם ליהודי עלזאס כתנאי שישבעו שבועת אומן להקונסטיטוציא וחוקי הארץ ולא יפנו עוד אל תרבים ברברים הנונעים לריני ממונות וכל דבר אשר יתנגד לחוקי המדינה (28 ספט' 1791). העיר שטראס-בורג היתה האחרונה לתת רשות ליהודים הנרים מביבותיה לבוא העירה ולקחת חלק בשבועת האמון להממשלה ולחוקי הארץ (13 נאו' 1791).

[מספר היהודים] חפחך שפחדו שונאי ישראל „פן ירבו“ היהודים על הנוצרים אם ינתן להם שיווי זכויות. היה פחד שוא. אדרבה מעת ההיא נתמעט מספר היהודים. בשנת 1790 היה מספר החושבים בעלזאס 600,000 וביניהם מעשרים אלף עד כ"ג אלפים יהודים. או חלק אחד מי"ג, ובשנת 1871 כאשר באה עלזאס ברשות הגרמנים היה מספר היהודים שם שלשים אלף בין 1,200,000 או אחד מארבעים. רבים מיהודי עלזאס הלכו לאמריקא ונתעשרו שם. ובעלזאס נתמעט עוד מספר היהודים בערך יתר החושבים. ובשנת 1890 היו 34,615 יהודים בין 1,560,000 תושבים, אחד מן מ"ד. ע"ע צרפת; שטראסבורג.

ביבליוגרפיא: Scheid, *Histoire de Juifs d'Alsace*, Paris, 1873; J. E. I. 455. ב. מ.

עלי: כהן, גדול במקדש שילה והיה שופט ישראל אחרי שמשון, וישפוט את ישראל ארבעים שנה ומת בשנת צ"ח לימי חיי, ולפ"ז עלה על כסא משמרתו בהיותו בן נ"ח (בשנת ב"א תתל"א—תתצ"א=889—929 קמה"נ). הוא התייחס לבני איתמר בן אהרן הכהן. כי אחיטוב אחי אי כבוד בן פנחס בן עלי (ש"א י"ד ג'), ואביתר היה בן אחימלך בן אחיטוב (שם כ"ב ב') ואחיסלך היה מן בני איתמר (דה"א כ"ד ג'). עלי ברך את חנה אשת אלקנה בפרי בטן ותלד את שמואל אשר היה למשרת בחיכל ה' בימי עלי. כאשר זקן עלי ותכחינת עיניו התפרצו שני בניו הכהנים חפני ופניחס לעשוק את בני העם הבאים להשתחוות לפני ה' ולזבוח קרבנותיהם, ויאסמו אונם משמוע דברי אביהם הזקן. בסוף ימיו ערכו הפלשחים מלחמה על בני ישראל וינגף ישראל ושני בניו מתו במלחמה וארון אלהים נפל ביד פלשתים. וכאשר בא הפליים אחד מבני בנימן ויגד לעלי הדברים האלה, וכמעט הזכיר את ארון האלהים נפל עלי מעל כסאו אחורנית ותשבר מפרקתו וימת (ש"א ד'). אמנם אף כי עלי אמר לבניו „אל

רבים בעלזאס. אשר באו מעבר הימיני של נהר רהין, והסבה לזאת היתה מלחמת שלשים שנים באירופא. כי אנשי החיל היו צריכים ליהודים בחור אמצעים להכין בעדם צידה ובגדים וגם למכור להם השלל אשר בזו מאויביהם. בשנת 1648 עפ"י כריתת הכרית בוועסטפאליא יצא החלק שהיה לאוסטריא בעלזאס ונכנס ברשות צרפת. ובשנת 1681 עברה שטראסבורג לאחזקה להמלך לואיס ה"ד. בשנת 1689 נשאו את מספר היהודים בעלזאס כפעם הראשונה. וימצאו 525 משפחות או בערך 2600 נפשות, ובשנת 1697 נתרבו עד 3655 נפשות, ומספרם נתרבו מאד במאה ה"ח עד כי בשנת 1785 היו 3942 משפחות שהיו בהן 19624 נפשות, ורובם היו בכפרים ורק מעטים הניחו לשבת בערים.

[מצב הקהלות בעלזאס] יסוד הקהלות על בסיס נאמן החל מעת שכבשו הצרפתים את עלזאס. מתחלה היה בית דין בכל מחוז בפני עצמו וקהלות שונות בלתי נאחדות, אולם כאשר באה עלזאס ברשות ממלכת לואיס ה"ד מנה רב הכולל לכל גלילות הארץ, והראשון היה ר' אהרן ווארמסער שהיה רב כולל לעלזאס העליונה והתחתונה, ונתמנה מטעם המלך ביום 21 מאי 1681. הרב הזה ישב בקביעות בעיר סט' לואיס די בריזאש, ואח"כ בעיר קאלמאר, וכל הרבנים בעלזאס היו כפופים לו. בשנת 1704 היה מטלא מקומו ר' שמואל הלוי, אך הרבנים לא רצו לצייט לו ובית מועצות הממשלה התיר לו לנדות אותם. כאשר קרא נפוליון לאספת הרבנים בפאריס (1806) היה הרב ר' דוד זינצהיים מעלזאס בראשם. ובשנה שלאחריה נתן נפוליון רשות ליהודים ליסד שתי קהלות בעלזאס אחת בשטראס-בורג ואחת בקאלמאר, וביה"כ נבנה בשטראסבורג בשנת 1809.

[שיווי זכויות ליהודים] גם אחרי שכבשו הצרפתים את עלזאס לא חדלו רדיפות היהודים שמה. בשנת 1784 הורשו היהודים לאחוז בעבודת האדמה, והוסר מהם המס המיוחד, אך כבר הורגלו היהודים במסחר שנעשה להם כמכע שני, ורק אחדים מהם פנו לעבודת האדמה, כמו הירצל בלאך מעיר דיבאלסחיים (1799). חוקי הקונסטיטוציא לא יכלו לפעול נגד ההמון הפרוע לעצור בעדם מלהרע ליהודים. ובאשר נפלה הבאסטיל ביד המורדים כלה ההמון את חמתו בהמלומים היהודים אשר נסומפניהם לארץ שווייץ. שלוחי עלזאס בהפרלמנט בפאריס התאמצו בכל עוז למנוע שיווי זכויות ליהודים בארצם. והציר רעוובעל מעלזאס העליונה גלה דעתו כי אם ינתן להם זכות אזרח אז יקומו כל עם הארץ להשחית את היהודים מארצם (בהאספה מיום 21 ספט' 1789). אך כחרש ימים אח"כ באו שליחי היהודים מעלזאס ומיץ עם בקשה לפני הפרלמנט להטיב מצבם ובעלי האספה הבטיחו אותם לעין כזה (14 אקט' 1789). ולאחרונה לא מלאו את בקשתם ויתנו שיווי

בני" ונו' לא הוכיחם באופן שימנעו מעשות כן, ולכן ניבא עליו איש האלהים, "ותכבדאת בניך ממני... הנה ימים באים ונדעתי את זרועך ואת זרוע בית אביך מהיות זקן בביתך" (שם ב' ל"א). ושמואל אמר עליו "אשר ידע כי מקללים להם בניו (בלשון נקיה) ולא כהה במ, לכן נשבעתי לבית עלי אם יתכפר עון בית עלי בזבח ובמנחה" (שם ג' י"ג). שלמה המלך נרש את אביתר מהיות כהן לה' למלא את דבר ה' אשר דבר על בית עלי בשלה (מ"א ב' כ"ז).

[באגדה] אמר רבה בזבח ומנחה אינו מתכפר (מבני עלי) אבל מתכפר הוא בדברי תורה, אביי אמר בזבח ובמנחה אינו מתכפר אבל מתכפר בגמילות חסדים, רבה ואביי מרבית עלי קאתו, רבה דעסק בתורה חיה ארבעין שנין, אביי דעסק בתורה ובגמילות חסדים חיה שיתין שנין, משפחה אחת היתה בירושלם שהיו מתים נבן י"ח שנה. באו והודיעו את ריב"ז אמר להם שמה שמשפחת עלי אחם שנאמר מרבית ביתך ימותו אנשים. לבו ועסקו בתורה ותחיו, הלכו ועסקו בחורה וחיו וחיו קוראין אותן משפחת יוחנן על שמו (ר"ה י"ח, יבמות ק"ה). א"ר שמואל בר נחמן א"ר יונתן מניין שאין נסמכין לבית עלי שנאמר לא יהיה זקן בביתך כל הימים מאי זקן אילימא זקן ממשי והכתיב כל מרבית ביתך ימותו אנשים אלא סמיכה (סנהדרין י"ד). באותו יום שעלתה חנה לשילה באותו יום נתמנה לשופט וכו' (נויר ה' רש"י). כשמת עלי הכהן חרבה שילה (זבחים קי"ח). ע"ע חנה; חפ ופנחס; שמואל.

מ. מ. ה.

עליה, עליית נשמה: במות הצדיקים תעלה נשמתם לרקיע השמים לשבת בגן עדן, ונשמת יחירי סגולה תעלה לפעמים ביחד עם גופם לחזות בנעם ה' בארצות החיים. ולרוב תעלה נשמתם בעורם חיים על הארץ כאשר הפול עליהם תרדמה בחזון חזיון לילה וישינו התנולות אלהים וישבו לנפם להוריעם סודות ותעלומות. חנוך התהלך את האלהים, ואיננו כי לקח אותו אלהים" (בראשית ה' כ"ד). אליהו עלה בסערה השמים על רכב אש וסוסי אש (מ"ב ב' י"א). תשעה נכנסו בחייהם בג"ע, ואלו הן: חנוך בן ירד, ואליהו, ומשיח, ואלעזר עבד אברהם, וחירם מלך צור, ועבד מלך הכוש (שהציל את ירמיה מבית המהפכת), ויעבץ (דה"א ד' י'), ובתיה בת פרעה, וסרח בת אשר, וי"א אף ריב"ל (ר"א זוטא סוף פ"א; ילקוט בראשית רמז מ"ב), משה רבינו עלה למרום בחייו לקבל התורה. ואמרו ארבעה נכנסו לפרדס (אדר"ג פכ"ה). ישמעאל בן אלישע אחד מעשרה הרוגי מלכות עלה לרקיע בשם המפורש להתודע אם נגזרה הנזרה מסדומים. ריב"ל נכנס לג"ע בחייו, ואשבח לאליהו דקאי אפתחי דג"ע א"ל אימתי אתו משיח (סנהדרין צ"ח). אבוח דשמואל כי נח נפשיה וכו' אול שמואל לחצר מות אמר בעינא

אבא וכו' אמרו ליה סליק למתיבתא דרקיע, אדהכי חזייה ללוי דיתיב אבדאי (ברכות י"ח:). בזהר מסופר הרבה מעליית הנשמה בעת השנינה, ובפרט רשבי ובנו, ואפשר שלזה כיון באמרו ראיתי בני עליה והן מועטים אם אלה הן אני ובני מהן אם מאה הן אני ובני מהן אם שנים הן אני ובני הן (סוכה מ"ה:). ר"ש הוה אויל באורחא והוה עמיה ר' אלעזר בריה וכו'. פתח ואמר נפשי אויחך בלילה אף רוחי בקרבך אשחרך (ישעיה כ"ו). וכו'. תא חזי נפשא דבר נש כד סליק לערסיה נפקת מיניה וסלקא לעילא וכו'. לא כל תר וחד חסי אפי מלכא, אלא נפשא סלקא ולא אשתער בה בהרי נופא בר חר רשימו רקסמא דחיותא (מדה קטנה של חיות בלב האדם) וכו'. וכמה דרגין ודרגין לסלקא שמתא והתערעת בהני קומרין מהירין דמסאבותא (הנפש פונעת בכחות הסומא), אי היא רכיאת (מהורה) רלא אסתאבת ביסמא סלקא לעילא, ואי לא רכיאת אסתאבת בינייהו ומתרבכת בהו ולא סלקא יתיר, ותמן מורעי לה מלין וכו', ובדין אולא כהאי גזונא כל ליליא עד ריתער בר נש ותאבת לאתרה (זהר לך פ"ג). האי נשמתא דבר נש בשעתא דסלקא מארעא לרקיע וקיימא בההוא זיהרא עלאה דאמרין קב"ה מבקר לה (סדרש הנעלם שם צ"ז). תא חזי הא אחמר דאשילו בהאי עלמא כד בינ נאים על ערסיה ונשמתין אצטריכו לאחשוממא בעלמא ונפקו מנו גופא, לאו כל נשמתא ונשמתא סלקא ושמיא למחזי ביקר סבר אפי דעתין יומין, אלא כמה דאתמשך תדיר וכפום עובדי חזי נשמתיה סלקא. אי אסתאב איהו נאים ונשמתא נפקא, וכל אינון רוחין מסאבי נקטין לה ואתרבכת בהו באינון דרגין תתאין דשמיין בעלמא ואינון מודיעין לה מלין דאינון קריבין לסית בעלמא, ולומנין דמודיעין לה מלין כדביין (כזבים) וחייבין בה והא אוקסוה. ואי זכי בינ כד איהו נאים ונשמתיה סלקא אולא ושמיא ובעקא כין אלן רוחין מסאבין וכלהו מכריזין ואמרין פנון אתר פנון לאו רא מסטרנא, ואיחי סלקא בין אינון קדישין ומודיעי לה מלה חרא דקשום, וכר נחתא כל אינון חבלין מריקין (מלאכי חבלה הנושכין) בעאן לאתקרבא בהרה למרע ההיא מלה ואינון מודיעין לה מלין אחרין, וההיא מלה דמלא נו אינון קדישין בין אינון אחרין איהו כעבורא גו תיבנא (שם ק"ל). פתח ואמר בחלום חזיון לילה בנפול תרדמה על אנשים בתנומות עלי משכב או יגלה און אנשים (איוב ל"ג) וכו' וכרין קביה אודע לה לנשמתא בההוא דרגא וכו' מלאכא אודע לנשמתא ונשמתא לבר נש וההוא חלמא איהו מלעילא (שם קפ"ג). החסידים מספרים על ר"י בעל שם טוב שהיה לו עליית נשמה ובפרט בשעת הסעודה השלישית והנשמה מדברת מתוך גרונו תורה מן השמים, וכן מספרים על צדיקים אחרים מן הרבנים שלהם. ע"ע נפש.

עליה: ע' הריאת התורה

עלילת דם: עלילה היא שקידה לרעה, להתנולל חשד של מעשה רשע, עלילות דברים (דברים כ"ב י"ד), להתעולל עלילות ברשע (תהלים קמ"א ד'), וכן בלשון חז"ל: שלשה באים בעלילה (סנהדרין ק"א:), המן בעלילה גדולה בא על ישראל (אסתר רבה פ' א' א"ע על המלך). עלילת דם היא עלילת שקר שעללו הגוים על היהודים כי הם משחמשים בדם נוצרי ללש בו מצות לחג הפסח. בתשובת יוסיפוס לאפיון נגד עלילותיו על היהודים, מונה את כל אשמותיו ואחת מהנה היא כי „אנטיוכוס מצא במקדש פנימה איש שוכב עלי מטה ולפניו שלחן מלא מטעמים ואוכל מדנים אשר בים ומעוף אשר ביבשה, והאיש הזה התפלא מאד על המאכלים האלה אשר נערכו לפניו, ומיד כאשר בא שם המלך מצא האיש תהוא און ותקוה בלבבו ויקוה כי המלך יושיט לו עזרה ולכן נפל על ברכיו ויושיט יד ימינו אל המלך ויעתר ויתחנן לו להוציאו ממאסר חפשי. המלך צוה לו לקום ולשבת, ולהניד מדוע הנהו יושב שם, ומי הביאו שם, ועל מה זה המטעמים והמאכלים אשר לפניו? אז באנחה וברמעות על לחיו ענה האיש ואמר להמלך את רוב צרתו: יוני אנכי, וכאשר עברתי דרך המדינה הזאת לשחר מרפי, נתפשתי פתאום ביד נכרים, ויביאוני אל ההיכל הזה ויסגרני פה, ואיש לא ראה אותי, אולם לחמי היה מערנים ומאכלים זרים האלה, בראשונה מאד שמחתי על מצבי, אכן פעם אחר פעם חשדתי את האנשים ההם פן יש בלבבם דבר בלעיל, ומאד נפלאתי עליהם. עד כי שאלתי את איזה מהמשרתים אשר באו אל הבית, והם הנידו לי כי למען מלאות חוק ומצוה מתורת היהודים הביאוני פה ויאכילוני המאכלים ההם, וכי אסור להם להניד את דבר המצוה, כי היהודים מדי שנה בשנה לעתים מזומנים תופשים איש יוני ויאכילוהו ויפנקו בשרו, ואחר כן יביאוהו אל העיר וימיתוהו שם ויקריבוהו כפי חוקיהם ודרכיהם ברוב המון הוגג. את מעיו יקחו מקרבו ויטעמו אותם, ועל הקרבת היוני ההוא נשבעו שבועה כי לעולם ישנאו את היונים תכלית שנאה. ואחר זה ישליכו את פגר היוני המומת אל אחת הבורות". הספור הברוי הזה, יאמר יוסיפוס הוא מלא רשעה ועזות, ובספור הזה דמו היונים לכפר עון אנטיוכוס אשר חלל את הקודש, והיתכן כי נקהלו כל ישראל להקרבת היוני ומעי איש אחד יטעמו המון אלפים אנשים, ומדע לא החזיק אנטיוכוס באיש ההוא למען הביאו בגאון ונצחון אל ארץ אבותיו? וכל איש אשר עינו דאתה בנין בית מקדשנו יודע בנפשו איך מעולם לא נתחללל קדושתו ולקדש פנימה אסור היה לכל איש לבנוס תוץ מהכהנים הגדולים בבניהם המיוחדים להם, גם כל משתה וזבח לא הוכנו בו מעולם, אלו ידע האיש הזה משפט קדושת בית מקדשנו כי עתה שם יד אל פיו מנלי הגר שמץ

דבר על אדותיו, אמנם הוא לא כן עשה רק בדה מלבו ספור חבל ורעות דוח לאמר כי איש יוני נתפש ונסתר בקדשי הקדשים ומאכליו שם היו מערנים ובשר עוף ודנים, במקום אשר גם לאצילי בני ישראל אסור היה להציג כף רגלם אם לא היו כהנים, „העלילה הזאת בלב חורש רשע יסודה, ובזרון הפיח אפיון כזבים אלה למען לקוח נפשות אלה האנשים אשר ממנאים לחקור ולדרוש אחר מקור כל דבר לדעת אם אמת הוא אם לא. ועי' עלילות שקר כאלה עדות רבות מצאו אותנו" (נגד אפיון ספר שני, יוחסין השלם 23, 24). הסופר היוני סוריאש במאה העשירית מביא עלילת דימוקריטוס כי „פעם אחת בשבע שנים (בכל שמיטה) ילכו היהודים איש נכרי ויקריבו אותו לקרבן, וישספו את בשרו לחתיכות". כנראה לקח ידעתו זאת ממה שלמד מספרי אפיון, רק שכתב את העלילה בסנןן אחר. בספר Hist. Eccles. שכתב סוקראטס יסופר איך איזה יהודים שכורים בימי הפורים הרגו בשננה נוצרי אחר ותלו אותו על העץ במקום המן. אך גם הרבר הזה הוא בספק אם באמת הרגו את הנוצרי או כי חלו רק פסל ברמות איש נוצרי לשחוק בעלמא. אמנם עלילת הדם לא נשמעה ולא נודעה כל עיקר במאות הראשונות עד חמאה הי"ב. גם שונאי ישראל הספורסטים כמו אגובארד הכישאף מליאון במאה התשיעית לא הזכיר מהעלילה הזאת (ושקר היא בפי אוגוסט ראהלינג כי העלילה היתה ידועה לו). וכן הכמר רוראלף ממאינץ אשר העיק ליחודים בשנת 1146 ויכנה אותם צוררי אמונת הנוצרים, או ברנארד קלערווא (1091—1153) לא האשימו את היהודים בזה. ובאמת נחשדו הנוצרים עי' הגוים עובדי האלילים במאות הראשונות לצמיחת הנצרות, כי הנוצרים רוצחים ילדים עכ"ם ושותים את דמם לסימן דם ישו הנשפך לכפרת העונות, ולרעת הפרופסור נלריקו שלטה העלילה הזאת בחיות הדת הנצרות בנעוריה עד כי אחת הספלות שהחזיקה במעוז הדת הנצרות וחיתה לאנודה בפני עצמה, היא עוללה את העלילה הזאת על כל שאר הנוצרים. עכ"ם הוכרחו מליצי יושר מורטיליון, אתינירוס ואוזיביוס ועוד לערוך אותות ומופתים לשום לאל את העלילה הנבערה הזאת. ועוד בימינו האשימו החינים את הנוצרים בעלילת דם. [ראשית העלילה על היהודים] בשנת 1144 נאשמו היהודים בראשונה ברצח דתי, כי הרגו את הילד הנוצרי שנתקדש אח"כ בשם סט' וייליאם מן נאדוויטש באנגליא. הילד נעלם פתאום ומומר אחד ושמו תיאר בולד מן קעמברידש העיד כי היהודים באירופא עשו קשר ביניהם להפיל גורל בכל שנה באיזה מקום יקריבו ילד נוצרי לחג הפסח, וכי בשנה החולפת הפילו הגורל בנדרבונה ועלה הגורל על נאדוויטש. ובלעדי זאת לא היה שום ראיה כי הילד נרצח, ויש הוכחה כי נתעלף וכי קרוביו קברו אותו חיים. שום יהודי לא הוכא לבית המשפט בשביל האשמה ולא נענש גם אחר מחם בעד

בשם „סט" יו (Hugh) מן לינקולן, הילד היה בן שמונה שנים ונמצא תרונ בחפירה בקרקע של היהודי יוסף. השופט יהוה מן לעקסינגטון הבטיח ליופץ להציל את נפשו אם יודה על פשעו. והוא הודה כי הילד נעלב ביד היהודים שנאספו לעיר לינקאלן למסרה הזאת. המלך הנרי השלישי לא חש להכמת השופט ויצו להמית את יוסף ונתפשו צ"א יהודים ומהם הומתו י"ח. בשנת 1267 מצא דייגים ניות נערה בת שבע שנים בנהר בעיר פפארצחיים במדינת באדען, ונחשדו היהודים במיתתה. וכאשר הובלו אל הניה בפעם הראשונה התחיל דמה לזוב מן הפצעים, ובפעם השניה נתארסה פני הנערה והרימה שתי זרועותיה. וזולת המופתים האלה העידה אחות הנערה כי אמה מכרה אותה ליהודים לעשות בה כתפצם, וכנראה הרגה אותה אחותה זו. אך על פי עדותה „והמופתים" נהרגו או הרבה יהודים (עי' מיטורבך מנירנבורג ופויזים על המאורע הזאת בספר „מארטיראלאניום" של זאלפלד צד 15, 128 והלאה). בשנת 1270 נאשמו היהודים בוויסענבורג במדינת עלזאס בעלילת הדם, כי תלו ילד נוצרי בגליו ותחכו וירדיו ונידיו והוציאו כל דמו אשר היה מספמף במשך המשה ימים אחרי מותו (!), ואח"כ השליכו את גופו לנהר לויטער. בשנת 1283 חיתה עלילת דם בעיר מנגנצא והומתו ע"י ההמון עשרה יהודים. באותה השנה הומתו בעלילה זאת כ"ו יהודים בעיר בכרך, והמאורע מתואר ע"י היינע בספרו „הרבי מבכרך". בשנת 1285 לרגלי העלילה בעיר מינכען השתובב ההמון ויצא לפרוע פרעות בישראל, ויצוהו את ביהכ"נ באש, וק"פ יהודים העלו על כמת המסבת. בשנת 1286 בעיר אבערוועזל אצל בכרך מצאו ניות הנער ווערנער בן י"א שנה שמה בנהר דהיין, והגוף היה מזהיר בקרני אור וכל הנוגע בו נתרפא ועוד מופתים כאלה, ובעבור זה נרדפו שם היהודים ובמקומות הסמוכות להעיר ההיא, במשך שנות 9—1286, עד אשר פנו היהודים אל הקיסר רודאלף הראשון, והוא גלה דעתו בפומבי כי שקר העלילה ויצו לשרוף את גוף הנער באש ולפזר את אפרו לכל רוחות השמים. בשנת 1287 חיתה העלילה בעיר בונא ונהרגו שם כ"ה יהודים למרות אזהרת האפיפיור אינוצינט הרביעי בהסכמת הקיסר רודאלף נגד תעלילה. בשנה ההיא חיתה עלילה גם בעיר טרייש ו"ג יהודים נשרפו באש ע"פ משפט כמרי הדומיניקים.

[כמאות הויד והיין] עלילות דם היו בשנת 1332 בעיר איבערלאנען אשר על הכאדענזע. ומבלי שום חקירה ודרישה נרצחו כ"ג יהודים. בשנת 1347 בעיר מיסינא איטליא. בשנת 1348 בעיר ציריך שווייץ ויהודים רבים נשרפו באש או נחרגו בחרב. בשנת 1407 לרגלי העלילה בעיר קראקא התנפלו בני האספסוף ברחוב היהודים ויעשו בהם הרג רב. בשנת 1420 הרגו בעיר ווינא כשלוש מאות יהודים. בשנת 1435 בעיר

הרציהה, אולם עדות המוסר היתה חזקה כ"כ בעיני ההמון עד שהיתה ליסוד עלילות אחרות כאלה בעיר נלאוסטער בשנת 1168, בעיר בורי סט' עדמונרם בשנת 1181, ובעיר וינמטשעסטר בשנת 1192. בכל הערים האלה לא הובאו היהודים למשפט, ורק הכמרים השתמשו בהעלילות לעשות את „הנרצחים" למרדשים. ומצאו בזה שגר כי התרבו הבאים לבתי כנסיותיהם, ולפיהם התרבו הכנסותיהם. מאנגליא עברה העלילה לאשכנז והכינה דריפות והריגות ליהודים. בשנת 1147 נמצא חלל איש נוצרי בסביבות העיר ווירצבורג ויאשימו את היהודים בעלילת דם ויהרגו מהם כ"א אנשים. בשנת 1171 חיתה עלילה בעיר בלויש בצרפת ונשרפו מ"ח יהודים וכיניהם י"ז נשים. בשנת 1179 בקרבת העיר בופארד. בשנת 1194 הומתו בעיר ערפורט חמשה אנשים עם נשיהם ובנותיהם. לרגלי העלילה נרצחו יהודים בעיר מקלנבורג בשנת 1227, בברעסלוי בשנת 1228, בעיר לאודא בשנת 1235 ושם נתפשו שמונה ת"ח ויענום ביסורים קשים ונדרגו בשרפה.

[העלילה בפולדא] בשנת 1235 נרצחו חמשה ילדים נוצרים של בעל רחים אחד אצל העיר פולדא בגרמניא, ומתהיהודים שנאשמו בזה נהרגו ל"ד אנשים ונשים ע"י נוסעי הצלב. את הנאשמים ענו ביסורים קשים עד אשר „הודו" על אשמתם כי המיתו את הילדים כדי להשתמש בדמם „לצורך רפואה" (reme-dium). הקיסר פרידריך השני עשה דרישה וחקירה בין המוסרים אם היהודים ישתמשו בדם נוצרים לתג פסחם, והם ענו. כי לפי תורת היהודים אסור להם להשתמש בדם אדם וגם בבית החדשה לא מצינו שישתמשו היהודים בדם אדם, וגם הדם בבשר בהמה כשרה אסור ליהודים ע"פ התלמוד. הקיסר הוציא משפט הנאשמים לאור, וגזר אומר שלא יאשימו עוד את היהודים באשכנז בעלילה כזאת. בכל זאת עוד נמצאו אז נוצרים מאמינים בעלילת הדם. בשנת 1241 נאשמו שנית בברעסלוי, בשנת 1243 בעיר בעלימץ ויהודים רבים נשרפו על מקום המוקד שנקרא „וואלדנ-בורג". גם בעיר קמנה קיטצינגען אשר בבייערן הומתו יהודים רבים בגלל העלילה הנתעבה הזאת. בשנת 1247 נאשמו היהודים בעיר וואלריאס בצרפת, והובאה לפני השופטים עלילת הדם. כי ביום ד' קודם חג הפסח נמצאה ניות ילדה נוצרית בת שנתים עם רקירות סכין על מצחה וריה ורגליה. ועדות נגד היהודים היתה כי ראו הילדה לפנים בהניטו של היהודים, וכאשר ענו את את הנתפשים ביסורים קשים „הודו" על עונם. ואחר מהם בשם בענדינג הודה כי היהודים שפכו את דם הילדה ויכסו אותו בעפר כי יראו פן יתגלה מעשיהם, ונדרגו כלם למיתה. בשנה תהיא (1247) התאוננו היהודים לפני האפיפיור אינוצינט הרביעי כי נאשמו ברצח דתי כי ישתמשו בדם של לב ילד נוצרי בסוד ליל פסח. בשנת 1255 נרצח ביד נעלמה הילד שקרשו

והודות להקיסר פרידריך השלישי יצאו לחרות אחרי שהיו עצורים וכלאים בבית הסהר כחמש שנים ורק כסף ענושים הוטל עליהם. בשנת 1490 היתה עלילה בעיר לא נוארדיא אצל מולידא ספרד ונתפשו כמה אנשים ונדרנו למיתח בלי כל הוכחה וראיה, ויש אומרים שלא נהרג כלל שום ילד נוצרי בכל מקום שהוא והסביבה. בעיר אבילא מקום מושבו של האינקוויזיטור מורקוויטאדא, הועלו על המוקד שבעים אנשים במשך שמונה שנים (8-1490) לרגלי עלילת חדם. בשנת 1490 היתה עלילת דם הראשונה במדינת אונגריא בעיר מירנא, ונאסרו במאסר י"ב אנשים ושתי נשים, ואחרי ענויים קשים נשרפו כלם באש, והיהודים הנשארים גורשו מהעיר. הנאשמים, "הורד" כל מה שחפצו המענים, גם כי היהודים שותים תמיד דם נוצרים לרפואה.

[במאות המידה"ה] בשנת 1510 היתה עלילת דם במדינת בראוננבורג, הנחשדים חובאו לברלן יענו אותם בענויים קשים ומתוך יסורים הורו מקצתם על חטא שלא חטאו, וליא אנשים נשרפו חיים על הכבד אשר בסבור העיר ברלן בקרבת בית המועצה, ועל המקום הזה עומד עתה אנדרטי של מארסן לוחית. בשנת 1514 בעיר מיטלעבערג במדינת עלואס כמה יהודים הושמו במאסר וביניהם השתדלן ר' יוסף יחלמאן, אך אחרי שבעה שבועות נגלתה שקדות העלילה ויצאו לחרות. בשנת 1515 בעיר בודויס, וי"ג שנים יהדות השלבו לתוך חנה, אז היתה העלילה לשכת מדינה, מכה מתהלכת מנוי אל גוי ומסמלכה למסלכה, ובזמן אחד נתפשו יהודים ע"פ העלילה הזאת בארצות רחוקות זו מזו מקצה אירופא ועד קצה, בקסטייליא, שלעזיא, אונגריא, איטליא ופולין. בשנת 1529 בעיר באזין (בעזינג) באונגריא נחשדו היהודים כי המיתו באכזריות ילד, נוצרי בן חשע שנים, ושלישים יהודים אשר הוכחו במכאובים נוראים נאלצו לענות שקר בנפשם ונשרפו. ואח"כ נמצא הילד חי בעיר וויין, כי נגב ע"י הנסיך מבאזין כדי לשום האשמה על היהודים שהיו נושיו. בשנת 1533 בעיר ראסיוואר במדינת שלעזיא כשתי מאות נפשות נתנו במאסר ושלשה מראשי היהודים נענו באכזריות עד כי הוכרחו להודות ונדרנו לשרפה, אך בחשתדלות ר' יוסף יחלמאן יצא צו כי חפים היהודים מען זה. בשנת 1541 בהדוכסית נייבורג בבייערן במסכי העיר ווייסנבורג, ובשנת 1544 בוירצבורג. בימים החם פרצה העלילה גם בעיר אטאסא בתורקיא ויהודים רבים נתפשו ונענו ונדרנו למיתח תלייה ויהודי רופא חכם ותלמודי נשרף. וכן סרה אז עלילה בעיר סוקאמ. בשנת 1555 בעיר רומא ויהודים היו שם ברע, לולא הקרדינאל אלכסנדר פרינצי אשר בחכמתו ידע להסב את חכמתו מעל היהודים ויצילם. בשנת 1598 היתה העלילה בעיר לוצק בפולין, כי שלשה יהודים נאשמו ברציחת נער נוצרי חסומת. באותה השנה גם בליכלין ונשפטו שלשה יהודים ונמסר

פאלמא עיר הראשה של עיר מאלורקא. ושלשה יהודים נמסר דינם לשרפה. בשנת 1453 היו עלילות בנפות עיר ברעסלוי ובמקומות: שמינינו, אויער, שוויידניץ. ליבענבערג. לינניץ, ראכענבאך, נתפשו שלש מאות וי"ח יהודים והובאו לברעסלוי לשפטים בב"ד של דיני נפשות אשר קאפיטראנו היה לראש, ולפני מעונו על כבד המלך הנקרא, "בליכער" העלו על המוקד מ"א יהודים. באותה השנה גם בעיר אראל ובעיר סלמונקא. בשנת 1462 בעיר רין אצל אינסברוק העלילו על היהודים כי רצחו את הנער אנדריאס אקסנער בענוים קשים וקבלו את דמו בכלים לצורך מצות מצוה. על כותל בית תפלתם בעיר רין כתבו בשנת 1575 לזכרון כי הכסף אשר לקח אבי הילד שסכרו לצורך הזה נתהפך לעלים ומהם צמחה שיטנה אשר נדלה על קבר הקדוש הזה. בשנת 1468 היתה עלילה בעיר שיפולביא (Sepulveda) בספרד וישמונה יהודים נמסר דינם להרינה. בשנת 1470 ענו יהודים אחרים בבאדען וימותו ביסורים קשים, ופעיר עדינגען הסמוכה לציריך נמסר דינם של שבעה יהודים לשרפה, וביניהם ר' גרשן לואנץ אבי השתדלן ר' יוסף יוסילמאן מרוזיהים אך הוא הצליח להמלט על נפשו (מגילת הזכרון לר' יוסף יוסילמאן). בשנת 1473 היתה רדיפה נוראה על היהודים בעיר ארלי בשביל העלילה הזאת אך הנסיך ריני היה להם למגן. בשנת 1475 בעיר מרענט במדינת מיראל באה עלילת דם של "סימון מרענט" בן שתי שנים וה' חדשים אשר הורם למעלה קדוש, והדיח רעה רבה על היהודים בכלל ועל יהודי מרענט בפרט אשר הובאו באזקים לבית האסורים ונענו באכזריות בענוים קשים ומשונים עד אשר "הורד" על אשמתם ונחרץ עליהם משפט אכזרי לחתוך את כשרם בצבת ולשרפם אח"כ באש. ובכן נהרגו יהודי מרענט עד אחד. לזכרון הסקרה הוזה העמידו תושבי עיר פראנקפורט דמיין עמוד זכרון על יד הנשר לעיני כל עובר ושב ויצייורו עליו את תמונת הילד סימון מלא מכות ופצעים, שקר העלילה ע"פ הודאת המעונים נראה מזה כי ליל חג הפסח היה אז ביום ר' 22 מארץ והנער נעלם למחרתו ביום ה' ונרצח ביום ו', ואין יכלו היהודים לערוב דמו במצות או בארבע כוסות כאשר הורו המעונים? גם הורו ואמרו כי השנה הזאת היתה "שנת היובל", ובאמת לא שמרו ישראל את היובל אחר גלות עשרת השבטים. ורק הקתוליקים חגגו אז שנת היובל שלהם. ובה מעו המעונים להכריח את המעונים להודות כי היא שנת היובל. בשנה ההיא העלילו על הרב ר' ישראל ברנא מרינגנשבורג כי שחט ילד נוצרי לשם מצוה, וכבר העלו אותו לנדרים וכפשו היה בינו ובין המות, אך ההשתדלות לפני הקיסר פרידריך השלישי ולפני לאדיסלאו האביר מלך ביהם פעלו כי יצא לחפשי. בשנת 1476 בעיר רנגסבורג נתפשו יהודים רבים וכאשר ענו אותם הורו על המעשים שלא עשו,

דינם לגורם לגורים, והילך נקדש ברבים והמונים נהרו להשתטח על אדנו. בשנת 1639 עוד הפעם כלובלין. באותה השנה בעיר לונטיץ ושני יהודים ראשי הקהלה נשפטו במיתה משונה כי נגזרו לגורים ותחבום על עמודי עץ לראות על פרשת דרכים, והגורים הנזירים העמידו את עצמות הילד המוטת בבית כנסתם, וימים רבים היו אדוקי הקתוליקים בשתסיהם לפני הילד חקרוש. בשנת 1657 בעיר רוזינא בפלך הוראדנא, העלילה נמשכה כשלוש שנים ונזרו אומר בבית המשפט לקחת שני אנשים מראשי עדת ישראל ולהמיתם וכן נעשה. סמוך לשנת 1670 היתה עלילה בעיר מיץ אשר במדינת לוהרינגן ודוכל עני הוסת עליה. בשנת 1682 בעיר ליסבון בפורטוגאל נשרפו שלשה יהודים. בשנת 1686 בעיר לבוב גליצא. קרוב לשנת 1690 בהערים לובלין, פוזנא ומיסקין (Tykoczyn). בשנת 1691 בעיר ווילנא, ולרנליה הוסתו ארבעה יהודים. בשנת 1696 עוד הפעם בעיר פוזנא. בשנת 1698 בעיר סינדומיר והובא המשפט בעיר לובלין. שנה תמימה נמשך המשפט ויהודי אחד נשפט בהתחלת ראש ולבחר את בשרו לארבעה נהלים אשר תלו בפרשת דרכים. בשנת 1710 עוד הפעם בסינדומיר. בשנת 1718 בעיר לבוב, ואשה אחת נתפשה ונגזר דינה למיתה (המליץ שנת 1894 גליון 189). בינת 1736 עוד הפעם בפוזנא, ולרנלי העלילה הובאו לבית הספר שני פרנסי הערה הררשן והשתרלן ויענום בענויים קשים. כארבע שנים נמשך המשפט עד כי הצליחו לצאת לחפשי. בשנת 1747 בעיר זאסלאב וחמשה אנשים הוסתו במיתה משונה ונוראה. סמוך לשנת 1760 בעיר זיסומיר, ושם נפוצה השמועה כי שחטו היהודים את האיש מארסין סטיר דזינסקי. באותה השנה בעיר וואיסלאוויצי בפלך לובלין, ונתפשו ראשי העדה והרבנים, ויצא דינם לכתרם לנתחים ולהקיע את ראשיהם על עמודים נבזיים בפרשת דרכים. בשנת 1790 בעיר הוראדנא ועל יהודי אחד נחרץ המשפט לנתחו לארבעה גורים שתי וערב, ואף כי המלך סטניסלאו אוגוסט סוואטאוסקי לא אבה לחתום את הפסק דין נעשה בו המשפט עפי פקדי העיר, וארבעה הנתחים נתלו בארבע פנות הוראדנא.

[במאה הי"ט] בשנת 1801 היתה עלילת הדם בעיר בוקארעשט רומניא, וההמון התנפל על היהודים ויהרגו בהם 128 נפשות. בשנת 1816 עוד הפעם בהוראדנא, אך בהשתרלות זוגל זאנענבערג באה פקודה מהרשות ביום 6 מארץ 1817 לכל יזיר איש לתלות החטא ביהודים כי הם צריכים לדם נוצרים. אמנם כעבור עשר שנים נתנה העלילה עוד הפעם ענין לענות בו והשופטים דנו בה עוד מחדש, אך גם הפעם באה הפקודה מעיר המלוכה לשום קץ להעלילה הזאת. בשנת 1818 בעיר ועליז פלך וויטעבסק, והמשפט הזה נמשך יותר מעשר שנים עדי יצאו האסירים לחפשי. בשנת 1823 בעיר וויטעבסק, והמשפט נמשך הרבה שנים. באותה השנה גם כעיר ווארשא. בשנת 1827 בפלך טעלן, ואחרי חקירות רבות בבתי המשפט המקומיים עלה הדבר לבית משפט הראשי בוילנא, ואח"כ הגיע עד הסינאט בפטרבורג, והנאשמים יצאו זכאים בדינם. בשנת 1829 בכפר בולסלאו על נהר וויכסל במחוז ריישא (Rzeszow), ארבעה יהודים נתפשו אך יצאו לחפשי. בשנת 1830 בנאניקאלי בארץ אונגריא שם נעלם נער נוצרי ויהודי זקן כבן מאה נחשד כי שחטוהו לצורך דתו, וגם נמצאו עדים שראו איך שחטוהו, ועל הזקן נחרץ משפט מות. אך שר בית המשפט לא אץ להוציא את הזקן להריגה ובין כך נמצא הנער. הזקן יצא לחפשי ועל העדים נחרץ משפט לשבת במאסר עשרים שנה. בשנת 1834 עוד הפעם בבוקארעשט. בשנת 1839 בכפר ריעוראו במחוז בוכניא, ונתפשו שלשה יהודים, אך עד מהרה הוציאו אותם לחרות. באותה השנה התפרצה במחוז מארנאו בגליצא, ויהודים אחדים הושמו בבור כלא, אך בפקודת בית משפט הנבוא יצאו לחפשי. [העלילה בדמשק] בשנת 1840 נחשדו היהודים בהריגת הכמר הנזיר תומאס ומשרתו, ונתפשו את זקני היהודים ומכבדי הקהלה וישיתו אותם בבור ויענו אוהם ביסורים קשים ומשונים עד שאתדים מהם מתו תחת יד מעניהם, ויהודי אחד הנכל חיים גורן "הודה" כי בבית הנכיר דוד הררי הובא הנזיר וששה יהודים אסרוהו ויצוו להרוג אותו, גם יהודי אחד אבולעפיא שהמיר את דתו הודה על מה שלא עשה. בין האסירים היה הרב הזקן יעקב אנטיבי והגביר יצחק די פיצוימי מי שהיה מקורם ציר אוסטריא בחלב (ארם צובה). המון העם התנפל על היהודים וישללו את רכושם ויהרסו את בתי התפלה, ויכוס באין חמלה, וקונסול הצרפתי עמד בראש כל השערוריה הזאת. האכזריות האלה נשמעו באירופא ואמריקא, ובאחרונת עלת ביד סיר משה מונטיפיורי ואדאלף כרמיה להאר אור על הדבר וצדקת היהודים נגלתה לעיני כל, והאסירים יצאו לחרות עוד בשנה ההיא. המאורע הזה שם כמרקחה את כל העולם הנאור, ובאמת מה שאירע בדמשק איננו כלום לעומת התנועה הגדולה שקמה אז בסבת המאורע, שהתעוררו גדולי האומה הישראלית למחות בנבלה זו, ולא בהשתדלות רגילה בשחר כסף או בשחר דברים כאשר היו נוהגים לעשות בימים הראשונים אלא במעשים מדינים נמרצים. עד כמה עשה מאורע דמשק בימיו רושם בכל תפוצות ישראל אנו רואים מרשימותיו של פרדינאנד לאסאל שהיה אז נער בן ט"ז שנה, שאומר כי לא יוכל לחבין איך מקבלים יהודים יסורים כאלה באהבה, ואם היה הוא שם היה מצית את העיר באש בארבע פנותיה. באותו הזמן היתה עלילה באי רודוס ושמונה יהודים נתפשו ונענו ביסורים ורצו לחמיתם, אך בהשתדלות סיר משה מונטיפיורי ונתנאל ראטשילד יצאו לחפשי. לרנלי שתי העלילות בדמשק

העלילה נשמע גם באיצנאמא וההמון עשה שפטים ביהודים. בשנה ההיא גם בעיר קסאנזען בפרוסיה. כי הקצב אדאלף בושאהאף נאשם בהריגת הנער הנודד יוהאן העגמאן לפני המש שנים ומחצה, וכי החביא את ידו לצורך מצוה. הקצב עם אשתו ובחיו הושמו במשמר. ואחר חקירה ודרישה יצאו לחפשי. אח"כ הובא הקצב לברו שנית למשפט לפני ב"ד עם שופטים מושבעים בעיר קלאו, אך למרות עזותם של האנטישמים להוכיח כי היהודים צריכים לדם וכי היהודים שחרו את השופטים והקטגורים, יצא כנונה צדקת הנאשם. בשנה ההיא קרה עלילה גם בעיר ווארטצא הסמוכה לסופיא בירת בולגריא, ותשעה יהודים נחשדו ונחננו במאסר. אך החקירה והדרישה הראו כי אין כל יסוד להאשמה. הנאשמים דרשו לחוצאים לחפשי, ובית המשפט בווארטצא מאן לשלחם, ונישו הנאשמים משפטם לפני ב"ד הנבונה בסופיא ובית המשפט העליון הוציאם לחרות. אולם בשנת 1893 הוכא שנית שלש מהנאשמים במשמר. והקטגור ערך כתב אשמה עליהם, מכתב השטנה הזה נראה מה רב כח החזית והאמונה הספלה להוליך שולל גם איש מלומד להאמין בשוא נחעה. אך אחרית הדבר היה כי הנודדת שהאשימה את היהודים בראשונה כי שכרה להביא את הנערה כדי להרנה ולסוץ את דמה, הנידה אח"כ לפני השופטים כי אנטישמיים ידועים הסיתו אותה להעיד דברים כאלה ובאמת היו ברויים מלב, ועד מהרה יצאו הנאשמים לחפשי. באותה העת קרה המאורע בקוניץ בפרוסיה המערבית, כי תלמיד הנמסיום ערנסט ווינטעד בן י"ט שנה נרצח והאשמה נפלה על היהודים כי הרגוהו לצורך דתי. והאנטישמיים התאספו במתכונ להאפיל על המאורע הזה ולסכסך את הדבר כדי להוליך את הקהל שולל. בשנת 1892 היתה עלילה בעיר הולישו במדינת סעדרון, ובשנת 1893 בעיר קולין במדינת ביהם. בשנת 1896 ברוסמשוב בבולגריא.

[עלילת פולנא] בשנת 1899 ביום 1 אפריל בעיר פולנא ביהם מצאו נזית הנערה אננים הרוצא בת י"ט שנה וצוארה נחתך. ונאשם היהודי ליאופולד הילנר בן כ"ג שהיה במל סמלכה ומנחותי דרנא. ויצא דינו למיתה בבית המשפט בעיר קומענבערג. הקטגור שניידערסוואבארא ורעהו דר' באקסא הודיעו כי דבר רצח דתי יצוק במעשה הזה, אך הרופאים בהאוניברסיטא בפראג הוכיחו כי לא נחסר מדם ההרגן זולת מה שמצאו בגופו ובבגדיו ובשעריו המלוכלכים בדם, והדם שנבלע במקום שנהרג. בית המשפט הנבונה בוויין פסל את הפסק דין והביא את המשפט לידי חקירה חדשה בעיר פיסעק (1900). ויצא עוד הפעם דינו למיתה, אך לא בשביל רצח דתי, רק בעון שפיכת דמים סתם. בית המשפט העליון בוויין אישר וקים את הפסק דין הזה לרנו לתליה (1901), אך הקיסר לא אבה לאשר אותו, והמתיק את דינו של הילנר להאסר בכלא כל ימיו.

ובאי הודים באו פרעות נוראות על היהודים במקומות שונים בפוריא ותונרמה. ובעיר דיאבר הסמוכה לרמשק עשו שמת בביהביג וקרעו את ספרי התורה לגזרים. והתפשט העלילה באופן איום גם בעיר יוליד אשר בנפות הרהיין בנרמניא. ויהודי אחר נהפש אך אחרי חקירה ודרישה יצא לחפשי. בשנת 1844 עוד הפעם במחוז טארנאו וכן גם בקאהירא בירת מצרים. בשנת 1847 עוד הפעם ברמשק. בשנת 1855 בסאראטאו בארץ רוסיא. ויצא משפט הנאשמים לחובה, ורק אחרי מספר שנים נודע כי שנה יצאת מלפני המאשימים. בשנת 1861 בעיר שאווליאן בפלך קאוונא. בשנת 1863 בעיר אומיר (סמירנא). בשנת 1872 בעיר צנעא במדינת תימן. בשנת 1874 בעיר פאנארו בתונרמה. כן גם במחוז מינסמר אשר במערב פרוסיה. בשנת 1879 בפלך קוטאס בקוקוז ברוסיה, והוא המקרה הראשון אשר באה העלילה לפני כס ב"ד של פוטבי, נגד רבים מקרב העם אשר שמעו חקירת העדים ומענות ומענות הקטגור והסנגורים והפסק דין, ומשפט הנאשמים חנם יצא כנונה. הקטגור שלח מחאה ללשכת המשפטים בטיפליס וגם שם נתברר כי צדקו השופטים בקוטאס. בשנה ההיא גם בעיר ניקולסבורג. בשנת 1881 באלכסנדריא של מצרים ולרגליה נלכדו בני משפחת ברוך וישבו בכלא ימים רבים, ורק אחרי אשר צירי מלכיות אירופא התערבו בדבר והמשפט בא לפני השופטים בקורפו יצאו האסירים לחפשי. בשנת 1882 במיסאנעסלאר בארץ אונגריא אשר שם טבעה הנערה אסתר סאלאמאסי בנהר ונחשדו מ"ו אנשים עם שוחט העיר כי שחטו אותה בפרוודור בית הכנסת והוציאו דמה לצורך דתי. המשפט נמשך יותר משנה תמימה, עד אשר מצאו כי אין כל יסוד להאשמה, והנאשמים יצאו זכאים ברין ביום 3 אוגוסט 1883. באותה השנה בכפר לומשא הסמוך לעיר דיישא בגליציה נאשמו האיש משה דיטער ואשתו, וארבע שנים תמימות התענו האומללים בבית האסורים ושלוש פעמים ננמר דינם למיתה בראשונה בריישא ואח"כ שתי פעמים בקראקא, עד כי הבי"ד הנבונה בווינא הכיר כי שקר בפי העלילה וישלח אותם לחפשי. בשנת 1883 בעיר לוצין פלך וויטעבסק ברוסיה, ארבעה יהודים נאשמו והשופטים לא מצאו בהם עון. אך הקטגור התעבר על הסניגור אשר שלח חצים שנונים בו וקרא תגר על המשפט, ונרנו שנית לפני ב"ד אחר בהוראדנא ונאשמו. בשנת 1884 בעיר שקורץ באשכנז. בשנת 1885 בעיר ריימש-ליפטשי במחוז לפטאו באונגריא. בכלל רבו העלילות בשנה ההיא. בשנת 1891 בקורפו נחשדו היהודים בהריגת נערה בת שמונה שנים ביום 12 אפריל בשנה ההיא, ובאמת היתה נערה יהודית ושמת רובינא מאדרא, אך שונאי ישראל אמרו כי היתה נערה נוצרית מריא רסילא והיהודים רצחו אותה להשתמש ברמה ללש בו ענות מצות לפסח. הר קול

ילדי נוצרים עונו ע"י יהודים עד למות, בכדי לקיים בהם את המנהג היהודי של קבלת דם נוצרי. הרצחיות הללו הקרויות "רצחיות דתית" הולכות ונשנות על הסדר זה כמה מאות בשנים. הנה בן מבכדת הבנסית הפראבוסלאבית ביום העשרים באפריל את זכרון הילד נאברילא, שעונה ע"י יהודים עד למות, עצמותיו של קדוש זה שאין הבליון שולט בהן, מונחות גליות במנזר הסוויטאטראצי בעיר סלוצק. בנייתו ניכרים בעליל עקבות הדקירות. במצבה שעל ארון הקדוש נאמר: הילד נאברילא נאוורלוצינקא סבפר ואיירקוב השייך להנרפות של זאבלודובסקי, נולד בשנת 1684 ביום הכ"ב לחדש מארץ, ועונה עד למות על ידי זשידים בבאי-ליסטאק בב"א אפריל לשנת 1690. מי האיש החפץ לדעת את פרטי הדברים יקרא בספר "דברי דין ומשפט במאנדיבורניא של זאבלובובסקי". היהודים הרוצחים יצאו בשעתם חייבים בדין. בבית הבנייה הברנאדקי בוילנא מן הביאה ושמאלה נמצאת מצבת זכרון בדמות קבר קמן עשוי שיש, ועליו כתובים בדברים האלה: "לזכר הילד בנם של הורים חפשים, סימן קירילים, שנולד בוילנא, נרצח בשנת השבע לימי חייו באופן אכזרי מאד ע"י יהודים שעשו בו 170 פצעים, ונקבר בפנת בית בניסה זה בשנת 1592 ללילת הנוצרי. הוקם בעזרת נדבות של בעלי צדקה בשנת 1622". מלבד זאת הרימה הבנייה הרומית-הקתולית למעלת קרשים נוצרים אחרים שעונו ע"י יהודים עד למות מחוץ לגבולות רוסיא. ובאשר פונים אנחנו מדברי ערותן של הכנסיות הפראבוסלאבית והרומית-הקתולית אל מסקנות משפטי בית דין, וגם אם לא נצרך לזה את המשפטים ע"ד רצחיות דתיות מצד יהודים שהיו בחוץ לארץ, אף כי רב הוא מספרם ומצינה היא איפיותם, אנו רואים כי ע"י תעודות בתי הדינים הרוסים נקבעת לדאי נמור עובדה זו. בי מציאים היהודים דם טילדי נוצרים ואח"כ הם החזרים והורגים אותם. מכלתי יכולת לפרוט כאן את כל המשפטים מסוג זה, חרי אנו מסתפקים בשנים מהם; א' בחדש אפריל 1823 נרצח בעיר וויליזש ילד בן ארבע שנים פיארדור יימיליאנוב. מסקנות הנתוח שעשו רופאי בית דין בנייתו המצרפות אל תעודות המשפט ואשר נם לשאלתנו זו צרפנו העתק מהן, מפליאות מאד בשיוון הגדול שיש בינן ובין הפרטים שנתבררו בענין זה של יושצינסקי. אע"פ שלא עלת הדבר למצוא את היהודים האשמים ברצחית הילד פיארדור, מכל מקום הבירו נם ב"ד הראשי בוויטעבסק וגם הסינאט הכרה נמורה, כי רצח זה נעשה רק בידי יהודים עפ"י דרישותיה של אמונת פרא. את הדבר הזה לא הכחישה נם מועצת הממלכה, אשר לה נמסר המשפט לביורור אחרון. ב' בעיר סאראטוב אבד בתרש דעצמבר 1852 נער בן עשר שנים תיאופן שרסטוביטוב, ובחדש יאנואר 1853 נער בן י"א שנים מיכאיל מאסלוב. ניותיהם נמצאו בימי האביב בוואלנא. מתוך הנתוח

בשנת 1906 הוציא העורך דין דר' אדמור נוסבריס בבדלין חוברת בשם "משפט הרצח הדתי בפולנא" להוכיח כי ההשפעה של משפט קדום דמונית ומחשית (Suggestion) נכרת בברור בכל מיספטי רצח דתי. מצב התרגנות הנפש שהוא מקור הברה מוטעת במשפטי העונשים יכולת בחזקת היד במשפטים ממין הזה ומההזה לרות רעה השורה על כל העם (מאססעדסונעסציאן). בפרטי משפט הילונר מוכיח המחבר איך נוונו הקנאה ובה הרמיון של העם מעלילת הדם ההיא, יען עשו כל העתונים המשיבים את הדבר לענין לאומי. המחבר מדמה את משפט הילונר למשפטי עלילת דם אחרים, ומראה כי דברי העדים שוים בכל המשפטים האלה עד שאופי השפעת עצמם נגלה לעיני כל. הוא מנתח את פרטי הילונר ומגלה את כל השגיאות והסתירות אשר עליהן נבנו האשמה וזר הדין. בראש הספר יש הקדמה מאת הפרופיסור ליסט, המורה הראשי במשפטי העונשים בגרמניא, המראה את קלישות האשמה בדבר סבת הרצח, בעוד שבמשפט הילונר הראשון שהיה בקוטענברג הניד הקטיגור כי יסוד הרצח הוא לשם מטרת דתית, הנה במשפט השני בפיסעק יסוד הרצח הוא תאות בשרים.

[במאה העשרים והעלילה בקיוב] במאה הנוכחית רוב עלילות הדם עד עתה היו ברוסיא, ומעטים במדינות אחרות. בשנת 1902 היתה עלילה בוילנא והוא משפט בלונרס. בשנת 1903 בעיר רובאסאר פלך בסראביא. בשנת 1904 בעיר רצוצא ברוסיא. בשנת 1905 בעיר זמיגורד הסמוכה ליאסלא בנליציא. נם במילטופול, בזיטומיר, ובמחוז מורספול ברוסיא. בשנת 1906 בעיר ניש במדינת סערביא, אך ביותר נודעה העלילה בסלוד באדקי על יד קיוב ברוסיא, והוא המאורע של רצחית יושצינסקי בשנת 1911. המאורע הזה עשה רעש גדול בעולם, מפני שהובא הדבר לפני הדומא של הממשלה. [שאלת עלילת הדם לפני הדומא] ביום 12 מאי 1911 (בי"ט אפריל למנין הרוסים) באה השאלה והמשא ומתן בדומת הממלכה ע"ד עלילת הדם בקיוב, וזה לשונה: "בשנים עשר במארץ לשנת 1911 קודם חג הפסח של היתורים, אבד בעיר קיוב נער פראבוסלאבי בן י"ב שנה ושמו אנדרי יושצינסקי, בלבתו אל בית הספר על פני פרבר היהודים ולא שב עוד לביתו. גיותו של יושצינסקי נמצאה לאחר זמן מה במערה סמוך לקיוב. וניברו בה סימני רצח ודאים. כמו שהודיעו העתונים נמצאו בניית הנרצח עד מ"ה פצעי דקירה. שנעשו כנראה בסבין, במסמר מרובע ובדבר דק מעין מרצע. הענויים האלה נעשה להאומלל בשרוא עומד, לאחר שקדמו והפשיטו אותו ערום, פיו סתום וידי קשורות בחזקה, חדם הורק בלו מניית הנער. וירי הצואר נפתחו. את הפרטים הללו של הבדיקה והנתוח שנעשו ע"י רופאי בית הדין אי אפשר לבלי הקבל אל אותם המקרים שכבר נתבררת אמתתם ברור נמור, כי

כלבי הפוליציא. שראוי היה כמדימה להשתמש בו ביחוד באותם המקרים כשהגוייה הוצאה אל מחוץ לעיר, לא השתמשו כלל. אבל לעומת זאת, הנה הארמיניסטרצא הסקומית, המשתמשת בבח שלטונה יותר ממה שהורשה, מפריעה בעד העתונות הסקומית של המחנה הימנים בהשתדלותה להפיץ אור בהיר על הענין. כי צריך לעשות הקירה וררישה לא בדבר הרצח כלכר, כי אם גם על אודות אותה ההסתדרות היהודית הנפשעת, שמנהיגיה הפראים נורמים לרציחת נפשות—לזה אין שם לב כבתחילה. ולפיכך על יסוד הסעיף 33 מתקנות דומת הממלכה, אנו עורכים אל פניסטר הפנים והמשפטים את השאלה הזאת: א' חידתו להם כי כרוסא קיימת כתח חומאת של יהודים, המשתמשת לקצת ממנהיגיה הדתיים כדמי נוצרים, וכי תכרי חתה הזאת ענו עד למות בתדש מארץ 1911 בעיר קיוב את הנער יושצינסקי, לפי מה שהודיעו העתונים? ב' אם הדבר הזה ידוע להם, חרי באיוו אמצעים משתמשים הם, כדי להכחיד לגמרי את קיומה של הכתה הזאת ואת מעשי תכדיה, וכדי למצוא גם את אלה מהם אשר השתתפו בעניוין ורציחת נפשו של הילד יושצינסקי? העתק התעודה ע"ד הרגת כן של התיל פיאודור יימיליאנוב בידו היהודים אנו מצרפים בזה. אנו מבקשים להכיר כי שאלתנו זו דורשת כבוד תיכף.

[המשא ומתן בהדומא] השקלא והטריא בין חברי הדומא אם לקבל השאלה או לדחותה לגמרי. התחיל פודישקוביץ מפלך כסאראביא שעמד בצד הימנית של הממלכה, וכנראה היה הוא מחבר השאלה, ואחריו החזיק מארקוב השני, תראשון התאמץ להתנצל כי אינו מאשים את היהודים כולם רק כי לדעתו יש כתה אחת בין היהודים (החסידים) אשר יעשו מעשה רצח זה, והביא ראיות מספרים של שונאי ישראל המספרים פרטי מעשים כאלה, והשני גם הוא הביא ראיות מספרי אנטישמיים האומרים כי עפ"י חוקי התלמוד מותר להרוג נוצרי, כי אחרי חרבן המקדש בירושלם נשאר רק מין אחד של קרבנות—הרגת הנוצרים. לרועה נוצרים חוקצה כגן ערן מקום חשוכ—כמובן בגן העדן של הזשירים. ולבסוף הבטיח כי אם לא יענשו את היהודים השוחטים ילדי הנוצרים יהיו פוגרומים נוראים, ואותו פוגרום לא יהיה כאלו שהיה עד עתה, לא מתוך כרים וכסתות יוציאו נצות, אלא את כל היהודים יהרגו אחד לא נערד. אח"כ פנה אל החברים ויאמר, "שאלתנו צריכה להתקבל מאת כל אנשי רוסיא, מאת כל האנשים הפראבוסלאבים מאת כל האנשים המרגישים בבני אדם, ולא בשכירים של חלאת מן האדם הזשירים. צריכה להתקבל כשאלת תכופה. כל אלה שלא יקבלו אותה, כל אלה שידתו את השאלה הזאת ולא יתפצו לגלות את האמת. יהיו נחשבים בעיני העם הרוסי לפריצי חיות ולאויבי מין האדם, לעבדים שנשכרו לזשירים" וכו'. שני הרפוטטים חתומים

של רופאי כ"ד נתברר, כי שני הנערים נמולו לפני הרצחם, כי בשבמו הימני של מאסלוב נכרת ככלי חד חלק מן העור כתמונת עטל, ועל ידיו והגליו נמצאו בתומים כחולים, אם מתוך קשירה באיזה דבר דך או מתוך שהחזיקו בהן כידים והרגלים בשעת המלח. גייתו של שרסטוביטוב כבר הספיקה להקרב כל כך, עד שאי אפשר היה לגלות בת השתתות העור. ואולם הושם לב לזה, כי הצפרנים באצבעות הרגלים והידים, נגברתו עד מקוד הבשר הרך. קומיסיא לתקירת הדבר שנמנתה לכך בפקודת הרוסמות, גלתה את כל מעשה הפשע. הוכח כי מילת שרסטוביטוב והוצאת דמו נעשו במרתף. שניתן בחכירה ליהודי יענקל יושקבר ציר, ואת מאסלוב סלו והוציאו ממנו את דמו כמעמד יהודים אחרים בבית תפלה קטן של יהודים. עפ"י פקודת הרוסמות נתברר המשפט הזה במתעצות הממלכה, אשר הוציאה בששי לחדש יוני 1860 פסק דין ברוב של כ"ב נגר ג' דעות: היהודים יענקל יושקבר וסיחיי שליפירמאן והיהודי הסומר פיאודור יורליב (כנו של יענקל יושקבר) ישלחו בגלל שרצחו בעיר סאראטוב שני נערים נוצרים ע"י עניינים ויסורים לעבודת פרך במקום המכרות; יושקבר ושלפירמאן לעשרים שנה ויורלוב ל"ח שנה. על ההרצאה הנכנעת שהגיש בענין זה נשיא מתעצת הממלכה הנסיך אורלוב בט' יוני 1860 הואיל הוד הקיסר לרשום, "מצא אני את השקפתך על הדבר כי נכונה היא לגמרי, ולפיכך לא נמנעתי מלאשר את חוות דעתו של הרוב". ואע"פ כי כבר הוכח הדבר בוודאות נמורה, שהיהודים מוציאים דם מילדי הנוצרים עפ"י דרישותיה של קנאות דתית, מקשה הממשלה את ערפה ואינה רוצה להשתמש באמצעים הראויים, כדי לגלות אותה הכתה היהודית (או הכתות) הדבקה במנהגי פרא ואכזריות כאלה. מדי פעם בפעם כשמתגלה רצח או התנקשות לרצח שכזה, בתור תוצאה אותו המנהג, מצמצמת הממשלה את החקירה והררישה שלה רק בגבולות מעשה הרצח המוחשי, והיא מתעלמת את עיניה מן האנורה הנפשעת החיא, אשר תורתה הדתית היא שהביאה את חבריה לירי מעשה הפשע. כמשפט האחרון מסוג זה בדבר התנקשות, שנעשתה בחיי וויי ציגמא נרודינסקא באור ליום ב' מארץ 1900, השתמש מיניסטריון המשפטים בכל האמצעים שלא החקר כלל השאלה, שמא נעשה הדבר לשם רצח דתי, וכי גם המעשים שגרמו לאותה התנקשות לא יכנסו אל גוף האשמה. עתה כשנמית התסד מצד הממשלה ליהודים הניעה עד לירי פרסום צירקולאר מיוחד, המבטל חוק המגביל את זכויותיהם, נוהגים בענין יושצינסקי שעונה עד למות שלא כהוגן כלל. תחת לכרר את השאלה ע"ד הכתה היהודית הפראית, אשר חבריה עשו את מעשה הרצח, מוציאה החקירה והררישה את זמנה לכטלה בהמלת חשד על אמו של יושצינסקי שמא רצחה היא את בנה? באותו האמצעי היפה לחקירה,

אברי הילד. המפרכסים, וברעתם כי העין רובץ על כולם כאחד הוכרחו להסתיר את סורם לעולמי עולמים. העדים העידו כי לאחר הקרבת קרבן אדם זה הוכן משתה הראוי לו לנלו עריות... האשמות האלה מפלו על הנצרים, ומה ענה יוסטין המעונה? הוא אמר, "כן בבי"ד אתם מכריחים את הנאשמים על ידי מעשי עניים ויסורים קשים להורות, הוצאתם הוראה מפי עבדים מפי נשים וילדים, הוראה שעליהם אחם מעמידים את אשמותיכם, אבל הלא אין זו הוכחה". והקסנוריא נשארה בכ"ז עומדת במקומה. ומה ענה טרמוליאן: "מעותכם הלא היא מכריחה אותנו להתאדם מכרשה בשבילכם, כי הלא נמנעים אנחנו מלהשתמש בדם חיות במאכלינו, יען כי איננו אוכלים לא בשר חניקים ולא בשר נבלות, יען כי איננו אוכלים רק אותו הבשר שניטל דמו ממנו". הנצרים של הזמן ההוא מלאו אחרי חוקי היהודים. והרי עיניכם הוראות, כי כל אותן התשובות שמשיבים היום להאנטישמים שלנו, אותן ההוכחות וכנגד אותן הקסינויות השיבו אבות הכנסייה והמעונים הקדושים, אך כאשר פשטה הנצרות בעולם התחילו תולים אשמה זו ביהודים... אבל יחד עם זה יש גם מחאות נגד האשמות הללו מצד הכנסייה הרוסית ומתאות מצד המלכים. בזה אחר זה מוציאים מלכי פולין פקודות האוסרות להאשים את היהודים כי משתמשים הם בדם הנצרים, והלא גם ברוסיה הוציאה פקודה כזו ע"י הקיסר אלכסנדר הראשון שצוה להפסיק קסנויות סמין זה... בשנת השבעים הוציא הפטריארך היוני בקושטא את החוק הזה: "אמנות שוא הוא דבר נורא. לצערנו פשט בין כל עמי המזרח רעיון הבל כי היהודים שותים דם אדם וביחוד דם נצרים, בכדי להביא עליהם ע"י ברכת שמים מעל ולמצוא ספוק לשנאתם העתיקה שהם שונאים את הנצרים. ע"י האשמה זו מתעוררים סכסוכים ודברי ריבות המפירים את היחסים הטובים בין תושבי מדינה אחת בין בני מולדת אחת. זה לא כבר נפלה הברכה ע"ד גנבת ילדים, כדי לתת בזה סמך לחשדים ואשמות. ומה שנוגע אלינו, הנה רעיון השקר הזה מעורר בנו רק גואל נפש". הירקסטר של מחלקת המשפטים ענה בשם המיניסטר כי דבר רציחת יושצינסקי מסור ביד בי"ד הנליל של קיוב וכי נתן צו לעשות חקירות נמרצות בדבר המשפט. גם שובינסקי מפלך מאביר אסר כי אין להרומא להתערב בדבר כ"ז שהדבר ברשות בית המשפט בקיוב וטרם נגמרה החקירה והדרישה. ע"פ מנין הרעות בחדומא נדחת השאלה מתחלה ברוב של 108 נגד 93 דעות. ולכסוף ע"י יציאה דרך הפתח ברוב של 140 נגד 60 דעות.

[סימנים לרצח רתי] עד כמה נברת ההחיה וכח חרמין של המאשימים בעלילת הדם נוכל ללמוד מהסימנים שנותרים בגרית הנרצחים, למשל אחר הבדיקה שעשו בגרית בנו של החיל פיאודור יימיליאנוב, ילד

ניסעלאוויץ מפלך קורלאנר ופרידמאן מפלך קאוונא התנצלו את היהודים והוכיחו את שקר העלילה טאו ועד עתה אשר יסודה בשנאת היהודים וכי רק תואנה הם מבקשים צורריהם בנפש. כי האשמה זו הוא הבל ורעות רוח, והיא חרפה להנצרות, שיכלה להעלות על הדעת אפילו רגע אחד את הרעיון כי היהודים אשר בה"ק וכל ספרי החוקים שלהם אוסרים עליהם לאכול אפילו ביצה שיש בה קורט דם, שיהיו אשמים בעלילה כזאת. וכי גם פחיתות הכבוד הוא ליהודים לענות על אשמה נבערה כזאת. ומפני כבודו של העם הרוסי צריך לדרות את השאלה הזאת. "במאת העשרים אפשר לדבר דברים כאלה רק באוני המון של פורעי פרעות, אבל לא בבית נבחר העם". וביותר הצמיץ את עצמו במדברו הוריצוב מפלך פטרבורג אשר התנגד להשאלה הזאת ואמר כי אפשר היה להגישה רק מנקודת פסיכולוגית של האנטישמים, אשר מרוב אהבת אלהים עשו את שנאת הכריות אומנות לעצמם, ולרעתו "דומת הממלכה היא הפרלמנט הראשון שנמצא בו מספר מספיק של חתימות לשאלה כזו. דיפומט גרמני, חבר הדייכסטאג הרצברג פון לוטי שאל ג"כ את ממשלת גרמניה בשנת 1900, מה הם הדברים אשר עשתה בכדי להוכיח לשרדות הרתבות של התושבים הנצרים. כי רציחות נפש הנצרים והנערות הנצרים שהיו בעת תאחרונה לא נעשו ע"י יהודים בתור רציחות דתיות. השאלה נשאלה בגרמניה בברוסיה. אבל לכבודו של בית הארונים הגרמני אני צריך להגיד, כי השואל לא מצא לו את עשרים החתימות הדרושות ע"י החוק". ובנוגע להאשמה אסר: "הידעתם אתם אדוני, מהו באמת הדבר שמקיימים אותו? אומרים כי הופיעה כתה של חסידים. היא נוסדה לפני מאתיים או מאה וחמשים שנה, והאשמות-היודעים אתם מתי נתעוררו וכנגד מי היו מכוונות בתחילה? אלו הן אדוני האשמות שהטילו על הנצרים. הרני לקרא לכם קמע מספרו של היסטוריון המלכות הרוסית גיבון: מאצימוס מהאר בפרוטרום את מיתות המשונות שהמיתו את הנצרים. והוא אומר כי אמנם ראויים היו הנצרים לעונשים קשים ביותר, כי היו מאוסים בגלל פשעיהם, כי נתגלה קלונם ששונאים הם את בני האדם, והאשמות המוחלטות שהאשימו את הנצרים כולן נוראות הן מאד, הן נאסרו באותו הנוסח השגור עכשיו. את הנצרים האשימו בכעור ובמנונה, אמרו עליהם כי בפנותיהם האפלות והנסתרות הם עושים כל התועבות, שרק הרמיון המשחת ע"ל לברות אותם... הם ספרו כי לפני האנשים הבאים לקבל עליהם את הדת הנוצרית, העמירו ילד קטן שזה עתה נולד כשהוא כולו מכוכה קמח, בתור סמל המסתורין של ההתנצרות, וכי הנצרי ההרש דקר בסכין את הקרבן הנקי וקדירות מות מסותרות לכפר על שגנותיו. ולאחר שנעשה המעשה האיום הזה שחו הנצרים את הדם, ומתוך תשוקה לזהות קדעו את

יגעו לא בלב ולא בראש. את החבית הזאת מנגלים מצד לצד, והרב קרא: שופכים אנחנו את דמי הילד הזה שהורתו ולידתו היתה שלא בקדושה בשם ששפכנו את דמי אלהים שגם לידתו היתה שלא בקדושה (הערת פורשקביץ: יען כי אין היהודים מודים בקדושת הנישואין בין בני הנכר, ולפי דברי התלמוד אפשר לענות ולרצות את הילדים שלא נולדו בקדושה). אם קורא ילד בשם ישו, אז צריך יהודי לאמר לו: עליך לקרוא לאלהינו ולא לישו. כשמוציאים את הילד מתוך החבית, הנה אם הוא חי עדיין כמו שיקרה לעתים קרובות, אז חחרים וקושרים אותו אל הצלב, והרב מסיים לקרוא את דבריו האחרונים כשהוא מכה אותו בצלעו השמאלית. את גיית הילד משליכים לתוך ערמה של זבל. או לתוך המים או שורפים אותו, אבל אין מקבירין אותו. התלמוד אוסר לקבר את זה שנעשה נבלה, וכל איש נוצרי נחשב לנבלה ולא למת. הילד צריך להיות לא יותר מבן י"ג שנה, כדי שלא יהא ספק בטהרתו, בכדי שיהא דומה להנוצרי שהיהודים הושבים אותו לטהור". אי אפשר לירד לסוף דעתו של המשומר הזה אם בדא ספורו כדי לקחת נקמה מהיהודים בני בריתו לפנים, או כי כתב זאת לחקק בניצרים בני אמונתו החדשים. עכ"פ בכד הרגיש פורשקביץ בעקוצים אלה, ולכן התנצל לפני הדומא לאמר: "אמנם אדוני, ודאי שונים עתה תנאי החיים; אפשר שעתה הדבר נעשה בלי חבית ובלי מסמרים, ועושים את הרציחות הרתיות הללו עפי אופנים אחרים".

[מחאה נגד עלילת הדם] העלילה בקיבו נתחזקה ע"י חברת חרושים הלאומיים. והממשלה המקומית בחפצה להפיש דעתם, תפשה את היהודי ביילים וטמה אותו בבית האסורים בחשד הרצח הזה, אף כי אין שום ראיה לאשמתו, ואדרבה יש ראיות מוכיחות כי יושצינסקי נהרג ע"י קרוביו. ובעלי המאות השחורות היו מעוררים את ההמון על היהודים מבלי מעצור, ויחלקו חוברות ותמונות מעירות זועה ממעשה הרצח הדתי ברבבות אקסמפלרים, וכל כהניהם נקבצו לקיבו להתפלל על נשמת "הקדוש" יושצינסקי שנהרג ע"י היהודים. ודרשו באוזני ההמון משטמה ורגש נקמה ליחודים, עד נפל פחד הפוגרום על יהודי קיבו ורבים ברחו מהעיר עד אחר פסחם. אבל מצד אחר יצאו הנוצרים הישרים ברוסיא נגד העלילה הזאת ויחתמו על מחאות גלויות על האשמה הנמכזה הזאת. בין החותמים ברוסיא היו ששה חברים מן "גאודארסמוועני מאוועט", והברים רבים מהדומא, פרופיסורים ומחברים ידועים ובניהם הנסיך מאלסמאי, מאקסים נאדקי ולעאניד אנדרעיוו. גם מארצות אחרות נשמעו מחאות, ומיבי העם באנגליא כהנים חכמים וסופרים במספר 237 מחאו במכ"ע טיימס בלונדון ובעוד עתונים גדולים. הכמי גרמנים ערכו ג"כ מחאה גלויה בעתונים. בצרפת היו כל בעלי המחאה נוצרים ידועים ומפורסמים בכל מקצועות החבמה.

בבן ארבע שנים שנמצא הרונ ביום 22 אפריל 1823, ואשר ההעתיקה מן החקירות נספחה לשאלת הדומא, נאמר שם: "כי הילד עונה עד למיתה במחשבה תחלה, ואי אפשר הדבר שנהרג ע"י יריה בנרגרים; כפוטם היה כראוי, כי בכל מקום שנעשה נתוח בבשרו נמצא חלב לא מעט מתחת העור, כי ימים אחרים האכילו אותו ממיטב המאכלים; כי פיו היה סתום, בכדי שלא ישמע קול צעקתו; כי מרחו אותו בבר או במחבשת בכדי שתחוק מרצות הדם בעורקיו; כי רגליו היו קשורות בחזקה, בכדי להעלות ביותר את זרם הדם אל חלקי הגויה העליונים; כי נדקר או יותר נכון העור ניקב בייד כקומות בכדי להוציא רק את הדם שמתחת לעור; כי הרצח נעשה בשעה שהיה הילד ערום, אחרי אשר בכתנתו לא נמצאו סימני דם כלל, וכי ברבריות זו נעשתה לו קודם משנים או שלשה ימים לפני המצא הגויה". גם נפלאים הם הסימנים שהביא פורשקביץ בשם הנסיך גוליצין, כי בשנת 1710 גלה "הרב" היהודי המומר סיראפימוביטש בלבוב סודות היהודים בענין רציחת הילדים והודה, כי הוא עצמו עשה כמה פעמים את מעשי הרצח האלה, והוא פרסם בדפוס בשנת 1760 בספר שקרא "רשעת הושידים". הוא מצייר את המעשה הזה בדברים הללו: ביום החמישי לחדש שיר האט או שירבאט (שבט?) זהו חרש פברואר, נכנסים זקני היהודים לאספה ובוחרים ביהודים הראוים לאמון ומכנים אותם אל המעשה הרתי העומד להעשות, ומביאים בחשבון את סכומי הכסף שנאספו. כל יהודי ויהודיה מבן י"ג שנה ולמעלה הכניסו שני זהובים בשנה לקניית הקרבן. האספה החשאית מוסרת את הדבר ליהודי הידוע לצנוע ועומד על הדעות הקדומות בכל תוקף. הסוכן מתישב באחת הערים וצורה ילד נוצרי. היהודים מושיבים אותו במרתף שיש בו חלונות, ומכלכלים אותו במיני מגדנות וממתקים, בשקרים וצמקים, משקים אותו חלב ונומים אליו רצון מדובה ומעמידים את פניהם, כאילו אין הם מתכוונים לעשות לו רעה. כשבא יום העברות נכנס אל המרתף הרב עם בחירי היהודים החסידים—היהודים החסידים האלה לא חברי כתה מיוחדת הם אלא בחירי העם.—הרב מלספ את הילד ופתאום דוקרו הרב באצבעו הקטנה בסכין משובצת במשבצות זהב, המוכנה ומזומנה לצורך מנהג זה. היהודים מאמינים, כי אם באופן כזה מתחילים לעשות את הנתוח בבשר הקרבן, אז אין דמו של הילד מתקלקל, אח"כ קושרין אותו, ויש שצולבים את הילד, והרב מכה אותו בסכין בצלעו הימני, והוא מעמיד אנו לקבל את הדם, ובשעת מעשה הוא אומר את הדברים האלה: כשם שענינו עד למות את אלהי הנוצרים אשר קרא לעצמו ילד, כך אנו צריכים לענות את הילד הנוצרי. אח"כ מכה אותו הרב בסכין בצלעו הימני; מסירים את הילד מעל הצלב ומניחים אותו בחבית מלאה מסמרים הדים, החקועים בסדר כזה שלא

(שמיר פ"א מ"א). השתמשות הדם לאכילה ולרפואה היה גורם לרציחות ושפיכות דמים לרוב בין הגוים הקדמונים. ומבע של אכילת הדם הוא לעורר בקרב האדם עוד רגשות של רציחה. וכדי לעצור בזה הזה נאסר לבני ישראל אכילת דם. ולזה כוונו במדרש: משל למלך וכו' כך אמר הקב"ה לישראל בדיני נפשות אני כחשק. ומודיע אני הא"י אני חס עליכם ברחמים בדם פסח ובדם מילה ואני מכפר על נפשותיכם (שם פס"ז י"ג). מן הרעיון הזה כי הדם הוא לכפרה נולד עיקר גדול בדת הנוצרית ההגשמה של קדושת הגוף והדם של ישו (Eucharist). אשר למדו מזה שאמר לתלמידיו בסעודת ליל פסח: הכוס הזאת היא חברית החדשה בדמי... ע"כ מי אשר יאכל מלחם הארון או ישתה מכוסו ולכו לא נכון עמו מעל מעל בבשר אדוני ובדמו (א' קורנתים י"א כ"ה—כ"ז). אלה הם הבאים מרוב צרה אשר בבשו שמלותם בדם הזה עד אשר הלבינו (החזון ז' י"ד). וזהו באמת המקור המשותף להעלילה הנוראה, כי בראשונה נפל החשד על הנוצרים האלה, והגוים עובדי האלילים, אשר רצו הנוצרים להכניסם בברית החדשה, חשדו אותם שהורגים ילדים של הגוים ולשון בדם את המצה (אבלאט) שהיא זכר לבשר ודם של ישו. והגוים לא ידעו להבדיל אז בהחלת צמיחת דת הנוצריה בין נוצרים ויהודים ויפרסמו הדבר שיהודים הללו (ר"ל הנוצרים) אוכלים דם ילדים במצה (אבלאט). וגם נדשם הדבר הזה באיזה ספר מדברי הימים שלהם, וכאשר קראו בהם הנוצרים לאחר זמן, חשבו שבזנות הסופרים האלה על יהודים אמתים. ובשם מצה (אבלאט) על המצות שיהודים אוכלים בליל פסח, ועל הדרך הזה צמחה העלילה (אפס דמים צד 19). מובן כי העלילה לא יכלה לעמוד ולהתקיים במקומות שהשופטים לא היו שונאי ישראל אשר קבלו את האשמה להנקם מאויביהם או כדי לקחת שוחד כדי להסיר אה"כ את העלילה, וכן הכמרים היו נוגעים בדבר להלהיב את לב שומעיהם, ולהרבות ב"קדושים" אשר הביאו להם נודבים חדשים שבאו להשתמח על קברם. ובכלל שורת העלילה גם עתה דק במקומות שההמון עודם פרוצים לשמצה ושמש חרדת לא זרחה עליהם, ועודם ברברים במקצת. גם אשמים בזה המומרים הראשונים אשר לא יכלו לכבוש ברוחם את השנאה והמשטמה לבני בריתם אשר רדפו אותם והרחיקים מעליהם, ויחלימו לקחת נקמה מיהודים ע"י העלילה הזאת, ואולי גם בעד בצע כסף אשר נהנו להם שונאי ישראל מהנוצרים, כי יקרה בעיניהם ערך העדות של המומרים שהיו עדי ראיה בכל מנהגי היהודים. ובעדותם האמינו המון הנוצרים. בין המומרים ההם נחשבו שמואל פרידריך ברענץ מחבר "ידישע אבגע-שמרייפטער שלאננעבאלג" (נידנבערג 1614). והמומר פאול כריסטיאן קירכנער מחבר "ידישעס צערעמאניעל" (פפד"מ 1720). ובזמן האחרון איגוסט ראהלינג פרופיסור

המחאות האלה לא ישרו בעיני בעלי המחאות השחורות. ונגד המחאות באנגליא יצא האמבאסדור של ממלכת רוסיא בלונדון, הברון הייקינג, במחאה למחאה בעתון המייסס באמרו כי בעלי המחאה מעו בהאמינם לדברי העתונים אשר יקבלו השפעהם מיהודים, ובאמת אין ממלכת רוסיא מאשימה את היהודים בכלל בעלילת דם, כי השפט ערוך רק כנגד היהודי הפרטי בייליס שאפשר כי הוא חבר לכתה נעלמה שמוציאה לפועל את תורת התלמוד גם בקיצוניות כזו להביא קרבנות אדם. רומה לזה גם אצל הנוצרים, שאין להמיל על הכנסיה הנוצרית אחריות המעשים של עברנים קיצונים השייכים לכתוח בלתי תוקיות כמו הסקופטים הכליסטים והאנגליקים. העובדא כי הנאשם הוא יהודי איננה מספיקה להצדיקו. על דבריו אלה ענה הרב דר' נאסמר באותו העתון מייסס והראו לדעת כי לא רק את היהודים והיהדות אינו יודע אלא שגם את הכתות השונות ברוסיא שהזכיר גם אותן אין הוא יודע. "מה נורא הוא הרעיון—אמר נאסמר—כי בשביל לאמת עלילת יסקר כנגד היהודים בודים שקר אחר ממציאותה של כת סתרים". באותו הגליון מוחים כנגד הברון הייקינג שלש מאות ועשרה יהודים מומרים מיסיונרים וכותבים כי נרעשים ונבהלים הם לראות בעתון חזות אישור וקיום לעלילת הדם (היהודי 1912 גליון 20).

נע"ם—ב. מ.

— [מקורים לעלילת הדם] אם באנו לחקור מאיזה מקור יצאה העלילה השקרנית הזאת, צדיכין אנו לחזור לימים היותר קדמונים לראשית התיסדות חלאום הישראלי, בעת שכל העמים היו רגילים לאכול דם, וישראל נצטוו באזהרות שונות שלא לאכול דם, רק להקריבו על גבי המזבח לכפרה. כי נפש הבשר בדם היא ואני נתתיו לכם על המזבח לכפר על נפשותיכם, כי הדם הוא בנפש יכפר, על כן אמרתי לבני ישראל כל נפש מכם לא תאכל דם... כי נפש כל בשר דמו היא כל אוכליו יכרת (ויקרא י"ז י"א—י"ד) ועוד בכמה מקומות (שם ג' י"ז. ז' כ"ז; י"ם כ"ז; דברים י"ב ט"ז; ש"א י"ד ל"ב. ל"ג; יחזקאל ל"ג כ"ה). ע"ע דם. וכאשר יצאו לחרות מצרים, באותו הלילה שננאלו נצטוו לקחת כן דם הפסח ולתת אותו על שתי המזוזות ועל המשקוף על הבתים אשר יאכלו אותו בהם, והדם הזה היה לאות ברית לישראל להבדילם מיתר העמים אוכלי הדם, "וראיתי את הדם ופסחתי עליכם ולא יהיה בכם נגף למשחת בהכוהי בארץ כצרים" (שמות י"ב ז'—י"ג). המצרים מלבד שאכלו דם לשובע, היו משתמשים בו גם לרפואות שונות ובפרט לצרעת, ואמרו במדרש על "ימת מלך מצרים" שנצטרע והמצרע חשוב כמת, "ויאנחו בני ישראל" לפי שאמרו חרפומי מצרים אין לך רפואת אם לא נשתח מסמני ישראל ק"נ בערב וק"נ בבקר ורחוק בדמיהם שתי פעמים ביום, כיון ששמעו ישראל גזרה קשה התחילו מתאנחים וקוננים

העלילה נוסדה בשקר, וכתבו מחאות נגדה במאמריהם הנלוים (Bulle), והם: אינונימ הרביעי, נרנודי העשירי, מרסין החמישי, פאול השלישי, וקלימונט הייד (לוריצו גאננאניל). בין המלכים שהתנגדו להעלילה נחשבו הקיסרים הנרמנים פרידריך השני (1236), רודאלף מהאבסבורג (1275), פרידריך השלישי (1470) וקארל החמישי (1544); מלך ביהם אמטוקאר השני (1254); מלכי פולין באלעסלאו החמישי (1264), קאזימיר השלישי (1334), קאזימיר הרביעי (1453), סטיפן באתורי (1576) ועוד. החכם הנוצרי מומאש חתנצל בעד היהודים לפני המלך אלפונסו מספרד לאמר: „ואפילו מן הדנים שאכרו התלמודיים שלא נקרא דם אסדרוהו לשתות והוא מאוס בעיניהם מאד מפני שלא הורגלו בו, ואפילו שראים כמה אומות אוכלים הדם, וכ"ש שימאס היהודי דם האדם שלא דאח שום אומה שיאכלנו, ואם יאכל היהודי מן הזכר ויצא מן השניים דם עליו לא יאכלנו עד שינרדו, וידוע שיותר נמאס לאדם דם אחרים מדמו, ואפילו רמו ימאס מפני שלא הורגלו בו" (שבט יהודה, צד 9 רפוס הנובר 1855). בין חכמי הנוצרים שהתנגדו את היהודים מתאשמה הזאת נחשב גם יוהן כריסטאף וואנענוויל (1633–1705), יוהן יעקב שורט מחבר „ידישע מערק" ווירדינקייטען" (1714), ופראנץ דעליטש (1813–1890), פאן דעללינגער (1799–1890) ועוד.

[דוקומינטי] בפתשגן הכתב הניתן ממלך פולין אוגוסט השלישי בסעיף כ"א נאמר: „הננו מחליטים כי מחיום והלאה לא יועדו למשפט שום יהודי על דברת אחד הנוצרים אשר יאשימוהו בדברים האלה לאמר: היהודים משתמשים בדמי נוצרים או כי ישלחו יד בקדשי הדת הנוצרית. כבר יצא דבר האפיפיורים כי חפים היהודים מפשע רב כזה. שהוא גם נגד הקי אמונתם, וע"כ אך הנוצרי אשר עוד יתעקש יטפול מעשי רצח כאלה על היהודים, מרוע לכ. והננו מצווים כי על נוצרי כזה החפץ להוכיח אשמת היהודים, עליו להביא ראיה ועדות שלשה יהודים וכו'. אולם אם יבצר מאת הנוצרי להוכיח אשמת העלילה, אז יעשו לו כאשר זמם לעשות ליהודי אשר נאשם על ידו ולמות באותה מיתה בעצמה" וכו'. הכתב הזה נעשה ביום 18 מארץ 1763 ועל החתום מיכאל ווארדיצקי ביישף מפרעמישלא, משנה הקאנצלר של הממשלה (אבס דמים בסוף). השלטן עבד אל מניד חאן הוציא מאמר (פירמאן) לבטל עלילת הדם ברמשק ורודוס בשנת 1841, והעתק מכינו השני החכם באשי בירושלם ר' אברהם חיים נאגין, וז"ל המאמר: „בהניע הכתב הזה החתום בחותם הממלכה הרוממה אשר יצא ע"פ משפט עצם הכבוד וההוד מרים גם הדת והאמונה, יורש חכמת הנביאים השלוחים, המצוין ברוב השתדלותו בעד האומות, הוא אדוננו השופט הנדול בשופטי המוסלמים, והנישא בפקיד עם המיחרים (ביחוד השב)

מפראג שחבר ספר לאמת את העלילה מחמת חברתו עם תאנטישמיים, וישנה את כל האשמות שכבר העידו עליהם המומרים הראשונים, ולפי דר' בלאך במכ"ע „עסטרייכישע וואכענשריפט" (שנת 1900) היה ראהלינג „מדיף דברים וגשבע לשקר", וכי ראדינזאהן שהיה גרוע ממומר מסר בידו איזה דברים מחשלהן ערוך אשר יוכל לסמא בהם עיני מאמיניו. כמו שמצוה לחזור אחר יין אדום לארבע כוסות (ש"ע אר"ח סי' תע"ב י"א), כי יש בזה רמז לתערובת דם, אף כי באמת המעם הוא מפני שהוא משוכח ביותר ע"ד הכתוב אל תרא יין כי יתאדם, ש"ס שהארמזית היא מעלה, וגם נחנן המעם דיש רמז לאדום וזכר לדם שהיה פרעה שוחט בני ישראל. ולכן פסק המין „והאידנא נכנעו מליקח יין אדום מפני עלילות שקרים בעו"ה". והמוד אמר שדוקא אם אין הלבן משוכח ממנו, כי עיקר הכוונה היא לבחור בין היותר משוכח. ועוד ראה אחרת מסר ראדינזאהן לראהלינג ממה שנאמר בש"ע חטל מחמיץ וכן מי רגלים ומי הפה והחוטם והעין אבל דם וכו' היא הוספה מהרמ"א ע"פ ר' ירוחם ועוד פוסקים אחרים. וטובן שכונתם על דם היוצא מחתך באצבע או ביד בשעת לישת העיסה, ומפני שחמץ במשהו תששו לכל משקה המחמץ, והטל כמו הדם נחשבו בין המשקים (ע"ע משקה). וכבר בספרו „מצת מצוה" (פרעשבורג 1883) היה ראדינסון כדרכו חורץ לשונו על הרמ"א בשביל זה אף כי הוא בעצמו הוכרח להודות אז כי אין במצה רק קמח ומים, וכי „העלילה הזאת אך כסות עינים הוא לתאותם למצוץ דמי ישראל ולשחקם כעפר דם" (שם צד 6). הרצון להביא ראיה לעלילת דם מספרות ישראל הוא חוצפה ועזות, בפרט לטי שלמד מעט או הרבה בספרות הזאת, מי שיודע כי הדם אם גם יוצא מגדר האיסור נכנס בגדר המיאים, וחז"ל דקדקו באיסורו הרבה לצורך ניקור מפני החומין המלאים דם ומליחה והדחה בבשר להעביר הדם שנקלט עליו, וקורט דם שנמצא בביצה אוסרת אותה, וביצים המדופפות בקערה אם נמצא דם על החלמון אע"פ שזורק החלמון שעליו הדם אסורות שחוששין מתוך שהוא דם מתערב ביחד והכל אסור (י"ד סי' ס"ו), אבל המומרים וסי שגרע ממומר יודעים כי המון הנוצרים וגם המלומדים שבהם שיש להם איזה נמויה לשנאת ישראל לא יחקרו הרבה בזה, ויטו אזנים רק לראיות ועדות הסבבימים לעלילת הדם, וכל רמז קל שנמצא בספרות ישראל אשר לדעתם יאשר ויקיים את העלילה, ערכו גדול בעיניהם כפליים, אמנם גם בין המומרים נמצאים אלה אשר הכתישו את העלילה כמו אייזענסטענגער, פאפעקראקן, ויליוס מורר סיני, ובפרט המיסיונרים בלונדון.

[התנצלות של הפיפיורים והמלכים] ראוי לתת שבח להאפיפיורים שלא נמצא בהם גם אחד שהאמין בעלילת הדם על היהודים, ואחרים מהם הודיעו דעתם כי

פראנץ דעליטש, שאכמאט דען בלוטלינגערן ראהלינג אונד יוסטוס, ערלאנגען 1883; חוואלסאן, בלוטאנקלאגע, פפרים 1901; והספר היותר נכבד במקצוע הזה הוא של הערמאן ל. שפראק, דאס בלוט אים גלויבען אונד אבערגלויבען דער מענשהייט, מיט בעזאנדערער בערקויכטיגונג דער פאלק- מעדיצין אונד דאס יידישען בלוטריסוס, הוצאח שמינית, מינכען 1900.

א.

עלינו לשבח: שבח לה' בסוף תפלת ערבית שהרית ומנחה, וקצת היא מתפלת מוסף של ר"ה, ושם הוא בתחלת סדר מלכויות וזכרונות ושופרות אשר אמרו גם בספר העניות (תענית פ"ב ג' ד"ה פ"ד ה"ו-י). ע"פ כסדרה עתיקה חבר השבח הזה יהושע בן נון, וכן מביא הרשב"ץ כישות על התפלה סי' רנ"ג, ור' אלעזר מנרמזא ברוקה, ור' אהרן ב"ר יעקב הכהן מלונגיל בארחת הייב, ובכל בו סי' ט"ז, ר' מנשה בן ישראל יאמר כי אנשי כנסת הגדולה יסרוה, וכן נראה מלשון מלך מלכי המלכים שנזכר באותו הזמן בדניאל (ב' ל"ז). לדעת מנדלסון נתחבר עלינו לשבח בזמן הבית בעת שהיו כורעים ומשתחווים בבית המקדש, וגם ראה כי לא נזכר בו בקשה לבנין הבית והגאולה. ענין אמירתו לסוף כל התפלות לא נזכר מרב עמרם נאון ולא מהרמב"ם, וגם בתפלת ר"ה אומר הרע"ג כי במקום שיש ש"ץ אין היחיד אומר אותו (סדר רע"ג 46). הכל בו בסימן ט"ז כתב: אחר כל התפלות אומר עלינו לשבח, בפרק ר' אליעזר אומר שבח גדול יש בעלינו לשבח ע"ב צריך לאומרו מעומד ותמצא, "עלינו" עולה בניסמריא, "ומעומד", ושמעתי שיהושע תקנו בשעה שכבש ידו וחתם בו שם קסנותו למפרע ע' עלינו, ש' שלא שם, ו' ואנו כורעים, ה' הוא אלחינו. הספרדים יאמרוהו רק ער, "מתחת אין עור", ובמחזור יומרי ער כי, "ולעולמי עד תמלוך בכבוד". הגירסא היא, "שלא שם חלקנו כהם וגורלנו ככל המונם" ע"ד הפסוק לא באלה חלק יעקב וגו' (ירמיה י"ט), ומלת "ולא" מוסבת גם על וגורלנו, ובפ' הבכיי לפ' ואת הברכה נרם בהדיא, "של שם חלקנו כהם ולא גורלנו ככל המונם". בכ"י נוסף עוד אחר מלת המונם, "שהם משתחווים להבל וריק ומתפללים אל אל לא ישוע" (ע"ד הפסוק בישעיה ל' ז', מ"ה כ'). הפסוקים אחר עלינו: אל תירא וגו' נוספו ע"פ ספר זכרון ציון וע"פ הא דאיתא במדרש אסתר: אמר להם אמרו לי פסוקים, פתח הראשון ואמר אל תירא ספחך פתאום, פתח השני ואמר עוצו עצה ותופר, פתח השלישי ואמר ועד זקנה אני, ושם מרדכי כי בשורות מוכות בשרוהו. בסדר "תפלת החדש" כמנהג ספרדים עם כינות הרב חיד"א (ליורנו תר"ד), נרפס הגירסא שהם משתחווים להבל וריק וכו' במאמר מוסגר, ואחר ביום ההוא יחיה ה' אחד ושמו אחד, יש ארבעה פסוקים, ה"מובים לאריכות ימים ושנים" (א') עץ חיים היא למחזיקים בה ותומכיה מאושר, (ב') דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה

אשר בעיר הבירה (הוא השיך אל אסלאם) יודע: כי שמעתי את העלילות והשקרים אשר ברו בני יתר האמונות על היהודים החוסים בצל ממשלתי הרוממה היושבים בעיר דמשק ובאי רודוס. גם שמעתי את העול ואת החסם אשר עשו לאחרים מהאומללים הנרכאים האלה, בסמכם על הדעה הכחבת אשר פיתכה בין ההמון ודלת העם. כי היהודים עשו להם למנהג מורגל להמית נפשות אדם ולהשתמש ברמם בחג המצות אשר להם. וכבר הובאו אל חצר מלכותי מתי מספר מיושבי אי רודוס, והשופטים הוציאו את משפחם לאור צדק ואמת, וינקו אותם מכל אשמה, כרת ההקים הנאמנים והאמתים, גם בלעדי זאת אם נשים את לבנו אל הראיות וההוכחות החשובות והנאמנות אשר התבררו ע"י לומדי כפרי הרת הזאת. ניכח לדעת כי לא רש שרהם תמנעם להשתמש ברמי אדם. כי אם תאסור עליהם אסור חסור להשתמש אף ברמי החיות. ועתה יען ראינו כי החשד והעלילות אשר היו עליהם המה שקרים בדויים, וצדקתם בדבר הזה גלויה וירועה לכל לא יכן לפני להרגיזם ולצערם על אדות דברים בטלים כאלה. וחוכה מוטלת להגן עליהם ולשמרם ולסערם. כי הזכויות אשר זכו בהם כל האומות החוסים בצלי כי המאמר המחולל אשר נקרא בהגולחנה (היכל השושנים שבו ניתן המאמר בשנת 1248), המה הלים בלתי ספק גם באומת היהודים. והיתה האומה הזאת אשר התאחזה בכל מרינות מלכותי הרוממה ותתישש בהן לבטח, כפי נדיבת רוח שלמוני הרם המגין על החוסים בי, ראוי להשיג את החסות ואת השמירה המעולה כיתר האומות החוסות בצל ממשלתי הרוממה. ועתה רצון וחפץ שלמוני, שלא יהיה לשום איש הזכות לערער עליהם בין בדבר מלאותם את מצות דתם ובין בדבר במחתם וחסותם אשר נתנו להם. ויצא דבר מלכותי זה כפי חפצי ורצוני המהולל, אני מלך המלכים, וינתן המאמר הנעלה הזה בידי האומה הזאת, ובגלל אשר נודע אמתת הדבר הזה לאדוננו הנזכר (הוא השיך אל אסלאם הנ"ל), נעתק דבר מלכותי גדל היקר והעז, ויקום בפנקס בית המשפט, למען ימחרו ויזדרזו עושי רצוני לקיים את כל הכתוב בו, ולמען לא יפול בשום זמן דבר מתננגר להמפורש בדבר מלכותי הרם הזה, נמסר המאמר הנעלה הזה בידי האומה הנזכרת למען ישמר ויקום רצון וחפץ מלכותי הרם. ועתה הנני מתכבד להוריע כי כאשר יניעו דברי אלה יעשה ככל הכתוב בכתב מלכותי אשר הכל חייבים לקימו ולמלאות אחרי דבריו. בן יהיה וכן יקום וימסך על חותמי המרומם. נכתב בראשית חדש רמזאן חסבורך, בשנת אלף ומאתים וחמשים ושש" (לונג לוח א"י ח"א 9).

ביבליוגרפיה: י"ב לעונענזאהן, אסט דמיס, ווילנא 1887, ווארשא 1884, וכסופו דוקומנטין בלשונות רומית רוסית ופולנית; העולם, שנת חמישית גליון 17 הוספה;

מאביה היא (רות ב' ח' ו'), לפי שרות היתה דלה ועניה הולכות ללסום שבילים בשרה אחר, מרם נודעה מי היא. ועלמה שם תואר כבוד לבת מרום עם הארץ. כמו העלמה היוצאת (בראשית כ"ד), ובדבר אליעזר עבד אברהם בינו לבין עצמו על אדות נערה אשר יוכיח ה' ליצחק ובמרם ידע מי היא אמר: והנה הנערה (שם כ"ד י"ד). אולם אחרי הודע לו בת מי היא, ובדברו עם אבותיה ואחיה שנה את דבריו לפי הנסוס ואמר דרך כבוד: העלמה היוצאת (שם שם מ"ג). לא כן אבותיה ואחיה אמרו: נקרא לנערה (שם שם נ"ו) כי אין דרך אבות ואח לקרוא בת ואחות בשם תואר כבוד. הרב ש"ר חוכיה לחזק השערת ר"א בחור כי המסורת יצאה מא"י וכתב: ויש סימן אחד חסורה לי על מקום המחבר בא"י. ושם דבר ברמז נגד מלכות דת החדשה המתפשטת כבר ומתחלת להרע לישראל מאד. והוא במשרכת אות העין: העלמה, נ', וסימניהן בלשון ארמי עולימאת דנפקת מתקרייא אמא וילדת בר. ובאיור זה נמסר בסדר ח"י. והכוונה על שלשה פסוקים: העלמה היוצאת, ותלך העלמה וחקרא לאם הילד, הנה העלמה הרה. הנה היה ראוי להיות, וקריית לאמא". אך אין ספק שבין ברמז דרך התול נגד אם הירועה, ובעבור שנודע עקר ראיתם הבטלה מן העלמה חרה, ולזה אמר עולימאת נפקת (קיצור מן נפקת ברא), ומתקרייא (בשם הנודע לעמים) אמא, וילדת בר (אגרת ש"ר מכתב ה' ראש עמוד 63). בהכמת חשיר, "על עלמות" ענינו בנעימות קול עלמה, והוא הקול הרם הנקרא Soprano, כנבלים על עלמות (רה"א מ"ו כ'), וכן על עלמות שיר (תהלים מ"ו א'). השני לקול הזה נקרא במערכי השיר בן, וזוהו על מוח לבן (שם ט' א') וכן ענין עלמות בסוף מזמור מ"ח (משפט האורים בערכו).

צ. ה. ג.

עם: ע' עמים

עם הארץ: בלשון חסקרא, המון אנשים ממדינת אחת המרבית בלשון אחת ומאמינים בדת אחת ותחת ממשלה אחת, כמו וישתחו לעם הארץ לבני חת (בראשית כ"ג ד'). אולם בלשון חכמים ענינו כמו בור בחיפך לחלמיד חכם או "חבר", והוראתו משרש עמם שענינו כהה כמו ארזים לא עממיהו (יחזקאל ל"א ח') פ' כהה אורם, וכן יועם זהב (איכה ד' א'). ובלשון ארמית עמא, תרנום כהה הננע (ויקרא י"ג ו') עמא מכתשא, וכהתה כל רוח (יחזקאל כ"א י"ב) תרנומו ותעמי כל רוחא. וכן עם הארץ ששכלו כהה ולא ראה אור ההכמה. בקבוץ: עמי הארצות או עמי הארץ (פסחים מ"ד:). ובלשון ארמית עמא דארעא (פוסה מ"ט.). [מקור ההבדל בין חכמים לעמי הארץ] בימים הקדמונים כמו בימינו היום, דלת העם היו עוסקים בעבודת הארמה, ונקראו איש ארמה או עם הארץ,

שלוש, נ' מגדל עז שם ה' בו ירוץ צדיק ונשגב, ד') כי בי ירבו ימך ויוסיפו לך שנות חיים. ואחר תפלת ר"ה אומרים ד' פעמים עלינו לשבח עד הוא אלהינו ואין עוד אחר, ואח"כ הופכים התבות ואומרים: אחר עיד ואין אלהינו וכו' עד לארץ לשבח עלינו. ואח"כ על כן נקוח לך וכו' (שם דף קנ"ג.).

[רדיוות בשביל "עלינו לשבח"] תפלת "עלינו" גרמה ליהודים צרות רבות כי קנאו בה הנוצרים קנאה גדולה לישו. באמנם כי הפסוק כי הם משתחווים להבל וריק הכונה על ישו. והמשומר פסח פיסר בשנת 1399 העיד בי מלת "וריק" בנימטריא "ישו", ומאז החלו רדיוות בשביל תפלת עלינו ונמשכו בזמנים שונים במקומות רבים, ובפרט חרה אפם על היהודים אשר ירקו על הארץ בעת שאומרים כי הם משתחווים להבל וריק, אשר לדעת אייזע: מענגער כווננו לבנות בזה את אמונת הנוצרים. הרבנים אמנם התנגדו כי מעולם לא היתה כונתם לישו, כי החפלה נתקנה קודם שנולד (ע' ליפמאן מילהויען בס' הנצחון). ומפני זה נזנח על היהודים שלא לומר עלינו לשבח, ואח"כ נזנח רק על הפסוק כי הם משתחווים וכו'. והשל"ה צוה שלא לרוק בעלינו כרי שלא ליתן פתחון פה למלשינים. הפרופיסור קיפקע הניש בקשה להרשות על תפלת עלינו לאסור אמירתו ליהודי קעניגסבערג בשנת 1777, אך מנדלסון השיב על הבקשה בהתנגדות (עזאמעלמע שריפטען ח"ו 418). ר' מנשה בן ישראל מספר כי ר' משה המון העזיק את תפלת עלינו לפני השלמן סלים, ומצאה חן בעיניו מאד ויאמר כי התפלה הזאת די והותר ואין צריך עוד לתפלה אחרת. ר' יוסף הכהן בכפרו עמק הבכה מספר כי עד ראיה, בזמן הרדיוות בעיר בלוש בערפת בשנת 1171 בעת שגשרפו הקדושים על המוקד, כתב לר' יעקב מאורליינש לאמר: "ויהי בעלות הלהב וישאו קולם פה אחד וירוננו ויאמרו הערלים שמענו שירכם ולא ידענו מה, אך לא שמענו כמוהו בלתי היום. ויודע באמת כי עלינו לשבח היה השיר ההוא אשר שמעו הערלים בעת הנסמרה ההיא" (עמק הבכא צד 52. הוצאת קראקא 1895). ומזה משמע כי היה להם שיר מיוחד לתפלת עלינו בימי הבינים.

ביבליאגראפא: צונץ ג"פ 899; ווייס: בישרון של קאבאק 1864 צד 168.

א.

עלמה: עלם הוא נער עול ימים, בן מי זה העלם (ש"א י"ז נ"ו). ועלמה היא נערה, אשת בימי נעוריה, העלמה היוצאת לשאב (בראשית כ"ד מ"ג), ודרך גבר בעלמה (משלי ל' י"ט). רביוו עלמות תופפות (תהלים מ"ח כ"ו). ובא כמו נערה גם על אשה לבעלה בימי נעוריה. הנה העלמה הרה ויולדת בן (ישעיה ז' י"ד) על אשת הנביא ישעיה. ע"ע נערה, אולם יש הפרש מה בין נערה ובין עלמה, נערה שם תואר לבת דלת עם הארץ בלתי חשובה. כמו למי הנערה הזאת? נערה

מדרגה אחת אחר החרבן. וא"ר אלעזר הנדול מיום שחרב ביהמ"ק שרו חכמים למהו כספריא, וספריא כחזניא, וחזניא כעמי דארעא. ועמא דארעא אולא ורלדלה וכו' (סוטה מ"ט).

[תכונת עם הארץ] ת"ר איזהו ע"ה? כל שאינו אוכל חולין במהרה דברי ר"מ, והכמים אומרים כל שאינו מעשר פירותיו כראוי. ר"א אומר כל שאינו קורא ק"ש ערבית ושהרית ר' יהושע אומר כל שאינו מניח תפלין, בן עזאי אומר כל שאין לו ציצית בבגדו, ר' נתן אומר כל שאין מזוזה על פתחו, ר' נתן בר יוסף אומר כל שיש לו בנים ואינו סגורם לת"ת, אחרים אומרים אפילו קרא ושנא ולא שמע ת"ת הרי זה ע"ה, וא"ר הונא הלכה כאחרים (ברכות מ"ז:). וכן אמר ר"א קרא ושנא ולא שמע ת"ת הרי זה ע"ה, ר' שמואל בר נחמני אמר הרי זה בור (סוטה כ"ב:). ובור נרע מעם הארץ כי בור אפילו במ"מ אינו יודע (רש"י אבות פ"ב ה'). ולדברי ר' ישמעאל בן אלעזר ע"ה קורין לארון הקדש ארנא וקורין לבית הכנסת בית עם (שבת ל"ב). בלשון חול ובזיון הוא בלפי קודש. מחלוקי דעות האלה נראה כי לא היו עמי הארץ שווים אפילו בזמן אחד ומכ"ש בזמנים שונים. ולכן נמצאים גם חלוקי דעות בין התנאים והאמוראים בנוגע ליחס עם הארץ ליהדות ולהכמים. לענין המבשל בשבת בשונא, ר"מ אומר יאכל, ובמזיד אסור; ור' יהודה אומר בשונא יאכל במוצאי שבת, במזיד לא יאכל עולמית משום קנסא. כי מורי להם רב לתלמידו מורי להם בר"מ לקולא וכו' דריש בפירקא דריש כר"י לחומרא משום עמי הארץ (חולין מ"ו:). ומשמע מזה כי גם עמי הארץ היו מקשיבים לדרשות הרבנים. א"ר יוחנן משום רשב"י אפילו לא קרא אדם אלא ק"ש שהרית וערבית קיים לא ימוש ספר התורה הזה כפ"ך, ודבר זה אסור לאומרו בפני ע"ה (שמא יאמר בק"ש סני ולא ירגיל בניו לת"ת). ורבא אמר מצוה לאומרו בפני ע"ה (מנחות צ"ט:). שעכ"פ ירגילם בזה. אמר רבה בר רב הונא, האי צורבא מרבנן ועם הארץ דאית להו דינא בהדי הדדי מותבינן ליה לצורבא מרבנן, ולע"ה נמי א"ל תיבן ואי קאי לית לן בה (שבתות ל'): כי בדין א"צ להבדיל בין ת"ת לע"ה, כי היכי דלא ליסתמיה טענותיו. אין מומנן על ע"ה ומומנן על כותי חבר. ולרבנן אפילו על כותי ע"ה מומנן כי הם מדקדקים יותר במצות מע"ה אחר (ברכות מ"ו:). א"ר פפא כמאן מקבלינן האידנא סהדותא מע"ה כמאן כר"י וכו' (תניגה כ"ב:). ומשמע כי במים האחרונים בזמן התלמוד היה הע"ה נאמן יותר מלפנים.

[דינים מיוחדים לעמי הארץ] הפרישות הראשונה בין חבר וע"ה היתה ע"ד טומאה וטהרה, או מפני אי בקיאותו בדינים הללו, או מפני שנחשד שלא ישמרם. ולכן באיזה דברים שלא נמצא בהם חשד היו החכמים מאמינים אותם. ע"ה אינו בקי בדין סבילה

ואשר להם שאר רוח היו עוסקים בחכמות באומנות במסחר או בתור אנשי צבא. בגלות יהויכין נאמר והגלה את כל ירושלם ואת כל הישרים ואת כל גבורי החיל... וכל החרש והמסגר לא נשאר זולת דלת עם הארץ (מ"ב כ"ד י"ד). עמי הארץ האלה נתערבו אח"כ בגוים, ולכן בשוכם מן הגולה מצאו כי לא נכדלו העם ישראל והכהנים והלויים מעמי הארצות... והתערבו זרע הקודש בעמי הארצות (עזרא מ' א'). ויבדילו אותם עזרא ונחמיה, ויהירים שלא להתחתן בהם. "ועמי הארץ המביאים את המקחות וכל שבר ביום השבת למכור לא נקח מהם בשבת" וגו' (נחמיה י' ל"ב). המוכדלים האלה נקראו אח"כ "פרושים" או חסידים, שפרשו לא לבד מן עמי הארצות אלא פרשו יריהם גם מכל טומאה והתנהגו בקדושה ובטהרה, ומן הפרישות הזאת נתהווה קנאה וקנאה ביניהם. אולם עוד בימי חזקיה מלך יהודה כבר הבדילו בין הכהנים החברים ובין הכתנים עמי הארץ, וא"ר שמואל בר נחמני א"ר יונתן מנין שאין נותנין תרומה לכהן ע"ה? שנאמר ויאמר לעם ליושבי ירושלם לתת מנת הכהנים והלויים למען יחזקו בתורת ה' (דברים ל"א ד') כל המהויק בתורה ה' יש לו מנת וכו' (סנהדרין צ"ו:). וא"ר יצחק נפחא חובל עול סנהריב כפני שמנו של חזקיה שהיה דולק בבתי כנסיות ובבתי מדרשות. מה עשה? נעץ חרב על פתח ביהמ"ד ואמר כל מי שאינו עוסק בתורה ידקר בחרב זו. בדקו מדן ועד באר שבע ולא מצאו עם הארץ וכו' (שם צ"ד:). ולפני זמנו מצינו כי גם מנוח ע"ה היה דכתיב וילך מנוח אחרי אשתו (שופטים י"ג), ואפילו בר בי רב נמי לא קרא (ברכות ס"א:). יפתח ע"ה היתה, ששאל שלא כהונן שנאמר והיה היוצא מלתי ביתי וגו' (שם י"א) והיה יכול להפיר את נדרי ולילך אצל פנחס. אמר אני מלך ואילך אצל פנחס! ופנחס אמר אני כ"ג ובן כ"ג ואילך אצל עם הארץ זה! (ויקרא פל"ז ד'). ולענין טומאה ברנל לא חששו וכטהרה שוניהו רבנן גם אח"כ באספות גדולות, דכתיב ויאסף כל איש ישראל אל העיר כאיש אחד חברים (שופטים כ') הכתוב עשאן כולם חברים (נדה ל"ד). וכן בדברים שהם צרכי רבים היו ע"ה נאמנים עליהם. ותניא ר"ג אומר הלכות הקדש ותרומות ומעשרות הן חן גופי תורה ונמסרו לעמי הארץ (שבת ל"ב:). ולא מסרו הדברים לב"ד למנות שומרין לדבר, כי האמינה חורה את כל האדם עליה, שחברים אוכלין פתן וסומכין שניטל ממנו חלה ותרומה. ומעשרות והקדש נמי מסור לכל אדם וכו' ואע"ג דחיקון רבנן דמאי מ"מ תורה האמינתו (רש"י). ואפשר שר"ג כוון בדבריו קודם שהתחילו חכמים לחשור את הע"ה שאינו מעשר חבואותיו, אבל בתרומה וחלה האמינותו חז"ל גם אח"כ. גם בין הכתות השונות בזמן הבית השני היו חברים וע"ה, ומצינו בצדוקים חבר וע"ה (נדה ל"ג:). וכותי חבר וע"ה (ברכות מ"ו:). ר"ל שמרנו. אך כולם ירדו

ונמשכים שם בני אדם (רש"י). בין ששה דברים שנאמר
לח"ה נחשב שלא יסב בתבורה של עמי הארץ (ברכות
מ"ג:). אל תהי רגיל אצל ע"ה שסופך להאכילך טבלים,
ואל תהי רגיל אצל כהן ע"ה שסופך להאכילך תרומה
(נדרים כ'). שלחן של ע"ה דומה למדורה וקדרות
מקיפות אותה, מטה של ע"ה דומה לאוצר בלום (ב"ב
נ"ח). על שלחנו מסודר הלחם באמצע והקערות סביבו,
ובל דבר מניח תחת מטתו אוכלין ובלים (רש"י). תניא
ר' ישמעאל ב"ר יוסי אומר ת"ח וכו' ע"ה כל זמן
שמזקינין טפשות נתוספת בהן שנאמר מסיר שפה
לנאמנים ומעם זקנים יקח (שבת קנ"ב:). א"ר אלעזר
למה ת"ח דומה לפני ע"ה? בתחלה דומה לקיתון של
זהב, סיפר הימנו דומה לקיתון של כסף, נהנה ממנו
דומה לקיתון של חרס כיון שנשבר שוב אין לו תקנה
(סנהדרין נ"ב:). תנא ר"א אומר אלמלא אנו צריכין
להם למשא ומתן היו הורגין אותנו וכו'. נרולה שנאת
ששינאין ע"ה לח"ה יותר משנאה ששונאים הנוים את
ישראל, ונשותיהן יותר מהן (פסחים מ"ט:). תניא
אמר ר"ע כשהייתי ע"ה אמרתי מי יתן לי ת"ח ואנשכנו
כחמור, א"ל תלמידיו רבי אמור ככלב! אמר להן זה
נושך ושובר עצם זה נושך ואינו שובר עצם (שם).
ולכן אין להחפלא אם החברים גם הם היו שונאים את
העמי הארץ. ואמרו לעולם ימכור אדם כל מה שיש
לו וישא בת ת"ח, ואל ישא בת ע"ה. שאם מת או
גילה בניו ע"ה. משל לענבי הגפן בענבי הסנה דבר
כעור ואינו מתקבל וכו'. ולא ישא בת עמי הארץ
מפני שהן שקץ ונשותיהן שרץ ועל בנותיהן הוא אומר
ארור שוכב עם כל בהמה וכו'. ר"מ אומר כל המשיא
בתו לע"ה כאילו כופתה ומניחה לפני ארי, מת ארי
דורס ואוכל ואין לו בושת פנים וכו'. תניא רבי אומר
ע"ה אסור לאכול בשר שנאמר זאת תורת הבחמה
והעוף (ויקרא י"א) כל העוסק בתורה מותר לאכול
בשר בהמה ועוף, וכל שאינו עוסק בתורה אסור (שם).
אמר רב יהודה לוליתא דקרא בסילקא, לוליבא דכיתנא
בכותא (תוכו של דלעת יפה לאכול עם התרדיו, ותוכן
של זרעוני פשתן יפין לאכל בכותח), ודבר זה אסור
לאמרו בפני עם הארץ (נדרים מ"ט:). משום רדבר
שעולה הוא לרפואה. ואסור לומר להם שום דבר שיהנו
ממנו. ואית דאמרי דלא ליכלו טובא וליפסדו כיתנא
(רש"י). לענין פרנסת עניים האיש קודם לאשה, הרי
שהיה זו להחיות וזה לכסות לחיות קודם, ר' יהושע
בן לוי בשם רבי אנטונינוס: כסות אשת חבר וחיי
ע"ה. כסות אשת חבר קודמת לחיי ע"ה מפני כבודו של
חבר (ירוש' הוריות פ"ג דף מ"ח.). רבי פתח אוצרות
בשני בצורת, אמר יכנסו בעלי מקרא וכו' אבל ע"ה
אל יכנסו. דחך ר' יונתן בן עמרם ונכנס. א"ל רבי
פרנסני. א"ל קרית? א"ל לא, שנית? א"ל לא, איכ
במח אפרנסך? א"ל פרנסני ככלב ובעורב פרנסית.
בחר דנפך יתיב רבי וקא מצטער ואמר או לי שנתתי

וחציצה (מתנות פ"ג ג' ר"ע מברטנורא), אינו מממא
בהיסט ואינו עושה משכב ומממא רק בנוגע (שם פ"א
א', רמב"ם מממא משכב ומושב פ"א א'). בנדיו מדרס
לפרושים (דמאי פ"ג ג'). כליו טמאים אצל חבר (אהלות
פ"ה ג'). כליו של ע"ה (כלי חרס) טמא, ואם אתה
אומר לו טמא כלום משניח עליך! ולא עוד אלא שאם
אתה אומר לו טמא, אומר לך שלי טהור ושלך טמא
(חגיגה כ"ב:). כי כלי חרס הטמאים צריכין שבירה
ולא ישמע לך, אבל בכלי שטף ישמע ויטבלנו (רש"י).
נאמן ע"ה לומר פירות אלו לא הוכשרו, אבל אינו
נאמן לומר הפירות הוכשרו אבל לא נטמאו (חגיגה כ"ב:).
ע"ה חשוד על המעשרות ולא על תרומה גדולה (דמאי
פ"א א') וחשוד על השביעית (סוכה פ"ג י"א, רמב"ם
שמיטה ויובלות פ"ח). ע"ה שבא לשאול על נדרו עונשין
אותו ומחמירין עליו כדי שלא ינהנו קלות ראש בנדרים
(נדרים כ'). גם כהן ע"ה חשוד בטומאה, ואמר ר'
אחא בר ארא א"ר יהודה הנותן תרומה לכהן ע"ה
כאילו נוחנה לפני ארי, מה ארי ספק דורס ואוכל ספק
אינו דורס ואוכל, אף כהן ע"ה ספק אוכלה בטמאה
ספק אוכלה בטומאה. ר' יוחנן אמר אף גורם לו
מיתה שנאמר ומתו בו כי יחללוהו (סנהדרין צ':). א"ר
יוחנן כל ת"ח שמברך לפניו אפילו כ"ג ע"ה אותו ת"ח
חייב מיחה (מנילה כ"ח). שמבזה את חתורת לכבוד כהן
ע"ה לפני ת"ח. ר' צדוק הוה - ליה בוכרא רמא ליה
שערי בסלי, בהדי דקאכיל איבעז שיפתיה (ונעשה בעל
מום), אתא לקמיה דר' יהושע א"ל חילקנו בין חבר
לע"ה (להאמין לכהן חבר יותר מע"ה שלא ע"ה הוא
בעצמו מום בבכור)? א"ל ר' יהושע הן (יש חילוק וכהן
חבר מהימן). אתא לקמיה דר"ג א"ל חילקנו בין חבר
לע"ה א"ל ר"ג לא וכו' (בכורות ל'). מזה נראה כי
היו אז חלוקי דעות אם כהן חבר יותר מהימן מכהן ע"ה
לענין מום בבכור... ת"ר ששה דברים נאמרו בע"ה:
א' אין מוסרין להן עדות, ב' ואין מקבלין מהן עדות.
ג' ואין מגלין להן סוד, ד' ואין ממנין אותן אפוסטרופוס
על היתומים, ה' ואין ממנין אותן אפוסטרופוס על
קופה של צדקה, ו' ואין מתלויין עמהם בדרך, ו"א
אף אין מכריון על אבירתו, ותיק (דלא חשיב זה) זימנין
דנפיק מיניה זרעא מעליא ואכיל ליה, שנאמר יבין וצדיק
ילבש (פסחים מ"ט:). ובעלי היש אומרים דורשים אברת
אחיק וע"ה לאו אחיק הוא (רש"י).

[השנאה בין החבר וע"ה] ההבדל בין הת"ח לעמי
הארץ בנאמנות ודינים הרבה, אשר היו הפרושים
מוכרחים לעשות כדי לשמור חוקי הדת כהוגן, עשה
מחיצה בין חברותם, ולאט לאט נברה השנאה והתחרות
ביניהם. ר"ג היה אומר אין בור ירא חטא ולא ע"ה
חסיד (אבות פ"ב ה'). ע"ה חסיד אל תדיר בשכונתו
(שבת ס"ג:). ר' דוסא בן הרכינס אומר ישיבת בתי
כנסיות של עמי הארץ מוציאין את האדם מן העולם
(אבות פ"ג י') שמתכנסים ועוסקים בדברים בטלים

יודעים את התורה אורדים הם (יחנן ז' ס"ט). הששמה הזאת שבין הפרושים לע"ה נרמזה כי האחרונים חלשינו את תראשונים לפני הרשות ובפרט בעת מלחמת בר כוכבא. גם נרמזה לצמיחת הדת הנצורית. כי עמי הארץ בראותם כי לא נתקבלו בחברות הפרושים פנו אל המתנצרים אשר קבלום בורעויה פתוחות.

[התקרבות אל עמי הארץ] גם חז"ל הכירו כי עמי הארץ הם חלק מכלל ישראל, ויפה מאד ררשת ר"ש בן לקיש: אומה זו כנפן נמשלה, וזמורות שבה אלו בעלי בתים אישכולות שבה אלו ת"ת, עלין שבה אלו עמי הארץ וכו' (חולין צ"א). ררש ר"י בר אלעאי מאי רבתיב הגר לעמי פ"סעם ולבית יעקב חטאתם (ישעיה נ"ח). הגר לעמי פ"סעם אלו ת"ת ששננות נעשה להם כזדונות, ולבית יעקב חטאתם אלו עמי הארץ שזדונות נעשית להם כשננות (ב"מ ל"ג). ולפ"ז נוחים ע"ה לתשובה מת"ת. לפעמים נראה התחברות בין ת"ת וע"ה בענין נכבד, כמו שאמר אב"י האי צורבא מרבנן דאזיל לקדושי איתתא נידבר עם הארץ בהדיה דילמא מחלפו לח מינית (ב"ב קס"ח). כי ע"ה מסתכל ומכיר בנשים, ות"ת לא אורחא למירק באיתתא. אבל לכולא עלמא ראוי ונכון ללמד לע"ה תורה ובפרט לבניו. ואפילו ר' שמואל בר נחמני א"ר יונתן ששנא את ע"ה עד שהתיר לקרעו כדנ, אמר כל המלמד את בן ע"ה תורה אפילו הקב"ה נזור נזרה מבטלה בשבילו, שנאמר ואם תוציא יקר מוולל כפי תהיה (ירמיה מ"ג, ב"מ פ"ה). ובקרב כסילים תודע (משלי י"ד) זה ת"ת בן ע"ה (שם). וא"ר ז"ר שלח ר"י בן בתירא: הזהרו בבני עמי הארץ שמחן תצא תורה (סנהדרין צ"ו). גם לא נמנעו החברים מלקבל בחברתם ע"ת אשר תפצו באמת להתנהג בחברים ע"פ תורת הפרושים. אם ראיונותו שנוהג בצינעא בתוך ביתו (ביחירות, גדרכי הפרושים) מקבלין אותו ואח"כ מלמדין אותו, ואם לאו מלמדין אותו ואח"כ מקבלין אותו. רשב"י אומר בין כך ובין כך מקבלין אותו והוא לומד כדרכו והולך (בכורות ל'). וצריך לקבלן בפני שלשה חברים. הבא לקבל רבני חברות חוץ מרבד אחד אין מקבלין אותו. ואם קיבל עליו דברי חברות ונחשד שעבר אחד נחשד לכל התורה כולח דברי ר"מ. וחכ"א אינו נחשד אלא לאותו דבר בלבד (שם ל'). המקבל עליו להיות הבר אינו מוכר לע"ה שחשודים על המעשרות (דמאי פ"ב). אשת ע"ה ששנאת לחבר וכן בתו, של ע"ה ששנאת לחבר וכו' צריכין לקבל דברי חברות בתחלה (בכורות ל').

[הוראה חדשה למלות "עם הארץ"] השופט מאיר

זולצבערנר מצא הוראה חדשה ל"עם הארץ"

בתנ"ך, ולדעתו היא ממשלתיהעם שהיתה נהונה בימי

קדם כעין הפרלמנט בימינו אלה. ובפרט בני ישראל

אשר גם מלכיהם משלו ממשלה מונבלה עפ"י חוקים

יודעים בתורת ישראל שהוא הקונסטיטוציא (ע"ע דוד;

ק"ה). לעם הארץ היה כת מדיני על כל התנהגות

פזי לע"ה וכו' וכאשר מצא כי באמת חיה ת"ת אלא שלא רצה להנות מהתורה אמר דבי יכנסו חכל. רבי למעמיה רא"ד אין פורענות בא לעולם אלא בשביל ע"ה (ב"ב ח'). רבי אושעיא ברבי א"ר אלעזר עמי הארצות אינן תיים (לעתיד לבוא) שנאמר מתים כל יחיו (כתובות ק"א). א"ר אלעזר ע"ה מותר לנחרו ביוה"כ שחל להיות בשבת. א"ל תלמידיו רבי אמור לשוחמו! א"ל זה טען ברכה וזה אינו טען ברכה. א"ר אלעזר ע"ה אסור להתלוות עמו בדרך. שנאמר כי הוא חייד ואורך יסיד (דברים ל') על חיו לא חס (ללמוד חודה) על חיו חבירו לא כ"ש. א"ר שמואל בר נחמני אר"י ע"ה מותר לקורעו כדנ. א"ר שמואל בר יצחק ומנבו (פסחים מ"ט). ותו לא חיי. אמנם לא כל עמי הארץ היו שוים וגם חז"ל הברילו ביניהם. חז"ל הרב אלפסי על מה שאמרו בנמרא ששה דברים נאמר בע"ה: ואי קשיא לך הא דאמרין בחגיגה כמאן מקבלין סהרותא מע"ה כמאן כר"י. ההוא ע"ה רהתם לאו כע"ה דהבא, דהתם ליתיה במקרא ובמשנה אבל בדרך ארץ ובמצות איתיה, כנן דלא חשיד אשבועתא ואונולנותא ולא חרא אנפי מאנפי פסלנותא. אבל ע"ה דהבא דחשיד אבל חני דאמרן הוא. דהא חשיד על הגניבה לפיכך אין ממנין אותו אפוסרופוס, וחשיד נמי אשפיכות דמים לפיכך אין מתלוין עמו בדרך, ועור שהוא חשוד על העריות כראמר ר"א ע"ה מותר לנחרו ביוה"כ, כנן שהיה רץ אחר הזכור או אחרי נערה המאורסה ביוה"כ שמוחר להצילה בנפשו, כרתנן ואלו שמצילין בנפשו (אלפסי פסחים פ"ג). הר"ף הולך בזה אחרי פירוש רב שרירא נאון בתשובה שאלה. דהכי קאמר אי לו לע"ה שפעמים נורם לו למות מיתה מנוולת שעמיהו מביאו לרין אחרי נערה מאורסה אפילו ביוה"כ שחל להיות בשבת, ואין מסמינין להמיתה, ומסמינין אותו מיתה מנוולת ולא כאשר הרוני ב"ד שבורדין להם מיתה יפה, ומה שאמר בנמרא ע"ה אסור לאכול בשר הכי נמי קאמר אוי לו לע"ה שפעמים שיש לו בהמות ועופות ומתוך עמיותו שאינו יודע לשחוט ולבדוק אסור לאכול מהן. וכן כתב ר"י אלברגילוני ז"ל. אבל הר"ן שמביא כ"ז מפרש בעצמו באופן אחר, ואומר כי בודאי לאו דוקא, שאין דמו של ע"ה מסור בידיו, ואדרבא ההורגו נהרג, אלא מתוך ששונאים ת"ת עמי הארץ כגזמין בהן. תדע דאמרין בנמרא ע"ה מותר לקרעו כדנ ומנבו, ואין בין שפיכות דמים דסיף לקריעה כדנ ומנבו, היתר ואיסור. ואמרין נמי בנמרא דמותר לנחרו ביוה"כ שחל להיות בשבת, וכל הני מילי נזמא נינהו (הר"ן פסחים סוף פ"ג). רוב המאמרים נגד הע"ה אמרום ר' אלעזר הגדול ואחריו ר' שמואל בר נחמני בשם ר' יונתן, ונראה כי בימיהם נברה השנאה מאד בין שתי המפלגות הפרושים ועמי הארץ. השנאה הזאת מרומזת גם בברית החרשה, כי הפרושים אמרו על ישו כי לא דברו עמו לכד ההמון הזה (עמי הארץ). אשר אינם

הלאום. וכמו שנאמר עם הארץ ירנמחו באבן וגו' (ויקרא כ' ב'). אמנם כל אחד מעם הארץ היה עלול לעונש אם לא התנהג נם הוא לפי החוקים המסודרים ביד העם. ואם העלם יעלימו עם הארץ את עיניהם וגו' ושמתי אני את פני וגו' (שם פסוק ד'—ח'). ואם נפש אחת תחטא בשגגה מעם הארץ וגו' (שם ד' כ"ז). כאשר פירצה עתליה למלך מעצמה ותאבד את כל זרע הממלכה מיהודה, קמו נגדה יהודע ועם הארץ וימליכו את יואש הקטן הנשאר למלך יורם: ויבואו כל עם הארץ בית הבעל ויתצוהו... ויקח את שרי המאות ואה הכרי ואת הרצים ואת כל עם הארץ ויורדו את המלך... וישב על כסא המלכים, וישמח כל עם הארץ וגו' (מ"ב י"א). ויך עם הארץ את כל הקושרים על המלך אסא וימליכו עם הארץ את יאשיהו בנו תחתיו (שם כ"א כ"ד). ויקח עם הארץ את יהואהו בן יאשיהו וישמחו אותו וימליכו אותו תחת אביו (שם כ"ג ל'). עם הארץ נחשבו אחר מדרגת המלכים והשרים והכהנים (ירמיה א' י"ח, ל"ד י"ט, מ"ד כ"א, יחזקאל ז' כ"ז). גם בין גוי הארץ הקדמונים היה "עם הארץ" ולהם היה הכח למכור אחרות מנחלת הארץ, כמו שמצינו אצל בני חת כאשר רצה אברהם לקנות מהם מערת המכפלה, וקם אברהם וישתחו לעם הארץ לבני חת... וירבר אל עפרון באוני עם הארץ (בראשית כ"ג). כי הסכמת עם הארץ היתה נחוצה לכקנה וקנין. לדעת וולצברגר היה מקום מיוחד למועצות עם הארץ בממשלת בני ישראל בבית המקדש שנקרא בית העם (ירמיה ל"ט ח') ובנראה הוא בית גדול או בית הגדול אשר שרף נבוכדנצר בעת החרבן (מ"ב כ"ה מ', ירמיה נ"ב י"ג) שהיה כהר הבית, והתואר בית העם הוא כמו (House of Commons) שהוא בית הנבחרים ע"י העם להפרלמנט. הבית הזה נקרא לפנים לשכת העם או סהם לשכה, ובו הביא שמואל את שאול לפני הקרואים קרואי העדה (קרואי מועד, במדבר מ"ז ב') ויושיבו בראש הקרואים והם בשלשים איש (בהעתקת הזקנים שבעים איש) אשר באו לבחירת המלך הראשון על ישראל "כי למועד שמור לך לאמר העם קראתי" (ש"א מ' כ"ד). וגם בבית המקדש היתה לשכת הגזית לשיבת הזקנים או הסנהדרין שהיו כמו הסינאט או הבית העליון של הפרלמנט, (ע"ע סנהדרין).

מזכיר יהודים בעמרין. באגרת ששלחו תושבי עמרין להועד שנוסד ממעם המלך להתאונן על הנסך עוזאריד הראשון וראש העיר מונים אחד מן החסידים כי הם נתנו רשות ליהודים לשמור אמונתם בגלוי והיהודים אינם נושאים אות מיוחד כדי להכירם שהם יהודים (9 מארץ 1590). הועד לא שעה לתנועותיהם והיהודים לא נפרעו משיבתם. הנסך אורליך השני קרא איזה יהודים לחצרו, ופעם אחת באו כל אנשי החצר לראות חופה וקדרשין שנתן הרב ולהתערב בשכחת החתונה, אך הרבר הזה העיר חמת הכמר הלותירני ואלמער ויאמר: „לפני מאה שרים נשא שד את שירה ע"י שד זקן; ההמון אינם יראים עוד את ה' ולא אותי". בזכרונות של גליקל מהאמערן (1645—1719) נזכרים הרב מפרזיא, ור' רוד הענא יהודים אחרים מעמרין. בשנת 1744 באה עמרין ואסט פרזלאנד תחת ממשלת פרוסיה. היהודים שלמו מס שנתי בזכות הישיבה בעיר, ואם רצה היהודי להעביר את החסות לכנו היה צריך לשלם שמונים מאליו. בשנת 1762 העלילו על היהודים בעמדון כי הם כפחיתים את ערך הממכרות, ויתנפלו ההמון עליהם ויהרסו ארבעה בתים מעשירי היהודים במסם עלה בירי ראש העיר להשקים מהחומה. אחר כריתת ברית השלום במילוימ בשנת 1807 נספחה אסט פרזלאנד למלכות הולאנד תחת ממשלת לואיס בונאפארט אשר נתן ליהודים היושבים שם שיווי זכויות (23 פברואר 1808) כמו ליהודי צרפת. בעת ההיא חיו בגליל עמרין 1364 יהודים, ומהם כחמש מאות בעיר עמרין. אחר כן כאשר שבה עמרין תחת ממשלת מלכי הנובר אבדו היהודים את זכויותיהם. ער שנת 1842. עמרין והנובר נספחו לגבול פרוסיה בשנת 1866. מספר היהודים בעמרין בשנת 1902 היה חשע מאות. בין הרבנים בעמרין נחשבו: ר' מנחם ב"ר יעקב הכהן, ר' משה שמעון ב"ר נתן הכהן (מת בשנת 1668), ר' שמעון הכהן (מת 1725). ר' יעקב עמרין (עי' להלן), ר' אברהם ב"ר יעקב (מת 1758). ר' אברהם משה קלמי הלוי, ר' ברוך קעסלין, ר' מאיר גלוגא ב"ר אהרן (מת 1809). ר' אברהם ב"ר אריה ליב ב"ר חיים לעווענר שמאס. ר' שמשון רפאל הירש (7—1841). ר' הירש המבורגער (מת 1870). ר' פ' בוכהאלץ (מת 1892). ר' לעב. רב הגליל בעמרין בעת (1912). הספרדים שהיו בעמרין במאה ה"ז השיגו שיווי זכויות בעמרין עוד בשנת 1649, והיו נכבדים וניכרים במסחרים באניות חים אשר הביאו והוציאו סחורות מאי הודו המערביים. ארבעה יהודים מעמרין נזכרו שהיו ביריד לייפציג בשנת 1690 ועוד יהודים משם נזכרו בשו"ת יעב"ץ (ח"ב סי' כ"ד והלאה).

ביבליוגרפיה: גייגר, אורשויט 151; שירער, גער-שיכטע ח"ב 400; ביכלער, דער גאלילעאישע עס-הארץ, ווין 1906; Mayer Sulzberger, *The Am. Ha-Aretz*, Philadelphia 1909; Montefiore, *Hibbert Lectures* 1892, pp. 497—502.

א.

עמאוס: ע' אמאוס

עמאנציפאציון: ע' שווי זכויות

עמרין: עיר במחוז הנובר במדינת פרוסיה בארץ גרמניה. ר' דוד גאנז בספרו צמח דוד (שנת 1581)

ביבליוגרפיה: לעוינג, געשיכטע דער שטאדט עמרין ביז צור פערטראג פאן דעלפויהל 1596 צד 208, עמרין 1948; לעוויין, דאס עמרענער מעטאריק, וויסמאנים מאד נאכשרייבט יאנואר 1890 צד 27, פברואר צד 28;

J. E. v. 148.

ב. מ.

עמרין, יעקב ישראל (ב"ר צבי אשכנזי ומבונה נ"כ ר' יעקב הערשיל ובר"ת יעב"ץ): רב ופוסק ורודף להכת שבת צבי; נולד באלמונא בשנת 1697 ומת שם ביום א' דר"ח אייר שנת תקל"ו (1776). עד שנת י"ז לימי חייו למד אצל אביו ה"חכם צבי", ואח"כ למד באמישטרדם. בשנת 1715 נשא את בת ר' מרדכי ב"ר נפתלי הכהן הרב מאונגריש-בראד במדינת מעהרין, ושם למד בבית הישיבה של חותנו זה. הוא השתלם בכל סקציות הספרות הרבנית, ואחר שסלא כריסו בנפ"ת למד חכמת הקבלה וידיעות הדקדוק ולשונות רומית והולנדית. אמנם בלמודי חכמות חיצוניות עסק רק בישעה שאינו לא יום ולא לילה (בין השמשות). הוא התנגד לחכמת הפילוסופיא ולא האמין כי הרמב"ם כתב את המורה (מספחת ספרים). בעיר אונגאריש בראד היה שלש שנים בתור מורה בבית הישיבה ואח"כ היה סוחר בחכשימין ונסע לערים שונים למכור מערכות. רבות פעמים מנע לקחה את משרת הרבנות, אך לאחרונה לא יכול עוד לסרב ונחמנה לרב בעמרין בשנת 1728 ומאז נודע בשם הכנוי "עמרין". בשנת 1733 חזר לאלמונא והקהלה שם נתנה לו רשות לפתוח בית המדרש ליחיד סגולה. מתחלה היה בשלום עם ר' משה חנין שהיה בראש עדת הפורטיגוזים באלמונא ואח"כ נהפך לשנוא אותו. אך מינה היה לו על ר' יחזקאל קאצנילנבויגין הרב הראשי לעדת האשכנזים אשר ירש מקום אביו החכם צבי. איזה שנים אחרי שובו לאלמונא השיג רשיון מהמלך מרענמארק ליסד בית הרפוס באלמונא. והרפים, "סדור עמודי שמים" אשר התנגדו לו דבים מפני שעשה איזה שנים בהנוסחאות אף כי השיג הסכמת על סדורו מרבנים גדולים באשכנז.

[מחלקותו עם הרב ר' יונתן אייבשיץ] ר"י עמרין הצטיין בפרט בהתנגדותו לכת שבת צבי ומחלקותו עם בעל פלונתיה ר' יהונתן אייבשיץ אשר נחשד בעיניו למסייע להכת ההיא, אף כי באמת מעה בזה. עמרין היה קנאי בן קנאי, קפדן כשמאי וטהור תמה, ושנא מאד שפתי חלקות ולשון דמיה, כי היה איש אמנים, וברח מן הכבוד וכל כופד לא המהו לנמות מדרבו, ולבבו היה לב אריה ולא חת מפני כל ללחום בעד האמת כפי שנראה בעיניו. הוא היה איש מלחמה עד יום מותו. ביוגתו היתה רצויה אך מעשיו לא היו המיד רצוים, וכנראה חבונתו אשמה בזה כי היה בעל מרה שחורה. הוא בעצמו לא היה מכיר בחסדונו, כי בספרו "עדות ליעקב" בתחלתו מביא הפסוקים כבוד לאיש שבת מריב וגו' ואומר כי "המה הכריתוני להנהיג את עצמי במחנה הסבלנות (?) ולחפוס ברסן השתיקה עררי לבלוב כי אחרית לאיש שלום וכו'". אמנם קנאתו הגדולה לטהרת היהדות גרמה להתנגדותו הגדולה לכת

שבת צבי, והתנגדותו זו הסבה לחשוד את ר' אייבשיץ במה שאין בו, ומפיו יצאו נחלי אש ללהם את כל הקמים להצטרף אף הנחשד בעיניו. וכאשר נסה קארל אנטאן שהסיר את דתו להוציא לאור צדקת ר"א שהיה רבו ואלופו ביהדותו, נחן עוד חרב ביד ר' עמרין לרדוף את הר"א ולהרשיעו ביותר. ובפרט בהחודע לו כי בעליכת הש"צ כבדו את הר"א כאחד מגדוליהם המשחרר טובחם להפרוח אמונתם, ועוד שמו חרות על המטבע התלויה על לב ראש עדתם לאוח כבוד. גם עזרה להעלות שמן על מדורת המחלוקת חבונת בעל פלונתיה ר"א שהתנגדה לו מן הקצה אל הקצה, כי היה איש מתון ולא חש הרבה לדברי ר"ע, ומבלי כעס וחמה קבל כל תצו אשר ירה בו ולא שת לבו אליהם להשיב עליהם מענה. רק הוציא לאור קבוצת מכתבים שונים בשם לוחות העדות והקדמה קצרה בראשם להראות איך אויביו האשימו והרשיעו אותו מבלי תת אות ומופת לדבריהם. אך לא נסה להתנצל ולהצדיק ולפרש את מעשיו. ובאמת לא היה לו שום צורך בהתנצלות כי פרנסי הקהלות א"ה עמדו לימינו ורוב ישראל באשכנז ידעו את ישרו וצדקתו וחסידותו, גם בארץ פולין יצא שם הר"א לתהלה ולא היה להם שום חשד אדותו. ועד ארבע הארצות ביעריסלאוו הסכים להשקים את הדיב ולהצדיק ולזכות את הר"א ולשרוף את אנות האשמה נגדו, ורק ר"ע עמד על דעתו להוביח כי הועד אנוס במצות המלך לקרוא אליהם לשלום, וקרוביו ומיודעיו והרבנים שיצאו ממספחתו המיוחסת בישראל עזרו לו להתמיד את דברי הדיב, אמנם הר"ע בעצמו כבר רצה לשים קץ לדברי הסכסוכים שביניהם אך היה מחבה עד אשר יתנצל הר"א ויפרש את דבריו אדות הקמיע שהיה חשודה בעיני ר"ע, כנראה מרבירו בספרו "שפת אמת ולשון זהורית" ישבח על השער לאמר כי "נתאחר הרפוס עד עתה כי כל הנאונים היו מצפים שיכנע לבבו ויקבל תשובה למען לחפות עליו ולכרהו בלילה, לחוס על כבוד תודתו וכבוד משפחתו, וכלום בקשו ממנו כ"א לפרש ולתרגם דבריו בפירוש מספיק על הקמיעות ועוד מקבל עליו הססדר באם שיש עוד ביד ר"א אב"ד מהמבורג לפרש דבריו בפירוש מספיק על הקמיעות הנדפסים בכרך הזה מקצה אל הקצה במחברת, המתקבל על הרעת חכמי הדור וגאונים הומן שבאשכנז, שירפים פירושו ולשלוח מקצה ועד קצה הארץ לגלות צדקתו בארץ". ומה היתה כל החרדה הזאת? רק על אדות קמיע אחד שהביאו לפני הר"ע וחשב שזנבר בו שם שבת צבי אף כי לא ידע בבירור אם הר"א בתבו, ובשביל דבר קטן כזה היה מרעיש שמים וארץ, וחלול התורה היה גדול מאד, עד כי לדעת גרעץ ירד בשבילו כבוד הרבנות באשכנז. בנוסח הקמיע היה כתוב, "אנא שלח רפואה לאשה זאת למען יתקדש שמך ושם משיחו בבאא יהבך בעולם" וכו' ור"ע אמר כי "בבאא יהבך" באתב"ש וחלופי אותיות

בה נוסדה על ספר הזהר, לכן הרהיב הר"ע בנפשו עוז להעבירו בשבט בקרת, ואף בי התוּק בקדושתו והאמין כי מקורו הוא מרשב"י, אבל הראה נ"ב כי נוספו בו כמה תוספות והערות מאחרות (בספר מטפחת ספרים). משאר ספריו באמנות ודעות יקרה פתיחתו לסדרו שהוא ספר מיוחד רב האיכות שקרא בשם "מגדל עז". ספריו נוכל לתקן לשתי מחלקות: האחת דברי הריכות והויכוחים, והשנית דברי תורתו וחכמתו. במחלקה הראשונה נכללים ספריו: א) "תורת הקנאות", ענינים שונים ע"ד שיצו וכל הנלכדים בחרטום, ובפרט ספרי תולדותיו ומעשה תעבותיו בארבעה נוסחאות שונים, ומיפס ס' צורת צבי מורת לר"ע פראנקסיש; ע"ד נחמיה תיון (ע"ע); מכתבי ראשית מרדן עם הר"א; ע"ד הר"מ לוצאטו ודונא קצרה מספרו זהר תניינא; ספרים משארי חסידים במעשה ש"ע; תבנית מזבח גדול למראה, תשובות על מענותיהם ובטול כל דעותיהם (אמשטרדם 1712). ב) "עדות ביעקב", החשד על הר"א, עם אגרת שום מרבני ועד ארבע ארצות (אלמונא 1756). ג) ס' "השמש", הכולל ג' חבורים: שום לסוס, כתבי התחלת צמיחת כת ש"ע; מתג להמור, על הנ"ל, ורצוף בו קונטרס רסן מתעה; שבט לגו כסילים, תשובות למענות הכת, ובסופו שבט מוסר על סופם הרע (אמשטרדם 1758–1762). ד) "שבירת לחות האון", נגד לוחות העדות של חר"א (זאלקווא) [אלמונא 1756], ונכלל בו: ח' "בית יהונתן הסופר" (כרך ז') נראה שהוא לאחד מתלמידיו הר"ע נגד חר"א). ו) "מעשי נצים ונבלות של אייבציר", שמייתם לתלמידו דוד את. ז) "גת עינים" קונטרס לס' שבירת לחות האון, ונשארו בכ"ז: ת) "חרב פיפיות", נזכר בסוף ס' קצור ציצת נוכל צבי בשולי הדף. ס') "אגרת פורים" ספור כל קורותיו בדבר הריב עד תום ימי גלותו וגדודו מאלמונא. י') "תשובות המינים" על מענות המחזיקים בש"ע. י"א) "זכרון בספר", על המאורע שקוהו עם החלפנים באלמונא ע"ד שכתב בסדרו דף רל"ז ע"א שלא ללמד את בנו תנוני ויולחני, מזכירו בסוף ספרו מור וקציעה ח"א. י"ב) "שפת אמת ולשון זהירות", ע"ד הקמיעות ומכתבים שונים (אלמונא 1752) שכתב תלמידו ע"פ מצותו. בין ספריו בעניני הלכה ועוד הם: י"ג) "לחם שמים" פ"י על משניות סדר ודעים ומועד ובסופו קונטרס בנין בית הבחירה להרמב"ם (אלמונא 1728. וואנובעק 1733). י"ד) "אגרת בקרת" שו"ת ודברי חכמה (אלמונא 1733, זיטאמיר 1867). ט"ז) "שאלת יעקב, שו"ת בית, ת"א קע"ב תשובות כמנין יעבץ ובסופו עשרת הלחם עשר תשובות לשואלים על ספרו לחם שמים, וה"ב כולל מאתם תשובות (אלמונא 1739–1759). ט"ז) "סדר תפלות" כולל ג' חלקים: בית אל, תפלות תול וישבת עם פ"י זמרת הארץ וכל הדינים והמנהגים; שער השמים, תפלות ר"ת ומועדים והגדה ש"פ עם ביאורים

הם, "שבתי עבי קדוש" אך אחרים פירשו כי בבאא הוא ר"ת בראשית ברא אלהים את. והנה אף כי נמצאו אז איזה רבנים שתששו לדברי הר"ע טפני התנודותם לכת הש"ע והפצם לעקור אותה מן השורש בעת ההיא, אולם כאשר עברה הסכנה של המשיית המתעה הזה, ראו ונוכחו כי תשרו את הר"א במה שאין בו, כאשר לא חשדוהו מעולם פרנסי וראשי הקהלות אור"ה שהיו מכירים אותו ובטחו בצדקתו, ונכבדים הם בזה דברי הרב מפראנ שכתב על ספר "עדות ביעקב" שקנה לעצמו, וז"ל: "בע"ה. הנה עדות זו עדות שקר והוציא לעז על גדול עולם נ"ע ועל שארי גדולי ישראל ינותו על משכבותם, וחשד אותם בדבר אשר לא היה ולא נברא אלא למשל ולשנינה, ולא היה בהם שום שום מנינות מהכלב שבתי צבי שבור ומהכלבים אשר סבבוהו, לא שמעה ולא שמעה שבשמעה, ומרוב שנאה וקנאה ונקימה ונסירה יתירה דבר ויברים במלים אלו שרצח למאחז פני כסא תחת אביו הגאון וצל ולא עלתה בידו כי קיימו וקבלו תיהודים את גאון עולם, ולכן חמתו בערה בו ואש תוקד בקרבו ודבר דברים שקרים וברים ומרים, ושאריה ליה שאריה כי גם הוא היה רב גובריה, ולא ננתי עדות בדוחא הלז למען ידעו הדורות וילמדו לזולל בכלבים רעים מאמיני שבחי צבי שחיק ממא וכל הבאים אחריו שם רשעים ירקב, קניתי ספר הלז וגם כתבתי עש"ק י"ד שבט תקע"ז לפ"ק פה פראנ, הק' אלעזר פלעקלש" (מאנאזין פיר די וויסענשאפט דעס יודענמוסט, ברלין 1882 צד 174).

[ספריו] ר"ע היה סופר מהיר מאד וחבר כחמישים ספרים, ועוד ארבעה ימים קודם מותו, והיה אז כבן שמונים, שלח לר' שלמה מדובנא השמטות שנשממו בסדרי העבודות שיסד בסדרו להרפ"ס עוד הפעם (אבל יתיר). מספריו נשארו הרבה בכ"י, ומהם בקר לומביא קול"צ בנויארק (ע' רשימה במכ"ע, "דער צייט" גייסט" ניויאוקי 1881 צד 227 והלאה). גם כתב מכתבים לרוב, וביניהם גם לר"מ מנדלסון. באחר מהם מבקשו "דבר קטן וקל לגביה ידיה ואצלי נחשב כגדול כהן יקר" והוא להעתיק בשבילו ללשון אישכנז צחה את מאמרו ששלח לו, להשיב את העילה על רוח השר המתחסד וגזר לשנות מנהג ב"י בענין קבורת הנפטרים כמצוה עלינו מפי חז"ל, והוא מתנצל כי כבד פה הוא, ושפת ארץ כנען אשכנזית לא ידעתי דבר". אך מנדלסון לא מיהר לענותו כי הוא בעצמו היה מסכים לעכב הקבורה שלשה ימים (ע' מכתבו בבכורי העתים תקפ"ד 1823 צד 122). גם נעלה היא ספרו, "מגלת ספר" שבו מזכיר תולדות אביו החכם צבי וחזרונות עצמו, ויש בו חומר רב ונכבד אדות הקולטורא הרבנית בזמנו, אך ביותר נכבדים ספריו נגד הכת שבתי צבי ושיטתם, ובה העיל הרבה לעקרה מן השורש, ולפי שיעקר סמיכת שמת ש"ע והמחזיקים

ידינים; מגדל עז וברכת שמים, תוכחת מוסר מספד יראים והנהגות לכל ימי חי האדם, ונחלק לעליות בסדר לכל הכחות ולא נשלם. גם כולל מאמר אבן בוחן, בקרת על מאמר עבודת מקדש לר' מנחם לונזאנו (אלטמא 8—1745). ונדפס עוד איזה פעמים בחסרון ההוספות בשם „בית אל“ (י"ז). „עץ אבות“ פ"י על כס' אבות בשם לחם שמים, ועל דקדוק המלות ונקודות בשם לחם נקודים (אמשטרדם 1751). „יח“ „שאנת אריה“, דרוש הספר על גימ' ר' אריה ליב אביד באמשטרדם (אמשטרדם 1755). „יח“ סדר עולם רבה וזוטא ומגילת תענית עם הערותיו (המבורג 1757). „ב“ „מור וקציעה“, ביאור וחירושי דינים על ש"ע אריה ב"ח (אלטמא 8—1761). „ב"א“ „מספחת ספרים“ ב"ח, ח"א לרון ע"ד ס' הזהר והוכיח כי נתוספו בו דברים אחרים, וקצת מהנלוים אליו והתקונים מאוחרים עוד ממנו. ח"ב בקרת ע"ס אמונת חכמים וע"ס משנת חכמים, וריב לו עם הרב דקנינסברג (אלטמא 1768). „ב"ב“ „ציצים ופרחים“ שמות וצירופין בקבלה בסדר א"ב בערבין ונקרא ג"ב לקט אורות (אלטמא 1768). „ב"ג“ „לוח ארש“, על דקדוקי המלות בסדור התפלה והשגות ע"ס שערי תפלה לר' זלמן הענא, והוא חלק ד' לסדור תפלה שלו (אלטמא 1769). „ב"ד“ „שמש צדקה“, דרוש (אלטמא 1772). „ב"ה“ „תפלת ישרים“ דרוש על מדת הענוה, ואחריו חלי בתם דרוש על פ' האזינו (אלטמא 1775). „ב"ו“ „דברי אמת ומשפט שלום“ פסק דין בין קהלות אלטמא והמבורג (אלטמא). „ב"ז“ „פסח גדול“ דרוש על ענין פסח אם דוחה שבת (אלטמא 1775). „ב"ח“ „שערי עזרה“ דרוש (אלטמא 1776). ויש ממנו עוד בכ"י: „ב"ט“ „קשורים לעקב“ דרושים ונבללים בו גם הדרושים הנרפסים בנ"ל. ל" „זעקת דמים“ על עליית הדם בפולין. ל"א „הלכה פסוקה“. ל"ב „הלכתא למשיחא“ תשובה לר' ליפשיץ. ל"ג „מודעה רבה“. ל"ד „גל-עד“ פ"י על רש"י ועל התרגום בתורה. ל"ה „אם לבניה“ פ"י על חנ"ך, מזכירו בפירושו לס' סדר עולם. ל"ו „אם למקרא ולמסורת“ פ"י על תנ"ך ומזכירו נ"כ שם. ל"ז הנהגות על תלמוד בבלי. ל"ח „מגילת ספר“ תולדות אביו החכם צבי חברונותיו. זה האחרון נדפס בהוצאת אחיאסף ע"י דוד כהנא (ווארשא 1896).

ביבליוגרפיה: מגילת ספר הנ"ל ומבוא כהנא; וואגענאאר, תולדות יעקב, אמשטרדם 1868; פין, כנסת ישראל 559; כרם המד ח"ב 198, ח"ג מכתב ב'; השחר ח"ה 298, ח"ו 343, ח"ז 181, 548, 602, 646, 686; השלח ח"ב 72, ח"ד 247, 342, 451, 546, ח"ה 256, ח"ח 332; גרעץ ח"ח ציון ז' 614.

ביבליוגרפיה: מגילת ספר הנ"ל ומבוא כהנא;

וואגענאאר, תולדות יעקב, אמשטרדם 1868; פין, כנסת ישראל 559; כרם המד ח"ב 198, ח"ג מכתב ב'; השחר ח"ה 298, ח"ו 343, ח"ז 181, 548, 602, 646, 686; השלח ח"ב 72, ח"ד 247, 342, 451, 546, ח"ה 256, ח"ח 332; גרעץ ח"ח ציון ז' 614.

א.

עמון: עם מצאצאי בן עמי שילדה בת לוס הצעירה לאביה אחרי מהפכת סדום ועמורה (בראשית י"ח ל"ה). העם הזה שנקראו בני עמון או עמונים ישב בעבר הירדן מזרחה בארץ הבשן בין הנחלים ארנן ויבן

לקדם ולא דרבה של אשה לקדם (יבמות ע"ו); ומקובל
הדבר מבית דינו של שמואל הרמתי עמוני ולא עמונית
מואבי ולא מואבית (שם ע"ז). וסדרות המואבית נולד
דוד המלך. א"ר אלעזר מאי דבתיב ונברכו כך כל
משפחות האדמה (בראשית י"ב). אמר ליה הקב"ה
לאברהם שתי ברכות (פרדוח) מובות יש לי לחברך כך
רות המואבית ונעמי העמונית (יבמות ס"ג). ר' יהושע
התיר בזמנו גם לגד עמוני לבוא בקהל כי לדעתו עמון
ומואב כבר נתערבו בין האומות אחר שעלה סנחריב
ובבל את כל האומות. וכל דפריש מדובא פריש
(ברכות ב"ה). לדברי רשב"י כל שכל זרעו אינו פסול
אינו פוסל. כן נר עמוני ומואבי (יבמות ס"ט). ואמר
עולא א"ר בת גר עמוני בשרה לכהונה (שם ע"ז).
ע"ע מואב.

א.

עמוס: נביא בימי עזיהו מלך יהודה ובימי
ירבעם השני מלך ישראל. הוא בא מעיר תקוע בארץ
יהודה (חמשה מיל לדרום בית לחם). ומלאכתו היתה
„נקוד“ ר"ל איש מקנה, או כמו שמחזיר את עצמו
„בוקר אנכי וכולם שקמים“ (ו' י"ד) ומצא פרנסתו
בתור רועה בקר ומלקם חמנים בשבר. השקמים לא
היו בתקוע רק בשפלה הסמוכה והלך שם לעבודתו.
והיה צריך לומר בולש שקמים אלא שהיה מנמנם
בלשנו. שכן אמרו בפסיקתא שנקרא עמוס שהיה עמוס
בלשנו וישראל קוראים אותו פסילוס (ψελλος) ערל
שפתם ונלעג לשון. אמרין הקב"ה לא הוה ליה לאשרוי
שכינתיה אלא על הרץ פסילותא פ' קטע לישנא (ויק"ר
פ"י קהלת רבה פ"א). ונראה שהשם עמוס הוא קצוד
מן הישם עמסיה (דה"ב י"ז ס"ז) כמו השם אמוץ מ
אמציה. או אפשר שעמוס הוא כמו הישם עמשי וש"ב
י"ז ב"ה) או עמשי (דה"ב ו' י"ז) בשי"ן שמאלית. עיקר
נבואתו היתה בישראל בבית אל. אך כמאת היותו בן
ארץ יהודה התחיל בנבואת ירושלם תחלה „ויאמר ה'
מציון ישאן ומירושלם יתן קולו“. ולכן הוזכר ג"כ עזיהו
קודם לירבעם בן יואש, אף כי ירבעם מלך קודם עזיהו.
עמוס חזה הנבואה „שנתיים לפני הרעש“, והרעש היה
ביום גשת עזיהו להקמיר קמרת לפני מזבח ה' (דה"ב
כ"ז י"ט) בשנת כ"ז למלכותו. וירבעם מת בשנת כ"ו
לעזיהו. א"ב היה מתבא כמו שנה אחת לפני מות
ירבעם (נ"א קס"ז=593 קמ"נ). עמוס נחשב בסדר
הנביאים: הושע וישעיה עמוס ומיכה (ב"ב י"ד); ולא
נחשב מיוחסים המשפחה כנביאים אחרים. כמו שמעור
בעצמו „לא נביא אנכי ולא בן נביא אנכי“ בלומר לא
הייתי מוכן מתחלה לזה בתולדותי ובלמודי, אך ה' אלהים
דבר מי לא ינבא? (נ"ח). עמוס שם את נפשו בבחי
בעברו לארץ שמרון לנבאות לעובדי העגלים בבית אל.
במקום שאברהם האמונה נביא אמת והחמקן שמעו
רק לנביאי שקר. והדבר הזה היה מביא דאגה בלב
אמציה כהן ע"ז אשר בבית אל ובקש לשום עליו

העמונים כי עלתה ארוכה לחומת ירושלם (שם ד' א'—
י"ז). גם בימי ממשלת היונים עזרו העמונים אותם
להצר ליהודים (א' חשמונאים ה' ו' ל' ט"ג). בכתובות
אשור נזכר כי סנחריב לפני בואו לארץ יהודה הבניע
את פרדחאל מלך בני עמון ושם תפארתו נשאר במצבה
לזכרון. גם אסר חדון בנו מזכיר בתוך המלכים שהביאו
לו מס את פרדחאל מלך עמון. אסרבניפול בן אסרחדון
מזכיר בין המלכים עבריו את עמינרב מלך עמון.

יש"ב

— [בתלמוד] על הסעם שנאמר במקרא שנאסרו
עמון ומואב לבוא בקהל ה' מפני שלא קדמו את בני
ישראל בלחם ובמים בצאתם מצרים, אמרו חז"ל
גדולה לנימה שמרחקת את הקרובים. מעמון ומואב
(סנהדרין ק"ד). אך יש עוד טעם אחר בי לום בהרחיקו
מאברהם הטיל מרנים בין ישראל לעמון (הוריות י"ז).
ומעשה הכיעור של בנות לום הרחיקם מבני ישראל.
וכאשר נהקרו להן בעצת בלעם הונו אותם בנות מואב
והשקם מצרצורי יין עמוני והטו את לבם לעבוד את
בעל פעור (סנהדרין ק"ו). בב"ז מפני קרבתם לישראל
נצטוו שלא לעשות בהם מלחמה. בני עמון היו חשובים
יותר מבני מואב. וא"ר חייא בר אבא א"ר יוחנן, מנין
שאין הקב"ה מקפח שכר שיחה נאה? דאילו בבירה
דקריתיה מואב א"ל רחמנא אל תצר את מואב ואל
תתגר בהם מלחמה (דברים ב'). מלחמה הוא דלא אבל
צעורי צעירין, ואילו צעירה דקריתיה בן עמי (בבלי
נקיה) אמר ליה אל תצורם ואל תתגר בהם (שם) אפילו
צעורי לא תצעירין כלל (נזיר ב"ג). בב"ז ירשו בני
ישראל חלק גדול מארץ מואב ועמון באמצעות סיחון
ועוג שלבדו אותן מקודם, וע"ז אמר ד' פפא עמון ומואב
מהרו בסיחון (גיטין ל"ח). והיו חשוכות יפתח לעמון.
ע"ע יפתח. ולכן לא נענש דוד על חרב בני עמון
(שבת נ"ו). ע"ע דוד. עמון ומואב היו תמיד שונאי
ישראל, ואמר עולא עמון ומואב שיבבי בישוי (שכנים
רעים) דירושלם הוו. ביון ד'שמעניהו לנביאי דקא
מתנבאי לחורבנה דירושלם שלחו לנבוכדנצר פוק ותא
(סנהדרין צ"ו). א"ר שמואל בר נחמני א"ר מאי
דבתיב ידו פרש צר על כל מחמדיה. זה עמון ומואב,
בשעה שנבנסו גרים להיכל, הכל נפנו על כסף וזהב
והם נפנו על ס"ת, אמרו זה שכתוב בו לא יבא עמוני
ומואבי בקהל ה' ישרף באש (יבמות ט"ז). בי הוה
ניהא נפשיה דרבי אמר הומוניא (שם ע"ר) איכא בבבל
בולא עמונאי היא (קדושין ע"ב). ומאז לא נודע עקבות
עמון ומואב כי נתערבו בין האומות, וארץ בני עמון
ומואב בכל ארצות עבר הירדן יחשבו למדבר ערב.
[עמוני ולא עמונית] אע"פ שנאסרו עמון ומואב
לבוא בקהל ה', אמרו חז"ל במשנה כי דוקא עמוני
ומואבי (הזכרים) אסורים ואיסורן איסור עולם אבל
נקבותיהם מותרות מיד. ולמדו ממה שנאמר על דבר
אשר לא קדמו אתכם בלחם ובמים, דרכו של איש

לפעמים בדרך נסתר, ובמו בתורת משה שנאמר תמיד ויאמר או וידבר ה' אל משה, ואפילו בספרי חול מצינו כן. וגם באוצר ישראל הזה יש סופרים המביאים באיזה ערכין דברי עצמן בשםם בלשון נסתר, ויש לחוש כי ברכות הימים יקימו מבקרים, "חכמים" ויביעו דעתם כי הדברים האלה נתוספו אח"כ ע"י סופרים אחרים. או כי נכתבו על הגליון ובהוצאה חדשה נכנסו בתוך הפנים. התישוקה הגדולה של המבקרים למצוא שגיאות ולעשות "תקונים" בתנ"ך העברים על דעתם ומהגיון דויד. למשל פרופ' חיות, "תחת", והכרתי יושב מבקעת און ותומך שבט מבית עזר" (א' ה') הוא מנסח והכרתי, "שופט" כמו לקמן והכרתי שופט מקרבה וכל שריה אהרונ עמו (ב' ג'). וקשיא אם רוצה בשיווי הסננון מדוע לא ינסח שם יושב תחת שופט? אמנם דרכו של הנביא לשנות דבריו במליצות שונות, וגם כי פה כונתו להכרית את כל אנשי דמשק מן "היושב" הפשוט עד האוהז בשבט המושל, ע"י המליצה "מכבוד" פדעה היושב על כסאו ער בכור השפחה אשר אחר הרחים" (בראשית י"א). ואצל מואב מתנבא רק על בליון הגדולים השופט בקרבה ר"ל המלך וכל שריו מגדולי המלכות.

[חלוקת הספר וחוכנו] ספר עמוס נחלק לתשעה פרשיות. פ"א ופ"ב ג' על השכנים הסוככים את יהודה וישראל. ומפ"ב ד' ואילך על ישראל וקצת על יהודה. בפ"ג פ"ח ופ"ט מספר מחזיונותיו ומסיים בנחמות. בתחלת דבריו הוא קורא למשפט על שלשה פשעי דמשק ועל ארבעה לא אשיבנו על דושם בהרצוח הברול את הגלעד (א' ג') שלשה היא מספר הדגול וכולל העבירות הגדולות ע"י גילוי עריות ושפיכות דמים שחטאו כל העמים, אך נוסף עליהם האכזריות היתירה להרוג במיתה משונה את יושבי הגלעד. ודומה להמליצה הזאת, הן כל אלה יפעל אל פעמים ושלש עם גבר (איוב ל"ג) אך יותר משלשה פשעים לא יסלח ה'. והנביא מתנבא הפורעניות העתידה לבא על מושלי ארם הזאל ובן הדר, כי ראש ארם דמשק, ובדרך הזה הנבואה השנית על עזה, ומונה שלשה פשעים ועל ארבעה לא אשיבנו על הגלוחם גלות שלמה להסגיר לארם, יושבי עזה הם הפלשתים, ובעת אשר פשע אדום ביהודה עזרו הפלשתים להארומים (דה"ב כ"א י" ט"ז) והסגירו את בני ישראל הנמלטים שם לירי שונאיהם. וגדול הוא העון של הסגיר עבר אל אדוניו, ומתנבא על אבדן שארית פלשתים מעזה אשרוד אשקלון ועקרון שהיו סרני פלשתים. הנבואה השלישית על שלשה פשעי צור ועל ארבעה לא אשיבנו שעשו כמו הפלשתים והסגירו גלות ישראל לארם ולא זכרו ברית אחים שהיה בין חירם מלך צור ובין שלמה המלך (מ"א ה'), ומתנבא על שרפת צור. הנבואה הרביעית על שלשה פשעי אדום ועל ארבעה לא אשיבנו על רדפו בחרב אהיו וגו' ועברתו שמורה לנצח, ומתנבא על שרפת

עלילות דברים, כמורר בכלכות ירבעם ומדיח את לב העם מעליו ויאמר אל ירבעם, קשר עליך עמוס בקרב בית ישראל לא תוכל הארץ להכיל את כל דבריו. כי כה אמר עמוס בחרב ימות ירבעם וישראל גלה יגלה מעל אדמתו". ויאמר אמציה אל עמוס חזה! לך ברה לך אל ארץ יהודה ואכל שם לחם ושם תנבא. וביה אל לא תוסיף עוד להנבא כי מקדש מלך הוא ובית ממלכה הוא" (ז' י"ג—י"ד). ר"ל שוב לארצך כי אין לך מקום בפה. אך עמוס לא שעה אליו ונבא הפורענות העתידה לבוא. א"ר יוחנן כל הנביאים עשירים, מנלן משה ומשמואל ומוינה ומעמוס וכו' כי בוקר אנכי וכולם שקמים כדמתרגם רב יוסף ארי מרי גית' אנה ושקמין לי (נדרים ל"ח). ואע"פ שאמר לא נביא אנכי ולא בן נביא אנכי היה נביא בן נביא (ויק"ר פ"ו). ורק בדרך ענוה אמר כן. שמונה נסיכי אדם, (שה"ש ח') אלו הן שמונה נסיכים: ישי שאול ושמואל עמוס צפניה חזקיה אליהו ומלך המשיח (שה"ש רבה שם). ג' נביאים ע"י שהיו נבואתן דברי קתדרין נתלה נביאותן בעצמן: דברי קהלת, דברי ירמיה, דברי עמוס (קהלת רבה פ"א). דרש רבי שמלאי תרי"ג מצות נאמרו לו למשה וכו' בא ישעיה והעמידן על שתיים וכו' בא עמוס והעמידן על אחת שנאמר כה אמר ה' לבית ישראל דרשינו וחיו (עמוס ה') וכו'. א"ר יוסי בר חנינא ד' גזירות גזר משה רבינו על ישראל באו ד' נביאים וביטלו. משה אמר וישכח ישראל בטח עין יעקב (דברים ל"ג), בא עמוס וביטלה שנאמר חדל נא מי יקום יעקב וגו' וכתוב נחם ה' על זאת (עמוס ז', מכות כ"ד. ע' רש"י). בסדר הדורות נאמר כי עמוס היה משבט אשר וביטוי היה כ"ג יואל ואתריו אוריה, בעל שלשלת הקבלה (צ"ט ע"ב) כתב עויהו מלך יהודה המית את עמוס עם ברזל שהשים במצחה והיא הגדה מספרים תיצינים המיוחס לאפיפניוס Vita Prophetarum.

[ספר עמוס] ספר נבואות עמוס הוא אחד מהרי עשר והוא השלישי: הושע יואל עמוס. ולדעת חז"ל כתבו (ערכו) אותם אנשי כנסת הגדולה (ב"ב ט"ז). כל דברי עמוס נאמרו כמעט בסנגון אחד והמליצות קלות להבין ויש להם חבור יפה, ואך לשוא יקרקרו המבקרים החדשים למצוא בו שגיאות ולהפך לשונו וסדרו כדרכם המיד לעשות בספרי התנ"ך, או למצוא בו חוספות מעורבים אחרים, וגם דר' צ"פ חיות במבואו לפירוש המדעי לעמוס (ודבריו נשנו במאמר עמוס באוצר היהדות לדוגמא) כי כל הספור (ז' י"ג—י"ד) נוסף על דברי הנבואה של עמוס, ואי אפשר לוטר שעמוס עצמו הפסיק את נבואותיו באמצע וכתב דברים אלו בעצמו שהרי בפסוקים אלו מדובר עליו בלשון נסתר, ויאמר אמציה אל עמוס" וגו'. וכ"ז הוא ע"פ סמיכת ותעלוזין, בודי, שטאדי, נאוואק, מארטין ועוד. אך המבקרים האלה אינם יודעים או אינם חפצים לדעת כי כן דרך כל הכותבים ספרי התנ"ך לכתוב

נרבות. ונאני נתתי לכם נקיון שנים בכל עריכם ותוסר לחם... ונאני מנעתי מכם את הגשם וגו' (ד' ו'—ז'). כי כה אמר ה' לבית ישראל דרשוני (בירושלם) ותיו, ואל תדרשו בית אל והגלגל לא תבאו ובאר שבע לא תעבורו (ה' ד'—ה'). כי בכל המסומות האלה היו עבודות זרות והעגלים. עיקר העבודה היא לעשות טוב ולררוש משפט. שנאו רע ואהבו טוב והצניו בשער משפט (ה' ט"ז). וכמו ישעיה הוא אומר "שנאתי מאסתי חניכם ולא אריה בעצרותיכם. כי אם תעלו לי עולות ומנחותיכם לא ארצה... הובחיתם ומנחת הגשמים ל במדבר ארבעים שנה בית ישראל" (ה' כ"א—כ"ה). כי במדבר נצטוו אדם כי יקריב... לרצונו (ויקרא א') כשירצה להקריב, ואומר ויעשו בני ישראל את הפסח במדבר (במדבר ט') מגיד שלא עשו ישראל אלא אותו פסח לבדו (רש"י). הנביא הוא מתוכח עם בני ישראל ומראה להם לדעת את הסיבה שהוציאם ה' ממצרים והוריש מלפניהם את המלך האמורי "אשר כנובה ארזים נבדו וחסון הוא כאלונים" רק מפני כי הם השחיתו את הארץ בתועבותיהם, ולכן היו להם לבני ישראל להסיב דרכם למען יהנו טמוב הארץ "רק אתכם ידעתי (ואהבתי) מכל משפחות האדמה על כן אפקוד עליכם את כל עונותיכם" (ג' ב'). ר"ל אתר שבחרתי אתכם מכל העמים ופשעם כי מעניש אתכם. ובאמת אינם מוכים מעמים אחרים. אע"פ שנקראו עם סנולה. "היו השאננים בציון והבוטחים בהר שמרון נקובי ראשית הגוים (המשוכחים מכל הגוים)... עברו כלנה וראו ולכו משם חמת רבח. ודרו נת פלשתיים הטובים מן הממלכות האלה אם רב נכולם מנבולכם?" (ו' א'—ב'). גם היראם לדעת כי הכל הוא בהשגחה מאת ה'. "הילכו שנים יהדו בלתי אם נועדו? הישאג אריה ביער... אם תהיה רעה בעיר וחי לא עשה?" והוא מגלה הסוד לנביאיו למען יוכיחו את העם ויחזרו בתשובה. ואין הנביאים מתנבאים מרצון עצמם כי הם מוכרחים לעשות את תפקידם "אריה שאנמי לא יירא, אדני ה' דבר מי לא ינבא?" (ג' ח'). והוא קורא עליהם "הבון לקראת אלהיך ישראל" (ד' י"ב). הנביא מתפלל עליהם כאשר עלה הארבה על אדמת ישראל כמו (שעשה יואל) "ואומר אדני ה' סלה נא מי יקום יעקב כי קטן הוא" וחי' נתרצה לתפלתו "נחם ה' על זאת לא תהיה אמר ה'" (ו' ב'—ג'). וכן כאשר ראה בחזונו אש על חלקת יהודה. בפרשה האחרונה מתנבא על העתיד "ביום ההוא אקים את סוכת דוד הנופלת... למען יירשו את שארית אדום... ושבת את שבות עמי ישראל ובנו ערים נשמות... ינמעתים על אדמתם ולא ינתשו עוד מעל אדמתם אשר נתתי לחם אמר ה' אלהיך" (סוף).

בצרה העיר הראשית באדום. הנבואה החמישית על שלשה פשעי בני עמון ועל ארבעה לא אשיבנו על בקעם הרות הגלעד במיתח משונה כמו שעשו בני ארם ברמיסק, ומתנבא על שרפת עיר הבירה רבה וגלות מלך מואב ושריו. הנבואה הששית על שלשה פשעי מואב ועל ארבעה לא אשיבנו על שרפו עצמות מלך אדום לשר. והנה מואב לא עשה כזה רע לישראל ולא לבני הגלעד מעבר לירדן. בכ"ז נחשב להם לעון גדול שנהנו בזיון במלך אדום אף שגם הוא היה שונא ישראל. כי לנגד הנביא היה רק הצדק והיושר גם אם העול נעשה לעמים אחרים, ומתנבא על שרפת הקריות והוא קיר מואב. ואחרי שכלה נבואתו על שכני יהודה וישראל הוא פונה בנבואתו השביעית אל יהודה על שלשה פשעיהם ועל ארבעה לא אשיבנו על מאסם את תורת ה' וחקיו. ומתנבא על שרפת ירושלם. אך עיקר נבואתו היא השמינית על שלשה פשעי ישראל ועל ארבעה לא אשיבנו על סכרם בכסף צדיק ואביון בעד נעלים, על כי העוו משפט והדיינים לוקחים שוחד וממים דין אביון, ומתנבא על גלותם. הוא מונה את עונותיהם כי מהללים שם שמים ע"י עריות ושכרות, "ותשקו את הנזירים יין ועל הנביאים צויתם לאמר לא תנבאו" (ב' י"ב). גם הנשים שקורא "הפרות הבשן אשר בהר שמרון העושקות דלים הרוצצות אביונים האומרות לאדוניהם הביאה וגשתה" (ד' א') "השוככים על ממות שן וסרוחים על ערשותם ואוכלים ברים מצאן ועגלים מתוך מרבק. הפורטים על פי הנבל... השותים במזרקי יין וראשית שמנם ימשחו" (ו' ה'—ו'). ובפרט הוכיח להם הנביא בדברים נמרצים וחרים על עשרי הארץ חשואפים אביון המייקרים השער ואוצרים התבואה "לאמר מתי יעבור החדש ונשבירה שבר וחשבת ונפתחה בר". חדש כלומר הקציר התבואה החדשה אשר סמנה יאכלו העניים לקט שכתה ופאה. ומתי יעבר השמיטה שגם בהם יאכלו העניים בחנם, וכאשר יעברו יהיו מוכרחים לבוא אליהם ולשלם בעדם, ועוד יסיפו "להקטין איפה ולהגדיל שקל ולעות סאני מרמה" (ח' ה'). הנביא מהתל בהם ואומר "בואו בית אל ופשעו הגלגל הרבו לפשוע והביא לבקר זבחים (לעגלי הוחב) לשלשת ימים מעשרותיכם (לכהני און). וקטר מחמץ תודה וטראו נרבות" (ד' ד'—ה') וכ"ז עשו לשם ע"ז. ולפלא הוא כי במבוא של פרופ' חיות מביא חנגוד שבין הנביא עמוס להנביא מלאכי שהשתדל לקבוע בלבם של ישראל את ההכרה כי סבת צרותיהם היא מה שאינם מביאים את המעשר והתרומה על בית ה' ומבטלים את בני עמו שאם רק יביאו את המעשר ואת התרומה ימיה ה' עליהם גשם נדבות, והו ממש ההפך מרכרי עמוס שנאמרו כזה. אמנם המבקר הזה אינו שם לב להבין כי פה הם מביאים המעשר לא להלויים העובדים בבית ה' רק לכהני און העובדים העגלים בבית אל. ולכן מתנבא כי יחסר להם גשם

ביבליוגרפיה: מכובא בן זאב לתרי עשר ועם הביאור פ"ס 1866; מכובא עם ביאור לפרופ' צ"ה חיות לתרי עשר הוצאת מכרהם כהנא קיוב 1907.

עמורה: ע' סדום ועמרה עמירה: ע' תפלה

עמים: קבץ אנשים שמדברים בשפה אחת ויש להם דת אחת ולרוב גם ממשלה אחת על מדינה מיוחדת. ונקראים גם בלשון יחיד עם, אומה, לאום, קהל גוי ובארמית עמא (עזרא ד' י"ג). עם אחד ושפה אחת לכלם (בראשית י"א נ'), ועם ועם כלשונו (אסתר ח' ט'), מסלכות ועממים (נחמיה ט' כ"ב), עממי הארץ (שם). במליצה בת עמי (ירמיה ד' י"א). והגיל הניב על המת בתוך בני עמו ומשפחתו לאמר ויאסף אל עמיו (בראשית כ"ה ח'), ונאספתי אל עמך (במדבר כ"ז י"ג). ענין כרת הוא כי נכרת מעמיו (ויקרא י"ז ט') ונאמר גם על חבר אנשים, כמו צק לעם ויאכלו (מ"ב ד' ט"א) לחבר בני הנביאים, העם נושאי המנחה (שופטים נ' י"ח). גם בא השם עם במשל על קהל רמש האדמה וחית השרה, כמו הנמלים עם לא עז (משלי ל' כ"ה), שפנים עם לא עז (שם). במלהמות ישראל עם יתר העמים נצטוו לקרוא להם לשלום מקודם ולשום אותם למס עובר, ואם לא יענו שלום חרשות בידם להכות את הזכרים ויבזו השלל והנשים והמץ והבהמה. וכ"ז נאמר על הערים הרחוקות אשר לא מעלי תגרים בארץ כנען, אבל מערי העמים האלה אשר ה' אלהיך נותן לך נחלה לא תחיה כל נשמה, והם החתי והאמורי הכנעני והפרזי החוי והיבוסיו וגו' למען אשר לא ילמדו אתכם לעשות ככל תועבותם אשר עשו לאלהיהם וחמאתם לה' אלהיכם (דברים כ' ט"ז—י"ח). ולא נאמר פה הנרגשי, ובספרי אמרו כאשר צוה ה', רבבות את הנרגשי, ולדברי ד' ישמעאל בר נחמן שלה יהושע להכנענים נ' פרוודגמות: הרוצה לפנות יפנה להשלים ישלים לעשות מלחמה יעשה. נרגשי עמד ופנה מאילו לפיכך נתנה לו ארץ יפה כארצו וכו' גבעונים השלימו וכו' ל"א מלכים עשו מלחמה וגפלו (ויקרא פ"ז ו'). ונאמר בו: ואת כל הנשמה החרים כאשר צוה ה' את משה (יהושע י' מ'). ויכו את כל הנפש אשר בה לפי חרב החרם לא נותר כל נשמה (שם י"א י"א). הרשבים פ' לא תחיה כל נשמה כשתבא להלחם עליהם לא תקרא להם לשלום, אבל אם יבואו אליך מדעתם להיות עבדיך קודם שתלך עליהם כמו הנבעונים יכול אתה לחיותם (פ' הרשבים עה"ת שם). אבל מדברי הנבעונים לא משמע כן, כי מבלי הערטה לא היה אפשר להם לברות ברית עם ישראל. ע"ע גבעונים.

ב. מ.

עמים (ישראל בין העמים): מושבות ישראל במדינות רחוקות מאדמת יהודה כבר החלו להתחסר בסוף ימי הבית הראשון, כי מלכי אשור, בבל ופרס, הפיצו לכל רחבי ארצותיהם, וישעיה (מ"ה—ו') כבר התנבא: „ממרח אביא זרעך וממערב אקבצך.

אמר לצפון תני ולתימן אל תכלאי. תביאי בני מרחוק ובנותי מקצה הארץ". והמן אמר: „ישנו עם מפורד ומפורד בכל מדינות מלכותך" (אסתר ג' ח'). ועואלד הביא ראיות שגולי בבל סחרו לארצות רחוקות. אבל פוזרם במלא מובנה של המלה הזאת התל בימי אלכסנדר המוקדוני, שהסיר גבולות הארצות וכלכל את האומות. גם נסיכי יון שמלכו אחריו משלו ברוחו והשתדלו לבנות הריפות הממלכה ולחושבי ערים לא נחשבות. לתכלית זאת השתמשו ג"כ ברבבות גולי ישראל ויתנו להם זכויות אזרחיים ובפרט את הרשות לסחור בכל מדינות מלכותם. כי קנאת הדת ושנאת הגזע עוד לא השפיעו על רוח המלכים, באלכסנדריוא עלה אז—לפי עדות סופרים נאמנים—מספר היהודים על מספר המצריים והיוונים, וכן רבי אוכלסי ישראל במדינת בבל שהשתקעו שם מימי נלות נבוכדנצר, והקהלות התפתחו מבלי מפרעים פוליטיים. ואמרו אח"כ שא"י היתה עיסה לבבל. כנהררעא נקבץ כל כסף השקלים שהורם בשביל המקדש ומשם נשלח לירושלם (יוסיפוס, קרמוניות י"ח ט'). כותב הסיבילא השלישית שחי בשנת 140 קהמה"ג העיר „שכל ארץ וכל ים" כבר נמלאו אותם. אסנס באשמת ההיליניסטים, רדיפות אנטיזכום אפיפנס, ותקומת החשמונאים, ובודאי ע"י תחרות המסחר שהתגברה בין היהודים הגרים ושכניהם הגוים פרצו כפעם בפעם ריבנות וסכסוכים שהביאו לידי מלשינות ושפיכות דם, ע"כ שלחו זקני רומא בשנת 137—138 ספרים לכל המלכים ולכל המדינות. לבל ירעו ליהודים ולא יעזרו לאויביהם (חשמונאים א', מ"ז). ממכתב זה אנו למדים עד כמה כבר נפוצו בימים ההם. סטראבו, סופר רומא שחי בראשית המאה האחרונה קהמה"ג, העיר שביטוי קשה היה למצא מקום בכל הארצות הנודעות שלא גברה שם השפעת היהודים. כמה מכות הצטרפו לחזק השפעתם זאת. והסבה העקרית תיתה ידירותם של קיסר, אנמוניום, אוטסמוס וקליגולא. מושלי רומא, שהמו חסדם לאנמיפסד הורדים ואנריפא הראשון והיטיבו לכל העם בשבילם, ותת דבי עקיבא החליט לפתח דוח המרד נגד רומא בכל קהלות הגולה, נסע בכל שלשת חלקי העולם שנודעו אז, לאסיא ולאפריקא, לרומא, לגליא ולערב ולבוש (שי"ר, בה"ע תקפ"ד 70)—והעוברא שמלכי הגוים שם קבלו את פניו מוכחת עד כמה כבדו את ציר היהודים. הפוזר הזה הלך והתרבה אחרי חורבן בית שני ובפרט אחרי מות בריתוכבא, עת רבבות אלפי ישדאל נמכרו לעבדים לכל קצית הארץ ורבבות שנמלטו סחרב ומעבדות גלו לכל מקום שגשאוים רגליהם למצא מקום מפלט להחיות נפשיותיהם, והמקומות שגזרות השמד ופקודות קסדי רומא לא הגיעו אליהם היו היותר רחוקים והיותר שושמים. הן המכות שהוכו בני ישראל אז היו יכולות להרפא והנורות היו עתירות להבמל. בשנת 200 למספר הנהוג עת הקיסר קארקאלא הרים כל יושבי ארצות ממשלחו למעלה אזרחים זכו בה

מימי קארל הגדול אשר מנה את היהודי יצחק להיות אחד מאנשי כלאכותו לחבליף הרוקאל-רשיד, עד המאת הי"ח עת היהודים גם בחצרות קסרי אוסמריא נעשו לחאפידען (Court Jews) והניעו לעשר ולכבוד ולחשפעת רבה. — אה מספרם של היהודים בארצות נלותם בימי קדם אי אפשר לקבוע ע"פ מספרים מדויקים, מפני שרוב הסופרים בימי קדם, ובתיכם גם יוסיפוס, הניחו מאד באשר לא היו להם מקורים נאמנים. ובימי הבינים, מלבד מעט זה עצמו, הנה לא התעכבו זמן רב במקום אחד ולא חשבו ולא הספיקו לרשום מספר משפחותיהם. ואם נעשו איזה רשימות בפנקסי הקהלות או אברו או נשרפו ברבות הימים. מלבד המעטות שנמלטו בחיבורות אחדות כמו מסעות בנימין מטולידא, קונטרס ראב"ן על גזרות תתנ"ו, סבוב ר' פתחיה מרגנשפורג, אבל רבות מהן היו רק הישערות ורבות נשתבשו ואי אפשר לסמוך עליהן (ע"ע סטאטיסטיקא).

[השפעת העמים על ישראל] מכמה פסוקים מן התורה יוצא שמחזות רבות שנתנו לצרף את חבריות נתכוונו להרחיק את העם מהשפעת שכניו, שלא יבחו עוד לשעירים שחיו זונים אחריהם (ויקרא י"ז) ושלא יעשו כתועבותיהם. ומאות שנים אחרי יציאת מצרים הצליח ירבעם להזנות את העם אחרי ענלים ושעירים (דה"ב י"א ט"ו). אבל השעירים והבעלים ונביאי השקר לא השפיעו על רוח ישראל ולא השאירו רושם בדתו. רק אחרי גלות בבל, בפרט אחרי כבוש בבל ע"י הפרסים, החלו רוחות חדשות וחזקות לנשב במחנה ישראל. „אומות מדיופרס הגם שהאמינו בשתי רשויות משורשים בשרש אחד קרמון לא עברו לצבא השמים או לכרואי הארץ והמים, ואף כי לאילים מעשה ידי אדם. ובכלל היו להם מושגי אמונה נקיה מעד נרועה ע"ד שהיתה אצל המצרים והבבלים" (מורה נה"ק, שער ט'). והר"ש מונק בספרו על הפילוסופיה הערבית והיהודית אומר, שהפרסים היו מורים ביחוד ה' / והדבר הזה יחד עם העובדא שמלכי פרס מימי כורש היו מלכי חסד וקהלות ישראל פרחו בזמנם כל כך שלא רצו לשוב לארץ אבותיהם, בודאי היו סבה שגם דעות העם המשובשות כמו המתוקנות נתקבלו פחות או יותר מבני הנולח ונתאזרחו ביניהם. לפי חז"ל (ירוש' ר"ה פ"א) העלו שבי הנולח את שמות המלאכים עמהם מבבל, והשמות ההם נתקבלו לא רק בכתובים האחרונים כ"א בכל הספרות התלמודית (ע"י דר"ד ח"א כ"ג). אז שכחו רוב אנשי יהודה גם את שפתם העברית ויחיו מדברים ארמית. אולם עוד הרבה יותר גדלה עליהם השפעתם של היונים מימי אלכסנדר המוקדוני. העם ההוא שהיה מוכתר בוד נצחונותיו של אלכסנדר, ביופי שירתו ופילוסופיותו ומשחקי שעשועיו משך אליו את לבות צעירי ישראל וישפוך עליהם מרחו. אז החלה התנועה החילוניסטית, החפץ להתחיל לא רק בין הצעירים כ"א גם בין זקני העם עם הכתנים, עד

גם היהודים ויהי להם משפט אחר עם כל נוי הממלכה. אבל כתות הנוצרים החלו כבר להתפשט ולהתגבר יותר ובכל מקום שידם היתה על העליונה הצרו ליהודים ויחתרו התיירות תחתיהם. עת דתם נעשתה השלמת בימי קונסטנטיין חדשו עליהם נזירות חדשות וקשות שנתרבו יום יום, שתכליתן היתה להשמיד ולהכרית את עם חרסם. ובמאה השביעית עת קם מחמד להורות דתו התרשה וכבוש ארצות וישפוך ממשלתו עליהן, הפך לב מאמיניו לשנא את היהודים באשר לא נטו אחרייו וירפם בחרב נוקמת. אבל למרות כל הדריפות ההן התפשטו גם היהודים ויסדו קהלות חדשות בכל מקומות. בואם, ולפעמים גדלו והצליחו ויעשו עשר וינחלו כבוד ויקחו חלק בכל עבודת שכניהם וגם בתהליכות המדינות. באלף הראשון הצטיינו קהלות ישראל בבבל, בפרט תחת ממשלת בית הפרתים, עד אשר נוסדה במקומם מלכות בית הססנידים. הקהלות ההן בזכותיהן וסדריהן וישיבותיהן, בדישי כלח ודישי גלותא ודישי מתיבתא, היו למופת ואמרו (בשבת קמ"ה:): „מפני מה מועדים שבבבל שמחים מפני שלא היו באותה קללה, ומפני מה ת"ח שבבבל מצויינים, לפי שאינם בני מקומם." השאלות מוכיחות מה גדול היה ההבדל בין בני בבל ושאר בני הנולח. — בארץ ערב לפני תקופת מחמד היו היהודים בני חורין ככל שכניהם ולא נעשה שום הבדל ביניהם. אדרבה המה בשאר רוחם ויתרון כשרונם התנשאו עליהם בחכמתם ונבורתם. בחבור, כברת ארץ לצפון העיר ית"ב, יסדו להם ממלכה קמנה לעצמם, ובערב הדרומית התיחד בסוף המאה החמישית לערך אחד המושלים הגדולים, הוא וביים מאנשיו, והממלכה ההיא אשר הגינה על היהודים והצרה לאויביהם ארכה משך שלשה דורות. אמנם פרטי המאורעות הכבירים ההם עודם לוטים בערפלי ההנדה, אבל עיקר המעשה הוא מאורע הסטורי הנעלה מכל ספק (ע"י נרעץ חלק ג' ובפרט ציון י', תרגום שפ"ר). ע"י נצחונותיו של מחמד ושל הכלפים אחריו שהיו קנאים ושונאי היהודים מפני שמאסו בתורתם, נשתנה מצבם בכל הארצות ההן לרעה. גם ראשי הנליות מימי הישמעאלים לא נהנו שררה כהוגן אלא היו קונים אותם בממון רב כמו מוכסין (הראב"ד בספר הקבלה). אבל חכמתם של המצויינים שבהם עמדה להם בכל דור ודור ברוב ארצות הנולח להמות להם חסד השרים והמושלים לחזק מעמדם ולהצילם מכליון. הכליף עומד בן בטאבי, שהיה לו רופא יחודי (643) מנה את רב בוסתנאי להיות ריש גלותא ויתן לו בת מלך פרס לאשה. ואי אפשר להזכיר פה שמות כל גדולי ישראל אשר משך מאות שנים רכשו לבות המושלים בני דת מחמד כיועצי מלכותם, שרי אוצרות, או כרופאים, והם בחכמתם ובצדקתם היטיבו מצב כל אחיהם הקרובים אליהם. וככל החזיון הזה אנו דואים לפעמים לא רחוקות גם בחצרות שרי הנוצרים.

חכמיהם ובגדוש ספרד כבה נירים האחרון, ויפנו מקום לבעלי ההלכה וחקבלה שתעוררתם היתה להחיות נפש העם בימי המצור והמצוק, בכל הרדיפות שנברו עליהם, לאנשים פרטים היוצאים מן הכלל כמו שפנחא לא היתה כל השפעה על העם בימים ההם. המרידה הגדולה בצרפת בסוף המאה הי"ח והתנועה החדשה לחופש הדעות חכיות אזרחים, הוציאו את בני עמנו מתחומם הצר והעמידום אל מול פני המלחמה. חכמי ישראל מימי בן מנחם השתתפו בכל עבודות הרוח על כל שרמות הדעת ובכל ענפי החיים החברתיים והמדיניים להתקדם יחד עם שבניהם ולקחת חלק בכל פרי עמלם. הם מעו בחשבונם, יסוד המשיח היו עוד רחוקים מהם, וע"י הדחיפה העצומה והפאתאומית ההיא שבאה להם מן החוץ אברו אלפי נפשות ישראל שלא היו יכולים לעמוד בנסיגונם והיו הללי דעות מוטרפות ותקוות שוא שהוציאו מרשות עמם (ע"ע התבוללות). אבל כל ההשפעות האלה והרחיפות מן החוץ שקבלה כנסת ישראל כפעם בפעם לא באו להחלישה ולהמעית את דמותה. כי אם לחזק בשעת אפיסת כוחותיה ולפחת בה רוח חדש עת רוחה נבוקה מיאוש או מאפס מעשה. ותהי כדבורה זו המרחפת על פני פרחי השדה ומוצעת את ליחם בשביל רבשה. אין ספק שכל הדעות השונות שנכנסו לתוך היהדות מחוץ נצטרפו ונודקו בכור הבחינה והחקירה הישראלית עד שיצאו בצורה חדשה לנמרי, ולא עוד אלא הדעות ההן נתנו לה את היכולת ואת האמצעים להשפיע על דעות שבניה, דרך הצנורות ההם עצמם שקבלה בהם את השפעתם.

[השפעת ישראל על העמים] הרעיון חקוסמופוליטי והאמונה שתעודת ישראל היא להיות מאור גוים ולהפוך לכל העמים לב אחד, לא נולדו בבבל ולא היו תוצאות הפילוסופיה היוונית. צפניה כבר נבא (ג' ט'): "כי או אהפוך אל העמים שפה ברורה לקרא כלם בשם ה'". ישעיהו קרא (ב' ג'): "והלכו עמים רבים ואמרו לכו ונעלה אל הר ה' אל בית אלהי יעקב". מהנביאות האלה יש שכבר נתקיימו ויש שעתידות להתקיים ע"י השפעת הרוח הישראלי, אם גם ירחק היום ההוא. מהנרות אחרות שיש להן יסוד היסטורי יוצא שכבר החלה השפעת עמנו בבבל ע"י המצוינים שבהם. בסנהדרין אמרו (נ"ג): "למה נקראו דניאל וחבריו סריסים מפני שנסתרסה ע"ז בימיהם. ולכן היום שהתקברו בני ישראל אל היונים והחכמים השכיני באהליהם מיפיותו של יפת התגברה השפעה זו והיתה לבעלת תוצאות רבות ועצומות לפני חורבן הבית. היהודים אשר נסעו לארצות רחוקות בדרך מסחרם או אשר השלכו שמה ברצון אחרים, נשאו אתם את דגל התורה ויפרסמו את האמת היסודית של היהדות בכל ארצות הגולה. משוררים כבעלי הסיבילות וכותבי הספרים שגנו תכמינו אחרי זמן, פקחו עיני רבבות אנשים ונשים שהיו שמופים בע"ז להכיר את

אשר הפילה חלליה גם בין הכהנים הגדולים. אריסטו בשעת מסעותיו באסיה הקטנה (335) נפגש עם יהודי צעיר מלומד שהיה יוני—לפי דעתו—לא רק בשפתו כ"א גם בנפשו (יוסיפוס, נדר אפיון). בימים ההם נעתקה התורה יונית בשביל יהודי מצרים שבבר שכתו לשון עמם והיו כולם מדברים יונית. ספרים רבים על היהדות כתבו אחר כן רק יונית וביניהם קמו חתי חזיונות (בעלי הסיבילות), משוררים (כיהזקאל) ופילוסופים (כאריסטובול בימי תלמי הרביעי) שכתבו רק יונית. הגדול והמפורסם שבהם היה פילון האלכסנדרני. הפילוסופים והמשוררים ההם עמלו להכניס בתוך תורת ישראל מרוחו ויפיותו של יפת והיו מעותים את הכתובים ויכניסו בהם רוח זרה. הרוח הזאת יצרה את הכחות השונות בסוף ימי בית שני שאחדות מהן יצאו מכלל ישראל ואברו בשטף העמים. ואמרו (ירושל') סנהדרין פ"ה ה'): "לא נלו ישראל אלא עד שנעשו עשרים וארבע כתות של מינים (ע"י פירדלנדר: דער פארברייטונג פון יידישע גנאסטיציזם: רעליגיעזע בע-וועגונגען, ונרעץ: גנאסטיציזם: אונד יודענטהום). והכתות ההן ביצאתן עוד השאירו רשימות השפעתן בספרות ובחיים. החכמים ביבנה קבעו מעמם זה ברכת המינים (ברכות כ"ט): וכל מי שמעה בברכת המינים היו מעלין אותו שחשדוהו שמה מין הוא. ונזרו שלא ילמד אדם בנו יונית (סוטה מ"ט). ואמרו שתרנום התורה ליונית היה קשה כיום שנעשה בו העגל. על השפעת השיטות הפילוסופיות של חכמי הגוים על הקבלה והתפתחותה, ע"י פראנק La Kabbale iii—חכמת יון נעורה לחיים חדשים אם גם בצורה חדשה בספרות הערבית במאה ה'ט'. ע"י תרגומים של ספרי אפלטון ובפרט של ספרי אריסטו, ובמשך שתי מאות שנה יצרה לה הפילוסופיה גם שם כמה כתות לפי שיטתו של אריסטו שהיתה רוח החיה בכל בתי המדרש והיא חדרה גם לתוך בתי המדרש של חכמי ישראל. שהוסיפו לסלסלה ולפתחה איש איש על פי דרכו. לתכלית זאת העתיקו אחרים מספרי הפילוסופיה מערבית לעברית. מהם שיצרו להם שיטה מקורית (במו ר"ש אבן גבירול) ומהם שהשתדלו לזווג את יסוד דת ישראל עם דעות היוני ע"י שנויים מתאימים לעקרי התורה. המפורסם שבכולם היה הרמב"ם והאחרון מבית מדרשם היה הרלב"ג. "השפעת אריסטו על היהודים היתה עצומה כ"כ עד שכבשה תחתיה במעט את כל חלקי ספרותנו ולא עוד אלא שבכח ההשפעה ההיא בראו להם היהודים ספרות שלמה ורחבה בענפי חכמות וחקירות שונות אשר היו זרות לרוחם מרם הגלות. רח אריסטו ביניהם". (ע"ע אריסטו ל"ס). אמנם היו גם כן חכמים שהתנגדו לכל התורה החדשה ההיא שהיתה מוטרפת בעיניהם וירדעים חרתי ר"י הלוי: "ואל תשיאך חכמת יונית, שאין לה פרי כי אם פרחים". עם מצבם החברתי שהורע יום יום חשש גם כהם של

רחוק. היא תנועת הסוציאליזם ההולכת ומתפשטת בכל הארצות ומוסכם שבין ראשי יצירות היו היהודים קארל מארקס ולאסאל.

[שנאת העמים לישראל] בכל המובות הרבות שהשפיעו היהודים על אומות העולם העירו רק את קנאתם ושנאתם עליהם ומשכורתם תיתח רעה תחת טובה. סופרים רבים אשר עסקו בשאלת תיחודים חקרו אחרי סבות השנאה הזאת, ואם גם דעותיהם מתנגדות זו לזו לפי דתם, לאומיותם והשקפתם על החיים, אין ספק שכל הסבות נובעות ממעין אי מתור אחד. שכולן עולות משרש אחד, היינו קנאת תחוק בהחלש ממנו, שאינו סובל לראות את החלש מתחזק נגדו ועולה עליו באיזה ענין שיהיה. היהודים בארצות אסיה שהיו הנדים והחלשים כבשו להם בזמן קצר שוק תמסחר והשפיעו על החיים בכלל כאשר דאנו והעירו בעם ארזני הארץ. סמראבו, ציזיר, מצמוס ושאר סופרי רומא קבלו על הסמוצחים שהיו נכזים ונדרפים. שמצורתם היתה פרושה בכל שוקי הממלכה ויזהב רומא נשלח לירושלם והאשימו את היהודים ב"בלבולים" שהמציאו בעצמם או שהעתיקו מסופרים אחרים. אמרו שהיהודים עברו את העננים או השתחוו לראש חמור (מצמוס), ושהעמידו צלם חמור במקדש (פלורוס). והתלוצצו בהם בבתי תיאטרותיהם שהיו שומרים את השבת (איבה פתיחתא). ועת יד הנוצרים נכרה ואסרו על היהודים לקנות אחוזות שדה, והם בכיזונם הגדול וע"י פזונם בכל הארצות הצליחו במסחר וירחיבו את גבוליו ויפתחו לו מסלות חדשות רחוקות ע"י הלוואות על שטרי חוב שע"י הקילו הרבה חליפות הסחורות, ויתקנאו בהם שכניהם וישנאו אותם והאשימום בכל רבות שוא. ואם לא יכלו לסגור בעדם את הדרך באיזה תחבולה השתמשו בגזרות. ועת ראו שכל הסינים לא יכלו לעמוד בפני רוחם של היהודים, נרשום לגמרי מן הארץ (באיטליא כבר בשנת 855) וכן אנו רואים בכל הזמנים ובכל הארצות שבשעה שהיהודים הצליחו לעשות עשר ולהתרומם משפל מצבם. העירו נגדם המת כהנים וקנאת חמון העם שהסתתרו תחת מסוה של קנאת דת. השנאה הזאת עורה שולטת היום בכל ארצות ההשכלה (ע"ע אנטישמיות) וכל "בלבול" היקר שנתכחשו פעמים אין כספר עורן קימות ומחיריות רבבות בני ישראל למרות כל המחאות נגדן. מלחמת היהודי בעד קיומו עורה עזה וקשה. אבל אי אפשר לבלתי לראות שתעודת עם ישראל מוסיפה להתפשט בכל הארצות ולכבוש הרוחות השולטות בעולם המדעים. כמו בימי קדם ובימי הבינים שנא ישראל בעצמם עוזרים לתורת ישראל לחתפוט ובשעה שמלשינים על היהודים בעוטים הם בירושלם אבותיהם (ע"י פרידריך דעליטש: צור וייטערבילדונג דער רעליגיאן, 1908) ובפרט חסיד אומות העולם המקדשים חיייהם להרחבת דעת ישראל בלי פניה אנטישמית. ומאד צדקו דברי

בורא העולם. אלפים מהם התיירו וירדעו שמות המלכה היליני ובניה מאדיבנא, רבות ממטרונות רומא וקרובים לקסרי רומא (דומיציאן וקלימנס), עד שסמראבו כתב אז שקשה היה למצוא מקום שלא נעשה בו הנזע הזה שליט, וסנקא ההמדמר שהמנוצחים היו כבר שולטים במנוצחים. כי רבים היו מחקים מנהגי ישראל שמרו את השבת וישלחו נדבותיהם להמקדש, ועל רוב נשי דמשק נאמר שהתיירו והורו באלהי ישראל. לפי יוסיפוס לא רק התרבו שומרי השבת בכל ארצות רומא כ"א יונים ויהודים היו מתפללים יחד בבתי הכנסת. ועל כן הצליחו פאול וטרעיו אחרי פזור העם ע"י דומיציאן, להכניס הרבבות ההם בבריתם החדשה כי הסירו מעליהם עול המצוות ויפתקו באיזה עקרים תפלים לכד. אז החלו חכמי ישראל לאסור להרבות גרים מפני שנוספו אחרי כן על הנוצרים החדשים והיו קשים לישראל בספחת (קרושין ע.). ואמרו לא נהנה חשע"פ בכח כד"י שלא יזייפוה אוה"ע בשם שזיפו תושב"ב (במ"ד י"ד). ובכל החזון הזה אנו רואים גם בארץ ערב מקום הולדת דת מחמד. זה האחרון מצא היכולת להפיץ דעותיו ששאב ממקור ישראל ולחזק שיטתו שבה. לפחות הצד המתוקן שבה, על יסוד תורת משה, מפני שהשפעת היהודים כבר היתה מורגשת בכל המקומות ההם. ע"כ רצה מחמד בראשונה לברות ברית אתם, ולכו הפך לשנא אותם מפני שדחו אותו בשתי ידים. (ע"ע מחמד, וספרו של גינר: "וואס האט מחמד פאס יודענמיהם גענאסמען"). אבל למרות כל הצרות התכופות שנשתעבדו להם בני ישראל משך מאות שנים, הוסיפו הם להשפיע על כל שכניהם, מהם בפילוסופיה, מהם ברופאים בחצרות שרים כהנים ומלכים, ומהם כיועצי המדינה ומוכסים. קייורלינג בספרו קולומבוס הוכיח עד כמה השפיעו חכמי ישראל על התפתחות ציי ספרד ופורטוגאל, ועד כמה גרמו להצלחתם של החדים קולומבוס ובסקא דא נאמא וגרמו לזה לגלות את הארץ החדשה ולזה את דרומה של אפריקה. וכן היו היהודים אחרי כן באשכנז הנורמים הראשים לתנועת הריפורמציא ונצחונה המוסרי על הקתוליצזמוס, הן כיהודים נאמנים לדתם והן כממרים, מוריהם של כהני הכנסיה. ע"י הפצת דעת התורה שננזחה במצות האפיפיורים, וע"י יוכוחים שהיו להם עמהם פעם ברצון ופעם שלא ברצון, בסתר ובפומבי, לזכות או לחובה. וגם לותר נסה בראשונה לרכוש לבות היהודים ויתקצף עליהם מפני שלא שעו אליו. במאה התשע עשרה השתתפו בכל עבודת ההשכלה וההתקדמות בעולם המדעים והמעשים, ואי אפשר כלל להזכיר כל השמות המפורסמים. אך מכבר כלל להזכיר משך הדורות שיש להם ערך היסטורי קים. הנה היו ראשי הנורמים ליצירת תנועה שלישית כבירת התוצאות אשר תקרא על שמם כמו דת הנצרות והמחמדנית. תנועה שעתידיה לשנות וזרבה סורי העולם הישן באיזה עתיד, קרוב או

וכאשר סבבוהו המורדים לא יכול לשלוח ידיעות ממצבו לאירופא במשך שתי שנים. חוקרים מפורסמים כמו וילהלם יונקר, קארל פטערס, ר' שוויינפירט רצו לעשות נסיעות לאפריקא למצוא את עמין פחה ולבוא לעזרתו. בשנת 1887 נשלח סמאנלי מאנגליא ויצא את עמין פחה ביום 29 אפריל 1888 אצל מחוז אלבערס ניאנזא. אמנם אנשי החיל של עמין לא רצו להניחו לעזוב אותם ושימו אותו במשמר. אך לאחרונה שב עם סמאנלי. ביום 4 דעצ' 1889 הניע לעיר בא-גאמיו ונתקבל שם בכבוד גדול. בשנת 1890 חשתתף עם פקירי סמלכת גרמניא לעשות הקירות במחוזות ויקטוריא ניאנזא. אך החקירות לא עלו יפה, ועמין פחה עזב אותם ויסע בעצמו למדינת קונגו החפשית. ומאז לא נשמע ממנו דבר, עד חדש אקטובר שנת 1892 כאשר הביאו הערבים הידיעה אל החוף כי עמין נרצח בירי המורדים. עמין פחה היה בלשן וחוקר מדעי, והוסיף ידיעות רבות בנוגע למדינות אשר על קו המשווה באפריקא. הוא כתב מאמרים רבים במאספים ורשם פרטי מסעותיו בספר מיום ליום.

ביבליוגרפיא: געארג שוויינפירט, בריפע אונד וויסענשאפטליכע אויפצייכנונגען עמין פאשא, ונעחק לאנגליא (נווארק 1899), בחלק ב' צד 818 והלאה רשום הביבליוגרפיא במלואה.

ב. מ.

עמל: עבודה כבדה. יגיע כפים. ובעמל שעמלתי לעשות (קהלת ב' י"א). ויש להם שכר טוב בעמלם (שם ד' מ.). וכולל גם יגיעת נפש בחכמה ובמדע, מעמל נפשו יראה ישבע (ישעיה נ"ג י"א) כמבואר אחריו ברעתו יצדיק צדיק (שם), נפש עמל עמל לו (משלי מ"ז כ"ו). כי לא יצא מעפר און ומאדמה לא יצמח עמל, כי אדם לעמל יולד (איוב ה' ו'—ו'). כלומר האדם מוליד את העמל בעצמו ואינו צומח מתאדמת בדרך טבעי. מצוקת ישראל היא עמל בעיני ח', ותקצר נפשו בעמל ישראל (שופטים י' מ"ז). להלמות עמלים (שופטים ה' כ"ז) לפטיש העוברים בעבודה קשה. והושאל השם עמל להעוסקים בצרכי צבור. רשבי' אומר, וכל העמלים עם הצבור יהיו עמלים עמהם לשם שמים שזכות אבותם מסייעתן וצדקתם עומדת לעד (אבות פ"ב ב'). לשון עמל נאמר על העוסק בתורה. אשרי מי שגדל בתורה ועמלו בתורה וכו' (כתובות י"ז). כשנכנס ת"ח לביהמ"ד אומר מורה אני לפניך וכו' ששמת חלקי מיושבי ביחמ"ד ולא שמת חלקי מיושבי קרנות וכו' אני עמל והם עמלים, אני עמל ומקבל שכר (לעוה"ב) וכו' (שם כ"ח:). עמל או עמילא נאמר גם על יגיעה בעצמות ואיברי הגוף להבראותו (exercice), חלוץ עצמות בדרך אתלטי' (ע"ע). והוא דרך רפואה ולכן אסור לעשותו בשבת, ואמרו הרוחץ וכו' סבין ומטמשים. אבל לא מתעמלן (שבת קמ"ז). פת עמילא (פסחים ל"ז. מנחות ע"ז).

ב. מ.

רבי חייא רבתי לר' שמעון בן חלפתא בשעת דהו מהלכין בהרא בקעת ארבל וראו אילת השחר שבקע אורה: רבי, כך היא נאותן של ישראל. בתחילה קימעה קימעה, וכל מה שהיא הולכת היא רבת והולכת (ירוש' ברכות פ"א).

ביבליוגרפיא: מלכר חספרים והסופרים שזכור בתוך המאמר, גרעץ כל חלקי ספרו הגדול דיו; שירער, געשיכטע חלק ג'; בערלינגר, יודען אין ראם; מונק, דא יודען אין באבילאניען; בערטהאלט, דא שטעללונג דער איזראעלישען אונד דער יודען צו דען פרעמדען; זאמבארט, דא יודען אונד דאס ווירטשאפטליכען; צאל-שען, דאס ראסטענפראבלעם (מהד' ב') רופין, דא יודען דער געגענווארט; Leroy-Beaulieu: Israel chez les Nations.

י. ל. ל.

עמין פחה (פאשא) ושמו לפני: ערוארד קארל אסקאר תיאודור שנימצער): נוסע וחוקר הארץ ואיש מדיני. שנימצער נולד בעיר אפעלן במדינת שיליסא הפרוסית בגרמניא. ביום 28 מארץ 1840. ונהרג במדינה החפשית קונגו (Kongo Free State) באפריקא ביום 23 אקט, 1892. הוא נולד יהודי אך בהיותו כבן שש חמירו אבותיו את דתם היהודית בדת הפרוטסטנטית והכניסו גם את בנם ברת הזאת, הוא למד בגימנסיא בעיר נייסע, וחכמת הרפואה בעיר ברעסלוי קעניגסברג וברלין, וקבל תואר דוקטור בשנת 1864. בשנה ההיא התעוררה בו התשוקה לנסוע במדינות שונות. ויסע לאנגליא ומשם לאיטליא ולתורקיא. בשנת 1865 נחמנה ע"י הממשלה התורקית למשינה על הבריות בחוף אנטיווארי אצל קישטא ועמד במשטרתו ארבע שנים. בשנת 1870 נחמנה רופא לחאקי איסמאעל פחה ובמותו בשנת 1874 שב שנימצער לבקר את עיר מולדתו ויתעכב שם זמן קצר, ויסע משם למצרים. ויגיע לכארטום ביום 3 דעצ' 1875, ושם טעא את גורדון פחה שהיה אז נציב של המחוזים על קו המשווה בעיר לארו ויהי לרופא. ואז לקח לו הכנוי "עמין", והנציב גורדון פחה בטח בו וימסר בירו פקירות נכבדות מהממשלה. וכאשר נהעלה גורדון לנציב ראשי על סידאן בשנת 1878 נחמנה עמין לנציב על המחוזות של קו המשווה. עמין חקר ודרש בהתמדה גדולה את מדינות ממשלתו לכל מוצאותיהן. אך בינתיים פרצה המרידה של השחדיים וראוף פחה מלא מקום גורדון. ואחרי ראוף משל עברדאליקרד בשנת 1882. באביב שנת 1882 הלך עמין לכארטום ובשובו ללארו טעא כי התפשטה המרידה גם במחוזות מדינתו, ובכל התאמצותו הגדולה לא יכול לעצור בעד המחדיים. בשנת 1885 כאשר נפלה כארטום וגורדון נהרג, הוכרח עמין לעזוב את מקומו ויתנה במחוז וואדיליא. אך המרידה אחזה גם במחנהו, ובשנת 1886 באה אליו השמועה כי ממשלת מצרים נמשה את סודאן ויצאה מרשותה. בכ"ז לא הניח עמין את ממשלתו ממחוזות קו המשווה.

ואמרו היש ה' בקרבנו (שמות י"ז) ומיד בא חבלב ונשירו זה היה עמלק וכו' וכשהיה הקב"ה מבקש לחזיר ישראל החטא שחטאו ברפידים היה אומר זכורים אתם לאוהו עמלק שבא עליכם? א"ר הונא למח"ד לאמבטי רותחת שהיו הכל בורחים הימנה בא אחר ופנ' לחיבה והפסירה, מיד באו הכל ורחצו בחוכה. כך ישראל כיון שיצאים מכצרים היו בורחים מהם [שונאים] שבעו עמים ירנן וגו'. בא עמלק והפסירה. ויונב בן כל הנחשלים אחריו, אמר ר' יהושע רסיבנן בשם ר' לוי שהיה מחתך את זכרותם והיה משליך אותם למעלה ואמר בזה הפצת הרי היא נתונה לך וכו' (פסיקתא רבתי פ' זכור ופ' מני אפרים פ"ב ופ"ג). והיה כאשר ירים משה את ידו, וכו' ידו של משה עושות מלחמה או שזכרות מלחמה! אלא לומר לך, כל זמן שהיו ישראל מסתכלין כלפי מעלה ומשתעבדים את לבם לאביהם שבשמים היו מתנבזין ואם לאו היו נופלין (ר"ה ב"מ). בי יד על כס יה, תניא ר' יהושע אומר, לכשישב הקב"ה על כסא מלכותו ותהי מלכותו שלמה באוהה שעה מלחמה לה' בעמלק (מכילתא). מדור דור, חניא ר' אליעזר אומר, נשבע הקב"ה בכסא הכבוד שלו, שאם יבא אחר מכל האומות להתגייר שיקבלוהו ומעמלק ומביתו לא יקבלוהו, לכך נאמר מדור דור (מכילתא). שלשה דברים נצטוו בכניסתן לארץ להקים להם מלך ולבנות להם את בית המקדש ולמחות את זכר עמלק. אמרו ישראל לפני הקב"ה: רבון העולמים אתה אומר לנו הו' זוכרים למחות את זכר עמלק, בשר ודם אננו, לשעה אננו, אתה שאתה חי וקיים לעולמי עולמים הו' זכור. אמר להם הקב"ה בני אין לכם אלא לחיות קוראים פרשת עמלק בכל שנה ומעלה אני עליכם כאילו אתם מוחים שמו מן העולם. בשבוע שלפני פורים שהוא "שבת זכור", אמר ר' יצחק אנו מוצאים שביקש יהושע למחות את זכר עמלק שנאמר ויחלש יהושע את עמלק ואת עמו לפי הרב, אמר הקב"ה הי"ד עד עכשיו שאול המלך עתיד לעמוד מבנימין ולשרש ביצתו של עמלק, שנאמר מני אפרים (יהושע יצא מאפרים) שרשם בעמלק אחריו בנימין בעמסין (שופטים ה' י"ד). אמר הקב"ה אין זרעו של עמלק נופל אלא ביד בנה של רחל [בנימין]. אמר הקב"ה השבט הזה מוכן להיפרע מן עמלק וכו' איש מזרעו של בנימין מוכן לבוא ולעקור את שרשו ומי הוא זה, זה היה מרדכי שנאמר איש יהודי היה בשושן הבירה וגו' איש ימיני, והוא לקח נקמתו מהם שהיה נצר מעמלק (פסיקתא שם). ע"ע אגג; חסן; פורים. ב. מ.

עמנואל בן שלמה בן יקותיאל: תנכ' ומשורר סמרי, נולד ברומא בערך שנת 1270, וכנראה מת בפארמו בערך שנת 1330. הוא היה מצאצאי משפחה רמה ועשירה בשם צפוני. וכנראה היה פקיד (פרנס או סופר) בקהלת ישראל ברומא, והיה דורש

עמלק: בן אליפו בן עשו מפלגשו חמנע (בראשית ל"ז ב'). **צאצאי עמלק** היו לעם גרול, ונקראו ראשית גרים (במדבר כ"ד ב'). המקום שנקרא שדה העמלקי בימי אברהם (בראשית י"ד ז') שהיה בדרומה של א"י, נקרא כן על שם סופו כי מקצת בני עמלק נאחזו שם. וע"ז אמרו במדרש עדיין לא נולד עמלק ואת אמרת ויבן את כל שדה העמלקי אלא מניד מראשית אחרית (ב"ב פ"ב י"א). וחרמב"ן פ"י כי היה בימים קדמונים איש נבדר ושמו עמלק מושל הארץ התיא, ואליפו קרא את בנו על שמו. מקצות העם העמלקי נאחזו גם בגלילות אפרים, כאמור: בארץ אפרים בהר העמלקי (שופטים י"ב ט"ז). מני אפרים שרשם בעמלק (שם ה' י"ד). מושב חבללי לעם הזה היה בסלע ערב מנגב מזרחה לארץ פלשתים אצל גבול אדום עד שור (Pelusium) אשר על פני מצרים (ש"א ט"ז י"ז).

[שנאת העמלקים לבני ישראל] בנסות בני ישראל ממצרים במדבר בהיותם ברפידים נפלו העמלקים האכזרים לראשונה על העיפים והחלשים בעם לכלחם. רצו משה את יהושע לבחור לו אנשים לחלחם בעמלק, ומשה במטה אלהים בידו עמד בראש הנבעה לפקד את המלחמה, והיה כאשר ירים משה ידו ונבר ישראל, וכאשר יניח ידו ונבר עמלק. ויתמכו בידו אחרן וחור, עד בוא השמש. ויחלש יהושע את עמלק ואת עמו לפי הרב. ויכתוב משה את מאורע עמלק לזכרון בספר ומסרו ליהושע בשם ה': כי סחה אמהה את זכר עמלק מתחת השמים, ויבן משה מזבח לה' לזכרון הנם ויקרא שם המזבח, ה' נסי. ויאמר כי יד על כס יה (לשון שבועה): מלחמה לה' בעמלק מדור דור! (שמות י"ז). בני ישראל אשר המרו את פיה' לשמעת את המרתלים והעפילו לעלות אל ראש ההר בקצה נגב כנען הו' מיד העמלקים מכה רבה עד החרמה (במדבר י"ד מ"ה). בימי נרעון התחברו מדין ועמלק ובני קרם להרע לישראל וישחיתו את יבול הארץ בנגב א"י עד עזה וידל ישראל מפניהם (שופטים ו' ג'). הנביא שמואל עורר את שאול המלך לפקוד עון עמלק עליו במלחמה ויך שאול את העמלקים, אך לא שכר את מצות ה' ביד שמואל להכות את עמלק ולהחרימו מבלי הטלה ולחמית מעולל ועד יונק וגם את הבהמה, כי שאול חמל על אגג ועל מיטב הצאן והבקר. ובשביל זה הודיעו שמואל כי נחם ה' על אשר המליכו למלך. וישסף שמואל את אגג בגלגל (ש"א ט"ז). בימי דוד פשמו העמלקים על נגב יהודה וישרפו את העיר ציקלג באש ואת נשיה חוליכו שבי. ויתחזק דוד וילחם עמם ויבוס מכה גדולה, ורק ארבע מאות איש מהם נמלטו על נמליהם (שם ל'). בימי חזקיהו מלך יהודה הבו בני שמעון את שארית עמלק וישבו בארצם (דברי"ב ד' ט"ג), ומאז אבד כל זכר למו.

[בתלמוד ומדרשים] אמר ר' ברכיה בי רבי למה הדבר דומה למלך וכו' כך ישראל הטאו ברפידים

„ושנאתי הזמן ותענוני ומנחתם ונסכיתם כמדובר“
ישר:

„מיודעי שאלוני עלי מה ובמה שבלך עליה ונבר?
השיבותים בשעבר הדברים אלי נפשי ולא נפשי לדבר“.

את שירו הנשגב תפת ועדן לקח לו לקו ולמשקלת את
השיר divina commedia מרעו המשוור דאנמי. אבל
יש הבדל גדול בינו ובין דאנמי, שלא נתן מקום בגן
עדן רק לאלה אשר באו תחת בנפי אמונתם ואשר
יעריצו ויקדישו את מחוקק דתם אבל לאנשים אחרים
ישרים ותמימים לא נתן נחלה בתוכם. לא כן המליך
העברי, כי על השאלה: מי הם אלה האנשים הזרים
בגן עדן? ענה: הן המה חסירי אוטות העולם, שגם
לחם יש חלק ונחלה בתוכם.

[ספריו] ספר „מחברות“ הוא ע”ד מחברות של
אלחריזי. ונקרא נ”כ „דיוואן“ או „ספר עמנואל“ נדפס
בראשונה בעיר ברישא 1491. קושטא 1535, ברלין
1796. לבוב 1870. החקרמה ומחברת כ”ח האחרונה
נעתקו ללשון איטלקית, ואיזה תוצאות מספרו נעתקו
לאשפניות. גם כתב ס’ „אבן בוחן“ על דרכי הלשון
של התנ”ך. וכתב פירושים על החנ”ך ע”ד הרמז והסוד.
פירושו על משלי נדפס במקראות גדולות של נפולי
1487. וכתב הרב חיד”א: שמעתי שאמרו בעלי הספרשים
שבאיוב יקרא אדם פ’ רלב”ג וירוח צמאונ, ובמשלי
יקרא פ’ עמנואל ובתהלים פ’ רד”ק (שה”ג ח”ב צד
22). פירושו לספרים אחרים בתנ”ך הם בכ”י בפארמו
ובמינכען. בין שירי הקדושים הם: איך יתנאח איש
(רפוס ברלין צד ק”ד); על הים נפלו פני בזכרי (דף
רל”ז). אלי אלי איכה יוחן (רמ”ח). אנא ח’ כי אני
עבדך עלי בחמלתך (קע”ב). אם תקמלני אל לך אחילה
(קע”ב). אפתח בכינור על עלמות שיר (מ”ג). חיושב
על חונ הארץ (קע”ג). יקום אלהים כקדם (קע”ג). ממי
אלה אשאלה (רמ”ה). נורא תהלות נעלה אל תחרש
(קל”ט). עד אן נשרף וכמוץ (ק”ג). רוכב שחקים אחת
ברית (קע”ד). ועל אלה שמנה צונץ (נייגר, צייטשריפט
1839 צד 197) ושמנה שמי”שניידר (לימערמאורבלאם
1843 צד 59). מוסף עור לאנדרסהום (עמודי העבודה
304) שירים אשר תכונתם היא תוכחה ומוסר כמו
מפייטנים אחרים, וביניהם היו השוכב על סמט שן
הקיצה אם אתה ישן (שם צד רמ”ח). ומשם נרפסה
התוכחה במאסף לשנת תקמ”ח חרש תשרי, ובבכורי
העתים תקפ”ז במבחר המאסף הנלוו לו צד 8, ומתחת
נרשם ע...ל דהיינו עמנואל, אך חקורא יוכל למעות
לחשוב שהוא אחד מחברת המאסף.

ביבליוגרפיה: פאנגלשטיין וריגער, געשיכטע דער
יידען אין ראם, ח”א 421; פ’ דעליטש, צור געשיכטע דער
יידישען פאעזיע צד 52; 144, לייפציג 1886; הקדמת
שמיינשניידר להוצאת המחברות לבוב 1870, צונק, ליטערא-
טורגעשיכטע צד 368; גייגר, יידישע צייטשריפט ח”ה 286.
ב. מ.

לפניהם ביוח”כ ובמערדים. בשנת 1325 אבראת עשר
בענין דע והוכרח לעזוב את ביתו. ובתום כספו פנה
הורו ואוהביו ורעיו עמרו סגור וארבו שחקו על אדו.
גם אשור יוסטא שהיתה אשת חיל ומשכלת מטה עליו,
ויסע מרומא וילך נע ונר בארץ עד בואו לעיר פארמו
בשנת 1328, וימצא חן בעיני שר ונניד ושמר דניאל
ויספחהו אל ביתו. שמה מצא מרגע ומנוח מצרותיו
אשר כתרוהו ומאויביו אשר רדפוהו, ויכתב את סורות
ימי חייו ואת מחברותיו. עמנואל גורל על ברכי התורה,
ולמד חכמת החשבון התכונה, הרפואה וספרי הפילר
סופיא של הערבים והנצרים, וידע לשונות איטלקית.
ערבית, רומית, וקצת יונית. כח זכרוננו הנפלא עמד
לימינו בלמודיו. הוא אהב לכתוב שירים בחרוזים, ובן
אחותו ר’ יהודה רומאנו שהיה פילוסוף מפורסם בזמנו
היה בעוזרו במסצוע הזה. הוא מזכיר בין רבותיו את
ר’ בנימין ב”ר יואב ובן אחיו דניאל, ואולי היה גם
תלמיד ר’ זרחיה בן שאלתיאל חן. לפי חשערת גייגר
האיש דניאל אשר הזכיר עמנואל בשירו התופת והערן
הוא דאנמי המשוור הנודע. בחריזיו נמצאים איזה
רמזים על העת אשר יסדם בה. כמו שמזכיר השחתת
עכו שהיתה בשנת 1290 ואומר ע”ז ברמז: מתי נשחת
עכו? כי השחת כל בשר את דרכו (רפוס ברלין צד
נ”ט). והכונה על שנת ה”א וחמשים (1290). וכן מזכיר
הקנינה אשר קנן בשנת ה”א פ”ח=1328 (שם צד רל”ז).
המחברת הכ”ח תופת ועדן חבר כעדות עצמו אחרי
אשר עברו משנותיו ששים. ימים רבים אחרי מותו
שפכו על ספרו המחברות בח וכלימה. מרן הר”י קארו
חושב בין הדברים שאסור לקרות בשכת: מליצות
וכשלים של שיחות חולין ודברי חשק כגון ספר עמנואל
וכו’, ואף בחול אסור משום מושב לצים (ש”ע א”ח
סי’ ש”ז מ”ז, ועי’ שלשלת הקבלה דף מ”ב ור’ משה
ריאמי בספרו מקדש מעט).

[בתור משורר] עמנואל הרומי או כאשר מכונה
לפעמים עמנואל הצפרוני הצטיין בפרט בתור מליץ
ומשורר, ובכל משוררי העברים בימי הבינים לא קם
כמותו זולת ר’ יהודה חלוי ור”ש בן גבירול. הוא היה
רודה בכל דרכי הלשון העברית המליצה והשיר, וביותר
נעלה בדרך ההתלה והסמירי, כי עטו בוסה כמדקרות
חרב, ומפני קסמו המהול בלעגולצין חדרו שונאיו, ואף
כי לא שם מחסום לפיו וכאחד הנבלים מלא פיו שחק
ודברי כעור במהלל נשים רכות ובתולות יפות, עשה
זאת רק למלאות חפץ האנשים אשר תמכוהו, ולחראות
את יופי הלשון וכחו בה, וגם לחקות על מעשי משוררי
בני דורו האיטלקים אשר הסתפקו בשירי ענבים במשלי
אהבה ושירת דורים. ובאמת לא נטה מדרך המוסר
ואורת ישר, כנראה מחשיבותו בעיני הקהל אשר מנהו
לפקיד עליהם וכאשר שר: „אזכר ימי שבת כמלך
בגדוד לי יחלו עמי ואנוור אומר“, ובמכתב תהלה
שכתב בשם עדת רומא לר’ שמואל הנניד כרב:

עמק: חלק הארץ שהוא נמוך כמו שפלה ונדרף גם עם מישור, ונבדל מן בקעה או גיא שהוא מקום צר, ונחל הוא מקום שיתמלא מים בימות הגשמים. העמק מיוחד לרוב לגידול, כגון ועמקים יעמפו בר (תהלים ס"ה י"ד), שושנת העמקים (שה"ש ב' א'), ולמקום מלחמה: ויפשוטו בעמק (דניאל י"ד י"ג), מבחר עמק מלאו רכב (ישעיה כ"ב ז'), אשר אמרו ארם אלהי הרים ה' ולא אלהי עמקים הוא (שם). הר העמק (יהושע י"ג י"ט) בעבר הירדן למטה ראובן תרגמו מורא דמישראל. ועם שם פרטי הוא מקום, כמו עמק אילון (יהושע י"ב) בנחלת בנימין; עמק האלה (ש"א י"ז כ') קרוב לכית לחם, עמק ברכה (דני ב' כ' כ'), בין תקוע ועין נר, ונקרא חיום ואדי ברכה; עמק שוה הוא עמק המלך (בראשית י"ד י"ז) הוא המישור ממעל לנחל קדרון ושם מצבת יד אבשלום: עמק רפאים (יהושע ט"ז ח') כנגב מערבה לירושלם ובית לחם בצלע הנגב לנהיגונו, ואדמתו רזה מאד שעל כן בא לרמיון שירי מתי מספר הנופלים בחרב: כמלקט שבלים בעמק רפאים (ישעיה י"ז ה'); עמק קציץ (יהושע י"ח כ"א) עיר למטה בנימין; בית העמק (שם י"ט כ"ז) הוא כפר עמיקו בתלמוד (תענית כ"א). והיום שמו עמקא, בצפון מזרחי לעיר עכו, ושם היו עושים סנדל עמקי (כלים פ"ב א'). ושם נמצא עורב העמקי (חולין ס"ג). ויתכן שהיא היתה אחת מערי פלשת ואלה כיון הנביא שארית עמקם (ירמיה ט"ז ה'); עמק הבכא הוא חלק מעמק רפאים כי שם נדלו עצי בכאים (ש"ב ה' כ"ג); עמק עכו אשר בין יריחו וירושלם (יהושע ז' כ"ו) ונקרא כן לזכר ע"כ (ע"ע). עמק השדים (בראשית י"ד ג') ע"ש שרי החטובות שהיו שם, כי הכבד הזה היה כלו משקה כגון אלהים. ועי' עמק כנבעון, עמק חברון, עמק יהושפט, עמק יזרעאל, עמק המלך, עמק סכות כל אחד בערכו הפרטי (ארץ קדומים, משפט האורים). ב. ט.

עמר: ע' עומר

עמרי: מלך ישראל במשך י"ב שנה משנת עשר לאלף הרביעי (750 קמ"ג). הוא היה אבי אחאב ושר צבא אלה אשר קשר עליו זמרי ויהרגו בתרצה שהיתה אז עיר המלוכה למלכי ישראל וימלך תחתיו, אך כאשר עלה עמרי וכל ישראל ויצורו עליו ובראותו כי נלכדה העיר שרף את עצמו בארמון המלך וימת אחרי עבור שבעה ימים למלכותו. בראשונה הלכו אחרי דק חצי העם וחצי חשני רצו להמליך את תבני בן ננת, וכארבע שנים ארבה המלחמה ביניהם אך לאחרונה התחזק עמרי ואנשי חילו הרגו את תבני וימלך עמרי על כל העם. אחרי מלכו שש שנים בתרצה קנה את החר שמרון מאת שמר בככרים כסף ויבן עליו עיר חדשה שקרא שמרון ותהי לבירת ממלכתו (מ"א ט"ז כ"ד). ויסלף עמרי את דרכו ויעש הרע בעיני ה'

עמרים: בן קהת בן לוי בן יעקב, ואביו של משה רבנו ואחרון ומרים. עמרם לקח את יוכבד דודתו בת לוי לו לאשה, ויחי עמרם שלשים ומאת שנה (שמות ו' כ'). אחיו היו יצחק וחברון ועזיאל ושם משפחתו עמרמי (במדבר ג' כ"ז). בימי דוד היו מצאצאי עמרמי: שבואל בן גרשום בן משה נגיד על האוצרות (דניאל ב"ג כ"ג—כ"ד). חז"ל אמרו כי עמרם היה ראש הסנהדרין ונדול הדור, וכיון שגזר פרעה ואמר כל הבן חילוד היאורה תשליכוהו (שמות א' כ"ב), אמר עמרם ולריק ישראל מולידים! מיד הוציא את יוכבד ופירש עצמו ממנה וכו' עמדו כל ישראל וגרשו את נשותיהן, אמרו לו בתו מרים, נזרתך קשה משל פרעה, שפרעה לא גזר אלא על הזכרים ואתה על הזכרים ונקבות, פרעה רשע הוא ונזרתו ספק מתקיימת ספק אינה מתקיימת אבל אתה צדיק ונזרתך מתקיימת, עמד הוא והחזיר את אשתו, עמדו כל ישראל והחזירו נשותיהן. עמרם הושיבה ליוכבד באפריון כשהחזירה ומרים ואהרן מרקד ללפניהם ומלאכי חשרת אומרים אם הבנים שמחה (סוטה י"ב). כ"ב ק"כ, שם"ר פ"א י"ג—י"ט). הקב"ה זיווג יוכבד לעמרם בכדי שיעמוד מהם נואל וינאל ישראל (במדבר רבה פ"ג ו'). טובים השנים זה עמרם ויוכבד, דברי חכמים בנחת נשמעים זה עמרם ובית דינו. עמרם היה חשוב מאד בעיני חז"ל ודרשו את הפסוק אדם אחד מאלף מצאתי (קהלת ד' כ"ח) זה עמרם, חדשים גם ישנים דודי צפנתי לך (שה"ש ז' י"ד) ישנים עמרם בן קהת (ויק"ר פ"ב י"א). עמרם מת בעמיו של נחש ולא בחטא אחד (שבת נ"ח. רש"י). ישיגב

עמרם בר ששנא (רב עמרם נאמן): ריש מתיבתא דמתא מחסיא ונאמן בבבל, חי במאה התשיעית

ומת בשנת 875. הוא היה תלמיד רב נטרונאי השני הנאין מסורא, ונקרא בתואר נאון בעוד רבו חי, ובמות רב נטרונאי (857) הוקם רב עמרם במקומו, ובמשמרתו זאת עמד עד יום מותו. ולפי נמשכו שנות נאונות רב עמרם י"ח שנה.

[סדור רב עמרם גאון] פעולה אחת גדולה ועצומה של רע"ג היא חבורו „סדר תפלות של כל השנה“ עם הדינים השייכים להתפלות ולזמנם. הסדר הזה נתקיים עד עתה וכל פוסקי הלכות השתמשו בו ולרוב קבלו דבריו. אמנם בסדור הזה נתוספו ע"י המעתיקים דברים מנאונים מאוחרים לרע"ג. רב עמרם התעורר על המלאכה הזאת מחוץ. כי חכם אחד שמו רב יצחק בר רב שמעון שלח אליו תמיכה כסף בשביל הישיבה ויבקשו שיסדר לפניו התפלות והרע"ג מלא את בקשתו, ואלו דברי האגרת: „עמרם בר ששנא ריש מתיבתא דמתא מחסיא, לרבינו יצחק בריה דמרנא ורבנא שמעון חביב ויקר ונכבד עליו ועל ישיבה כלה. שלום רב מרחמנות השמים יהיה עליך ועל זרעך ועל כל החכמים והתלמידים ואחינו ישראל השרים שם, שאו שלום ממנו ומן רב צמח אב בית דין ישראל ומן אלופים וחכמי ישיבה, ובני ישיבה שלנו ושל עיר מחסיא, שכלם בשלום חכמים תלמידים, ואחינו ישראל השדוים כאן, שתמיד אנו שואלים בשלומכם וזוברים אתכם בזכרון טוב, ומתפללים בעדכם ומבקשים רחמים עליכם, שירחם חקביה ברחמי הרבים, ויגן עליכם ויציל אתכם מכל צרה ונוק ומכל חולי ומכאוב ומשלטין רע, ומכל מיני משחית וכל מיני פורעניות המתרגשות בעולם, וימלא ברחמי הרבים כל משאלות לבכם.—שנר לפניו דבינו יעקב בן רבנא יצחק עשרה וחובים ששגרת לישיבה, ה' שלנו וה' לקופה של ישיבה, ציונו וברכנו אותך ברכות שיתקיימו בך ובזרעך ובזרע זרעך.—וסדר תפלות וברכות של שנה כלה ששאלת, שהראנו מן השמים, ראינו לסדר ולהשיב כמסורת שבידינו כתיקון תנאים ואמוראים. דתניא ר' מאיר אומר חייב אדם לכרך מאה ברכות בכל יום“ וכו'. לא נזכר המקום מאין שנשלח אליו השאלה, אבל במ' הקבלה להראב"ד נאמר כי השאל היה ספרדי וכן כתב ר' יוסף בן צדיק במ' זכר רב. סדור רע"ג נאון נערך לפי מנהג הישיבות בבבל, ונתקבל ע"י גדולי העם להלכה, אבל בנוסחתו נבדלו ממנו גם הספרדים וגם האשכנזים, אף כי ברברים הרבה הוא שוה לנוסח ספרד הישן שמדר הרמב"ם, ובדאי היו לקהלות רבות נוסחאות אחרות מזמן התנאים ואמוראים או מנאונים אחרים. סדר רע"ג נאון נרפס בראשונה בווארשא שנת 1865. ע"ע תפלה.

[רע"ג בהלכה] זה נוסח האגרת ששלח לשואליו מברצלונה עם תשובותיו: „עמרם בר ששנא ריש דמתא מחסיא, לכל רבנן ותלמידיהון ושאר אחינו בית ישראל הדרים במדינת ברצלונה. יקרים ונכבדים ואהובים לפנינו, שלומם ירבה לעד ויגדל! קבלו שלום

ממנו ימנר צמח דיינא דבבא ומן דיישי כלה ומכל החכמים הסמוכים שהם במקום סנהדרין גדולה, ומן בני קימי שהם במקום סנהדרין קטנה, ומשאר החכמים ותנאים ות"ח שבישיבה כלה, שתמיד בשלומכם אנו שואלים ומבקשים רחמים עליכם שירחם עליכם המקום ברחמי הרבים, השאלות ששאלתם לפנינו צוינו וקראו אותם לפנינו כשיושבים לפנינו אב"ד ואלופים וחכמים וכל תלמידים, והתבוננו בו ועמדנו על מה שכתוב בהם, וכך הראנו מן השמים“ (תשובות נאונים דפוס ליק סי' נ"ו). והנוסח הזה דומה כמעט לנוסח התשובה בשאלת הסדר. תשובות רע"ג עולה למאה ועשרים ורובם נרפסו בשו"ת שערי צדק (שאלוניקי 1792). באחת מתשובותיו ידבר מרבית גוי ואמר שרבית גוי אסור בכל אופן ממעם דין התלמוד. זה לשונו: „אבל אבק רבית וכו' שמתיירים הם בדיניהם להלוות זה לזה אף אנו מתירים להלוותם, ות"ח אפילו אבק רבית לא ילוה אותם לגוי“ (ש"צ ח"ד ש"ב סי' כ'). ונראה שהתיר אבק רבית רק ממעם כי לפי דיניהם ר"ל בערכאות הגוים מותר, ולא בדרך אחר. המעם הזה חדש הוא ואין אחד מן הפוסקים מביאו. ומה שכתוב ות"ח אפילו אבק רבית לא ילוה אותן לנכרי כוונתו על הדרש כספו לא נתן בנשך בנמרא (מכות כ"ד), אף כי לדעת אחרת מותר לת"ח אפילו רבית קצוצה דלא גזרו אלא שלא ילמוד ממעשיו ות"ח בלאו הכי לא ילמוד ממעשיו. ונראה כי הנאונים תחמירו ברבית וחששו לדעת האוסרין ע"פ אסמכתא של הדרש (ע"י ד"ר ח"ד 119). אגרותיו וכן רוב תשובותיו כתובות עברית, וידע היטב לכתוב בהן אף כי הארמית היתה נהוגה יותר בזמן הנאונים. תשובותיו סובבות על עניני התפלה ברכות וקריאת התורה, שבת וקידוש, כתיבת ספר תורה מוחח ותפילין והנחת ציצית, דיני ר"ה ויריב סוכה לולב פורים ותענית, איסור וחיתור, נדרים, אישות, גם בדיני מסונות לענין קנין ומכירה ושותפות, טוען ונטען ונוקין, לפעמים השיב לשאליו בדרך פירוש וביאור, כמו הא דגרסינן ר' חנינא ותלמידו דרב הו' יתבי בסעודה, אמרי ליה נפסוק ונקבעיה לשבתא, א"ל לא צריכיתו שבת היא קבעה נפשה. ילמדנו אדוננו אנה אמר רב שמעיה זו והאך פירושה?—אל יקשה בעיניכם כי הרבה כלא מניין יש בתלמוד שמטעות שנאמרו בתוך מעשים וגופא דשמעתא לא נאמר בדוכתא אחריתי (סי' ק"ח), ונתן כמה כללים בדרך התלמוד: כל ברייתא דפלגי עלא בתלמוד לאו הלכה; עשרה ענינים שהלכה בב"ש; כל חיקו מחמירין מספק (שם סי' י"ג, י"ד). מדרכי הגאון הזה להשוות בציוו הפסק והמשפט שלא לתת יד לעמי הארץ לומר פעם מחמירין ופעם מקילין (סי' כ"ו), גם את המשומד החוזר בו ומתוודה בפרהסיא מחזיק לשב אל ה' בקרב לכו בכל ענין (סי' צ"ב). לענין חלומות הוא אומר „אין אנו בקיין בפתרון החלומות“ (סי' פ"א). ע"ע גאונים.

איחר המער בכין. דוד במרם מותו צוה. לשלמה בנו לנקום נקמת דם אבנר בן נר ועמשא בן יתר מיואב "ויתן דמי מלחמה בחגורתו אשר במתניו ובעלו אשר ברנליו" (מ"א ב' ה'). בתלמוד דרשו כתיב ועמשא בן איש ושמו יתרא. הישראלי ונו' וכתיב יתר הישמעאלי ונו', אמר רבא מלמד שתגר חרבו הישמעאל ואמר כל מי שאינו שומע הלכה זו ידקר בחרב כך מקובלני מבית דינו של שמואל הרמתי עמוני ולא עמונית מואבי ולא מואבית (יבמות ע"ז). ונראה כי היו רוצים הנוהגים אחרי שבע בן בכרי להראות את פחיתות היחוס של דוד שבא מרות המואבית, אך עמשא הורה להם כי מעו בדין ומואבית מותרת לבוא בקהל. רב יהודה אמר דב למד מעמשא שכופלין שלום למלך שנאמר ורוח לבשה את עמשא ראש השלישים; לך דוד ועמך בן ישי שלום! שלום לך ושלום לעוזריך כי עוזך אלתוך (דהיי"א י"ב י"ט, גימין ס"ב). לדברי ר' יוחנן היה אבנר דן את יואב דין סנהדרין א"ל מ"ט קמלתיה לעשאל א"ל עמשא מורד במלכות הוה וכו' עשאל דורף היה—היה לך להצילו באחד מאיבריו, לא יכול ליה—השתא ברופן חמישית כוננת ליה באחד מאיבריו לא יכלת ליה! וכו'. דוד אמר והשיב ה' את דמו על ראשו אשר פגע בשני אנשים צדיקים וטובים ממנו (מ"א ב') שהיו דורשין אבין ודקין וכו' אשכחניהו רפתית להו בטסכת אמר כתיב כל איש אשר ימרה את פיו ולא ישמע את דבריו לכל אשר תצוו יומת (ויחשע א'). יכול אפילו לדברי תורה, ת"ל רק חזק ואמץ (סנהדרין מ"ט).

ב. מ.

עמשא: שם תואר. ר' חסדאי קרשקש יתחם א"ע בסוף חבורו אור ה', "חסדאי קרשקש עמשא", וכבר התפלגו חרבת חכמים ע"ד הכנוי של עמשא. וואלף (Bibl. Hebr. III, 14) יחפז לחקן "עסיש" ואומר שהוא שם משפחה Asiati, ואפשר שהוא שם "מוסי" (ע"י צונץ, נאמען דער יורען). אמנם רוב החוקרים התלימו שהוא ברכה לנפטרים בראשי תיבות "על מ"שכבתו ש"לום י"בוא א"מן. וכ"כ שמיינשניידר שישי עמה"נ=ר"ת יהי ש"לום י"נוח על מ"שכבו ה'ולך נ"כוחו (ע"י Z. F. H. B. VII, 94). וחנה בין הקראים נמצאו הרבה ברכות כאלו על נפטרים (ע"י אוצר נחמד ח"ד 9; תולדות ר"ם כוסמנו שהול' תיוג; אבני זכרון מאבין רש"ף סי' 337). בתשובת ר' קלונימוס בן קלונימוס לאבן כספי ש"ל ע"י פערלעס (מינכען תרל"ט) תותם עצמו ביד מאיר ע"ם ישי ויין ז"ל, שהוא ר"ת על מ"שכבו י"בוא ש"לום וי"נוח. ועוד נוכל להחליט כי עמשאי ר"ת על מ"שכבתם ש"לום א"מת י"ביאם. כי אתר מיתח נקראו, "עולם האמת" (ע"י אבני זכרון חנ"ל סי' 353). גם י"י לומר שאחר מאבות ר' חסדאי או ר"ח בעצמו חתם בהיות עוד אביו בחיים וברכו: עד מ"אה שנים י"חיה א"מן. ונעשה אח"כ מזה ר"ת

ביבליוגרפיה: רפאפורט. "כורי העתים ח"י 86; הנ"ל הקדמת הפרחון וצ' הערה; ר' שמאן. ציון ח"ב 165; יואל הכהן מיללער, מפתח לתשובות הגאונים פ"ט 121, והלכות פסוקות 4; ווייס, דוד ח"ד 119.

א.

עמרנים: כת במאה התשיעית ומיסדה היה אבר עמרן מעיד ועפראן או עפרניא בקרבת חסון במרם ואח"כ ישב במיפלים. ואלה דברי אלמקמיץ (ע"פ ההרסי), "רת אברעמרן שמו משה אלופרני הנודע אבר עמרן אלתפליסי הנעתק ממקומו אל מדינת פרס". ויפת הלוי אמר: "היום יש בעולם דתות רעות וכו' ודת אלעברי ואלמגרים אומר כי בזה העולם טוב ורע. כי אין חתיית המתים לעתיד לבא, והלך אחריהם משה (מישו) אלופרני הנודע אבר עמרן, היא רת מישו שאמר אין תהיית המתים" (בייטראנע של דוקעס ח"ב 31). יפת בפירושו לשמות י"ב ב' מכנה את אנשיו בשם בעלי התפליסי (אצחאב אלתפליסי) ע"ש שבא ממיפלים, ואומר מהם שעושי החדש עפ"י קבוץ השמש והירח. והיתה הכת ההיא נמשכת זמן רב וחיו מהם עוד בזמנו של בעל החלוק (ע"י נספחות ללקוטי קדמוניות צד 100). בכפירת תחיית המתים נשען אבר עמרן על איזה כתות מבעלי דת מחמר. הוא היה נוסה להקראים באיזה דברים כמו באיסור נשואי בת אח וכת אחות. איסור אכילת הבתמה המעוברת ועיבורה והאלה. ספירת הג' השבועות מיום שאחר השבת. אך לדברי הרסי נטה מהם בקצת דברים ואמר עליו ב' "גפרד ונתחלף מן העדה", ר"ל שהיה קראי ופרש מהם. ונבדל מהם כי לדעתו מתחיל החדש בשקיעת הירח חישן, וחלבי בהמה וחיה אסורים רק בקרבנות ואחר החורבן הותרו כלם, ובה דעתו כדעת העכברים שהיו בזמנו. הראב"ע (שמות י"ב ה') מביא את אבר עמרן: "אמר משה בן עמרם הפרסי כי השה חיוב פסח מצרים, ובא"י שה או פר וראיתו וחכת פסח וכו' צאן ובקר שהוא פסח דודית". ע"ע עכבריא.

ביבליוגרפיה: מינסקר, לקוטי קדמוניות 26; גאט-לאבער, בקרת לתולדות הקראים 108; גרעץ העתקה עברית ח"ג 457.

ב. מ.

עמשא: בן יתרא הישראלי (בן יתר הישמעאלי, דהיי"א ב' י"ז). מאביניל בת נחש אחות המלך דוד וצרויה (ש"ב י"ז כ"ה). אבשלום פקד איתו לשר צבאו בקשרו על דוד אביו, ואחרי נפיל חיל אבשלום לפני יואב המהר דוד אליו וישימוהו לשר צבאו תחא יואב (שם י"ט ד') וגם נתן בידו להזעק את חיל יהודה נגד שבע בן בכרי הקושר עליו (שם כ' ד'). אולם עמשא איחר חמועד, ויצא יואב אחרי שבע בן בכרי, וכבוא עמשא אח"כ אחוז יד ימין יואב בזקנו לניק לוי ובשמאלו הכהו בחרבו אל החושש וימיתו בחמת קצתו (שם כ' ת"י) וגם בתשבו כי לכבו איננו שלם עם דוד ולכן

הן: אבא (רשב"ג) ובני בתירה ויונתן בן שאול שלא רצו להתנשא על חכם, יונתן בן שאול דקאמר לרוד ואחת תמלך על ישראל ואני אחיה לך למשנה (ש"א כ"ג) אע"פ שהיה בן שאול יורש מלכותו. בני בתירה רחזו להלל דעריף מינייהו ומסרו לו הנשיאות. ורשב"ג השיב לבנו: בני אל ירע לך שהוא (ר"א ברי"ש) ארי בן ארי ואחת ארי בן שועל (כ"ט פ"ד:). א"ר אלעזר ענותנותא דר"ח גרמא לי רחואי דמא (נדה כ"ג:). א"ר אבהו מריש הוה אמינא ענותנותא אנא כיון רחוינא ליה לרבי אבו דמן עכו דאמר איהו חד מעמא ואמר אמוריה תר מעמא ולא קפיד אמינא לאו ענותנותא אנא (ס"ט פ"א:). בעא מיניה ר' יהודה בריה דרבי שמעון חוכחה לשמה וענוה שלא לשמה הי מינייהו עריפא? שלא לשמה נמי עריפא. שמתוך שלא לשמה בא לשמה וכו' (ערכין מ"ז:). ולפעמים ענוה יותר מדי היא מדה סגונה, וא"ר יונתן ענותנותו של זכריה בן אבקולס החריבה את ביתו ושרפה את היכלו והגליתו מארצנו. מפני סבלנותו שלא הרג לזה שהיה ממיל טום בקרבן הקיסר כרי שלא יוכלו להקריבו (גימין נ"א:). ע"ע גאווה; סבלנות.

ב. מ.

ענו, משפחה: "ענו" הוא שם משפחה בבודה באיטליא הסכונה ג"כ בכונים אימלקים: degli Mansi, Umani, Piatelli, Pietosi. מסורה בפי בני המשפחה, כי היא אחת מארבע משפחות שהגלה סימוס לרומא בחורבן הבית. זכרון המשפחה הזאת נמצא ברומא באמצע המאה העשירית, וביותר הצטיינו בין המאה ה"א וה"ב. מן משפחת ענוים הסתעפת משפחת בית'אל (Casadia) או מן הכנסת (de Synagoga) בעיר רומא במאה ה"ב. ר' אברהם בן יואב ענו היה אחד מהדיינים ברומא בשנת 1007. ובנו ר' יחיאל ענו היה רב וראש ישיבה ברומא ומת קודם שנת 1070; בנו ר' דניאל ענו היה ראש ישיבה ברומא והתרוועע עם חכמי הנוצרים, וכתב פ"י למשניות סדר זרעים, ומת קודם שנת 1101; נכדו דניאל ענו היה פרנס ברומא ביחד עם ר' יחיאל ור' יואב בשנת 1161. יותר מששים חכמים וסופרים נודעים בספרות סבני המשפחה תחיא. אך ביותר הצטיינו שני אחים והם:

ר' בנימן בר אברהם ענו: סמטפת ענוים או פיאמילי מרומא במאה ה"ג. הוא היה פייסן ותלמודי ופרשן. ואחר ר' צדקיה ב"ר אברהם הרופא בעל שבלי הלקט (מובא להלן) חזקן ממנו. הוא התחיל לכתוב שיריו בשנת 1239 בעת שהסמוך ניקולאס רוגין חרף את התלמוד ויבקש את האפיפיור גריגורי התשיעי לשדוף את התלמוד ולרדוף את הלומדים אותו. היהודים ברומא יראו מאד כהגזירה הזאת ויתענו ויתפללו לח' לבטל הגזירה. ור' בנימן חבר או קינה על תלמידיהם "אל מי אנוסה לעזרה" (במחזור רומא ס"ט מ"ג, א"ב ואח"כ בנימן בר אברהם). וכאשר נשרפו כמה עולות

עמסאי, וברכות הימים נשכת ביאורו. וכן יתחום א"ע ר' בנימן ב"ר אליה הרופא ספירארא במאה ה"מ: בנימן בכמהר"ר אליה הרופא ישרי, והוא ר"ת י'תיה ש"נים ריבות ו'טובות (געז' שריפטען לעונץ ת"ג 91). ואפ"ר עוד שהיא שם עיר באסיה הקטנה Amasia שהיתה עיר גדולה במאה ה"מ (ע"י שבט יהודה היוצאת וי"נר 227) ואולי אחד מאבותיו של ר"ח היה משם. ע"ע קרשקש.

י. ל. ש.

ענבים: ע יין ענגלאנד: ע אנגליא

ענו, ענוה, ענוה: ענו הוא שפל וסבלן, ושם ענוה מורה על שפלות הרוח, הצנע לכת, ושנאת הגאווה. והיא מדה טובה. עקב ענוה יראת ה' (משלי כ"ב ד') ולפני כבוד ענוה (שם מ"ו ל"ג) ר"ל הכבוד הודף אחריה. ונאמר מעורר ענוים ה' (תהלים קמ"ו ד'). וענוים ירשו ארץ והתענוגו על רוב שלום (שם ל"ז). התואר היותר גדול שמתואר בו משה רבנו שהיה ענו: והאיש משה ענו מאד מכל האדם אשר על פני האדמה (במדבר י"ב ג'). כי לא ביקש גדולה לעצמו ולא התנאה במעלתו. בספרי אמר רבי נתן, אף בפניו של משה דברו בו אהרן ומרים שנאמר וישמע ה' והאיש משה ענו מאד. אלא שבשם משה על הדבר יזכיר ענותנותו, וכן פ"י יונתן בן עוזיאל: ונברא משה ענותנותו וכו' ולא חש למליהו. הנביא מזהיר: בקשו צדק בקשו ענוה אולי תסתרו ביום אף ה' (צפניה ב' ג'). ר' אמי כי ממי להאי קרא בכי אמר בולי האי ו"אולי"! (תניגה ד':). כי דבר גדול הוא לבקש צדק וענוה וגם כזה הוא ספק אם יהיה מרועה לפני המקום. הקב"ה אוהב מדת ענוה והראה דונסתו בכה"ק. וא"ר יוחנן כל מקום שאתה מוצא גבורתו של הקב"ה שם אתה מוצא ענותנותו. דבר זה כתוב בחזרה ושנוי בנביאים ומשולש בכתובים וכו' (מגילה ל"א). ואין השכינה שורה אלא על ענו (נדרים ל"ח:). התורה נקנית בענוה (אבות פ"ו). שלשה דברים שקולים זה כזה חכמה יראה ענוה (ד"א פ"ח). א"ר פתח בן יאיר תורה מביאה לידי זהירות וכו' חסידות מביאה לידי ענוה, ענוה מביאה לידי יראת חסא וכו' ופליגא דר' יהושע בן לוי דאמר ענוה גדולה מכולן שנאמר רוח ה' אלהים עלי יען משה ה' אותי לבשר ענוים (ישעיה ס"א) חסידים לא נאמר אלא ענוים, הא למדת שענוה גדולה מכולן (ע"ז כ"ג:). חלל חזקן היה ענו מאד עד שאמרו "לעולם יהא אדם ענותן כהלל" (שבת ל"א:). וכשמת שמואל חקמן הספידוהו הי ענו הי חסיד תלמידו של הלל (סוטה מ"ח:). רבי היה ענו גדול ואמרו עליו משמת רבי במל ענוה ויראת חסא (שם מ"ט). א"ל רב יוסף לתנא לא תיתיני ענוה דאיכא אנא שגם הוא היה ענותן (ס"ף סוטה). רבי היו ענותן ור"ת הכעיסו (ירוש' בלאים). רבי אמר שלשה ענותן

קצרת יד חרעת מהכיל, אך אמנם כאשר יוכלן שאת". הוא מתנצל לאמר: "ואם שמתי זה הספר לפלס ומאזני משפט להבריע בין דברי הגאונים ז"ל גם כי לא נחשבתי ביניהם אפילו כנר ואבוקה באור בצהרים. הלא המה אשר הניחו לנו מקום להתדור בו וכי, והוא מרסה את עצמו לננס לגבי ענק, כך אנו ננסים רוכבים על צוארי הענקים, מפני שראינו חכמתם ואנחנו מעטיקים ומכה חכמתם חכמנו לומר כל מה שאנו אומרים ולא שאנו גדולים מהם".

ביבליוגרפיה: לאנדסהוט, עמודי העבודה 51; מיכל אוד החיים סי' 1169, 570; מבוא באבער לס' שבלי הלפס; פאנעלשטיין קריגער, געשיכטע דער יודען אין דאס ח"א 382, 379; גירעמאן, געשיכטע דעם ערציהונגסוועזענס דער יודען אין איסאליען 192, 201.

א.

עני, עניות: עני הוא איש נדכה בצר ומצוק ונצרך כבריות. ויש לו שמונה שמות נרדפים: עני, אביו, מסכן, דל, רש, דך, סך, הלך. העניים והאביונים (ישעיה ס"א י"ז). עניים מרודים (שם נ"ח ז') דל הנודדים באין מחסה, כי עני ואביון אני (תהלים פ"ו א'). ואביון אדם (ישעיה כ"ט י"ט), שבורי לב רצוני משפט. אביון הוא מלשון אבה המחאות ואין לו, כי לא יתהל אביון מקרב הארץ (דברים מ"ו י"א). דל ורש הוא לפעמים חסר לחם. לדעת חז"ל אביון מעונה מעני שאין לו כלום, וע"כ לענין צדקה הוא קודם לעני (ספרי). ולענין שכר שכיר עני קודם לאביון, משום דעני כסוף למתבעיה אע"ג דצריך, אבל אביון הורגל לברשה לא כסוף למתבעיה (ב"מ ק"א:). ע"ע צדקה. אצל כובש שכר שכיר אף שגם העשיר במשפט, משום דבספר ויקרא כתיב סתם, ולא תלן פעולת שכיר. מ"ס כשמצאו בספר דברים אצל דין זה לשון, כי עני הוא דרשו להקדים עני לעשיר (ב"מ ק"א:). אצל חזרת העבוב דרשו על פסוק, "ואם איש עני הוא" אין לי אלא עני עשיר מנין ת"ל ואם איש, א"כ למח נאמר עני. ממהר אני ליפרע על ידי עני יותר מן העשיר (ספרי). בני עניים מספידין כשהן בני חמשה, שהעני מצמער על בניו יותר מהעשיר לפי שאין לו שמחה אחרת (י"ד סי' שס"ד). גם חיששו שלא לבייש את העניים, בזמן שבית המקדש קיים היו בנות ישראל יוצאות במ"ו באב ויוה"כ בכלי לבן שאולין כדי שלא לבייש את מי שאין לו (ב"ב קכ"א). ומפני כבודו של עניים התקינו שיהיו הכל מביאין סעודת הבראה בסלי נצרים של ערבה קליפה, ומשקין בזכוכית צבועה כדי שלא לבייש את העניים, וכשהיו מגלין פני עשירים שמתו ומכסין פני עניים היו העניים מתביישין, התקינו שיהיו מכסין פני הכל מפני כבודו של עניים, והתקינו שיהיו הכל מוציאין בכליכה מפני כבודו של עניים (מו"ק כ"ז). עני נקרא מי שאין לו מאתים זוז (פאה פ"ח). אמנם לענין דין ומשפט אין להבדיל בין עני

מלאות מספרי התלמוד בערי פאריס ורומא, ובעיר האחרונה נהרס גם בית הקברות ליהודים, אז חבר "אוחילה קירות לבי" (שניהם נרפסו בקובץ על יד בהוצאת מוקיצי נרדמים משנת 1888). גם כתב: "אבות עולם אמת אולם" פזמון, והולך ושוב בו חרוח אי משנה ונמרא. אי חכמה מפוארה, ע"ס א"ב ואח"כ חתום בנימן בר אברהם העניו חזק (מחזור דומא סי' ל"ב). חוכמה, "אנוש נבער מדעת, עודה מה לך נרדם, פקח עין לדעת, ספר תולדות אדם", (שם סי' ס"ב). צונץ מנה כ"ז פיומים (ד"פ צד 332, ועי' לאנדסהוט עמודי עבודה 51). ספריו הם: א' "משא ניא חזק" שיר בדרך סמירי על העשירים והאצילים (ריווא די מדינתו 1600 ונרפס עוד ע"י וואלף בזמירות ישראל 1859); ב' "פי" אלפיבטי", פי' לפי הא"ב על הפיומים לשבועות שנכתבו בלשון ארמית, ובחבורת הזאת הוא מראה את כחו וידיעתו בלשונות איטלקית רוסית יונית וערבית; ג' "ספר ידירות" פסקי דינים. שנחלק לסדרים ופרקים, נזכר בהקדמת ספרו שקיצר מספר יראים; ד' "שערי עץ חיים" המהובר על המוסר ומדות אבות ע"ד שיר ובחרושים הכס"מים במלת חיים ויש בו ס"ג בתים (פראג 1598 ונרפס מחדש בקובץ על יד לשנת 1884 ח"א 71); ה' הערות לפי רש"י לתנ"ך ולפי ר"ש ב"ר שבתי על השאלות; ו' כללים איך לעשות לוח. הוא כתב שו"ת לר' אביגדור כהן צדק. ומביאו אחיו בשבלי הלפס כמה פעמים וכותב תמיד ר' בנימן אחי נר"ו או אחי ר' בנימן נ"י, ובח"א מן סי' רע"ג ואילך מביא את אחיו זה וכותב עליו תמיד ז"ל ונראה כי בעת ההיא כבר הלך לעולמו.

ר' צדקיהו ב"ר אברהם חרופא ממשפחת העניים. אח צעיר להנ"ל, חי ברומא במאה ה"ג. הוא למד ביישיבות ברומא וגם בערי אשכנז, והיה תלמיד ר' יעקב בוורצבורג. ואפשר שהיה גם תלמיד ר' אביגדור כהן צדק בווינא. וכתב בשו"ת מהר"ם מרוטנבורג ועוד: ר' צדקיהו חבר כפר "שבלי הלפס", דינים ומנהגים מלוקטים השייכים למור או"ח וסודות בערונות ושבליים וכו' ע"כ סימנים כמנין שב"ע שבלים המזכות. עם הוספות הלכות שמחות (אבלות), הלכות מילה, הלכות ציצית של רש"י ז"ל, ענין תפילין, הלכות שחיטה ומרפות. בספרו זה אסף וליקט כל דברי הגאונים ורבני ספרד ואשכנז המדברים בדינים אשר סדר בסדר חנוך ונכון וברוך הפוסקים הראשונים. ולכן נעלה כפרו במקצוע הזה וכל בעלי ההלכה השתמשו בו. מתחלה נרפס רק הקיצור ממנו (ויניציא ש"ו) כעין ספר התניא והכל בו, וספרו השלם נרפס ע"י ר"ש באבער עם הערות ומבוא גדול (ווילנא 1886). המחבר אינו מסתפק בהלכות קטניות לבד כי לדעתו אין הלומד יוצא בהן ירי חובתו, כי ראוי לו לכונן בשקול דעתו לחוציא כל דין דבר לאמתו ופעמים מפי תלמידים משבילים ומפי עוללים יסודו ע"י. והוא מאריך בפירוש כל דבר, כי

[פכת העניות] נאמר כי לא יחדל אביון מקרב הארץ (דברים ט"ו) תניא ר'א הקפר אומר לעולם יבקש אדם רחמים על מדה זו, שאם הוא לא בא בא בנז, ואם בנו לא בא בא בנז, שנאמר כי בגלל הדבר הזה, תנא דבי ר' ישמעאל גלגל הוא שחזר בעולם (שבת קנ"א:). ר"ל שהעניות באה בדרך מבעי. עשרה קבין עניות ירדו לעולם תשעה נטלה בכל ואחד כל העולם כלו (קדושין ט"ט:). ולכן שמחים במעדים בבבל מפני שהם עניים (שבת קמ"ה:). שלשה דברים מביאין את האדם לידי עניות וכו' (שם ס"ב:). התולה פתו באויר בבית קשי לעניותא כראמרי איניש תלא סילתא חלא מזונא. פארי (מורסין) בביתא קשי לעניותא (פסחים ק"א:). תירוש המתגרה בו נעשה רש (יומא ע"ו:). העוסק בבנין מתמסכן (יבמות ס"ג:). כל מקום שהזכרת ה' מצוי עניות מצוי (נדרים ז:). בתר עניא אזלא עניותא (ב"ק צ"ב:). א"ר יוחנן שלשה מכריז עליהן הקב"ה על עני המחזיר אבדה (פסחים ק"ג:). ובין ארבעה שאין הרעת סובלתן נחשב רל נאה (שם:). סימן לגסות עניות (שבת ל"ג:). איזהו עני רשע ערום זה המשהא בתו בוגרת (סנהדרין ע"ו:). בשם עני השתמשו חז"ל גם בהוראת ממשות. ואמרו אין עני אלא בדעת (נדרים מ"א:). ואי ידעת התורה נקראת עניות (קדושין ט"ט:). כל ימי עני רעים וכו' לוי אמר זה שדעתו קצרה (ב"ב קמ"ה:).

י. ל—

—[עני המחזיר על הפתחים] חוקי התורה היו למנוע ומחסה להעני באופן שלא היה צריך לחזור על הפתחים לבקש להם, ע"י מתנות עניים לקט שכחה ופאה (ע"ע) פרס ועוללות, ומעשר עני בשנה השלישית והשישית מכל שמיטה. והצדקה נתנה להעני בתורת חובה ולא בתורת נדבה. אף כי נמצא גם אז רמזים מעניים נזירים, כאמור: ונתנו ינועו בניו ושאלו (תהלים קט"ו) ונאמר: לא ראיתי צדיק נעזב וזרעו מבקש להם (שם) ל"ז ב"ה. ואשת חיל כפת פרשה לעני (משלי ל"א ב:). הלא פרס לרעב לחמץ (ישעיה נ"ח ז). בן סירא אמר: טוב לחם צר בצל קורתו ממשתה שמינים בבית נכרי וכו'. בפנים נזעמים ישאו פני אורח נאצות ישמע ויחריש, אורח אתה ערוך שלחנך ואכול מאשר לך. אורח צא צא כי למכובדי פנית הבית וכו' וקל ממנו אורח מכנים אורח (בן סירא כ"ט). בני הוהר מבקש נדיבות כי טוב מות מחיי עני, גבר מצפה לשלחן זרים חיו אינם חיים (י"ס מ"א). ונראה כי בזמנו היה המנהג כי העני הביא עמו הלחם שאסף מבתים שונים לתיך בית אחר שהניחו אותו לאכול שם משלו וזה נקרא "אורח". בזמן הבית היו המחזירים על הפתחים מעטים והם חזרו רק על חסדות והגנות ללקט פאה ועומר ומהגות אחרות. אמנם אחר שהגלו ישראל מעל אדמתם נתוספו העניים המחזירים על הפתחים לבקש פת לחם, והם היו מדלת העם, אבל ת"ח לא היה צריך

לעשיר, והחורה צותה בפירוש "לא תעשו עול במשפט לא תשא פני דל ולא תהדר פני גדול" (ויקרא י"ט ט"ו). וכשהעני בא לרין אומרים לו מפני מה לא עסקה בתורה. ואם אומר עני הייתי ומרוד במזונותי אומרים לו כלום עני היית יותר מהלל (יומא ל"ה:). וזהו היפך תורת הנצרות שקשרה קשרים להעניות ותבטיח כי "להם מלכות האלהים" (לוקוס ו') והעשירות נחשבת בעיניהם לחטא ומרי. ע"ע עושר.

[פוכ העניות] יש צורך לעולם גם בעניות, אמר דוד רבן העולמים ישב עלמך, א"ל הקב"ה אם אעשה עולמי שוה חסד ואמת מן יצורוהו (שמות רבה פ"א). שאל מרנסורפוס את ר"ע אם אלהיכם אוהב עניים הוא מפני מה אינו מפרנסן? א"ל כרי שניצול אנו בהן מדינה של גיהנום (ע"י צדקה) משל למח"ד וכו' (ב"ב י'). ומסופר על ר' חנינא בן רוסא שהיה עני מרובה, אמרה ליה רביהו עד אימת ניזיל ונצטער כולי האי. א"ל מאי נעביר? בעי רחמי דניתבו לך מיד? בעא רחמי יצאה כמין פיסת יד ויהבו ליה חד כרעא דפתורא דרהבא (מגן ערך). חזיא בחלמא עתירי צדיקי דאכלי אפתורא דרהבא דאית ליה תלת כרעי ואיהו אפתורא דתרי כרעי. אמר לה ניחא לך דמיכל אכלי כולי עלמא אפתורא דמשלם (שלם) ואנן אפתורא דמחסר! אמרה ליה ומאי נעביר? בעי רחמי דנשקלינהו מינך? בעי רחמי ושקליהו. תנא גדול היה נס אחרון מן הראשון. דנמירי דמיהב יהבי משקל לא שקלי (העניית כ"ה). לכן ניחא להו דלהוי עניים ולהנות מעוה"ב. ודרשו מאי דכתיב הנה צרפתיך ולא בכסף בחרתיך בכור עוני (ישעיה מ"ח). מלמד שחזר הקב"ה על כל מדות טובות ליתן לישראל ולא מצא אלא עניות. אמר שמואל היינו דאמרי אינשי יאה עניותא ליהודאי כבראז (רסן) סימקא לסוסיא חירא (חגיגה ט'). ואמרו הזהרו בבני עניים שמחה תצא תורה (כתובות פ"א:). [עני העניות] חז"ל הפליגו מאד ברוחק וצער העניות. העני נחשב בין ר' החשובים כמת, על רתן ואבירים נאמר כי סתו כל האנשים (שמות ד') ואמר ר"ל שירדו מנכסיהן (נדרים ס"ד:). עניות כמיתה (שם ז:). כל מקום שנתנו חכמים עניהם או מיתה או עוני (מ"ק י"ז:). דרש רבי פנחס בן חמא קשה עניות בתוך ביתו של אדם יותר מחמשים מכות שנאמר חנוני חנוני אתם רעי כי יד אלוה ננעה בי (איוב י"ט) וקא אמרי ליה חבריה השמר אל תפן אל און בי על זה כהרת מעוני (שם ל"ה ב"ב קט"ז:). כיון שנצמרך אדם לבריות נעשה פניו ככרום (ברכות ו'). שלשה דברים מעבירין את האדם על דעתו ועל דעת קונו וכו' ורקדוקי עניות (עירובין מ"א:). בפסוק נאמר כל ימי עני רעים (משלי ט"ו) ובן סירא הוסיף ע"ז אף לילות. בשפל ננים ננו ובמרום הרים כרמו. ממטר ננים לנגו ומעפר כרמו לכרמים וכתובות ק"י:). לפעמים אין העני מדיב דוחקו הש בעניותו, כפיין עניא ולא ידע (מגילה ז').

ענינאי ואסינאי: אחים נערים מנהרדעא בבבל שהיו בראש חבלי יהודים רקים ופוחים חשודים כל עובר ושוב בדרכם על נהר פרת. אבי הנערים מה ואסם האלמנה מסרה אותם לגרדי אחד לעשות עמו במלאכתו. אך בחיובם עצלים העניש אותם אדונייהם ויבדחו ממנו, ויבחרו להם מלאכה קלה להיות בראש חברה של שודדים וחומסים. פעם אחת ביום חשבת באו עליהם פתאום אנשי חיל מושל הפרתיים בבבל, אך הם לא חשו למנוחת היום וילחמו עמם וגם יכלו להם. ריה בראות ארטבאן השלישי מלך הפרתיים את אומץ לב הנערים היהודים האלה, ויחליט לכרות עמם ברית שלום ולקחת חלק במלחמותיו נגד הפרסיים. ויסר בידם החלק בבבל אשר בו חנו נדרות האחים, והם התחזקו על מעמדם ויבנו ערים בצורות וימשלו שם משך ט"ז שנה (18—33 למספר חרנלי). מפלת ממלכתם באה ע"י חנשוואן של ענינאי עם אלמנת שר צבא הפרתיים אשר המית במלחמה, ואשתו הסתה את לבבו לעבודת האלילים, ובעבור זאת התנדרו לו רוב בני גרדיו היהודים. אשתו זאת המיתה אח"כ את אסנאי אחיו ברעל וימות, וענינאי נשאר לבדו בראש הנדרים, אשר חפשו את מיתרידאטס נציב מרינת פרתיניא שהיה גיסו של מלך ארטבאן. אך מיראחו כי המלך ינקם נקמתו מיהודי בבל שלח את מיתרידאטס חפשי. מיתרידאטס אסף חיל גדול וינצח את ענינאי אשר נס להיער ושם החיה את עצמו ואנשיו המטים ע"י חמס ושוד מהנפרים סביב לנהרדעא, עד אשר אפסו כחותיו ונעלם ובא קץ לממשלתו. אז החליטו חושבי בבל לקחת נקם מהיהודים, ומפני הרדיפות האלה נסו יהודי בבל לסילקא וגם שם לא מצאו מנוחה. השם ענינאי ביוגית הוא חנינאי בספרות התלמודית ובשם הזה נודעו איזה אמוראים: ר' חנינאי בר אירי (כתובות ע"ט.), ר' חנינאי (נדה מ"ג:).

ביבליוגרפיה: יוסיופוס, קדמוניות ס"ח פ"ח.
ב. מ.

ענן: אור העולה ברקיע השמים המאפיל את הארץ. ונראתה הקשת בתוך הענן (בראשית ט' י"ד). ויכס הענן את ההר (שמות כ"ד ט"ו), פריש ענן למסך (תהלים קי"א). בצאת ישראל ממצרים נסעו לפניהם עמוד האש ועמוד הענן גליל משאת להבה ועשן. וה' הולך לפניהם יומם בעמוד ענן לנחותם הדרך ולילה בעמוד אש להאיר להם (שמות י"ג כ"א) לא ימיש עמוד הענן יומם ועמוד האש לילה, מלמד שעמוד הענן משלים לעמוד האש ועמוד האש משלים לעמוד הענן (שבת כ"ג:). שאחר ממתין על חבירו שלא יהיה הפסק ביניהם. אונקלוס בר קלונימוס אנייר. שדר קיסר גונדא רדומי בחריה (לדבר על לבו לחשיכו מדתו החרשה). אמר להו אימא לכו מלתא בעלמא. נפיורא נקט גורא קמיה רפיורא. פפיורא לרובסא. דוכסא להנמונא,

לכך. וא"ד יוסף נקטין האי צורבא מרבנן לא מיעני. ואם איתא דמיעני אהדורי אפתחא לא מיהדר (שבת קנ"א:). המחזירין על הפתחים נחשבו לאנשים פחותים מאד. עד שאמרו הו"ל כי עשרה מבני הכן מחזירין על הפתחים ורבנן אמרי אותן שמחזירין על הפתחים שבעים הויא (מגילה ט"ו:). נשי ישראל לא היו מחזירין על הפתחים גם בזמן התלמוד וכן הוא לרינא בזמן הזה ולכן הן קודמין לפרנסה (הוריות פ"ג ז', רמב"ם מתנות עניים פ"ח ט"ז, ש"ע יו"ד ס' רנ"א ח'). גבאי צדקה אין נזקקין למחזיר על הפתחים. ההוא עניא דהוה מחזיר על הפתחים דאתא לקמיה דרב פפא לא מזדקיק ליה. א"ל רב סמא בריה דרב יבא לר"פ אי מר לא מזדקיק ליה אינש אחרני לא מזדקיק ליה, לימות ליה! וכו' אלא אין נזקקין לו למתנה מרובה אבל נזקקין לו למתנה מועטת (ב"ב ט'). גם לגוים המחזירים על הפתחים היו נותנין מפני דרכי שלום (תוספתא נישין פ"ה, רמב"ם שם). ונמצאו גם אז עניים שהיו ממילים מום בעצמם כרי לעורר עליהם רחמים. וע"ז אמרו הססא את עינו והמצבה את בטנו והמקפה את שוקו אינו נפטר מן העולם עד שיבא לירי כך (פאה פ"ח, תוספתא שם פ"ה, כתובות פ"ח). ויש שהיו עושים בערמה כרי לבקש אכילה ושתיה, ומסופר כזה על השמרונים. א"ר יודן אילין כותאי חכימין למיסחדא (בבאיים לבקש חסד על הפתחים), חד מנתון חיי איל לנבי אתתא א"ל אית לך חד בצל תיתנין לי. מן דיהבה ליה אמר לה אית בצל בלא פ"חא? מן דיהבא ליה א"ל אית מיכל בלא משתי מתוך כך אכיל ושתי (ויק"ר פ"ה ח'), ובמדרש תהלים מסופר בדרך אחר: א"ר אחא הכותיים הללו יודעים לסבב על הפתחים, בתחלה אמרו חנו לנו מים ונשתה, מששחה אמרו חנו לנו בצל אחד ונותנין לו, ואמר להם בצל בלי פת לית בה ממאש (לקח טוב פ"ט), ולמאמר זה כיון רש"י: אמרו חכמים למא דוד דומה לכותי המחזיר על הפתחים (תהלים י"ט י"ד).

[„שנא"ר"ר] בזמן גזרת ח"ח, נסו היהודים על נפשם לחמלט מחמת המעלניצקי הקוזקים (1648). וכמה אלפים ברחו מפולין לאשכנז, ומאז התפתחה העניוה בישראל באופן מבחיל, וכמה מהם הוכרחו לחזור על הערים לבקש עזרה וחמיכה, והם לא היו עניים המחזירים על הפתחים לבקש להם. רק עניים משוכחים שהיו נוסעים לחמיכה של שעה עד יעבור הזעם, והם היו מכונים בשם „שנא"ר"ר". אך לא נחשב ביניהם השרר"ם מא"י לבקש חמיכה בעד היושבים באה"ק. כי מלאכתם מלאכת שמים, וכן הנוסעים לחמיכת הישיבות, והנוסעים בשביל הנשרפים באיזה עיר, או אפילו לצורך פרטי כמו הכנסת כלה, זאנוניל מתאר את השנא"ר"ר בספורו The King of Schnorrers שנעתק גם ללשון עברית בשם „מלך הקבצנים" ויותר היה ראוי לכנותו „מלך אביון" חרנלי במחזור. ע"ע צדקה. א.

במשמרתו רק שלשה חדשים. כי בחיותו ראש לסנהדרין העניש איזה עבריינים בעונש מיתת בסקילה והדבר הזה העיר עליו חמת אנריפא והסירו מכהונתו (יוסיפוס, מלחמות ס'ד פ"ג, קדמוניות ס"ב פ"ט). סופר נוצרי שהעתיק את יוסיפוס הוסיף בו כי ענן דן את יעקב אחי ישו במיתת סקילה, אך הדבר הזה לא יצא מפי יוסיפוס (ע"י שירער ח"א 486) בשנת 66 ק"ב להתחורבן עזר את יוסף בן גוריון לבצר את ירושלם נגד הרומיים (מלחמות ס"ב פ"ב ופכ"ז), אך התנגד להקנאים אשר בראשם עזר שמעון בר נרוי, וילחם עמחם בשערי ההיכל. הקנאים חשדו את ענן כי ירו תכן עם הרומיים. וישכרו את האדומיים לרצח את ענן (מלחמות ס"ד פ"ה). ענן האמין כי יותר טוב לישראל לדרוש שלום הרומיים ולהכנע תחתיהם, בכל זאת לא הסכים שיוסיפוס ימסור להם את ארץ הנליל, כ"ז שיש בכחו לעמוד למולם. ובעיני יוסיפוס נדמה לו כפוסח על שתי הסעיפים (Vitas 38, 44, 60). לרעת גרעין היה ענן נוסח לכת הצדוקים (נעשיבטע ח"ד 747). ולכן התנגדו לו הפרושים.

ב. מ.

ענן, רב: אמורא בבלי מתלמידי מר שמואל, ושמו השכם ענן בר באר או בר (ע"י עירובין ע"ד, ודקדוקי סופרים שם). רב ענן היה דיון במקומו של רב נחמן בר יעקב (כתובות ק"ה:), ורב נחמן שאל אותו על מאמרי שמואל (חולין נ"ז), ופעם אחת אמר לו בלשון התול כי חיותו בי מר שמואל באסקנרדא אמללתי (קידושין כ"א:). ובמעשה שהיה בבית דינו של רב נחמן היה רב ענן קובל עליו אצל מר עוקבא ריש גלותא (כתובות ע"ח:), וגם על רב הונא ששלח לו בידי רב ששת דברים מעציבים היה קובל אצל מר עוקבא (שם ס"ט.). רוב מאמרי רב ענן הנמצאים בתלמוד בבלי אמרם בשם שמואל (יבמות צ"ז, ב"ס ע"י ב"ב י"ב, שבועות ט"ז, שני פעמים חולין ר"י ט"ז: ועוד מקומות אחרים שאמר רב ענן שמעת מיניה דמר שמואל או לירי מיפרשא לי מיניה דמר שמואל). גם אמר בשם רב (ברכות סוף פ' תפלת השחר, ודבר אנדה שבת י"ב.), ובירושלמי נמצאו שני מאמרים שאמר רב ענן בשם רב (שבת ה' ר' תלבו בשמו, ויבמות סוף סוף פ"ט דף י': ר' זעירא בשמו). ונזכר שרב ענן רמז בע"ש לבני ביתו ע"י לבושו שצריך להתעסק בצרכי שבת (שבת ק"מ.). רב ענן היה שונה דברי אנדה של תנאים כי שתי פעמים נמצא תנא דבי רב ענן (עירובין נ"ד: על שופטים ה', וסוכה מ"ט: על שה"ש ז' ב'). ונראה כי גם מדרשי אנדה שנמצאים בתלמוד בבלי בשם תנא דבי אליהו נשנו ע"י רב ענן, כי אמרי על רב ענן שאלהו היה רגיל לבוא אצלו ושנה לו סדר אליהו (כתובות ק"ו.), וסדר אליהו הוא סדר ברייתות של אנדה ששנו אותם בשם תנא דבי אליהו, וגם אמרו (שם) שרב ענן פעם אחת לא עשה כהונן במשפט

הנמונה לקומא. אבל קומא מי נקט נורא קמי אינש (ר"ל כי כל אלו השרים אשר אחר גדול מחבירו הקטן אוהו הנר לפני הנדול, אבל היותר גדול האם אוהו הנר לשמש את הקטן ממנו). א"ל לא! אמר לחו והקב"ה נקט נורא קמי ישראל רכתיב וה' הולך לפנינו ונ' להאיר להם (ע"י י"א.). וזו ראייה מהנהנת העולם בענותותו של הקב"ה, ולכן נעלה בענין זה דת ישראל מדרות אחרות. כאשר עברו את הים סוף נסע עמוד הענן מפניהם ויעמוד מאחריהם ויבדיל בין מחנה מצרים ובין מחנה ישראל ויהי הענן והחשך למצרים, ועמוד האש האיר לישראל (שמות י"ד ב'). בעת מתן תורה אמר ה' אל משה הנה אנכי בא אליך בעב הענן... וענן כבר על החר... והר סיני עשן כלו מפני אשר ירד עליו ה' באש (שם י"ט.). אריב"ל בשעה שעלה משה למרום אמרו מלאכי השרת לפני הקב"ה רבש"ע מה לילוד אשה בינינו וכו' א"ל הקב"ה למשה אחוז בכסא כבורי וחזור להן תשובה שנאמר מאחז פני כסא פרשו עליו עננו (איוב כ"ו) וא"ר נחום מלמד שפירש שרי מזיו שכינתו ועננו עליו (שבת פ"ח:). ביום הקים המשכן כסה הענן את אהל העדות, ומראה אש לילה. ולפי העלות הענן מעל האהל יסעו בני ישראל, ובמקום אשר ישכן שם הענן שם יחנו, וזה נקרא ע"פ ה' (במדבר ט'). כי בענן אראה על הכפרת (ויקרא ט' ט"ז). והוא סימן לגלי שכינה בבית המקדש. והענן מלא את בית ה' (מ"א ח'.), והענן מלא את החצר (יחזקאל י' ג'). כאשר הניע זמן אהרן למות היה משה מפשיטו מן קרסוליו ועלה ענן הכבוד וכסה אותו. כיון שהפשיט את כלו כסה הענן את כלו (ילקוט פ' מסעי רמז השפ"ז). במות אהרן נסתלקו ענני הכבוד וכסבור הכנעני שנתנה רשות להלחם בישראל (ר"ה ג'). לפני ארון רב הונא היה עמודא דנורא. חזיין רב חנא איבעית (מ"ק כ"ה). בזמן הבית במוצאי י"ט של חג הכל צופין לעשן המערכה נוסח כלפי צפון עניים שמחין ובעלי בתים עצבין שהוא סימן לרבו נשמים. כלפי ריוס עניים עצבין ובעלי בתים שמחים מפני שנשמי שנה סועמין וכו' (יומא כ"א:). לעתיד לבא נאמר: והיה מרי חדש בחרשו ומרי שבת בשבתו יבוא כל בשר להשתחות לפני ונ' (סוף ישעיה), והאיד אפטר שיבא כל בשר ביהושלם בכל חדש ושבת? א"ר לוי עתידה ירושלם להיות כא"י, וא"י ככל העולם כלו. והאיד הם באין ברי"ח ושבת מסוף העולם? אלא העבין באין ומוענים אותם ומביאין אותם לירושלם, והם מתפללים שם בבקר, והוא שהנביא מקלסן מי אלה כעב תעופנת ונ' (ישעיה ס' ה', פסיקתא רבתי פ"א.).

א.

ענן (ענן בן ענן). כהן גדול בסוף זמן הבית. נולד כשבעים שנה קודם החורבן, ונתמנה לכהונה גדולה ע"י אנריפא השני בשנת 62 למספר הרגיל, ועמד

יחזק (אסקאר) וענן כנראה היה בן אחיו. אך לענן היה אח צעיר ושמו יחזקע (האסאן) או חנניה, ואף כי ענן היה גדול ממנו בחכמה ובשנים והיה ראוי לאותה אצטלא, מ"מ לא בחרו אותו ראשי הישיבות שהיו אז שני אחים בני ר' נתן: ר' יהוראי סני נהוד בסורא ור' דוראי בפומבדיתא. ושניהם נתנו יד להעביר את ענן מן הנשיאות ולבחור את אחיו הצעיר במקומו. בעל החלוק מביא דברי רבני אחר בספור קורות חיים מהם, כי "לא רצו חכמי הדור התוא להעמירו ראש גלות משום ויתור פרצות ישיבה למדור זה וחסרון יראה, ושמו פניהם אל חנניה אחיו משום ויהור ענוה וביישנות ויראת שמים שחיתת לו והעמידוהו ראש גלות. באותו העת נתקנא ענן הוא וכל איש רע ובלעל הנזירים מתרבות צדוק וביתוס ונתכונן במחלוקת בסתר משום פחד מלכות הדור והעמירו את ענן ראש גלות עליהם, ונגלה הרבר במלכות ביום א' בשבת (767) וגור לתתו בבית כלא עד יום ו' לתלותו על העץ כי סדר במלכות, וגזרמן לו שם אדם אחד בבית כלא מחכמי הישמעאלים" וכו' ויעצוהו לומר כי הוא מאמין בדת אחרת ואין לו שייכות לדת אחיו וברוך הוה ניצול (ליק נספחים 103), אך לא יכול לשבת בבבל, כי הכלוף היה מן ומחסה לאחיו הריש גלותא, ולכן הוכרת להעתיק משכנו לעיר כנרדא, אשר שם נמצאו רבים ממתנגדי התלמוד.

[כתות דתות שונות] מסחצית השניה של המאה השביעית וכל המאה תשמנית כאשר עלה בירי תמחמים לרשת ארצות ערב, ודתות שונות התגוששו יחד, ומתפגשות האלה וגם ע"י ויכוחים עם חכמי הערבים נולדו כתות חדשות בתעורבות שונות, ובפרט בארצות פרס, בבל (איראק) וסוריא. וגם היהדות סבלה הרבה בימים הסוערים ההם מחלופי דעות ושיטות פילוסופיות. ונולדו אז כת עיסאויים (ע"ש אבו עיסא), חורנאנים והשרנאנים (ע"ש יורנאן ושרנאן), אך הגדולה בין הכתות השונות הייתה כת הקראים או העננים ע"ש ענן בן דוד, והכת הזאת לקחה עמדתה בין החמון במעבד החילוק של אותו הזמן, שעיקר יסודתה מבקשת הכבוד והשררה של איש יחיד. אבל גם קנאתו גם שנאתו של ענן חיו מתים עמו ביחד בלא עת, לולא בא לעזרתו להצילו כנפשו הישמעאלי שהיה עמו בבית הכלא אשר יעצוהו עצה חנונה לו איך להתנצל לפני הכלוף, וכן אמר לו: "לא יש בתורה מצות שיש לאחת שני פתרונים? אמר לו יש ויש. אז אמר לוראה תפירוש אשר פירשו אותו על דת אשר אחרי אתך, ותפרש אותו אתה זולתו על מנת שיהיו הרצים כך מודים ברבריך ולתת שוחר למשנת. אולי ינתן לך רשות לדבר תשתהוה ותאמר אדוני המלך! לאחי על דת אתה חמלכת אותו או על שתי דתות? ובאשר יאמר לך על דת אחת תאמר לו, אבל אני ואחי על שתי דתות אנחנו, וכודאי תנצל על מנת שתפרש מן המחלוקת והכתות אשר בין דתך ובין דת אחיך, ויודך

הדיינות ונסתלק אליהו ולא בא אצלו עד שישב רב ענן בתענית ובקש רחמים וחזר לבוא אליו, אך רב ענן נבעת מפניו תעשה לו תיבה ובה ישב לפני אליהו, ואליהו היה מציא לו סדרו, זה היה סדר אחר וע"ז אמרי סדר אליהו רבא וסדר אליהו זומא. מתוך סיפור זה נראה שהכריות של תנא רבי אליהו נשנו על ידי רב ענן והוא יחסם לאליהו עצמו ואמר שאליהו סדרו לפניו. ורגלים לדבר שתי חבריות הנוכרות ששם רב ענן נקרא עליהן.

ב. ז. ב.

ענן בן דוד: מיסר כת הקראים, והראשונים נקראו, "עננים" על שמו. הוא חי במאה השמינית בבבל בזמן רס"ג. לדעת פירקאוויץ נולד ענן בשנת ד"א תע"ד=714). והקראים מיהסים אותו לדור מ"ב או תשעים מדור המלך וקוראים אותו "ענן הנשיא". דורו היה שלמה ראש הגולה אחר בסתנאי וחסדאי יפת בן סעיד הקראי אומר, "בסתנאי מסר לבנו חסדאי והוא לר' דוד הנשיא והוא לבנו ענן. והנה רב שריא נאן אמר בתשובתו על רב מר אבא בן מר רב אמי: "והוא בן בנו של מר רב שמואל שהציבו שלמה בר חסדאי ריש גלותא במתא מחסיא כמו שפי' למעלה". והוכיח גרעץ כי שניהם שלמה ודוד חיו בני חסדאי ועלת שלמה אחרי אביו ומת בלא בנים וירש אותו ענן בן דוד. אבל הקראים עזבו את שלמה לגמרי מסדר היוחסין, יען שרצו לעשות את אבי ענן לנשיא. מקרינו (אצל די זאסי בכרסמוסטיא הערבית ח"א 301) אומר על העננים כי "הם מיוחסים אל ענן ראש גליות שבא מן המזרח בימי אבי געפר אלמנצור ועמו נוסח המסנה שנעתקה מכתובת ירו של חנניא משה ע"ה, וכשראה מה שהיה עליו מן היהודים הרבנים והקראים מתנגדים למה שבירו עזר בה יחידו להתקומם נגדם, ומען עליהם ברתיהם. והיה נכבד אצלם ותשובתו מיוצא חלצו של דוד המלך ע"ה ולאיש היותר חסיד בבחינת הדת, וחשבו שאילו היה בזמן הבית הית נביא, ולא יכלו להרים ראש נגדו, לפי שהיה חזן ממה שזכרנו חשוב בעיני הכלוף שכברוהו מאד, וממה שחתחלף בו מן היהודים הוא עשיית החדשים עפ"י הראיה, כמו שהוא ג"כ בדת האסלאם, ולא חש באיזה יום מן השבוע חל החדש, ועזב חשבון הרבנים ועבוד החדשים, ואמר שטעו כזה. וסמך בו רק על מציאת האביב בשעורים. חלק כבוד בדבורו לישו בן מרים, והניח נבואת מחמד ואמר שהוא נביא שלהו השם אל הערביים. אלא שהתורה לא תנוסה". מזה מוכן כי הקראים היו קודם ענן, ונראה שכן ספרו לו הקראים כדי להראות שהם מימים מקדם.

[קנאת ענן] באמת לא נבחר ענן לריש גלותא, כי הרבנים התנגדו לו מטעם כי תשדו אותו בכפירת תורת שבע"פ. ענן התנשא להיות הריש גלותא בערך שנת 760 למלאות מקום הר ש גלותא המת (א"ל היה

התלמידים או תורת שבע"פ, לנוסע במדבר שאינו יודע בעצמו את מציאותו ובכל זאת אינו רוצה לסמוך על מנהיגו. מה הוא עושה? חולך בדרך אחר מכול דרך המנהיג ומדקדק שיהא ריוח גדול בין הדרכים, אבל לא יסיר עינו ממנו כרי שלא יאבד את דרכו. כך ענן אע"פ שהוא מתפאר שאינו מאמין בתורת התלמוד מוכרת הוא ללכת בדרכיו ולהשתמש גם במדות וכללי התלמוד. יפת בן עלי מביא דברי ענן שאמר לתלמידיו "חפישו באורייתא שפיר", ר"ל שיתקרו וידרשו את כללי התלמוד ולהשתמש בכלי אומנתו. ורואים אנו כי גם הוא לקח לו לעזר את היגיונות דר' ישמעאל, ומביא דעתו משה בישיצי בספרו מסכת אלהים כ"י על כללי פירושי התורה ח"ל: "וכן אמר ר' ענן ד"ל שזה האופן (קל וחומר) אסתי מסתא שאתה הכותב ערות בת בתך לא חנלה ואמר בת הבת, ואם בת אסורה כ"ש הבת עצמה שהיא יותר חמורה מבתה" (שם דף ט"ז). גם למד בגזירת שוה: "ואמר ר' ענן ראש הנלות ד"ל, כתוב הכא זאת התורה לכל נגע חצרת וכתוב זאת התורה לעולה ולמנחה. וכתוב הכא זאת תורת השלמים זאת תורת הזב, מה עולה ומנחה ושלמים ונגע חצרת אין אנו עושים בגלות עתה ונתבטלו אף מומתא מת חב נתבטלו בגלות ואין אנו חייבים בשמירתם. והכתוב לא חייב מומתא מת אלא במציאת אפר הפרה והכהן המשיח, וכמו שנתבטלו אלו כך נתבטלה המומתא כי מהרתם תלויה בהם. ובזמן הנלות אין אפר הפרה ולא כהן משיח, וכמו שנתבטלו אלו ותלויים בידי שמים כך נתבטלה נ"ב מומתא מת בגלות שלא יסור זולת מי נדה" (שם). וכן מביא בישיצי עוד כלל שלישי שהורה בו ענן ח"ל: "מבנין אב מכתוב אחד וכן נוסח חר' ענן לזה האופן". ובסוף דבר אומר בפירושו: "שליש עשרה אופנים שהתורה נדרשת בהם והאחד עשר הסכמנו בהם" (שם דף כ"י). ואפשר שענן הודה בכולם. אמנם ענן וסייעתו לקחו לחם החירות לדרוש גזירה שוה מעצמם ולפרש התורה שלא על פי מסורה רק כעולה על רוחם. וד"ל יפת בן עלי בפירושו לדברים (ל"ק צד כ"א) "תורתם של בעלי המשנה כצורת ענן ובנימין ושאר המחליפים לרבנים שחברו ספרי מצוות ואמר כל אחד מה שחשב והחזיק בראיות במה שקם לו מופת על אמתת דעתו", וכונתו שהיו נוהגין חירות בפירושי התורה כאילו היו הם תנאים מבעלי המשנה. ולא תשו מאיזה מקורים שיקחו חפירותם אם מהצדוקים האיסיים או כתות אחרים.

[הלכות ודינים שבדא מלבן] בין השנים היותר גדולים שחירש ענן ע"פ דרכו חזר, נחשבו דיני המועדים והשבת ועריות. חשבון העבור שנהגו בו מזמן התלמוד במל ענן. ותקן שלא יהיה יום מוגבל ע"פ החשבון הקבוע, כ"א ישתנו בכל פעם ע"פ ראיית הירח החדש. ועבור השנה ממצב הקציר בראשית האביב וביחוד מצב אביב השעורים. וממילא מובן שע"ז במל ענן

בך אנשי דתך" (נספחות שם). הישמעאלי הזה היה גם הוא מיסר כחה חרשה של החניפים בדת מחמד ויש לה נוחים רבים גם היום בארץ תורקיה. שם המיסר הוא אלנועמן אבן תביס המכונה אבו חניפה, וגם הוא ניצל בדרך הזה. ולולא עצתו היה ענן תלוי רגלם הקראים נשבה כמת מלב.

[העננים והקראים] אע"פ שהיה ענן מיסר דת הקראים, יש מחלמדי שנתנו מעט מדרכו, וההרחקו יותר ויותר מהרבנים, ולכן בתהלה היה הברל באחרים מעקרי דתם בין העננים המחזיקים בתורת רבם מבלי לנסות ימין ושמאל, ובין הקראים שעברו גבולו. אך לאחרונה התגבר על מתנגדיו ע"י השררה. ובאמת ענן עצמו שינה את דתו אח"כ, כי בראשית פעולתו היה חציו קראי וחציו רבני כמו שהעיד עליו הראב"ד בקבלתו וכן העיד סלמן בן ירוחם בפירושו לתהלים. והיו תלמידיו עוד דבקים בתלמוד וסומכים עליו במקצת וחולקים עליו במקצת. אך לאחרונה כדי להציל את נפשו למצוא חן בעיני הבליף היה מכעט בדברי הרבנים והראה נמיתו לדת האסלאם ולתורה שבכתב. וגם בין תלמידיו נמצאים אחדים אשר למדו את התלמוד והקיצונים ביותר נקראו קראים. והיו העננים נמשכים וחולכים זמן רב בצד הקראים עד שנתערבו יחד ונמחה שם העננים ונשארו רק קראים. העננים הראשונים נפרדו מהקראים למשל כמומתא מת, שהעננים אומרים אין מומתא מת בגלות כמו הרבנים, וגם קדשו את החדש ע"י הראיה ולא אל קיבוץ השמש והירח, ובאחריתם שבו גם הקראים אל קיבוץ השמש להפיק חן מהמתמידים שדומה לדתם. ובעל החלוק אומר: "הנה ענן כמה שגגות שנה בתורה ואחרונים מהם לא סבכו עליו במרבית דבריו" וכו'. גם אמרו כי "שמא ענן ודורו לא הספיקו כל צרכם בפירושים ונפלה שגגה ביניהם". ולפ"ז עשו הקראים הבאים תיקונים בעיקרי ענן, אבל לא היו כחה מיוחדת. וכמו שהיו עוד איזה מפלגות ביניהם. וסלמן בן ירוחם מהלקם לר' כחות. כי ענן היה עוד נמשך אחרי התלמודיים במקצת. ובנימין הנהאנדי הסירם, אבל גם הוא לא היה עוד קראי גמור עד שעמדו המכונים קראים על צד האמת שהוסיפו נדרים, והם המכונים קראים ביחוד גם אצל הקראים בעצמם. והם הקראים האחרונים.

[ספרו ודתי] ענן חבר "ספר המצות" שהוציא לאור בערך שנת 770 אשר התעסק בו שלש שנים ורצה להוכיח ממנו כי דתו משונה מדת הרבנים ולכן יש לו הזכות לקיימה בפני עצמו. הספר הזה לא נמצא בשלימות אך מחברי הקראים מביאים ממנו תוצאות רבות. הרכבי מצא איזה מקורים אודותיו בכ"י וקטעים מסי המצות שהדפיס בהמאסף וואסחאד (8-1897). ספרו נכתב בדרך הנאוונים ולא בדרך העברית החדשה של הקראים. הרכבי מדמה את יחוס ענן לתורת

הנצרות" (Christian Science). ע"ע קראים.

ביבליוגרפיה: פינסקר, לקוטי קדמוניות ונוסחים ע"י מפתחות; נאמלאבער, בקורת לתולדות הקראים 76 והלאה. 208; גרעץ העתקה עברית ח"ג ציון י"ז; יאסטר. געשיכטע דעם יודענמוסם אונד זיינער סעקסען ח"ב, לויפציג J. E. 1. 558; 1889.

א.

עֲנָקִים; נְפִילִים: ענק היה אבי שבט נכורי כח דמי קומה הנקראים הנפילים בני ענק (במדבר י"ג ל"ג). המרגלים ששלח משה לחוד את ארץ כנען מצאו בחברון את ראשי העם הזה. אחימן ששי ותלמי ילידי הענק (שם). אבי ענק הוא ארבע שנקראה לפנים העיר חברון על שמו. קרית ארבע אבי הענק (יהושע ט"ז י"ג, כ"א י"א) ארבע האדם הגדול בענקים (שם). בני העם הזה היו למשל בכחם וברוח קומתם: עם גדול ורב ורם כענקים (דברים ב' י'). רמי קומה האלה מכונים נפילים, ר"ל שנפלו ממדום ארצה, כי כן חשבו הקדמונים את הענקים לנכודים מצאא המדום שנפלו בפשעם ארצה. ויש אנדה כי ממדום ירדו שני מלאכים עזה ועזאל וחמדו בנות תארצות והשחיתו דרכם על הארץ עד שתלית אותו בין הארץ לרקיע (דברים רבח פ"א) ע"ע עזאל. הנפילים היו בארץ בימים ההם (לפני המבול) וגם אחרי כן אשר יבאו בני האלהים אל בנות האדם וילדו להם המה הנכודים אשר מעולם אנשי השם (בראשית ו' ד'). הנפילים שהפילו את העולם ושנפלו מן העולם ושמלאו את העולם בונות שלהם (ב"ר פכ"ז ו'). הראב"ע פירש נפילים שיפול לב הרואה אותם שיתחם מנובת קומתם, והרמב"ם פירש כי יוצאי חלצי אדם הראשונים היו נכודים ואלו שבאו דרך זנות אל בנות האדם שאינן באותה המעלה נולדו להם ילדים אשר היו נפילים מאבותם בנובה ובכת. סיהון ועונ בני אחיה בר שמחזאי היו ונפלו מן חשמים בימי דוד אנש (נדה ס"א). ולפי שהיה ענין הנפילים שבדורות נח נודע בעולם הוכירו המרגלים שאלו בני ענק מן הנפילים הם, ונתי בעיניהם כתנבים" (במדבר י"ג ל"ב) כרי שיראם ולבהלם (רמב"ן). אולם לפי דברי ר"י כי בא"י לא היה המבול (זבחים ק"ג: ב"ר פל"ג ועוד) נוכל לומר שהנפילים נשארו שם והולידו בנים כמותם. נפילים שבעה שמות נקראו להם: אימים, רפאים, גבורים, זמזומים, ענקים, עוים, נפילים (ב"ר פכ"ז ו'). הנפילים שחיו במזרת הירד נקראו רפאים, ובמערב נקראו ענקים. ויש נפילים אשר ישבו בדרום ירושלם בעמק רפאים. בזה (בראשית), אלה תולדות השמים) כתוב: השם מינן אינן בערב רב, ואינן נ"ע ר"ע' (ר"ת) נפילים, גבורים, ענקים, רפאים, עמלקים) ואילן אינן ראשיתו מאילן דאמטר בתון ויסח את כל היקום. ויש דעה אחת שהם נפילים הוא שם משפחת עם רבים וחס הענקים, תרפאים, האמים, הזמזומים, החורים, תנני, הקדמוני, העמלקי,

את יום שני של נליות. את חג השבועות חשב כמו הצדוקים. בשמירת שבת עשה חומרות נוספות, כי לפי פירושו הפשוט אסור לאיש ישראל לצאת ממקומו חוץ לעיר אלפים אמה לכל רוח כשדרים בעיר רק ישראלים, ואם דרים כה נם אינם יהודים או אינו רשאי היהודי לצאת מביתו, אם לא ללכת לבית הכנסת. בשיטתו מביא דבריו: "רבנו ענן אמר שתחתיו ומקומו יעלו לענין אחר והמעם ששיניהם יורו על מעבר. אמנם תחתיו יורה על מקום רשותו עד אלפים אמה שהוא מנרש העיר ללכת אל בית המדרש והכנסת, ומקומו יורה על זאת המדה בעצמה שהיא עד אלפים אמה. אמנם אינה תחת רשותו כי יש בתוכה אינם יהודים." גם אסור לפי דעתו למול בשבת, לפי שחבורת המילה צריכה לרפואה והרפואה אסורה בשבת. לוי בן יפת בס' המצות שלו (נפחים צד 90) אומר: "ראש גלות ישראל ענן היה אומר ימול במוצאי שבת אחר ביאת חשמש, והיה עושה זה בעבור להיות תרפואה בחול." גם תשמיש המטה אסר ענן בשבת כמ"ש הראב"ע (לשמות ל"ד כ"א), "בתריש ובקציר חשבות, אמר ענן וכו' כי זה על משכב האשה". ובה שות ענן אל השמרונים. גם אסר שחיתת הפסח בשבת, ועם חל י"ד ניסן בשבת הצריכה לשחמו ביום שלפניו. ר"א בשיטתו כותב: "יש אומרים אם נפל ארבעה עשר יום בשבת יטחמו ביום ו' מבעוד יום ויוז הרם ויצלו ויאכלו בליל שבת דא אסר ענן הנשיא". בענין עריות מביא סמנו אבו אלפרג יושעה בן יהודה בס' הישר שלו: "ואסור ליה לזכר למנסב אשת בעל אמו דרומיא כאשת בעל אשת אביו וכו'. ואסור לה לנקה לאנסובי לבעל אשת אביה דרומיא וכו' (ל"ק נפחים צד 65 הערה ג'). לדעת ענן אין הבעל יורש את אשתו. כפי המובן מדברי הרמ" (אשכול הכפר א"ב רנ"ו): כן אסר אדונינו משבילנו רבינו ענן ראש תגולה, בעידנא דאיכא בן וכת וכו' הם קורמים בירושלם, הא דליכא בן וכת ונפקין דירכהון אבא בתריהון וכל דנפקין דירכהו בירושלם וכו'. כנימין הנהואנדי מביא דעת ענן לענין ערך הכבר, ואומר כי "הוא עשרת אלפים מעות אבל דברי ענן זצ"ל כי כבר המשת אלפים מעות ששרדנ" (ס' משאת בנימן דפוס גוזלאו 1833). הוא מתנגד לדעת חז"ל בשיעורין כשישים או כזית, ואומר כי תערובות אסור אפילו במשהו. הוא אסר אכילת בשר כל זמן שבני ישראל הם בגלות ומתיר רק אכילת צבי, ואסר אכילת עופות מלבד תורים ובני יונה. אך מתיר אכילת בשר בחלב. שחיטה צריכה להיות דוקא ע"י כאמינים בתורת ענן, וצריך לחתוך וזלת שני הסימנים גם שני וירידן גדולים. הגר צדיקין למול אותו רק ביום י"א בחדש. הוא לא האמין ברפאים ואמר בספר המצות כי אסר לתשתמש בהם מפני שנאמר כי אני ה' רופאיד, ולפי היה הוא הראשון בין היהודים ששם במחנהו ברפואה רחנית ולא כמבצית ע"ד המאמינים עהה, כחכמת

את בשרם. ואמרו ארבעה שמות נקראו לה לקרית ארבע: אשכל ומטרא קרית ארבע חכרון, ולמה הוא קורא אותה קרית ארבע שדרו בה ארבעה צדיקים ענר אשכל ומטרא ואברהם ונמולו בה ארבעה צדיקים אברהם ענר אשכל ומטרא (ב"ר פנ"ח ד'). אחר העקרה הרחר אברהם ואמר אילו מת יצחק בהר המוריה לא היה מת בלא בנין! עכשיו מה אעשה אשיאנו מבנות ענר אשכל ומטרא שהן צדקניות? ורק מפני יחוסן מנע להתחתן בהן שענר אשכל ומטרא אמוריים היו וזרע כנען מקולל ספני נח (שם פנ"ז ג'). ע"ע מטרא.

ישנב

ענש: ע' עונש

עסיא: ע' אסיא

עסס: ע' מסחר

עפר: ע' אפר

עפרון: בן צחר מראשי בני חת שקנה ממנו אברהם את שדהו אשר בו מערת המכפלה לאחותו קבר במוט שרה אשתו. אברהם בקש לקנות מעפרון את שדהו „בכסף מלא“, ועפרון אמר לא אדוני שמעני חשדה נתתי לך והמערה אשר בו וגו' קבור מתך. וידבר אל עפרון וגו' אם אם אתה לו שמעני נתתי כסף השדה קח ממני ואקברה את מתי שמה. ויען עפרון אדוני שמעני ארץ ארבע מאות שקל כסף ביני ובינך מה הוא ואת מתך קבור. וישמע אברהם אל עפרון וישקול אברהם לעפרון את הכסף אשר רכר באזני בני חת ארבע מאות שקל כסף עובר לסוחר. ויקם שדה עפרון אשר במכפלה וגו' לאברהם למקנה וגו' ואח"כ קבר אברהם את שרה אשתו וגו'. והנה מרברי השקלא ומריא שבין אברהם לעפרון משמע שמתחלה רצה עפרון לתת לאברהם את שדה אחותו בחנם והיה מסרב לקחת הכסף, אך אברהם הפציר בו ויקח. ומרברי חז"ל נראה שבפה חנף רכר עפרון ולבו כל עמו, ובאמת היה עינו צרה. וא"ד אלעזר רשעים אומרים חרבה ואפילו מעט אינם עושים, מנלן מעפרון, מעיקרא כתיב ארץ ארבע מאות שקל כסף ולכסוף כתיב וישקול אברהם לעפרון ארבע מאות שקל כסף עובר לסוחר, דלא שקיל מיניה אלא קנמרין (ב"מ פ"ז). וררשו על וישקול אברהם לעפרון, עפרון תניינא חסר וא"ו בשביל שהכניס עין במסון של אברהם חסרו וא"ו כדכתיב נבהל לחון איש רע עין ולא ידע כי חסר יבאנו (משלי כ"ח כ"ב) וכו' (פסיקתא דר"כ צ"ה: ב"ר פנ"ח). אמנם בדרך הפשט נוכל לאמר כי השקלא ומריא ביניהם רק בדרכי הקנין. אברהם רצה לזכות בהשדה ע"י קנין כסף בתחלה, ואמר „נתתי לך כסף השדה“ בלשון עבר, ר"ל ראשית אתן לך הכסף ואח"כ אקח את השדה. ועפרון אמר לו בדרך כבוד „השדה נתתי

ויושבי סדום ועמורה אדמה ועבדים (האשכל ח"ב 127). על ילדי הענק אחימן ששי ותלמי וגו' דרשו חז"ל: אחימן מיומן שבאחיו (הנבור שבהם), ששי שמשים את הארץ כשחיתות (מקום רגליו מעמיק בארץ מרוב כובדו וניכר שם בנוטא ותחת), תלמי שמשים את הארץ תלמים תלמים (כתלם המחרישה) וכו' ילדי ענק שמעניקין חמה בקומתן (יומא י'. סוטה ל"ד:). ע"ע נבור.

[ננס] בנגוד להענק (giant) הוא הננס (dwarf, מלשון יוני *dyros*). הוא איש קטן מאד בקומה, ונחשב לבעל מום, דק (ויקרא כ"א כ') תרגום יונתן ננס, וסימנך ננוס פסול (חולין ס"ג.), כי הוא בין מומי הכהנים: הכושי הניחור והלבקן, והקפח והננס (בבורות מ"ה:). ואמר ר"ל נבוה לא ישא גבוהית שמא יצא מהן תורן, ננס לא ישא ננסת שמא יצא מהם אצבעי (שם). הננס הוא איש משונה, הרואה את הכושי וכו' ואת הננוס אומר ברוך משנה הבריות (תוספתא ברכות פ"ז ג'). בחזיון נבוכדנצר נאמר וישפל אנשים יקים עלה (דניאל ד' י"ד). אמר אביטל ספרא משמיה רב, פרעה שהיה בימי משה הוא אמה חקנו אמה ופרמשתקו אמה. ד"א זה נבוכדנצר ננסא קטיעא פישכא (ילקום דניאל רמז תתרס"ב). הלוי הגולים על נהרות בבל אמרו עכשיו אנו עומדים להקיש בכינורותינו לפני הננס הזה! (פסיקתא רבתי פל"א).

ישנב

ענר אשכל ומטרא: שלשה אחים בעלי ברית אברהם (בראשית י"ד י"ג) ובאו לעזרתו במלחמתו נגד כדלעמר והמלכים אשר עמו, להציל את לזם ורכושו. שלשה אותבים היו לו לאברהם ענר אשכל ומטרא וכיון שאמר לו הקב"ה שימול, הלך לקחת מהם עצה, הלך אצל ענר אמר כך וכך אמר לי הקב"ה. א"ל ענר בעל מום רוצה אתה לעשותך שיהיו קרוביהן של המלכים שהדגת באין והורגין אותך ואין אתה יכול לברוח מפניהם! הניחו והלך אצל אשכל אמר ליה כו"כ אמר לי הקב"ה, א"ל אשכל אתה זקן אם אתה תמול יצא מסך דם הרבה ולא תוכל לסבול ותמות, הניחו והלך אצל מטרא, א"ל כו"כ אמר לי הקב"ה מה תיעצני? א"ל מטרא בדבר הזה אתה מבקש עצה הלא הוא שהצלך מכבשן האש ועשה לך כל הנסים והצילך מן המלכים ואלולי כחו ונבחרתו היו הורגין אותך, והציל רמ"ח אברים שבך, ומקצת אבר אחר אתה מבקש עצה! עשה כמצותו! אמר הקב"ה אתה שנתת עצה שיכול אינו נגלה אלא בתחוסך, הה"ד וירא אליו ה' באלני מטרא (תנחומא וירא ג', ב"ח פמ"ח ח'), אגדת בראשית פ"ט ג'). ולא שהיה אברהם מסופק בדבר לקיים המצוה אלא שרצה להבחין ולנסות את אוהביו ולשמעו דעתם בזה ולמען דעת אם ראויים הם להתחבר עמהם ולכן רבק אח"כ במטרא (ענף יוסף). אולם מסקים אחר נראה כי כלם היו צדיקים וגם הם כ"ו

מחיר מאן יתד לומדים יצא גורתם גורת תעושים לקבלם ולקיימם, וכתבו שכל אותן התקנות וגורת תעושים נעשו ונסדרו שלא מדעתם ובלתי רצונם" וכו', ע"ב פליאה נשגבה איך יעלה על הדעת להתנות ולחקן בע"ב ושלא מדעתם" (שם סי' דנ"ג). גם מחבר מאן הנ"ל יש תשובה ארוכה ערוכה לשלש, "חאבירים ראשי הגולה" חרב נתן, מה"ר משה מינץ ומח"ר"ש (שו"ת מהר"ם מינץ סי' כ"ה), ומזה שכותבי התשובות מקדימים את שם ר' נתן לשם מהר"ם מינץ מוכח שחיה גדול בדורו מאד. וכן גם מהר"ם מינץ בעצמו כותב בחשובהו בדבר גט ש"ס, שאחד מעדי הגט ואחד מעדי חרשאה שני בשני ופסולים להעיד זה על זה, וז"ל: "ועלחה בדינו בקרוב הדבר לחיות, אך לא מלאנו לבנו לעשות מעשה לכתחילה בלי שאלת רבותינו הקרובים אלינו, דקשישי מינץ ועדיפי מינץ בתכמח ובמנין, ונמלכנו לשאול חוראה מהם וכו', ומרתנו ויגענו ולא מצאנו הסכמה מרביתנו וכו', ולא רצו לחבנים ראשם בזה. וכשראינו ושמעו דעתם, לקחנו ק"ו וב"ש בעצמנו שלא לעשות מעשה" (שם סי' כ"א ועי' עוד שם סי' ל"ז) ומשמע שהיה מהר"ם מינץ כפף לר' נתן, מר' נתן יצאה שלשלת ארוכה של בני עפ"שטיין, אך לא נודע לע"ע אם חיו בניו, רק זכר יום פטירת בתו גולדא, אשת ר' יואל ב"ר מנחם חכחן, נמצא בשולי הגליון בס', "מנהגי מהר"ל" כ"י שכתב בנה ר' שלמה הכהן לזכרון שמחה אמו ח' אלול שנת רנ"ב בעיר בוקלינים (ע' גרעץ העחקת שפי"ר ח"ו ציון ה' 431, יעקב וואנצער באוצר טוב לברלינר שנת תר"ץ צד 42).

(ב) משולם זלמן המכונה זעמל בן יעקב הלוי: חי בפפ"ד'ם בזמן מהר"ם מינץ, וצער מר' נתן קרובו הנ"ל, הוא היה איש עשיר ונכבד מאד בקהלתו פרנס ושתדלן לפני חרונים ומושלי הא"י, נדיב ועושה צדקות וביתו היה בית ועד לחכמים שחשכם בחסדיו והיה לו חליפות מכתבים עמם. הוא מוכא בתשובות מהר"ם מינץ לרגלי סכסכי בזו רייצבא אישת ר' מאיר וויישינויא עם בעלה, עד כי הוכיחה לקבל ממנו גט פטורין, וגם ר' זעמל לא דר בשלום עם אשתו השניה שרה מבית ארנהיים. בעת ההיא ישב בביתו ר' זעליקמאן בינג הנ"ל, ועשה פשר שיתן ר' זעמל גט, ואחרי שבעצמו משך ידו חמיד מלסדר גימין, לבן נקרא ממנצא רעהו מהר"ם מינץ לסדר הגט, ונולד לו ספק ברבר השם "זעמל" שהיה חדש בישראל באשכנז, ופלפל בתשובותיו לדעת מוצא השם המזרז ופירושו ואיך הכותבו בנט, ופסק לכתוב "זאנא מישלם הקרא זלמן המכונה זעמל בן יעקב הלוי" (שו"ת מהר"ם מינץ סי' ל"ז). ר' זעמל עפ"שטיין מת י"א מרחשון רס"ז (1486), ונקבר בפפ"ד'ם (ע' מצבתו באבני זכרון להארוויץ סי' 124, "פראנקפורטער ראבינער" להנ"ל צד 15). מר' נתן ור' זעמל עפ"שטיין הסתעפה משפחת עפ"שטיין הגדולה.

לך—קבור מתן" כלומר כבר נתתי לך חשדה בטרם אקח הכסף. אך אברהם סרב בדבר ואמר אך אם אתה לו שמעני נתתי כסף חשדה קח ממני (בתחלה, ואח"כ) ואקברת את מתי, כי לא רצה לקבור את שרה בשדה שאינו שלו. ועפרון מען, "ארבע מאות שקל כסף ביני ובינך מה היא" חלא בין אנשים נאמנים כמותי אין לך צורך לשלם חכסף במוקדם, והמחיר חוח חיה כבר ידוע לאברהם. אך לאחרונה היה מוכרח למלאות חפץ אברהם לקחת ממנו חכסף במוקדם ואחר שמעות קונות קם שדה עפרון לאתוזה לאברהם—ואחר כן קבר אברהם את אשתו. ע"ע מכפלה.

א.

עפ"שטיין, משפחת: יש כותבים גם עפ"שטיין והוא שם עיר קטנה באשכנז, לפי דברי אחרים במדינת שטייערמארק בסמוך יורענבורג (גבורת ארי, דף י"א: הערת כ"א). בני המשפחה הוותיקים האמתיים הם לוי, וזה סימן מובהק להם לדעת אם הם מצאצאי המשפחה ההיא. ראשית צמיחתה היא באמצע המאה ה"י, והראשון מבניה שבא זכרו בספרותנו הוא: א' ר' נתן הלוי עפ"שטיין, אב"ד בפפ"ד'ם, היה תלמידו של קרובו הרב שלמה זלמן שטיין ממנצא, אשר ישב אה"כ באופנהיים בזמן מהר"ל (שנפטר בשנת 1427), ולמד בצוואה חרא עם חבריו רבי ליבוש ורבי מאן בכרך, בחיותו בן שש עשרה שנה, בעת ההיא כבר נתאלמן מאשתו הראשונה ונשחרך, "לכתולה הנונה ומיוחסת" כי היה אביו, "איש עשיר ומשופע" בפפ"ד'ם. ויקרהו אז מקרה ע"י מעשה ילדות שעשה, ואשר נתן ענין למהר"ל לענות בו בתשובותיו (ס' ק"א). ומשנת 1430 עד שנת 1460 הננו רואים את ר' נתן עומד בשורה הראשונה של רבני אשכנז, והיה אחד מהרבנים שיצאו במחאה נגד התקנות שחקן ר' זעליקמאן אופנהיים ור' מאן בכרך באספה שנאספו בעיר בינג במזרחי נהר ריינוס, אשר אליה באו רבני קולוניא, גילדערן וגוילין, כי חפץ ר' זעליקמאן להטיל קיום התקנות לחובה גם על קהלות אשכנז, היושבות בגלילות הריינוס העליונים, ולחקיפותו שלקח לעצמו רבי ליבוש הנ"ל התנגדו ר' נתן, מהר"ם מינץ ור' אהרן לוריא, ויצאו נגדו במחאה. עד כמה היה ערך ר' נתן גדול או בעיני גדולי דורו נראה מדברי מהר"י איסרלין, שכתב לר' ליבוש והתוונים עליו וז"ל: "ע"ד התקנות שחקנו מהר"י זעליקמאן ומה"ר מאן בראש ועד בנינג וכו' כתבתי למה"ר זעליקמאן שאין נראה כלל שיש לו כח ויד להכריח אפילו הסמוכים אליו, אלא בגליל העליון דבריינוס, הואיל מה"ר נתן ומה"ר משה מינץ יתד לומדים ובעלי בחים ממאנים לקבל עליהם התקנות" (פסקים וכתבים למהר"י איסרלין סי' רנ"ב), וכן כתב גם לר' זעליקמאן: "מהודענא לך, אשר האליף מה"ר נתן ומח"ר"ם מינץ סגני לוי"ת יצו שלחו אלינו על התקנות הגדולות והקבועות, אשר נקבעו ונסדרו עתה מקרוב אפומיח דמר ואפומיח דהאליף

יפה בעל הלבושים, והיה גדול בדורו בכתוב על מצבת
 בהו רעכל אשת הקצין ר' ישראל מויסק מפראג שמתח
 בשנת 1661 (משפחות פראג צד 140; צונץ צור נע-
 שיכטע צד 268 הערה א). ר' יעקב ב"ר מאיר
 (השני) סי' ז', קצין בפראג מת בשנת שפ"ט (1629).
 מהמלים "מגן הקהל" שנחרחו על מצבתו נוכח שהיה
 שחדלן ומליץ על עמו, ושני אתים לו מנכבדי העיר
 פראג: ר' משה סג"ל עפשמין שמת לפני שנת שצ"ח
 ור' חנוך שמת בשנת שצ"ח (משפחות פראג 247).
 י"א מאיר ב"ר יעקב (השלישי) סי' ז': ש"ץ
 וגדול בתורה, מת בשנת שצ"ח (שם). י"ב נתן
 הלוי מוויין: רופא מוסמך, כנראה ממורשי וויין
 בשנת 1670, והעתיק מושבו לעיר אבותיו פראג. שנת
 מותו אינה ידועה, אבל סמכת אשתו ובנו משנת
 תפ"ג—תפ"ד (4—1723) נראה שהוא מת לפניהם.
 מהתואר "מוסמך" נראה שלמד חכמת הרפואה
 באוניברסיטא. הוא נשא לו לאשה את פעסל בת ר'
 ברוך. והרב אלעזר פלעקלש מחבר תשובה מאהבה
 היה מיצאי תלציו ומתיתם אליו מצד אביו (שם 248).
 י"ג נתן ב"ר יצחק חלוי: נכד הרופא ר' נתן
 בסימן הקודם. וכבר בשנת תס"ח (1745) בעת גירוש
 היהודים מפראג עמד בראש חערת. ואחרי שובו לפראג
 הוסיף לעמוד בראש עדתו. ועל כתב הרבנות ששלחה
 עדת פראג להרב יתקאל לנרא בעל נודע ביהודה
 בשנת תקמ"ו היה הוא החתום השני בראש אלופי
 העדה. הוא מת י"ד שבט תקמ"ב=1782 (שם). האשכול
 ח"ד.

י"ד אברהם ב"ר מאיר חלוי עפשמין:
 אב"ד בערי הוראדנא, בריסק דליטא, ולובלין, והיה
 אחד מהרבנים המצוינים בדורו (כנראה מחשובותיו
 בשו"ת בית החרושת סי' ל"ז סי"ב סי"ג צ"ג, ובשו"ת
 פני יהושע סי' ס', ושו"ת נאוני בחרי סי' כ"ו). גם
 היה גדול בקבלה, כנראה סמך שמביאו המקובל ר'
 מאיר הכהן פאפירש בסידור אור הישר לאמר: מצאתי
 כתוב בשם חר"ג מוהר"ר אברהם עפשמין ז"ל, שהיה
 רב בק"ק בריסק דליטא, ז"ל, בריח אדר שנת שצ"ח
 הלמתי חלום שנשאתי ונתתי בבי"ד גדולה, לידע ענין
 הקדושת שאנו אומרים ג"פ קדוש קדוש וכו'.
 בפנקס תברת קדישא נחש"א בהוראדנא נמצאה חתימתו
 משנת זאת "עשו" וחיו (שע"י=1616) לפ"ק. בפנקס
 מדינות ליטא קאצנילנבונן אב"ד בבריסק, ובחדש אדר
 שצ"ד חתם ראשונה בתור אב"ד בריסק, והיה שם
 לאב"ד עד שנת שצ"ז=1637. ואח"כ בא לשבת בלובלין
 ושם חסכים ע"ס קול יהודה (פראג ת"א). אולם מה
 שכתבו כותבי הקורות שהיה אב"ד בהוראדנא משנת
 שצ"ז עד שנת שצ"ב לא נכון הוא, כי באזהרה שכתבו
 מנהיגי ועד ארבע ארצות לראש הוראדנא ביום ב' ר"ח
 מכת שפ"ב בהתודעות לובלין, נזכר איש אתר בתור
 אב"ד בהוראדנא מוהר"ר יהודה יצ"ו (רובנאו) בספר

י"ג נתן ב"ר אחרן הלוי, פרנס בן פרנס
 בפפר"ם. על מצבתו נזכר שמו "נתן עבשמיין ז"ל"
 ושהיה אחד מיחירי סגולה ומת א' כסליו ש"ן לפרס
 (1540). ונראה שר' אהרן אביו חיה בנו או נכדו של
 ר' נתן הנ"ל סי' א' (ע"י מצבתו אביו זכרון חנ"ל סי'
 171). משה הלוי: חי בסוף המאה ה"ז. אמו
 היתה אחות הקצין והנביר נתן הכהן שאמסען מאבער-
 הויזען, שהיה רעו ושותפו של הנביר ר' שמעון גינצ-
 בורג (ע"ע). בשנת 1565 פרץ ריב בין ר' נתן ור'
 שמעון שותפו בדבר עסקיהם. ונתפשרו לבחור בוררים
 להביא הסכסוך ליד גמר, והנבחרים מצד שאמסען
 היו בני אחיותיו: ר' משה סג"ל עפשמין ור' משה
 לוריא (שהיה אח"כ אב"ד בוורמיישא). אך פתאום
 התחרט גינצבורג והחל לבקש תואנות שלא לקיים תנאי
 הפשר שהתנה. ובנו ר' זלמן סגר את בית שאמסען
 בחותם הממשלה, והיו ר"ם עפשמין ור"ם לוריא כלואים
 בבית דורס ובקושי נצולו ויסעו לפפר"ם. בדרכס בעיד
 בורגען בא אליהם אחד מפקידי הממשלה ויאסרם
 בהשתדלות גינצבורג, ואחרי הפצרות רבות נעתר איש
 ריבם להוציאם לחפשי ויבואו לפפר"ם. וע"ז התעוררו
 רבני פפר"ם עם בני הישיבה הגדולה עם ר' אליעזר
 ב"ר נפתלי מריוש אב"ד שם. וכתבו אגרת תוכחה לר'
 שמעון, ומדבריהם נראה כי שניהם עפשמין ולוריא היו
 נכבדים בעיני הרבנים ("פראנקפורטער ראבינער" צד
 158). ה' מאיר ב"ר יעקב הלוי עפשמין:
 אחד מחמשת מרפ"ים עברים בפראג במאה ה"ז.
 חתימת ידו של ר' מאיר עפשמין זה נמצאה על ס'
 חומשים דפוס פראג שנת רע"ח (1517) והוא בכיוון
 עקד ביהמ"ד בקענינסבערג. ונראה שר' מאיר בא
 מפפר"ם והוא נכדו של ר' משולם זעמל בן יעקב הלוי
 הנ"ל סי' ב'. הוא מת בפראג בחדש אייר שנת ש"ץ=
 1540 (משפחות ק"ק פראג לסניניהק צד 247; ק"ב
 על יד שנה י"ט צד 72). ו' יעקב ב"ר מאיר:
 בנו של ר"ם המרפ"ים הנ"ל היה ג"כ בפראג, והממשלה
 עשתה חקירה ובדיקה בשנת 1546 חמשה שבועות
 לפני אירחון פפינגסמין למצוא היהודים שאין להם
 תיורים (תעודת ההסמך) אך לר' יעקב זה היתה תעודה
 כזו. הוא מת בפראג בחדש תשון ש"ח=1547 (שם).
 Z. F. D. G. שנה א' צד 184). ז' מאיר ב"ר
 יעקב הלוי (השני): אביו הוא המובא קודם לו.
 הוא היה ראש וקצין בעדתו. ובתור בשנת שמ"א (17
 יולי 1581) בין חמשה עשר טובי עיר פראג. הוא היה
 נדיב וקולו נעים בעברו לפני החיבה, ומת כ"ה תשון
 שס"ד=1603 (משפחות פראג הנ"ל; מאנאמסשריפט
 שנה 37 צד 91). ת' יוקל ב"ד עקיבא הלוי
 עפשמין: כנראה נכדו של ר' יעקב סי' ו'. הוא
 היה קצין ומנהיג עדתו בפראג ומת ז' אייר שפ"ח=
 1628 (ע"י מצבתו בנלער סי' 12). ס' שמואל בן
 יהודה הלוי: ישב בפראג והיה תלמיד ר' מרדכי

מאד בשבחו. ור' יהונתן אייבשיץ חפץ לראותו ולדבר עמו פנים אל פנים. הוא חבר ספרים הרבה ונרפסו ממנו רק קצתם: הנתות וחרושים על ש"ע י"ד תמוז והש"ך. נרפס מהם בשנת תרמ"ג; תשובות מהרא"ל נרפס מחן מעט בשנת תקכ"ט; קונטרס הראיות פסקי דינים בפלפול וסבדא נרפס ממנו קצת; ספר תפרס, נרפס ממנו חלק א'. ונורע ע"ש חספר חזק, בעל הפרס". מת בקענינסברג י"ג תמוז תקל"ה=1775 (נפירות ארי. תולדות בעל הפרס. שם הנדולים החדש ת"א 82). ר' יצחק אייזק ב"ד מרדכי הלוי: נולד בשנת 1780 ולמד תורה בילדותו מפי אבי אביו ר' דוד הלוי עפשטיין אב"ד בעיר הלוסק (חי בזמן הגר"א). אח"כ הלך ללמוד אצל הרב מלאני בעל התניא וש"ע הרב, בתורת התב"ד, ויהי חובר למורת רוח לזקנו ר' דוד שהתנגד מאד לתחסירות. בשב"ד ר' אייזק מבית רבו החדש שרף את כל חרושיו שחדש בימי עלומיו בש"ס ופוסקים. באמרו שזאת היתה תורה שלא לשמה, אך לעת זקנתו התחרט מאד על מעשהו הנמחר הזה. בשנת 1813 במות הרב מלאני בקישו חסידים רבים למנותו לרב עליהם. ובשנת 1729 במות בן הרב מלאני הנ"ל חפצו עור הפעם למנותו לרב, אך הוא דחה בקשת. מעריציו ותסתפק ברכנות שהיחל לו בעיר האמעל. הוא היה גדול בנגלה מכל רבני החסידים, והיה נוסח בהוראה לקולא, וידוע הדבר שהתיר את הדג הנקרא בשפת רוסיא אסיאמר (שבוטא בתלמוד sturgeon בלשון אנגלית). והסכים עמו גם הרב מוין בעל "יד אלעזר". אך הרבי ר' מענדל שניאורסאן מליובאוויץ התנגד מאד להחירו והוכיח איסורו. אולם הרב בעל דברי נחמיה בטל את ראיות של ר' מענדל מליובאוויץ. בב"ז פסק לאסור, יען כי הוא דג שנהגו בו אסור מכבר, ויבטל ר' אייזק דעתו מפני רצון תביריו. בנגלה נשאר ממנו שתי תשובות בדברי נחמיה הנ"ל, ובנסתר חבר ספרים הרבה ונרפסו מהם: "מאמר השפלות והשמחה" (1864) ומאמר "יציאת מצרים" (1877). בשנת 1852 לערך נסע לשבת בועד הרבנים של מיניסטריים בפטרבורג. הוא ידע שפת רוסית ופולנית ודקדק שפת עבר, והיה משתמש בהקונקורדנציה של בוקסמארק אפילו לחוציא על פיו מסקנא הנוגעת להלכת. מת כ"ז אייר שנת תרי"ז (1857) בהאמעל (נחלת אבות דף י"א ע"א. ברמן בכנסת הנדולה של סובלסקי ת"א 18).

ש. ב.

עץ: ע' אילן; בל תשחית

עץ החיים ועץ הדעת: שני אילנות אשר הצמיח ח' בתוך הגן עץ בראשית הבריאה, ויצא את אדם תראשון לאמר מכל עץ הגן אכל תאכל ומעץ תרעת טוב ורע לא תאכל ממנו כי ביום אכלך ממנו מות תמות (בראשית ב'). אך הנחש חסית את חוה

היוכל לסאקאלאו (254). ונראה שר' יהודה תית שם אב"ד עד אחד שנת שפ"ב. ועל מקומו בא ר' אברהם עפשטיין והיה שם אחד שנת שפ"ב או שצ"ג ואח"כ נקרא לבריסק (הודוויץ דחובות עיר 8; ניסענברג לקורות היהודים בלובלין 37). מ"ו אברהם תלוי: היה רב בפריסניץ במדינת מעהרין. חבד"ס, "קצור של"ה" (פיוורא תנ"ג). וסודר תפלה, "דרך ישרה" (פפר"ס חנ"ו) בתרגום יהודיה"אשכנזית. הוא היה איש צדיק וגדול בתורה, אך בתמימותו נלכד ברשת חבת ש"ע. כנראה מסדרו הנ"ל שהוסיף בו אחרי עלינו את המזמור "ה' בעוז יסמך מלך". על המנהג לרוק בתפלת עלינו אומר: "אין מיל לייט שפיאן דא איין, דיע טוען ניט רעכט דריין" (שלא יפח עושים מקצת האנשים הנוהגין לרוק פה) ונותן שני מעטים לזה: האחד מפני סכנת מה יאמרו הגוים, והשני כי את התפלה הזאת תקן יהושע בן נון וא"כ לא יתכן כי בוונתו היתה על הגוים אשר בימינו אלה (ע"ע עלינו). בסוף ימיו ישב בפפר"ס ושם מת ב"ב חשון תס"ו=1706 (ע"י יעבץ תורת הקנאות מ"ו. בריל תולדות שבתי צבי בהכרמל שנה ד' 157; שולמאן שפת יהודית אשכנזית וספרותה 57; הארוויץ אבני זכרון ס' 1531). מ"ו ר' בנימין זאב וואלף בן יעקב הלוי: אב"ד בעיר פרידבורג, תלמיד הרב יעקב מערמילש אב"ד בוין, ויש ממנו שתי תלמידיו היה הרב דוד שמואל (ס' מ' י'). מגדולי תלמידיו היה הרב דוד אופנהיים אב"ד בפראג (אור תחיים ס' 580 וס' 696). [במאות תחיים והי"ט י"ז] ר' נחמן ב"ר אברהם הלוי: היה אב"ד בעיר באר בפאדאליא, אביו ר' אברהם היה אב"ד בראוונא וואתלין ורענניץ באונגריא. וחבר שו"ת ברכת אברהם (ב"י). ויש ממנו תשובות בשו"ת פנים מאירות ס' ס"ה, ובאור נעלם ס' ב"ה. והיה מצאצאי ר' אברהם עפשטיין מבריסק הנ"ל ס' י"ד. ר' נחמן נחשב בזמנו לאיש מופת וקדוש. וידועת התקנה שהקן בעיר באר שלא לאמר בביה"ב הגדול בקבלת שבת הזמר לכה דודי משבת בראשית עד אסרו חג הפסח, לזכר המופת הגדול שהפליא לעשות, בהצילו את העיר ובהגינו עליה מפני תצור בירואללע שהחבונן להתנפל על העיר כליל התקדש השבת עם נדודיו ולהשמיר את חיהודים. הוא מת בשנת תצ"ה=1735 (יודיל עפשטיין, הקדמה לספר מנחת יהודה; א"מ עפשטיין, גבורת ארי דף י"ב ע"א בשם המגיד שנת ה' גליון 5). י"ח אריה ליב ב"ר מרדכי הלוי: נולד בהוראדנא בשנת 1708, והיה תלמיד הרב אריה ליב אב"ד דסלוצק. בימי עלומיו היה דושן בעיד מולדתו עד שנת 1741, ואח"כ רב בעיר ברעסטאוויץ ועיר האלינקא הסמוכות להוראדנא, ומשנת 1745 היה רב בקענינסברג. שם הרביץ תורה ברכים ותקן במה תכנות מועילות, ובשנת 1756 יסד את ביחכ"ג הגדול. תנ"א מוילנא הסכים על "סודר תפלה" שלו וחפציו

חתורה עץ חיים, כי עץ חיים הוא למחויקים בח (משלי ג' ט"ז). עץ אילן; גן עדן; נחש.

ב. מ.

עצב, עצבון, עצבות: הכאב לב, הצמער. עצב ינון על העבר, ראנה על העתיד (צמח צדיק פ"ט). ו"א ראנה על העתיד וינון על העבר (ס' אוהל מועד ע' ראנה). עצבות היא מדה רעה ומנונה, היא מכלה מנפש ועד בשר, ובעצבות לב רוח נכאה (משלי ט"ז י"ג), והיא תולדות החסא, ונאמר וינחם ה' כי עשה את האדם ויתעצב אל לבו (בראשית ו' ו') תרגום אונקלוס ואמר במימרה למתבר תקפהון כרעותה, ר"ל ויתעצב האדם אל לבו של מקום, עלה במחשבתו של מקום להעציבו (רש"י). ובדרך פשוט, הפך ישמח ה' במעשיו (הראב"ע), כלשון בני אדם, והענין כי מרו ועצבו את רוח קדשו במעשיהם (הרמב"ם). ואמר רב פפא אין עצבות לפני קב"ה שנאמר (דח"א ט"ז) הוד והדר לפני עון וחדוה במקומו (חנינה ה' :). חנך תרי מבני עלמא דאחי אמרו אינשי בדוחי אנן מברחינן עציבי (תענית כ"ב). אבל אין לכדוח יותר מדי, ר' ירמיה הוה יתיב קמיה דרב זירא חזיא דקא ברח מביא אל"ל בכל עצב יהיה מותר (משלי י"ד ב"ג, ברכות ל"א). ובדברי מציצה צריך להרחיק העצבות, ואמרו אין עומדין להתפלל לא סתוך עצבות ולא סתוך עצלות ולא סתוך שחוק אלא סתוך שטחה של מצוה (שם ל"א). וע"ז נאמר תחא אשר לא עברת אח ה' אלהיך בשטחה ובטוב לבב מדוב כל (רברים כ"ח ט"ז). אף וחמח אלון נפקין כמח אלף וכמה רבבן וכלהו נפקין ושארן עלייהו דבני נישא. אינן דמשתדלין באורייתא או דמשתדלי במלי דמצוה ואולי בארחא דמצוה, בגין דיתעצבון ולא יחרון בה. ומתרינ אלון דחיל משה (זהר פקודי רס"ד :). העצבות יש שבאח לו לאדם מחמת מקרה שאירע לו בנופו או בנכסיו ויש מחמת גאווה, או מחמת שנאה לו לפי דעתו שאינו לפי כבודו וכו'. וכתב בעל ספר הברית שמי שהוא בר דעת לא ימצא מקום להתעצב על שום דבר ממה נפשך, כי לא ימנע מהיות העצבות אלא על דבר אחד משנים, או על דבר שיש לו תקנה או על דבר שאין לו תקנה. והנה אם יש לו תקנה מח לו להתעצב, יעשה התקנה וינצל, ואם אין לו תקנה מה בצע כי יתעצב? הרי דוד חמלך ע"ה כשחם בנו אמר ערוך השולחן שימו לחם כי אמר מח בצע ענות אדם נפשו, "למח זה אני צם האוכל להשיבו עור, אני הולך אליו והוא לא ישוב אלי" (ש"ב י"ב כ"ג). ועוד יחשוב חאיש בעידן עציבותא על מקרי חומן כי אין טובה בעולם כמובת היות לנו תורת אמת חקים ומצות וידמה כמי שיש לו אלף אלפים דגרי זהב ואברת ממנו פרוטה קמנה שאינו חושש עליה, והחי יתן אל לבו להעביר רעה מבשרו ויחיה שמח ומוב לב ובשרו ישכון לבסח. ויש מין עצבות חבא מחמת חולי התנברות המרח שחורה ונקרא מילינקוליא ומדה

אשת אדם לאכול ממנו ויאמר אל האשה לא מות תמותן, בי יודע אלהים כי ביום אכלכם ממנו ונפקחו עיניכם הייתם כאלהים יודעי טוב ורע. ומה שמעה לו ותאכל מפדיו ותתן גם לאדם ויאכל, והפקחנה עיני שניהם וידעו כי עידומים הם ויתפרו עלה תאנה ויעשו להם חנורות ונו', ואחר שהודיע להם ה' את ענשם על שעברו את מצותו, אמר ה': הן האדם היה כאחד ממנו לדעת טוב ורע ועתה פן ישלח ידו ולקח גם מעץ החיים ואכל וחי לעולם, ויגרשחו ה' מן עדן ונו' (שם ג'). ואמרו חז"ל מה היה אותו אילן שאכל ממנו אדם וחוה? ר"מ אומר חטים היה, כד לא הוה בבר נש דעת, אינן אמרין לא אכל חוהא אינשא פיתא דחיטי מן יומיו, ובר, ר' יהודה בר אילעאי אומר ענבים היה וכו' ר' אבא דעבו אמר אחרון היה, הה"ד ותרא האשה כי טוב העץ למאכל, אמרת צא וראת איזהו אילן שעצו נאכל בפדיו, ואין אתה מוצא אלא אחרון, ד' יומי אומר תאנים היה וכו' תאנים שאכל מפרותיה פתחה דלתיה וקבלתה הה"ד ויתפרו עלה תאנה (ב"ר פט"ז ח'). ובספרא דרב המנוא סבא חיים שמיא, דמחמן נפקין חיים לעלמא ואינן אקרון חיי מלכא, והא אוקימנא ההוא אילנא רבא ותקיפא דמזון לכלא ביה אקרי עץ חיים אילנא דנמע שרשו באינן חיים וכלא הוא שפיר (זהר אחרי מות, נ"ח). ונראה בזה פירוש הרמב"ם: ועץ החיים אילן פדיו נותן באוכליו חיים ארוכים, ועץ הדעת טוב ורע חיה פדיו מוליד הרצון והחפץ שיבחרו אוכליו בדבר או בהפכו לסוב או לרע. כמו אלהים שהכח בידו לעשות כחפצו, אבל בתחלה בריאת האדם היה עושה במבוע מה שראוי לעשות כמו תולדות השמים והארץ וכל צבאם שפעולהם אסת ולא ישנו את תפקידם. ר"ל כי עץ הדעת היה נותן הכחירה בירי האדם, וכן מאמר ברזילי האדע בין טוב לרע? שאבר כח חרעיון ולא היה בוחר בדבר ולא קץ בו, והיה אוכל מבלי טעם ושומע מבלי שיתענג בשיר, והנה בעת הזאת לא היה בין אדם ואשתו חתשמיש לתאוה, ואחרי אכלם מן העץ היתה בידו הבחירה וברצונו לחרע או לחיטיב חו מרת אלהים מצד אחד ורעה לאדם בהיות לו בח יצר ותאוה וכו' ואמר כי ביום אכלך ממנו מוח חסות, בעת שתאכל ממנו תהיה בן מות, וכמוהו ביום צאתך ועברת ונו' ידוע חרע בי מות חסות (מ"א ב' ל"ז) שאין הכוונה שימות מיד בו ביום, והכוונה כי בעת שיצא יהיה חייב מיתח למלך והוא ימית אותו כאשר ירצה (רמב"ם שם). וכן נוכל לומר על עץ החיים כי פירותיו היו נוחנים לאדם חיים ארוכים מאד, "ואכל וחי לעולם" לימים ארוכים, כמו יחי אדוני חמלך דוד לעולם (מ"א א' ל"א). ומסיף עוד הרמב"ם: ודע והאמן כי נ"ע בארץ ובן עץ החיים ועץ הדעת וכו' אבל כאשר הם בארץ כן יש בשמים דברים יקראו כן וכו' והדברים הנקראים עץ החיים ועץ הדעת למעלה סודם נעלת ונשגב (שם). גם נקראת

בשלש דברים אוהב אני את המדיים וכו' וכשיועצן אין יועצים אלא בשדה, אמר רב אדא בר אהבה מאי קרא וישלח יעקב ויקרא לדלל וללאה השדה אל צאנו (כתובות ח' ז'). ותניא וקראו לו זקני עירו ודברו אליו (דברים כ"ה ח'), מלמד שמשליאן לו עצה החוננת לו, שאם היה הוא ילד והיא זקנה הוא זקן והיא ילדה אומרים לו כלך אצל שבמוך ולא חכמים קטמם בתוך ביתך (יבמות מ"ד). א"ר כהנא משום ד"ע הוי זהיר מן היתעצד לפי דרכו (להנאות). א"ר יהודה אמר רב המשיא את בתו לזקן והמשיא אשה לבנו קטן וכו' (סנהדרין ע"ו). היכי דמי רשע ערום א"ר יוחנן זה המשיא עצה ליתומים למכור בנכסים מועטין שמה שמכרו מכר וכו' (סוטה כ"א). א"ר מפני מה נענש יאשיהו מפני שהיה לו לימלך בירמיהו ולא נמלך (תענית כ"ב). אמר רב ואיתמא ריב"ל מפני מה נענש דניאל מפני שהשיא עצה לנבוכדנצר שנאמר והמאריך בצרקה פרוק (דניאל ד' כ"ב ד'). ת"ר משמת ר' יהושע בטלה עצה ומחשבה (סוף סוטה). כי נח נפשיה דר' יהושע אמרו רבנן מאי תהוי עלן סמינים, אמר להן אברה עצה מכנים (מישראל) נסרחת חכמה של גוים (חגיגה ח' ז'). ר' יוסף דרש מים עמוקים עצה בלב איש ואיש תבונת ידלגה (משלי כ'). מים עמוקים עצה בלב איש זה עולא, ואיש תבונת ידלגה זה רבה ב"ח (פסחים נ"ד). קרי רב עליה דשמואל ותשועה ברוב יועץ (משלי י"א). תשועתי מן המכשול ע"י שנמלתי עצה משמואל (יבמות קכ"א. רש"י). ואמר ר' אבהו כל אדם שמתה אשתו כימיו עצתו נופלת שנאמר ותשליכוהו עצתו (איוב י"ח, סנהדרין כ"ב). ואמר רב כל ההולך בעצת אשתו (לרעה) נופל בניהנום, שנאמר רק לא היה באחאב (מ"א כ"א) שהלך בעצת אשתו אויבל (כ"ס נ"ט). יש פתגמים נאים על העצה: לא בסבי טעמא ולא כדרדקי עצה (שבת פ"ט). עבדי בישא כתר דעכרין מחמלכין (כ"ב ד').

ב. מ.

עֵצוֹן גָּבֵר: השם מורה על צורת העיר ממלת עצה כקומר גבגבר, והיתה עיר בארץ אדום, למבוא ים אילות (במדבר ל"ג ל"ח, דברים כ' ח'). על שפת ים סוף (מ"א ט' כ"ז). בימי קדם היתה העיר הזאת רובלת המדינות ועל תופה נחרו עמים רבים, כי שמע ירדו יושבי ארצות הצפון באניות ללכת אל ארץ הודו, ובימי דוד המלך אשר לקח את כל ארץ אדום באה גם העיר הזאת תחת ממשלת ישראל, ושמה עשה המלך שלמה אני ללכת אופירה לקחת משם זהב ותן רב (שם). וגם אחרי מותו נשארה העיר בידי מלכי יהודה עד ימי יהורם. והמלך יהושפט אשר משל עוד על ארץ אדום (שם כ"ב מ"ט) התאמץ נ"כ לעשות אניות בעציון נבר ללכת משם אופירה לזהב. אמנם ה' פרץ את מעשהו ולא עצרו האניות ללכת אל מחוץ חצו כי נשברו על הים (שם). דהייב כ' ל"ו). מסום

זו מצויה הרכה בקצת מעשירי העם ובפרט כליל מוצאי שבת קרש ובבקר בעת עמרם משינתם עד אשר ישוה משקה הקאווי ומעלה עשן וצריכין הם לבקש תרופה למכתם, כי רבה רעתם ורעת היושבים בחברתם והמשרתים אותם. אז יפנה דעתו לדברים המשמחים את הלב, ומה טוב שיתעסק בתורה ופקודי ה' ישרים משמחים לב וכו' (אליעזר פאפו פלא יועץ ח"ב 247). ועל העשירים האלה נאמר אוכלי לחם העצבים (תהלים קכ"ז ב'). החסידים החדשים יתאמצו בכל עוז לגרש העצבות מקרבם ולשמת את חבריהם כמאכל ובמשתה חמירות תהלות ותשכחות ודברי תורה מפי צדיקהם, וזו אחת מסודותיהם המוכות. עצבות מפני שהיא דבר מכוער הוא בנוי לע"ז, העצב נכזה נפוך (ירמיה כ"ב כ"ח). עשו להם עצבים (הושע ח' ד'). ע"ע דאגה; אנה.

ב. מ.

עֵצָה: מזימה ותחבולה למעשה, נתונה לזולתו או לקוחה לנפשו. א"עצד נא עצה (מ"א א' י"ב), הבו לכם עצה מה נעשה (ש"ב מ"ז ב'), אשית עצות בנפשי (תהלים י"ג ג'). מחשבות בעצה תכון (משלי ז' ב"ו). ותשועה ברוב יועץ (שם י"א י"ד), עצה וגבורה למלחמה (מ"ב י"ח ב'). כל המלכים היו להם יועצים, ונחשב ביהר מלכים ויועצי ארץ (איוב ג' י"ג) ונקראו זקנים (senat) מפני שרוב היועצים היו זקנים, ועצה מוקנים (יחזקאל ז' כ"ז). ויועץ המלך דהבעם את הזקנים אשר היו עומדים את פני שלמה, אך הוא עזב את עצתו ושמע לעצת הילדים וזאת היתה הסבה שנקרעה ממנו מלכות ישראל (מ"א י"ב). והיה למלך יועץ ראשי על גביהם. אחיתופל היה יועץ המלך דוד, ועצת אחיתופל אשר יעץ בימים ההם כאשר ישאל איש בדבר האלהים (ש"ב מ"ז כ"ג). נדיב נדיבות יועץ (ישעיה ל"ב ח'). אך ייטש יועץ בליעל (נחום א' י"א). ועצת נפתלים נמחרה (איוב ה' י"ג). בבלעם שאמר לכה איעצך אשר יעשה וגו' (במדבר כ"ד י"ד). אך ה' הפר עצתו, כי הוא מוליך יועצים שולל (איוב י"ב י"ז). ה' הפיר עצת נזים (תהלים ל"ב י'). ואין עצה לנגד ה' (משלי כ"א ל').

[בתלמוד] א"ר יוחנן אין הקב"ה עושה דבר אא"כ נמלך בפמליא של מעלה שנאמר בגזירת עירן פתנמא ובמאמר קדישין שאילתא (דניאל ז' סנהדרין ל"ח). כי מלכותא דארעא כעין מלכותא דרקיעא. כעין דוגמא למלכים שיהיו להם יועצים. רבה דרש דכות מחשבות בלב איש ועצת ה' היא תקום. עצה שיש בה דבר ה' היא תקום (סנהדרין כ"ו). העצה באה לאדם ע"י שתי הכליות שיש בו. אחת יועצתו לטובה ואחת יועצתו לרעה ומסתברא דטובה לימינו ורעה לשמאלו (ברכות ס"א). בן חמשים לעצת (אבות פ"ח כ"א). שנאמר ומכן חמשים שנה ישוב מצבא העבודה וגו' ושרת את אחיו (במדבר ח' כ"ה) שמייעץ אותם ומלמדו לשמור משמרתם (רש"י). תניא אמר ר"ע

מנונה בפי חז"ל, ואמרו אין עומדין להתפלל מתוך עצלות (ברכות ל"א.), ואין חשבינה שורה מתוך עצלות (שבת ל"ז.). ר' טרפון אומר היום קצר וחמלאכת מרובה והפועלים עצלים (אבות פ"ב מ"ו). הלל בעת שמנוה לנשיא אמר מי נרם לכם ששעלה מבבל ואחיה נשיא עליכם עצלות שהיתה בכם שלא שמשותם שני גדולי הדור שמעית ואבטליון (פסחים ס"ז.). ואמר רב קטינא אין הנשמים נעצרים אלא בשביל במול תורה שנאמר בעצלותם יסך חמקרה (קהלת י') בשביל עצלות שהיה בישראל שלא עסקו בתורה (תענית ז'). איך יהודה אמר רב כל המתעצל בהספדו של חכם ראו לקבורו בחייו וכו' (שבת ק"ח.). אמנם לעמים העצלות היא לטובה, וכמו שאמרו כל מי שעושה עצמו עצל מעבירה ולא עשאה ניון מזו השכינה במלאכי השרת (מס' בלה). וא"ר אליעזר משבח אני את העצלנין שאין יוצאין מבתיהן ברנל דכתיב ושמת אתה וביתך (סוכה כ"ז.). ע"ע זרירות.

ב. מ.

עצם: ע' אברים; לוז

עצם: מקרה: העצם הוא עיקר גוף הדבר (substance), ומקרה הוא דבר שבא בקרי ובהזרמות (accident) ומיוחס אל העצם. העצם כמושגו הפילר סופי יתחלק לשלושה חלקים: היולי, רוחני, וגשמי. לפי דעת הפילוסופים כל הנמצאים נבראו מן האפס הנמור והמוחלט הנקרא בלשון יון היולי, ולפי השערת הרמב"ן הוא הנקרא "תהו" בשפת תורה. ההיולי הזה הוא ענין מדומה בלבד, חומר רק מאד בלי כל צורה אבל מוכן לקבל צורה, ואין לו כל מציאות בפועל רק בכח; ולחשיג העצם הנפלא הזה נוכל לתאר ברמיזתו לדוגמא שכל האדם, שהוא ג"כ רק מדומה ובכל זאת מוכן ומוכשר הוא לקבל כל הלימודים ומושכלות, אך מרם למד האדם די צורך השכל, המושכלות השונות הן רק בכח השכל אבל לא בפועל (ולכן יקרא שכל האדם שכל החיולני), בן החומר היולי רק עצם רוחני הוא בלי צורה. ההבדל שבין שכל האדם וכל שאר הנמצאים ובין ההיולי הוא: שאצל כל הנמצאים אם הכח הראשון יצא אל הפועל חכת הזה סר מהם, לא כן הוא ההיולי כי העצם הזה לא יסור מכה הארבעה היסודות לעולם. לדוגמא נקח גרעין תפוח, ידענו שיש בבחו אילן גרול, ואחרי אשר נורע הגרעין תוח ויוגדל האילן אז יצא הכח אל הפועל, אבל הכח הראשון סר ממנו, אמנם כח היולי טמון תמיד בכח הארבעה יסודות שממנו נתהוו, והוא ראשית כל הנמצאים ולכן קראו לו בעלי הקבלה "נפש היסודות". הן בשעת הכריאה קבל העצם הזה צורת הארבעה היסודות: איש מים דוח עפר, ונשאר בהן עד עולם גם אחרי התערבות והתמזגות היסודות בחומר מה; מן הד' יסודות המתנגדים זל"ן נתהוו הארבעה מינים: דומם צומח

עציו נבר לא נודע בבורר, וי"א שהיא "עקבה" על שפת ים סוף המזרחי (ע"י טפת אדום) והיא עתה עיר קטנה ובה מבצר. בזמן יוסיפוס נקראה ביריניקי (קדמוניות ח' ב'), וכחכ ר' יהוסף שווארץ: בפי שנודע לי בידעה ברורה כותבין בגם בעיר ערן על שפת ים פרסי סמוך לכאב אלמנרב (המקום שנחבר ים סוף עם ים הפרסי), עיר עציון גבר דמתקרא ערן. ונמצאים שם בערך שלש מאות בעלי בחים, והכונת העיר היא במדינת תימן, ובערך שתי שעות מעיר הנגל על הר גבוה נמצא אבן גדולה וכתוב עליה בכתב אשורית: "אני שלמה בן דוד מלך ישראל באתי עד הנה". וכן שמעתי מאנשים הרבה פעמים שבמדינת מערב הפנימי סמוך לכפר סלוריאט נמצא על אבן אחת בקר גבוה כתב אשורי חרות "עד הנה דרפתי אני יואב בן צרוח את הפלשתים". ואמרת אניר שכתב הקירתי ודרישתי לא יכולתי למצוא כתב חרות מוזמן ההוא (כתובות הארץ הוצאת לונץ צד 248). אמנם אין סומכין על כתובות כאלה אשר כמעט כולן מזויפות הן. ע"ע חרשיש.

ב. מ.

עצל, עצלות: התרשכות והתרפות הפך הזרירות והתריצות. עיקרו לשון צל, בדרך איש שאינו עושה דבר ותוסה בצל אילנות, וכן העצלות באה על המנוחה והבטלה. העצל מתואר היטב בספר משלי: ררך עצל במשובת חרץ ואורח ישרים סלולת (משלי מ"ו י"ט). מתאוה ואין נפשו עצל ונפש חרוצים תרושן (שם י"ג ר'). חכם עצל בעיניו משכעה מטיבי מעם (שם כ"ז מ"ו). טמן עצל ירו בצלחת גם אל פיהו לא ישיבנה (שם י"ט כ"ד). בחוסץ לשינים ובעשן לעינים כן העצל לשולחיו (שם י' כ"ז). עצלה תפיל תדרסה (שם י"ט מ"ו). אמר עצל ארי בחוץ בתוך רחובות ארצה (שם כ"ב י"ג). אמר עצל שחל בדרך ארי בין הרחובות, הרלת חסוב על צירה ועצל על מטתו (שם כ"ז י"ג—י"ד). עד מתי עצל תשבכ מתי תקום משנתך, מעט שנות מעט תנומות מעט חבוק ידים לשכב וגו' (שם ו' מ'—י'). מתורף עצל לא יחרוש ושאל בקציר ואין (שם ב' ר'). על שרה איש עצל עברתי וגו' והנה עלה כלו קטשונים כמו פניו חרולים ונדר אבניו נהרסה (שם כ"ד ל'). לך אל נמלה עצל ראה רביית וחכם אשר אין לח קצין שומר ומושל תבין בקיץ לחמה אנרה בקציר מאבלת (שם ו' ו'—ז'). ר"ל שעדיך ללמוד חריצות מהנמלה שאוספת מאכל בשעה שיש בירה לעשות, והוסיף המלה "וחכם", כלומר אבל אסיפת האדם של הון ועושר צריכה לחיות בהשכל ודעת, ולא כמו הנמלה האוספת מבלי מנוח, באופן שאי אפשר לה להנות בחורף אף חלק קטן מאשר תאסוף בקיץ, כי חריצות האדם צריכה לחיות ב"הבמה" (מפי הררען ר' מאיר העבט בניוארק). אשת חיל מהוללה בי לחם עצלות לא תאכל (שם ל"א כ"ז). העצלות היא מדה

ואמר וזאת הפכה לבן, שתהדרת הזאת הפכה את מראה השער ללבן ולא בהרת שנית. ועקביא מטמא כיון דבתחלת קדמה בהרת (להשער). (ב) דם הירוק (כאתרוג) עקביא מטמא דסבר שהוא דם נדה ועקרו ארום אלא שלקת מדאיתו, וחכמים מטהרין. (ג) שער (צמר) בכור בעל מום שנשר וחניחו בחלון (לצרב), ולא דקא חלון) ואח"כ שחמו, היה עקביא מתיר הצמר לכהן בהנאה. וחכמים אוסרין (דאי שריית ליה צמר הנושר מחיים אתי לאשהווי לבכור כרי שחשיר צמרו בכל עת ואתו לירי תקלה בגיח ועבודה). (ד) הוא היה אומר, אין משקין מי סומט לא את חניורת ולא את שפתה המשוחררת, וחכמים אוסרים משקין. אמרו לו עקביא חזור בך בארבעה דברים שהיית אומר ונעשך אב"ד לישראל. אמר להן מוטב לי להקרא שומה כל ימי ולא לעשות שעה אחת רשע לפני המקום. שלא יהיו אוסרים בשביל שרדת חור בו. אעפ"כ בשעת מיתתו אמר לבנו: בני! חזור בך בארבעה דברים שהייתי אומר. אמר לו, ולמה לא חזרת כך? א"ל אני שמעתי מפי המדובין והם שמעו מפי המדובין, אני עמדתי בשמעותי והם עמדו בשמעותי, אבל אתה שמעת מפי היחיד ומפי המדובין, מוטב להניח דברי היחיד ולאחז בברי המדובין. אמר לו: אבא! פקוד (recommend) עלי לחבדיך. א"ל אני מפקיד. א"ל שמא עילה מצאת בין א"ל לאו—מעשיך יקרבוך ומעשיך יחקרוך. ובאמת אין הלכה בעקביא בד' דברים הללו, כי יחיד ורבים הלכה כרבים. אדות הדבר הרביעי שאמר אין משקין גיורת ונפחה משוחררת אמרו לו חכמים מעשה בכרכמית (כך שמה) שפחה משוחררת שהיתה בירושלם והשקה שמעיה ואבמליון, אמר להם דונמא השקות (כלומר גרים כמותן), ולפי שהיה מולול בכבודן נדוהו החכמים, ומת בנידויו וסקלו ב"ד את ארונו כדון כל הנידרים. א"ר יהודה (בר אילעאי), הם ושלוש שעקביא נתגדה וכו' (עדות פ"ח ו'—י'). ויש ממנו עוד הלכה חמישית לענין מראות ננעים, ר' חנינא מן הכהנים אומר מראות ננעים ששת עשר, ר' דוסא בן הרכינס אומר שלשים וששה. עקביא ב"מ אומר ע"ב (ננעים פ"א ד'). ואינו חולק בעיקר הדבר אלא בדרך החלוקה, כי הוא חושב הל"ץ הנ"ל כשהובא אל הכהן, וכנגדן ל"ץ אחריני בסוף החסנה הדי. ע"ב, ולכן לא החזירוהו בזה.

[תלמוד הגדול שלמרנו עקביא] בין כל הלמורים חופים והנעלים שלמדו אותנו גדולי ישראל הקדמונים נעלה ועולה עליהם דברי עקביא בן מהלאל, וברור הוא כי אין דונמאם בעולם. מלבד מוסרו הסתכל בשלשה דברים כדי להנצל מעבירה, הורה לנו: (א) כי האמת חביבה לו ביותר, וחובת עליו למסור קבלת התורה כמו שקבלה מדבותיו, ולא חש כי בזה הוא עושה פירוד בין הדעות ומרבה מחלוקת בישראל: (ב) שלא חש לכבוד, מרומה, וכאין נהשכו בעיניו הכבוד

חי מדבר, וכמו שלכל אחד מד' יסודות חומר וצורה. כן גם בכל אחד מד' המינים חומר וצורה. אם נשער בעיני שכלנו הדומם, נדע שנתחברו ונתמזגו בו כל הד' יסודות עד שאין אחד מהם ניכר בנוף הדומם, והיה חומר הד' יסודות וצורתו דומם. במין צומח יהיה הדומם חומר וצורתו הצומח, בצורת חתי הצומח יחשב להומר, ואצל האדם שהוא המדבר חתי יהיה חומר והשכל לצורת יחשב. ולכן ההבדל בין הד' מינים ויסודות יהיה רק הצורה, והומר כלם הוא העצם ההיולי. ולפי"ז העצם ההיולי הוא חומר לבדו בלי כל צורה, ועצם ההרגי יקרא הצורה בלי חומר והוא שכל האדם, והחומר עם צורתו לעצם גשמי יחשב.

[מקרה] המקרה הוא בשמו: ומעצמו מובן שאינו עצמי, ויהלך לשני מינים: מתמיד ונפרד. המקרה המתמיד הוא דבר מבעי כמו הלבן בחלב, השחרות בעורבים, האדמורמית ברם וכדומה, והנפרד יהיה המראה בבגדים, יען המראה איננה מוכרחת או מבעית. הגודל והקוץ וכדומה. המקרה צריך תמיד עצם לנושא, כי לא נוכל לתאר מראה בבגדים בלי בגדים או גודל וקוץ בלי דבר נושא. ויש מקרה שלא יחול בעצם רק ע"י מקרה אחר כמו הניהוץ במנעל, יען שחרות המנעל היא מקרהו הראשון וניהוץ יחול רק ע"י מקרה השחרות, ומקרה כזה יקרא מקרה נשוא על מקרה, וכמיהו ה"א הזמן, יען דבוק הוא בתנועה והתנועה עצמה היא ג"כ מקרית, כי אין בחלקי הזמן מציאות, יען ההוה איננה ורק העבר או העתיד יהיה בנמצא, וידוע שהעבר כבר נדחה ממצאותו, והעתיד עדיין איננו. הפילוסופים חלקו המקרה לחשעה חלקים: הכמות, האכות, המצטרף, המחי, האנה, המצב, הבנין, הפועל ומתפעל. ועם העצם הם עשרה מאמדות.

ביבליוגרפיה: הקדמה לספר האמונות והדעות לרס"ג; הראב"ד בספר יצירה; הרמב"ן לבראשית א' א'; בן-זאב תלמוד לשון עברי מאמר א' פ"א.

י. י. כ.

עצרת: ע' שבועות

עקביא בן מהלאל: תנא ברור הראשון של התנאים בימי הלל הזקן. ר' יהודה בר אלעאי העיד עליו שאין עזרת ננעלת בערב פסח על אדם מישראל בעונה ויראת חטא כמותו (ברכות י"ט). פסחים ס"ד: עקביא ב"מ הורה מוסר לעם: הסתכל בשלשה דברים ואין אתה בא לידי עבירה, דע סאין באת ולאן אתה הולך ולפני מי אתה עתיד ליתן דין והשבון (אבות פ"ג א'). עקביא העיד ארבעה דברים שנחלקו עליו החכמים מבני דורו, ואלו הם: (א) הוא היה מטמא שער הפקודה וחכמים מטהרין (פקודה לשון פקודן, שהפקודה הבהרת אה שער הלכן בעור הבשר, הלכה לה ואח"כ חזרה הבהרת במקומה, החכמים מטהרין מפני שקדם השער הלכן לבהרת

כאילו צבור על נבי המזבח (ויקד' פל"ד ר'). פרשת העקרה והאלהים נסה את אברהם (בראשית כ"ב) קוראין ברה"ב ביום ב' כרי שתזכר לנו היום במשפט (מנילה ל"א. רש"י). והמקדקים אומרים פרשת העקרה בכל יום קורם התפלה או אחר התפלה, והשונים סדר מעמדות בכל יום נותנין לומר פ' עקרה ופ' המן לאחר שסיימו מעמדם. בסליחות מזכירים לרוב את העקרה בין זכור ברית וענונו: זכור ברית אברהם ועקרת יצחק; ענונו כמו שענית לאברהם אבינו בהר המוריה. ויש סליחות ופזמונים מיוחדים שנקראים בשם "עקרה" שאומרים בתעניות ברה"ב ויה"כ ועשרת ימי תשובה.

[רעיון העקרה] העקרה היתה גדולה מאד באיכותה בעיני העם, ורבה פעולתה לחזק את האמונה בלב בני ישראל, ובפרט בזמן הנזירות הקשות, שנהרגו כמה אלפים ורבבות על קידוש השם, והאבות עם בניהם ובנותיהם הקריבו את נפשם על מזבח דתם ונשרפו על המוקד שהכינה להם האינקוויזיציא, והיהודים חשבו זאת לעקרה. גם אין ספק כי הרעיון של הנזירים שחשבו את ישו לקרבן ולכפרה נולד על ברכי העקרה שהיתה להם לדוגמא. אמנם דרך אהרת היתה עם התלמודיים כי הם לא חשבו את מעשה העקרה רק את הכוונה הטובה של אברהם אבינו שרצה לקיים מצות בוראו בכל אופן. והקרבן בעצמו הוא לזרה להם, ודרשו אשר לא צויתי ולא דברתי ולא עלתה על לבי (ירמיה ת') אשר לא צויתי זה בנו של מישע מלך מואב ששרף את בכורו לקרבן (מ"ב ג'), ולא דברתי זה יפתח שרצה להקריב את בתו לעולה, ולא עלתה על לבי זה יצחק בן אברהם (תענית ד'), ילקוט מיכה רכז קנ"ה). שאע"פ שצויתי לו לאברהם מעולם לא עלתה על לבי לשחוט בנו אלא לנסותו מפני קמינידיא של שטן (רש"י).

ביבליוגרפיא: א' ווינער, די אספער אונד עקרה-געבעטע, ברעסלוי 1869; צונץ, ז"ס 81, 186.

א.

עקור: ע' שחיטה

עקיבא: ע' אלפא ביתא דר' עקיבא

עקיבא, רבי: רבי עקיבא בן יוסף, הגדול שבתנאים וחי בזמן החורבן וס"ז או ס"ח שנה אח"כ. זולת שם אביו לא נודע מאומה על מולדתו. הוא לא התל למדור תורה אלא כאשר בא באנשים, ואמר על עצמו כשהייתי עם הארץ אמרתי מי יתן לי תלמיד חכם ואנשכנו כחמור (פסחים מ"ט:). לפי מה שיסופר באבות דר"ג (פ"ז) על תחילתו של ר"ע נתעורר ללמוד כשהיה עומד על פי הבאר וראה אבן תקוקה מן המים שתדיר נופלים עליה, ואמר שנים דברי תורה יחקקו על לבו, ואז כבר היה לו בן, ויחד עם בנו הלך אל בית הספר ללמוד והוא בן ארבעים שנה, ובנוסתא ב' של אדר"ג (פ"ב) היה הבאר חתויא בלוד, ואולי שם

והשרדה שחפצו לעשותו אב"ד בישראל אם רק יתווד מרביו אף כי לא הכניסו לו אפילו שוה פרוטה, וירע י"אם לא יחזור בהם ימנעו כבודו בעיני החכמים ואפילו בתואר רבי לא עטרוהו ולא נסמך לחוראה. אך הוא עמד בדעתו ויבחר לשבת בשפל המדרגה ואמר: "הימנע לי להקרא שומע כל ימי ולא ליעשות שעה אחת רשע לפני המקום". אם אשחית ואבטל את הקבלה שנמסרה בירי; ג') מרת הצדק והיושר לעמוד בצד הרבים נגד רעת היחיד היתה גדולה בעיניו כ"ב, עד שצוה לבנו לחזור מדברי עצמו אשר בעבורם סבל הרבה. מפני שבנו שמע הרברים האלה רק ממנו שהא יחיד כנגד החכמים הרבים החולקים עליו, ואע"פ שהוא אביו לא נחשב יותר מיחיד אחר נגד הרבים. וכשם שהיתה החובה על עצמו להזקק לרביו מפני שהוא שמעם מפי הרבים כן החובה על בנו שלא להזקק להם מפני כי הוא שמעם מפי היחיד. ויקוב הרין את ההר כי הלכה ררבים (majority rules); ד') לאחרונה בעת שנמנה למות ובנו בקשו להשתרל בערו להמית לב חביריו לקבלו ביניהם בתור חבר, לא תפץ גם בזה אף כי ידע הימנע כי דבריו יהיו נשמעים לחביריו. אך הוא בחר בדרך הצדק והיושר ולא בזכות אבות, אף כי לא מצא בבנו שמץ דבר, ואמר זכות עצמך תסייע לך, "מעשיך יקרבך ומעשיך ירחקך".

ביבליוגרפיא: פראנקעל, דרכי המשנה 56; בריל, מבוא המשנה ח"א 49; ווייס, דרך ח"א 176.

א.

עקרה: מעשה העקרה כבר נתבאר בערך יצחק (ע"ע), ופ"ה ידובר רק אדות התפלה הנקראת בשם "עקרה" לזכר עקרת יצחק. התפלה הזאת נזכרת בראשונה במשנה בסדר תעניות שאומר הש"ע בזכרונות: "מי שענה את אברהם בהר המוריה הוא יענה אתכם וישמע בקול צעקתכם היום הזה" (תענית מ"ו. מ"ז:). וא"ר אבהו, למח תוקעין בשופר של איל כרי שאזכור לכם עקרת יצחק בן אברהם ומעלה אני עליכם כאילו עקרתם עצמכם לפני (ר"ה מ"ז:). ולכן הכניסו אנשי כנסת הגדולה, או בהוספות שהוסיף רב, את העקרה בתפלת מוסף לרה"ב בזכרונות: "ותראה לפניך עקרה שעקד אברהם אבינו את יצחק בנו ע"ג המזבח וכבש רחמיו לעשות רצונך בלבב שלם. כן יכבשו רחמך את כעסך מעלינו וכו' וחיותם: ועקרת יצחק לזרעו היום ברחמים תזכור בא"י זכור הברית". במדרש דרשו הפסוק ויקרא אברהם את שם המקום ההוא ה' יראה (בראשית כ"ב). ר"י אמר: אמר לפניו, רבון העולם! בשעה שאמרתי לי קח נא את בנך את יחידך, היה לי מה להשיב לך וכו' וח"ו לא עשיתי כן אלא כבשתי רחמי לעשות רצונך. יר"ם ה' אלהינו בשעה שיהיו בניו של יצחק באים לירי עבירות ומעשים רעים, תהא נזכר להם אותה העקרה ותחמלא עליהם רחמים (ב"ר פ"ז מ"ו). רבנן אמרי [הקב"ה] רואה אפרו של יצחק

אבי רבב ישראל ופרשיו הרבה מעות יש לי ואני לי שולחני להדעות (שם ס"ח). ר"ע שהיה עני בעוריו ולמד תורה בצער נתעשר במדה יתירה ואמרו שלא נפטר מן העולם עד שהיה ביחו מלא כלי זהב (אדר"נ פ"ו). ואומרים לו לאדם מפני מה לא למדת תורה בעולם הזה אומר שהייתי עני—אף ר"ע עני היה וכו' שהייתי מטופל (בבנים)—אף ר"ע מטופל היה, שמא לא זכו לך אבותיך, אף ר"ע לא זכו לו אבותיו (שם נוסחא ב' פ"ב).

[תלמידיו וגביו] גדולי חברי ר"ע ואנשי סודו היו עוד ר' יוחנן בן נורי ור' טרפון ור' יוסי הגלילי. ר' ישמעאל בן אלישע היה בעל מחלוקתו בדרך מדרש התורה. בין תלמידיו הראשונים היו כעין חבריו שמעון בן עזאי ושמעון בן זומא. ועל שני אלה ועל אלישע בן אבויה (הנקרא אח"כ אחר) אמרו שחם ור' עקיבא נכנסו בפרדס, כלומר התעסקו בנסתרות במעשה בראשית ומעשה מרכבה, ומארבעתם ר"ע לבדו יצא בשלום (חגיגה י"ד). ועל חנניא בן חכניאי אמרו שהיה מרצה דברים במעשה מרכבה לפני ר"ע (שם). גדולי תלמידיו ר"ע האחרונים אשר על ידיהם נמסרו תורתו לדורות חן ר' מאיר ור"ש בן יוחי ור' יוסי בן חלפתא, ור' יהודה בן אילעי ור' נחמיה. בירושלמי (סנהדרין י"ט). אמר ר' אבא שר' מאיר ורשב"י כבר סמכם ר"ע, אבל לפי דבריו רב (בבלי סנהדרין י"ג): כלם נסמכו בעת השמר ע"י רבי יהודה בן בבא. מבני ר"ע נזכר שם ר' יהושע רק פעם אחת יחד עם שבעה דברים (דברי מוסר וד"א) שצוה אותו אביו (פסחים ק"ו). והאומרים שר' יהושע בן קרח הוא ר' יהושע בן עקיבא (ערוך ע' קרח) אין יסוד לדבריהם. ועוד נזכר שם בנו שמעון והמסחה שעשה לו אביו (שבת סוף פ"ו בירוש' ובבלי). מיתתו של בנו זה נזכר בשמחות (פ"ח, ובענין אחד במ"ס כ"א). על בתו של ר"ע אמרו שעשתה לבן עזאי כאשר עשתה אמה בת כלבא שבוע לר"ע (כתובות ס"ג). ועוד נזכרת בתו במעשה נפלא (שבת קנ"ו). חתנו של ר"ע היה ר' יהושע בן קפוסאי (שם קמ"ו). בן בתו של דבן נמליאל (תוספתא מקואות פ"ו).

[השתתפות ר"ע במדידה ומותו] ר"ע הרבה לצאת לחוצה לארץ. כבר בימי ר' נמליאל ירד לנהרדעא לעבר השנה (משנה יבמות ט"ז). בפירוש מלות המסרא מזכיר ר"ע ששמע מלה דומה בלשון העמים כשהלך לערביא ולגליא ולאפריקי ולכרכי הים (ר"ה כ"א). ונזכר מה שדרש בגזק בארץ מדי על המבול (ב"ר פל"ג) ושם ראה מרות המדיים המשובחות (ברכות ז'). ובלי ספק צדקו דברי האומרים שכל נסיעותיו לארצות הגלות נתכון ר"ע לעורר לבות נפשות יהודה לעזר את אחיהם שבארץ ישראל בעמדם על נפשם ועל חרותם נגד מלכות רומי בסוף ימי מריאנוס ובימי אדריינוס. כי מלבד ר"ע לא משה התקוה שבימיו בזמן קרוב יבוא

היה רועה צאנו של כלבא שבוע, כי לפי ספור התלמוד (נדרים נ'). בתו של כלבא שבוע השקח אותו. כי ראתה בו מעלות טובות, והיא עזרתו ללכת ללמוד, ורק אחרי שנים רבות שב אליה ואמר לתלמידיו שלי ושלכם שלה היא, ועוד אמר (אדר"ב שם) הרבה צער נצטערה עמי בתורה, ובספרי (דברים ס' ש"ז) נאמר שר"ע היה אחד מאותם שבתו בני כאה ועשרים שנה ולמד תורה מ' שנה ופרנס את ישראל מ' שנה, ובלי ספק המספרים האלה אינם מדויקים, אך על כל פנים ימי נעוריו וגם תחילת תלמודו היו בפני הביח, וכמו עשרים שנה אחר החורבן כבר נזכר שמו בין גדולי חכמי יבנה, ומת בערך שנת 136 למספר הנהוג. ר"ע היה תלמידם של ר' אליעזר בן הורקנוס ור' יהושע בן חנניה (אדר"ב שם, וע' משנה פסחים פ"ו נ'), אך את ר' יהושע היה משמש ביותר (ע' ברכות ס"ב). ולפניו הרצה דברים במעשה מרכבה (חגיגה י"ד). ועל ידו נס'ך (ירוש' סנהדרין פ"א דף י"ט ע"א). ועוד היה משמש את ר' נחום איש נמז (חגיגה י"ב, ב"ר פ"א), וסמנו למד עיקר דרכו במדרש התורה. ואמרו שר"ע היה דורש ריבויין ומיעוטין שכך למד מנתום איש גם זו (תוספתא שבועות פ"א בבלי שבועות כ"ו). וכמו רבו זה שחיה רגיל לומר גם זו לטיבה (תענית כ"א). בן אמר ר"ע לעולם יהא אדם רגיל לומר כל דעביר רחמנא למב (ברכות ס').

[ישיבת ר"ע וחברתו עם גדולי ישראל] עיקר ישיבתו של ר' עקיבא היה בבני ברק (סנהדרין ל"ב). והוא נמנה ג"כ בין גדולי זקני ב"ד גדול אשר ביבנה, והיה נכבד מאד בעיני רבן נמליאל, וכשנפלה מחלוקת בין הנשיא ור' יהושע היה ר"ע מפייס את ר' יהושע שיכנע תחת רצון הנשיא (משנה ר"ה סוף פ"ב). וכאשר הודירו את ר"ג מגדולתו שמו החכמים עיניהם על ר"ע לעשותו לראש, ורק בעבור שלא היה לו זכות אבות לא בחרו אותו כ"א את ר"א בן עזריה שהיה דור עשירי לעזרא. וכאשר חזר ר"ג לגדולתו הקרובים לנשיא ואנשי סודו היו ראב"ע ור' יהושע ור"ע, וארבעתם הלכו לרומי בסוף ימי הקיסר דאמיטיאן. היא הנסיעה הנזכרת הרבה פעמים בדברי קרמונינו, ואמרו כשהיו הזקנים רואים מטרופולין של מחריבי בית המקדש יושבת בשלוחת הומיה ועליזה היו בוכים בצערם, ורק ר"ע היה משחק ואומר אם כן עשה חקב"ה למכעיסיו ק"ו לעושי רצונו (ספרי דברים ס"י ט"ז; סוף מכות). וכאשר רצו החכמים להודיע את ר' דוסא בן הרכינס כה שגמרו בדין צרת הבת, ג"כ ראב"ע ור"י ור"ע הלכו אליו, ור' דוסא אמר לר"ע: אתה הוא עקיבא בן יוסף ששכך הולך בסוף העולם עד סופו כמותך ירבו בישראל (יבמות ט"ז). כאשר נדו את ר"א בן הורקנוס הלך ר"ע להודיעו (ב"מ נ"ט). וכשהלך ר"א למות הלכו ר' זקנים לבקרו ראב"ע ר"י ור' טרפון ור"ע (סנהדרין ס"ח, ק"א). וכשמת ר"א פתח ר"ע עליו בשורה ואמר אבי

ליושנה השלימו מעשה רבם ר"ע, ועל יסוד ר"ע ותלמידיו בנו ר' יהודה הנשיא ותלמידיו, ונולדו משנה ותוספתא ומדרשי תנאים. זהו מה שאמר ר' יוחנן (סנהדרין פ"א:) סתם מתניתין ר"מ סתם תוספתא ר' נחמיה סתם ספרא ר' יהודה סתם ספרי ר' שמעון, וכולהו אליבא דר' עקיבא. אך יש לדעת שלעומת מדרשי התורה שיצאו מתורת ר"ע ותלמידיו יש מדרשים שמקורם בתי מדרשים של ר' ישמעאל אשר נבדל דרכו מדרך ר"ע, כמו מבילתא דר' ישמעאל על ספר שמות ונמסר על במדבר.

[דרבנא באגדה] גם מהחלק השלישי אשר לחבמת ישראל בדורות התנאים, ר"ל האגדות לא משך ר"ע את ידו, אע"פ שהזכירו ראב"ע בדרשו פסוק בדניאל (ז' ט') בדרך המקלל את השירה: עקיבא מה לך אצל אגדה (חגיגה י"ד), וכן בדרשו ותעל צפרדע (שמות ח' ב') בדרך זרה (סנהדרין ס"ז:), וכן הזכירו ר' ישמעאל ואמר לו מה לך אצל אגדה בדרשו עוף השמים (תהלים ק"ד י"ד) הם המלאכים (מדרש תהלים). בהרבה מקומות נמצא ר"ע חולק על ר' ישמעאל במדרש השקוקים באגדה, וכן על ר' יוסי הגלילי. ר' יהודה בן בתירה הציל את כבוד צלפחד מר"ע שאמר מקושש זה צלפחד, ואמר לו עקיבא בין כך ובין כך אתה עתיד ליתן את הדין, אם בדבריך התורה כסתו ואתה מנלה אותו, ואם לאו אתה מוציא לעז על אותו הצדיק (שבת ע"ז). ובעצם הדברים האלה הוביח ריב"ב לר"ע באמרו שאף אהרן נצטרע כמו מרים (שם). וכן באשר דרש ר"ע אליהו בן ברכאל זה בלעם אמר לו ראביע אם הוא הוא כבר ביסה עליו המקום, ואם לית הוא הוא עתיד להתנווכה עמך (ירוש' סוטה ס"ף פ"ח). ר"ע גם הוא הוביח בעל אגדה אחר ושמו פפוס (או ר' פפוס) אשר דרש ד' פסוקים שלא בהונן ואמר לו דייך פפוס ודרשם בדרך אחרת (מבילתא על שמות י"ד י"ח, מדרש היות א' ט'). ספר שיר השירים היה יקר בעיני ר"ע עד מאד ואמר שאין כל העולם כולו כדאי כיום שניתן בו שה"ש לישראל, ושבל הבתובים קדש ושה"ש קדש בקדשים (ידים פ"ג ה'). ואמר עוד המנענע קולו בשה"ש בבית המשתאות ועושה אותו כמין זמר אין לו חלק לעוה"ב (תוספתא סנהדרין פ"ב ר'). ודרש שה"ש במשל על הקב"ה ובנסת ישראל, וכן היה להם למדרשי המקרא.

[דעותיו בעניני אלהים ואנושיות והקבלה] מאמרי ר"ע אשר נתנו להם מקום בפרקי אבות (פ"ג) מעידים על עומק מחשבותיו בדרכי אלהים בעולם: הכל צפוי והרשות נתונה וכמובן תעולם נידון, והכל לפי רוב המעשה. במאמר זה הוא מקשר יחד אמונת ההשגחה ואמונת הבחירה, ובמאמרו שאחריו הכל נתון בערבון ומצורה פרוסה על כל החיים וכו'. ידבר בדרך משל על הדין והנמול. במאמרו חביב אדם שנברא בצלם וכו' כולל ר"ע כל בני אדם כי בולם נבראו בצלם

לציון נואל, וכאות זכרון לתקותו עשה לאשתו תכשים עיר זהב ירושלם דרהבא (שבת נ"ט:). וכאשר קם איש בחיבא והרים דגל חסידות ברומי עמד ר"ע לימינו ודרש דרך כוכב מיעקב (במדבר כ"ד י"ז) אל תקרי כוכב אלא כוב, ובר כוזיבא (הנקרא ע"פ דרש זה בריכותבא) הוא הוא המושיע אשר על ידו יושיע האל את עמו. לא נמצא זכר מעשה ר"ע בימי המלחמה הזאת האחרונה, אך בימי השמר הבאים אחר נפול ביתר כאשר גזרה המלכות שלא יעסקו ישראל בתורה, לא נמנע ר"ע מלהקהיל קהילות ברכים ולעסוק בתורה עד שתפסוהו והביטוהו בבית האסורים (ברכות ס"א:). וישב שם זמן הרבה ומתלמידיו באו לראותו כמו רשב"י (פסחים ק"ב:), או עשו בערמה לשמוע קולו כמו ר' יוחנן הסנדלר (ירוש' יבמות פ"ב ה'), ור' יהושע הגרסי היה משרתו (עירובין כ"א:). ומורנוסרופים שר מלכות רומי הרבה לדבר עם ר"ע ולהקיפו בשאלות (ע"י סנהדרין ס"ה: ב"ר פ"א, תנחומא ריש תרומה ועוד). ולסוף הוציאו אותו להריגה, וזמן קריאת שמע היה והיו סודקין את בשרו במסרקות של ברזל והיה מקבל עליו עול מלכות שמים, והיה מאריך באחד עד שיצאה נשמתו (ברכות ס"א:). ונהרג בקיסרי (שמחות פ"ח). ואמרו משמת ר"ע בסלו ורועי תורה ונסתמו מעיינות החכמה (סוטה ט"ט:).

[תורתו של ר"ע] גדולתו של ר"ע בתורה נודעת ממה שאמרו בשבחו שהוא דומה לאוצר בלום, והוא עשה כל התורה טבעות טבעות (גמין ס"ז. אדר"נ פ"ח). הוא קבץ ואצר ברוחו כל תורת הראשונים, וערך וסידר כל דברי תורה שבעל פה והתקין חלקיה על סדר נכון. והיו מה שאמרו בירוש' (שקלים ריש פ"ה) שהתקין ר"ע מדרש הלכות והגדות, ושלוש אלה הן שלשה חלקי חבמת ישראל מוזן התנאים הקדמונים ובא ר"ע ועשה יסוד מוסד אשר עליו נבנה בית גדול בחדרים מרווחים כאשר נמסרו לדורות הספרים הכוללים דברי החכמים ונלוו עליהם דברי האמוראים. רב מוכיר שבמדרש יצא ר"ע בעקבות רבו רבי נחום איש גמזו ודרש כל התורה ריבויין ומיעוטין, ועל דרך מדרשו מוסב מה שאמר רב במליצתו המפליאה לשבח ר' עקיבא (בנחות כ"ט:). שאמר הקב"ה למשה אדם אחד יש שעתידי להיות בסוף כל הדורות ועקיבא בן יוסף שמו ושעתיד לדרוש על כל קוץ וקוץ תלין תלין של הלכות. דעתו של ר"ע היתה שאין מלה יתירה ואין אות יתירה בתורה ובכלם נהנו להידרש, ובעבור זה גדולה בעיניו המסורת הישומרת דברי התורה שכתב משני ונוק, ואמרי מסורת סייג לתורה (אבות פ"ג). ותלמיד ר"ע עקילם הוא עקילם הגר תרגם את המקרא יונית ע"פ ררך ר"ע. בהלכות השתדל ר"ע לסדר המאמרים ע"פ עניניהם והשלים מעשה הראשונים בחלקו כל ההלכות לששה סדרים וכל הסדרים לששים מסכתות. תלמידיו אישר אחרי ימי השמר החזירו עטרת התורה בא"י

וכן; תולדותיו, יצחק הלוי גאמספריינר לכוז 1871; כנסת ישראל ח"ג 863; האשכול ח"ה 22.

ב. ז. ב.

עקילס (Aquila, 'Aquila): מתרגם התנ"ך מעברית ליוונית לאחר שנתייהר, במאה השנייה לספירה הנהוג. הוא היה נזיר יווני מבטן ונולד על האי פונטוס ונעשה כומר לאלילים, וכן כתב בעל הערוך (ע' פונטה) כי באי פונטוס היה אקילה מעתיק קרמון. עקילס היה קרובו של ארריינוס קיסר ע"י התחתנות עם אחותו. ובשנת 128 פקד אותו חקיסר להשגיח על בנין ירושלם החדשה שנקראה אז בשם הרומי Aelia Capitolina, ובזמן קצר התחבר אל הנוצרים הראשונים. אך מיר עזב אותם וקבל עליו דת היהודים. לפי דעת אפיפניוס בספרו Ponderibus et Mensuris (הוצאת Migne ח"ב 259-64) חבר עקילס את תרגומו בשנת י"ב למלכות ארריינוס (129 לסה"נ). תרגומו מעיד כי עקילס היה תלמיד ר"ע (בפירושו לישעיה ה' י"א). עכ"פ נודע כי תרגום עקילס הופיע קודם שיצא לאור הספר Adversus Haereses (נגד הכופרים) של Irenaeus שהיה קודם שנת 177. לפי תרגומו נעשה מהדורא חניינא מתרגום עקילס, ובתרגום הזה השתמשו יהודי אלכסנדריא עד זמנו של יוסטיניאן. גם השתמשו בו אבות הכנסיית הנוצרית ובפרט אוריגנים (מת בשנת 254) שקבץ בספר אחד תוצאות מאדבע ההעתקות היווניות המפורסמות או בעולם ונקרא tetrapla, היינו של השבעים ושל עקילס ושל סומבוס (ע"ע) ושל תיאודוציון, ואח"כ הוסיף עליהן עוד משתי העתקות ויצא ספרו Hexapla. אך תרגומו העקרי של עקילס אבד ולא נשאר ממנו רק התוצאות בספר אוריגנים וקטעים אחרים שנמצאו בזמניו בהנניזה במצרים ובבית עקר במילאן באיטליא.

[עקילס בתלמוד ומדרשים] בתלמוד ירושלמי נזכר שם עקילס הנר והוא שמו הנכון, אך בתלמוד בבלי נתהלף שם עקילס לאונקלוס שהיה קודם לו בזמן הכלל הזקן אשר תרגם התורה ללשון ארמית (ע"ע אונקלוס). ואפשר כי עקילס בא"י נקרא אונקלוס בבבל, או אפשר שלא נודע להם שמו הנכון, כי לא השתמשו שם בתרגום היווני רק הארמי ומעו בהברת השם. בירושלמי נבי ההוא רתנן רשב"ג אומר אף בספרים לא התירו שיכתבו אלא יוניח, אמר רבי חייא עקילס הנר תרגם את התורה לפני רבי אליעזר ורבי יהושע וקלטו אותו ואמרו יפית מבני אדם (תהלים מ"ה ז'), ירוש' מניח פ"א דף ע"א ע"ג. ודמו בזה על יפיתו של יפת באהלי שם (מניח מ' י'). במקום אחר נאמר שתרגם לפני ר"ע הפסוק והיא שפחת נחרפת לאיש (ויקרא י"ט כ') כתושפת לפני איש, כמה דאת אמר ותשמת עליו הריפות (ש"ב י"ז י"ט) כאלו נסחתו נחרפת בה"א (ירוש' קדושין פ"א דף נ"ט). שלא הבריל בין ה"א לה"ת בדרך הירושלמיים. אך הלשון "לפני" ר"ע ה'.

אלהים, וכן דרש כל מי שהוא שופך דמים מעלים עליו כאילו הוא סמעם את הדמות (ב"ר ס"ף פל"ד), ובמאמר חביבים ישראל שנקראו בנים למקום וכו' מדרש ר"ע יחס ישראל אל אביהם שבשמים. ובענין זה הוא אומר: אשריכם ישראל לפני מי אתם מטהרים ומי מטהר אתכם, אביכם שבשמים! (משנה סוף יומא). במאמר חביבין ישראל שניתן להם בלי חמדה הוא משבח את התורה שנתנה לישראל. ואין חיים לישראל בלתי התורה, כאשר הוריע ר"ע את פפוס בן יהודה במשל הדנים שאין חיים אלא במים (ברכות ס"ב:). על הכתוב ואתבת לרעך במוך אמר ר"ע זה כלל גדול שבתורה (ספרא), והיה ר"ע אומר כל הנושא אשה שאינה מהוגנת לו עובר משום חמשה לאוין משום לא חקום ומשום לא תמור ומשום לא תשנא אחיך בלבבך ומשום ואתבת לרעך במוך ומשום וחי אחיך עמך (אדר"נ פ"ז). על יצר הרע שכחו תולך וגדול באדם, אמר ר"ע בתחלה נעשה כחוט של כוכיא ובסוף נעשה כקלע זה של ספינה (ב"ר פכ"ב), ובעין זה אמר במאמרו הראשון אשר באבות שחוק וקלות ראש מרגילין את האדם לערות, את דברי הכתוב שחה מים מבוךר ונחלים מביארך (משלי ה' ט"ז) היה דורש ר"ע על הלומד תורה ומלמדה. בור תחלתו אין יבול להוציא מפת מים מאליו אלא מה ש[מכניסין] בתוכו, כך ת"ח מתחלתו לא היה בו אלא מה שלמד [ואח"כ] רומה לבאר, מה באר מזל מים חיים מבל צרדיה כך באים תלמידים ולומדים ממנו (ספרי דברים ס"י מ"ח). ודברי קהלת י"א ו' היה דורש על הלימוד. למד תורה בילדותו ילמוד תורה בזקנותו, היו לו תלמידים בילדותו יחיו לו תלמידים בזקנותו (יבמות ס"ב:). כשהיה ר"ע מגיע לפסוק זה: וחת לכם הטמא (ויקרא י"א כ"ט) היה אומר מה רבו מעשיך ה' ונז' יש לך בריות הגדולות בים וגדולות ביבשה, גדולות הים אם עלו ליבשה מתי והגדולות ביבשה אם עלו בים מתי גדולות באור וגדולות באויר, גדולות האור אם פרשו לאויר מתי, גדולות האויר אם פרשו לאור מתי, מקום חיות של זה מיתתו של זה ומקום חיו של זה מיתתו של זה (ספרא, חולין קכ"ז:). מה שאמרת המשנה (תנינא ריש פ"ב) לדרוש במעשה בראשית בשנים ובמרכבה ביחיד אלא אי"כ היה חכם ומבין מרעתו, היא דעת ר"ע (ירוש' תנינא שם). ור"ע בעצמו כאשר נזכר נכנס בפרדס ויצא בשלום וקראו עליו המקרא משכני אחרין נרוצה הביאני המלך חדריו (תנינא מ"ז). ובדורות האחרונים כאשר הברו את ספרי ההיכלות גם שם ר"ע נקרא בתוך יודי המרכבה יחד עם ר' ישמעאל. וגם ס' אותיות או מדרש אלפא ביתא נקרא על שמו ותחלתו אמר ר"ע. גם יחסו לו ספר הישר במעשה מרכבה ועוד יחס לו בעל ההקדמה לספר הזהר אשר בדפוס קרימונא את ס' היצירה.

גביבוגרפאי; ספרי פראנקעל ווייס, בריל, באכער.

אתין שבתורה ומתרנם תמיד מלת היחס „את“ אף שהיא נגד חוקי לשון יונית. הוא אינו מתרגם את שם הויה בלשון אדון (Κύριος) כמו השבעים אלא מניחו באותיות פיניקיות אֵ אֵ אֵ אֵ, וכמו שהיו רגילים לבנותו שם של ארבע אותיות Tetragrammaton ונזכר ממנו במדרש (ב"ר פ' המילה) תרגום של עקילס לשם אל שדי=אביוס אנקוס, המורות על לשון נצחי ובלתי עלול להפסד, וכמו שאמרו חז"ל על הכתוב הזה שאין העולם ומלואו בראי אלהותי, כלומר שהנמצאים כלם יתדו אין בהם די להתקיים כמוני. והפתרון אשר ליהודים חיונים בהמשך דפוס קושטא אני אל שדי: אינו תיאס יקנוס, משמעו על שיש בו די לכל מה שיהפץ לעשות. והיינו דאמר ריש לקיש מאי דכתיב אני אל שדי (בראשית ל"ה). אני הוא שאמרתי לעולם די (הגינה י"ב. ב"ר פמ"ו ג'). בירושלמי (סוכה פ"ג דף נ"ג ע"ד) פרי עץ הדר (ויקרא כ"ג ט') תרגם עקילס חדר הדוד (ῥόδον) המורה ביונית מים ור"ל עץ הגדל על המים זה אתרונו. במדרש ויקרא על פסוק אל תונו (ויקרא כ"ה י"ד) מות וחיים תרגם עקילס מצטרא מכירין, המורות ביונית תרוד וסבין. גם סמוך לסוף הפרשה הג'ל. לבלה נאופים (יחזקאל כ"ג) תרגם עקילס פליאה פורני, והמדרש מסיים בפרושו דהיא מבליא גידיא (גיאר) ופתרונו שהוא מבלה את הנאפים, כלומר בלי הנאוף (עיי' ערוך ע' גר ד' תרגם נואף אשה גיד אתתא). בירושלמי (מ"ק פ' אלו מנלתי, ויקרא פ' שמיני י"א) ינהגנו עלמות (תהלים ס"ח ט') תרגם עקילס אתנסיאה, שר"ל עולם שאין בו מות, וכן תרגם עלמות תופפות (תהלים ס"ח כ"ז, שה"ש רבה על פסוק לריח שמנך). ומן התוספת שלא הבדיל בין עלמות לעלמות. עוד בשה"ש רבה פסוק גן עדן (ד' י"ב) ואלבשך רקמה (יחזקאל י"ח י') תרגם עקילס אפליקתא, ולפי גרסת הערוך פרקטון פלקטון, ואולי הוא מלשון philactera המורה על התפילין שהם לפאר וחדר. במדרש אסתר חור כרפס (א' ו') תרגם עקילס איירינן קפרסינון, בירושלמי דשבת (פ' בכה אשה) בחי הנפש (ישעיה ג' כ') תרגם עקילס אסמכיאה, המורה בפירוש הערוך דבר הנתן על בית הנפש, בירוש' יומא (פ' המסונה) לקבל נברשתא (דניאל ה' ה') תרגם עקילס למפרס. [עקילס מול אונקלוס] ר' עזריה מן האדומים בספרו מאור עינים (ימי עולם פמ"ה) מביא דוב ההערות על תרגום עקילס ע"פ הידושלמי והמדרשים, ואומר כי יש עוד מהדורא שניה מתרגום עקילס אשר מצא הגודרי יותנן בודיאון ממון בעיר יריתו והוא משונה מתרגום עקילס שמביא אוריגניס, וכי הנמוני הנוצרים בתור מני או בתרגום הירחוני כי מהדורא הראשונה ספה תמה מתוך ההמין. ובמהדורא השניה תרגם עקילס תחו ובהו=קינמה קי אותן, שהוא דיק ואין, ונמשך בזה לתרגום אונקלוס צדיא ורקניא. כי שבעה יום קין (בראשית ד' כ"ד) תרגם עקילס

כמו ע"פ דעתו והמבטחו, וזה מתאים לדברי הירוגנימוס שעקילס היה תלמיד ר"ע. בספרא פ' בחר (הוצאת ווייס ק"ו ע"ב) נאמר: אשר בארצך מה שבארצך אובלין לא מה שהוציא עקילס לעבריו לפונמוס (עיי' לעיל שזה היה מקום מולדתו). ועם היות שנאמר זה להרשיעו שהיה נציא התבואה האסורה חוצה לארץ. אבל לאחר שהזהירוהו נמנע מלהוציא. עקילס מפונמוס נזכר ג"כ בברית החדשה (מפעלות כ"ח ב', לרומיים ט"ז ג', מימותים ד' י"ט), אך כנראה זה הוא איש אחר, כי שם עקילס היה אז שם רגיל בפונמוס מגילות יון. גם האגרה מספרת כי עקילס היה קרובו (בעל אחותו) של אוריגניוס קיסר, פעם אחת א"ל עקילס לאוריגניוס המלך רוצה אני להתנייר ולהעשות ישראל, א"ל לאומה זו אתה מבקש! כמה בזיתי אותה כמה הרגתי אותה, לירודה שבאומות אתה מבקש להתערב! מה ראית בהם שאתה רוצה להתנייר? א"ל הקמן שבהם יודע האידך ברא הקב"ה את העולם וכו'. א"ל לך למוד תורתם ואל תימול. א"ל עקילס אפילו תכם במלכותך חקן בן מאה שנת אינו יכול ללמוד תורתן אם אינו מל, שכן כתיב מגיד דבריו ליעקב וגו' לא עשה כן לכל בני (שמ"ד פ"ל ט'). עקילס הגר שאל את ר"א אמר לו הואיל ותביבה היא מילה לפני הקב"ה מפני מה לא ניתנה בעשרת הדברות, א"ל קודם עשרת הדברות ניתנה דכתיב ושמרתם את בריתי (פסיקתא רבתי הוצאת איש שלום דף קמ"א ע"ב, תנחומא לך בסוף, ושם נאמר במעוה אנריכס תחת עקילס). עקילס הגר שאל לר"א א"ל הרי תביבה שחיבב הקב"ה את הגר בלחם ובשמלה בלבד שנאמר ואוהב גר לתת לו לחם ושמלה (דברים י'), כמה מוסיין וכמה פסיונין אית לי ואפילו עכרי לא משניתין עליהון! א"ל וכי קלה הוא בעיניך דבר שבקש בו אבינו יעקב מתחלה שנאמר ונתן לי לחם לאכול ובגד ללבוש וכו'. אבל ר' יהושע מפיסו בדברים, ואולוא כן חזר לסורה וקרא עליו טוב ארך אפים מגבה רות (קהלת רבה ז' ת'; ב"ר ע' ה', שמ"ד י"ט ד'), וכעין זה בגר שבא לפני שמאי והלל (שבת ל"א), ונראה שבתחלה לא היתה יהדותו של עקילס תוקה ב"ב.

[הרגום עקילס] עקילס עשה תרגומו היוני לפי רוח היהדות, בדרך שעשה אונקלוס תרגומו הארמי, בהעמקה מדויקת כמעט מלה במלה אף כי עיי' נשחת מעם הלשון, כי נוח לו לסלק מוב לשון יונית מלעוה רוח הכתובים. גם בזונה אחרת היתה לו, כי היהודים האלבסנדריים שדברו יונית השתמשו בתרגומו בעין ספר המלים ללמוד על ירו הבנת הלשון העברית. ומפני שנעשה ע"פ רוח התורה ונגד רוח הנצרות לכן התנגדו לו תכמי הנוצרים ובחרו יותר בהעתקת השבעים. וזו דעת מחבר השית שבין מימותי ובין עקילס Dialogue of Timothy and Aquila (נדפס ע"י קאניבער בשנת 1898). עקילס בתרגומו הולך בדרך רבו"ע לדרוש כל

(ש"א א' ו'). האמחות שרה רבקה רחל היו עקרות, וה' פקד את שרה וחלד את יצחק בתויתה בת תשעים שנה ואברהם בן מאה שנה, ויעתר יצחק לה' לנכח אשתו כי עקרה היא ותהר רבקה אשתו וחלד לו את יעקב ועשו, ורחל שחיתת עקרת ילדה ליעקב את יוסף ואת בנימין. אלישע הנביא הכטיח לשונמית שחלד בן, וכאשר מת תחיה אותו (מ"ב ד'). ה' ברך את ישראל לא יהיה בך עקר ועקרה ובבחתך (דברים ז' י"ד), ואסור הסירוס מן התורה (ע"ע סדים). אך הנביא נחם גם את הסרים שלא יאמר הן אני עץ יבש (ישעיה נ"ו ג') אם רק ישמרו את מצות ה'.

[בהלמוד] חז"ל אמרו כי עדה וצלה נשי למך היו אחת לתשמיש ואחת לבנים (ירוש' יבמות פ"ח, ב"ר בראשית). כך היה דרבן של דור המבול אחת לפריה ורביה ואחת לתשמיש ומשקת אותה כוס של עיקרין, וזה שפירש איוב (כ"ד כ"א) רועה עקרת לא תלד (רש"י לבראשית). ובנמרא מפרש ר"י מאי כוס עקריין (שבת ק"א), וכן סמא דעקרתא (יבמות ס"ח:). ר' יהודה דרש בכו בכו להולך (ירמיה כ"ב) להולך בלא בנים, ריב"ל לא אויל לבי אבלא אלא למאן דאויל בלא בני (מ"ק כ"ז:). אמרו על בעוז כי עשה שתי משתאות לכל בניו ובנותיו הנשואין ובכלל לא זימן את מנוח, אמר כורנא (פרדה) עקרה במאי פרעא לי, כלומר שאין לו בנים שיומין גם לי לסעודת (ב"ב צ"א, רש"י). העקר והעקרת הם לרוב מלידה ע"פ מבעם, ולפעמים ע"י חולי, ואמרו כי שני נקבים יש באדם אחד מוציא שתן ואחר מוציא שבבת זרע ואין בין זה לזה אלא בקליפת השום, בשעה שאדם נצרך נקב זה לתוך זה נמצא עקר (בכורות מ"ד:). ובא לרוב ע"י עצירת-השתן. רבי אבא בר זבדא איעקר מפרקי דרב הונא (שהיה מאריך בדרשתו) וכן רב גידל ורב חלבו ורב ששת. שתן סבי הוא וכולהו איעקור מפרקיה דרב הונא (יבמות ס"ד:). חוץ מרב אחא בר יעקב דקיים בנפשיה החכמה תחית בעניה, ויצא כשהיה נצרך (שם). ודרש ריב"ל לא יהיה בך עקר ועקרה, לא יהיה בך עקר מן התלמידים, ועקרה שלא תהא תפלתך עקורת לפני המקום, אימתי בזמן שאתה משים עצמך בבחמה (שלא תהא צנוע בהמלת מים) כי העצירות הוא סכנת העקירות (בכורות מ"ד:). א"ר יצחק יצחק אבינו עקור היה שנאמר ויעתר יצחק לה' לנכח אשתו, מלמד ששניהם עקורים היו וכו'. ועוד אמר: מפני מה היו אבותינו עקורים, מפני שהקב"ה מתאוה לתפלתן של צדיקים (יבמות ס"ד: ב"ר פמ"ה).

ב. מ.

עקרב: ע' מזלות; נחש

עקרון: עיר הצפונית מחמשת הסרנים לפלשתים (יהושע י"ג ג'), שנפלה בגורל ליהודה (שם מ"ז מ"ה), ועברת לכני דן (שם י"ט מ"ג). אולם נשארה עוד תחת

אימפילוס, ר"ל שבע פעמים (חלקים). היינו קין שהרג את אחיו בלי פשעו לא יקבל ענשו רק בשבע פעמים, אני למך שהרגתי נער בשביל שפצע בי ועשה בי חבורה, לא כ"ש שיתחלק ענשי בשבעים ושבע פעמים באופן שלא ארנישנו. ובוה הפירוש יצא לחקל על דרך אונקלוס שתרנם לשבעה דרין, אז הוחל (שם ד' כ"ו) תרנום עקילם מו מי אירכתי ר"ל אז הוחלח. וחמושים עלו (שמות י"ג י"ח) אינופליסמיני, שהוא כמו אונקלוס מזרחין, לא כהשבעים שפתרו לדור חמישי, כי מקרא מלא הוא ודור רביעי ישובו הנה (שם מ"ז מ"ז). לפעמים תרנם עקילם ע"פ האגדה או הקבלה כמו: ויאמר אחד קרוש לפלמיני (דניאל ח' י"ג) פנימי זה אדם הראשון, ע"ר רוח פנימי שהוא שם מלאך מיכאל הוא ממטרין שר הפנים (ב"ר פכ"א א'). עקילם עושה לפעמים רווח במלות זרות, כמו בגר הוא קורא באגד כמו הקרי, צלצל (ישעיה י"ח א') הוא קורא צלצל, בארגו (ש"א ו' ח') בארגו, לשמצה (שמות ל"ב כ"ה) לשם צוא (מלשון צואה). בעלי המדרש מביאין לפעמים תרנום עקילם לחצאין, כמו תפוחי זהב במשכיות כסף (משלי כ"ה י"א), תרנם עקילם הנר חורין דרהב ברסקרין דכסף (ב"ר ריש פ' ויגש), ופירש"י דססס שלחן, כמו בלשון רומית disc, ושאר המאמר אמרו בלשון ארמי. והנה הערוך ע' דססס הביא המאמר בשם אונקלוס וזהו טעות כי אונקלוס לא תרנם אלא התורה. גם ליונתן איננו כי לא תרנם כתובים (ע"י תוס' מגילה ג'). ובתרגום שלפנינו הוא מתורגם: חוויי דרהבא בגנודי דסמא, שאינו כנוסח ב"ר. ולפעמים מביא המדרש תרנום עקילם בארמית בטעות, כמו בקהלת רבה על פסוק אם ימלאו העבים (י"א ג'), וח"ל על העבים אצוה (ישעיה ה' ו') תרנם עקילם ועל נביאייא אפקיד ולא יתנבאון להון נבואתא, תצ"ל יונתן ב"ע. כי עקילם לא כתב תרנום ארמי רק יוני. ע"ע אונקלוס.

ביבליוגרפיה: מאור עינים פמ"ה, הוצאת קאסעל 288—308; בריל בהמאספ בן חנניה ח"ו 238, 299; קרויס, בספר היובל לשמונת-ידי 148 (1896); שויער, געשיכטע דעם יידישען פאלקס ח"ג 817 והלאה והביבליוגרפיה שם, א.

עקר: **עקרה:** איש שאינו מוליד ואשה שאינה יולדת. לדעת הרד"ק נקרא עקר שאינו מוציא הזרע כמשפט ונעקר ממקומו, וכן עקרה שנעקר בה דבר ואינה יכולה לקבל הזרע. האיש חמת בלא בנים נקרא ערירי (ויקרא כ' ב') שהוא כמו כרת, ואברהם אמר מה תתן לי ואנכי חולך ערירי (בראשית מ"ז ב'), והנביא אמר על יהויקים כתבו את האיש הזה ערירי גבר לא יצלה בימיו כי לא יצלה מזרעו איש יושב על כסא דוד (ירמיה כ"ב ל'). רחל אמרה ליעקב הבה לי בנים ואם אין מתח אנכי (בראשית ל' א'). חנה בעסתה צרתה (פנינה) בעבור הרעימה כי סגר ה' בעד רחמה

ויסודותיה י"ג יסודות. היסוד הראשון (א'): להאמין מציאות הבורא יתברך. והוא, שיש נמצא שלם בכל דרכי המציאות. הוא עילת מציאות הנמצאים כלם, בו קיום מציאותם וממנו קיומם. ואל יעלה על הלב העדר מציאותו, כי בהעדר מציאותו נתבטל מציאות כל הנמצאים ולא נשאר נמצא שיחייבים מציאותו. ואם נעלה על לבנו העדר הנמצאים כלם וזלחו לא יתבטל מציאות הש"י ולא יגרע. ואין האחדות והאדרת אלא לו לבד הש"י שמו, כי הוא מסתפק במציאותו ודי לו בעצמו ואין צורך במציאות זולתו, וכל מה שזולתו מן המלאכים וגופי הגלגלים ומה שיש בתוכם ומה שיש למטה מהם צריכים במציאותם אליו. וזה היסוד הראשון מורה עליו דבור אנכי ה' אלהיך. היסוד השני (ב'): יחוד הש"י, כלומר שנאמין שזה שהוא סבת הכל אחד, ואינו כאחד הזוג ולא כאחד המין, ולא כאיש האחד שנחלק לאחדים רבים, ולא אחד כמו הגוף הפשוט האחד במנין שמקבל החלק לאין סוף, אבל הוא הש"י אחד כאחדות שאין כמותה אחדות. וזה היסוד השני מורה עליו מה שנאמר שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד. היסוד השלישי (ג'): שלילת הנשמות ממנו, וזה שנאמין כי האחד הזה שזכרנו אינו גוף ולא כח בגוף, ולא ישיגוהו מאורעות הגופים כמו התנועה והמנוחה והמשכן, לא מצד עצמות ולא במסרה ולכן שללו ממנו החכמים ז"ל החיבור והפירוד ואמרו (חגיגה ט"ז) אין למעלה לא ישיבה ולא עמידה לא עורף ולא עפי ולא חבור, ואמר הנביא ואל מי תדמיני ואשוה יאמר קדוש, אילו היה גוף דומה לגופים. וכל מה שבא בכתבי הקדש שמתארים אותו בתארי הגופות כמו ההליכה והעמידה והישיבה והדבור וכיוצא בזה, הכל דרך השאלה, וכן אמרו חז"ל דברה תורה כלשון בני אדם. והיסוד השלישי הזה מורה עליו מה שנאמר כי לא ראיתם כל תמונה, כלומר לא השגתם אותו בעל תמונה. היסוד הרביעי (ד'): הקדמות, והוא שנאמין כי זה האחד האמור הוא קדמון בהחלט. וכל נמצא זולתו בלתי קדמון בערכו אליו. והראיות ע"ז בכח"ק רבות. והיסוד הרביעי הזה מורה עליו מה שנאמר מעונה אלהי קדם. היסוד החמישי (ה'): שהוא יתברך הוא הראוי לעבד ולגדלו ולהודיע גדולתו ולעשות מצותיו. ושלא יעשה כזה למי שהוא תחתיו במציאות מן המלאכים והכוכבים והגלגלים והיסודות ומה שהורכו מהם, לפי שכולם המוטבעים על פעולתם אין משפטם ולא בחירה אלא לו לבדו הש"י. וכן אין ראוי לעבדם כדי להיתם אמצעים לקרבה אליו, אלא אליו בלבד יכוננו המחשבות ויניחו כל מה שזולתו. וזה היסוד החמישי הוא שהזהיר על ע"ז ורוב התורה מזהרת עליו. היסוד השישי (ו'): הנבואה, והוא שידע אדם שזה מין האדם ימצא בהם בעלי טבעים ממדות מעולות מאד ושלמות גדולה ונפשותיהן נכונות עד שהן מסבלות צורת השכל אח"כ

יד פלשתים ואחר מות יהושע שבו בני יהודה וילכדוהו (ישופמים א' י"ה). בימי שמואל היתה כמו לפנים ביד הפלשתים העקרונים (ש"א ה' י') עם היכל בעל זבוב אלהיהם (מ"ב א' ב'). המלך אלכסנדר ב"ל (ע"ע) נתנה מנחת ליונתן המכבי (א' חשמונאים י' פ"ט). בתלמוד על הפסוק עקרון תעקר (צפניה ב' ד') א"ר אבהו זו קסרי בת אדום שהיא יושבת בין החולות והיא היתה יתר תקועה לישראל בימי היונים. וכשנברה מלכות בית חשמונאי ונצחום היו קורין לה אחידת מגדל שיד (מגילה ו'). אמנם קיסרי הוא קיסאריא הידועה. ואפשר שכוונת התלמוד היא כי הנבואה שניבא צפניה על עקרון נתקיסה בקיסרי בת אדום ולא עוד עקרון ממשי (הנבואות הארץ הוצאת לונדן 144). כעת נודע הכפר עיקר או אקארי על חרבות עקרון העתיקה. ואצלו בנויה המושבה עקרון שהוסב שמה מזכרת בתיא (שם). ע"ע קיסריין.

ב.ס.

עֲקָרִים (עֵיִהָרִים): עקרי אכזות ישראל. שרשי הדת ויסודותיה. ומקובל עתה בכל תפוצות ישראל שלש עשרה עקרים שיסד הרמב"ם, שכל אחד מתחיל: „אני מאמין באמונה שלמה“, ואלו הם: (א') כי ה' הוא בורא ומנהיג לכל הברואים והוא לבדו עשה ועושה ויעשה לכל המעשים; (ב') שהוא יחיד ואין יחידות כמותו, והוא לבדו אלהינו. ה"ה הוה ויהיה; (ג') שאינו גוף ולא ישיגוהו משיגי הגוף (שאינו עלול למאורעות האדם) ואין לו שום דמיון כלל; (ד') שהוא ראשון והוא אחרון; (ה') לו לבדו ראוי להתפלל ולא לזולתו; (ו') שכל דברי הנביאים אמת; (ז') שמשה רבינו היה אב לנביאים לקודמים לפניו ולבאים אחריו; (ח') שכל התורה המצויה עתה בידנו היא הנתונה למשה רבינו; (ט') שזאת התורה לא תהי מוחלפת ולא תהי תורה אחרת מאת ה'; (י') שהבורא יודע כל מעשה בני אדם וכל מחשבותיהם; (יא') שהוא נוסל טוב לשומרי מצותיו ומעניש לעוברי מצותיו; (יב') האמונה בביאת המשיח. ואע"פ שיתחממה נחכה לו בכל יום שיבא; (יג') שתהיה תחיית המתים בעת שתעלה רצון מאת ה'. שלשה עשר „אני מאמין“ אלה אומרים בכל יום בסוף תפלת שחרית. ועל ה"ג העקרים נוסד השיר „אדון עולם“ ממחבר פלא. והשיר „יגדל אלהים חי וישתבח“ ב"ג הרחוקים על י"ג עקרים, מאת ר' דניאל בר יהודה דיין (ע"י מבוא שד"ל למחזור בני רומא דף י"ח). וגוה"נ לומר אדון עולם ויגדל אחר „מה טובו“ בשחרית. ובשבת ויום ויפרט בימים נוראים מוסרים אותם בזמר מיוחד. גם ה"ג „אני מאמין“ הם קיצור מה"ג עקרים או היסודות שיסד הרמב"ם ביהר ביאור ובאריכות.

[יסודות הרמב"ם] בפירוש המשניות להרמב"ם למס' סנהדרין פרק חלק אומר: ראיתי לדבר בבאן בעיקרים רבים באמונה, גדולים ונכבדים עד מאד וכו'. וממה שצריך שזכור בכאן וכו' שעיקרי דתנו

עשר (י"ג): תחיית המתים וכבר בארנוה. וכאשר יאמין האדם אלה היסודות כלם ונתברר אמונתו בה' הוא נכנס בכלל ישראל וכו' ואפילו עשה מה שיכול מן העבירות מחמת התאוה והתנבחות הטבע הנרוע הוא נענש כפי חסאיו אבל יש לו חלק לעולם הבא. והוא מפורשע ישראל. ובשנתקלקל לאדם יסוד מאלה היסודות הרי יצא מן הכלל וכפר בעיקר ונקרא אפיקורס וקוצץ בנמיעות, ומצוה לשונאו ולאברו. ועליו נאמר הלא משנאיך ח' אשנא. ומסיים הרמב"ם: דע אותם וחזור עליהם פעמים רבות וכו' כי אני לא חברתי כפי מה שנודמן לי אלא לאחר עיון גדול והתבוננות, ואחד שראיתי דעות ברורות אמיתות חולתי אמיתות, וידעתי מה שהוא ראוי להאמין מהם וכו' (ע"י ג"כ חלכות יסודי התורה פ"א).

[מיסדי העקרים] הראשון שעשה עקרים לרת ישראל היה פילון האלכסנדרני, ובספרו De Mundi Opificio פרק ס"א הוא מונה חמשה עקרים בתורת משה: (א') מציאות ה', (ב') אחרות ה', (ג') בריאות העולם, (ד') האדם נוצר יחיד, (ה') הישגת ה' בכל הבריאה. ר' סעדיה גאון אינו מונה העקרים בפירוש, אלא מתוך ספרו האמונות והדעות נוכל לעמוד על דעתו מה שהשב לעקרי הדת. אשר חלק למאמרים ומספרם תשעה מלבד העשירי שהוא כעין הוספה להספר. וזה תוכן המאמרים לפי העיקרים: (א') שהעולם וכל אשר בו מחודש; (ב') שהבורא אחר; (ג') שיש לו צווי ואזהרה והוא תורה מן השמים; (ד') בעבודה ומרי. כלומר שיש לאדם בתירה חפשיה לקיים המצות או לעבור עליהן; (ה') זכויות וחובות בעולם הזה; (ו') עצם הנפש וענין המות ומה שאחריו; (ז') תחיית המתים; (ח') נאולת בני ישראל; (ט') בנסול והעונש בעולם הבא. רבינו חננאל בפירושו לשמות י"ד ל"א הוא מונה ד' עקרים: (א') אמונה בהקב"ה; (ב') אמונה בנביאים; (ג') אמונה בעוה"ב ובשכר ועונש; (ד') אמונה בביאת המשיח (ע"י רפאפארט במ"ע בכורי העתים לשנת תקצ"ב). אמנם הרמב"ם היה הראשון שהניח ליסוד מוסד את הי"ג עקרים הנ"ל אשר עליהם עוכדת דת ישראל וקיומה, וכל שאינו מאמין אפילו באחד מהם הוא כופר ואין לו חלק ברת ישראל ולא חלק בעוה"ב. ויש מי שהוסיף עליו עד כ"ז עקרים ומנה בהם הדברים העולים על דוחו כנצחיות והחכמה והחיות והיכולת והרצון, חולת זה מן התארים (כגון רחום חנון גבור וכו') שיוחסו לשם יתברך, ומנה ג' ערך עיקר אחד וגיחנם עיקר אחר, ודברים הרבה מרבים הבל כי זה האיש לא שת לבו להבין מלת עיקר ועל מה זה יפול זה השם (אלבו בספר העקרים מ"א פ"ג). והנה אף כי הי"ג עקרים של הרמב"ם נתקבלו בכל מקום ליסודי הדת, בכ"ז נמצאו עליו מעררים רבים בין גדולי הרבנים. הראב"ד משיג על העיקר של גשמות הבורא, על מה שכתב הרמב"ם

ידבק אותו השכל האנושי בכלל הפועל ונאצל ממנו עליו אצילות נכבר. ואלה הם הנביאים, זה היא הנבואה, זה ענינה וכו' ומקראי התורה מעידים על נבואת נביאים הרבה. היסוד השביעי (ז'): נבואת משה רבנו ע"ה, והוא שנאמין כי הוא אביהם של כל הנביאים אשר היו סלפניו ואשר קצו מאחריו כלם הם תחתיו במעלה, והוא היה הנבחר מכל מין האדם. אשר השיג מידעתו יתברך יותר מכל מה שהשיג או ישיג שום אדם שנמצא או שימצא, וכי הוא ע"ה הניעה התעלותו מן האנושית עד המעלה המלאכית, ונכלל במעלת המלאכים. לא נשאר מסך שלא קרעו ונכנס ממנו, ולא מנעו מונע נופני, ולא נתערב לו שום חסרון בין רב למעט, ונתבטלו ממנו הכחות הרשימות והחושיות והשניות, ונברל כחו המעורר המשתוקק ונשאר שכל בלבד. ועל הענין הזה נאמר עליו שהיה מדבר עם השי' בלא אמצעות מן המלאכים וכו'. היסוד השמיני (ח'): היות התורה מן השמים, והוא שנאמין כי כל התורה הזאת הנתונה על יד משה רבינו ע"ה, שהיא כולה מפי הנבורה, כלומר שהניעה אליו בולה מאת ה' יתברך בענין שנקרא על דרך השאלה "דבור". ואין ידוע האין הניע, אלא היה משה ע"ה שהניע לו וכי הוא היה כמו סופר שקוראין לו והוא כותב כל מאורעות הימים הספורים והמצוות. ולפיכך נקרא מתוקק. ואין הפרש בין ובני חם כוש ומצרים ושם אשתו מהמבאל ותמנע היתה פלגש ובין אנכי ה' אלהיך ושמע ישראל, כי הכל מפי הנבורה והכל תורת ה' תמימה מהורה וקדושה ואמת וכו'. והמאמר המורה על היסוד הזה הוא מה שנאמר ויאמר משה בואת תדען כי ה' שלחני לעשות כל המעשים האלה כי לא מלכ. היסוד התשיעי (ט'): ההתקן, והוא כי התורה הזאת מועתקת מאת הבורא השי' לא מוחלטו, ועליה אין להוסיף וממנה אין לגרוע. לא בתורה שבכתב ולא בתורה שבעל פה. שנאמר לא תוסיף עליו ולא תגרע ממנו. היסוד העשירי (י'): כי הוא השי' יודע מעשיהם של בני אדם ואינו מעלים עינו מהם, לא כדעת מי שאמר עוב ה' את ארצו. אלא כמו שנאמר גדול העצה ורב העלילה אשר עיניך פקוחות על כל דרכי בני אדם וגו'. היסוד אחד עשר (יא'): כי הוא השי' נותן שכר למי שעושה מצות התורה ויעניש למי שעובר על אזהרותיה. וכי השכר הגדול העוה"ב, והעונש החזק הכרת וכו'. והמקרא המורה על היסוד הזה מה שנאמר ועתה אם תשא חמתם ואם אין מחני נא, והשיב לו השי' מי אשר חמא לי אמתנו מספרי. היסוד שנים עשר (י"ב): ימות המשיח, והוא להאמין ולאמת שיבא, ולא יחשב שיתאחר, או יהממה חכה לו, ולא ישים לו זמן ולא יעשה לו סברות במקראות להוציא זמן ביאתו וכו'. ומכלל יסוד זה שאין מלך לישראל אלא מבית דוד ומורע שלמה בלבד. וכל החולק על המשפחה הזאת כבר בשם השי' ובדברי נביאיו. היסוד שלשה

בל האמונות והדעות. כמו מעיקר מציאות השם יצא הרחקת הנשמות והאחרות. ומעיקר תורה מן השמים יצא נבואת משה רבינו ושליחותו. ומעיקר שכר ועונש היא ביאת המשיח שהוא שכר הנאולה, ותחיית המתים שכר לעוה"ב. שלשת העקרים האלה דמויים כה שיסרו אנשי כנסת הגדולה לתפלת ד"ה נ' ברכות שהם מלכיות וזכרונות ושופרות. כי ברכת מלכיות הוא כנגד מציאות השם, וברכת זכרונות על ההשגחה והשכר והעונש. ומורה ע"ז נוסח הברכה אתה זוכר מעשה עולם ופוקד כל יצורי קדם לפניך נגלו כל תעלומות וכו', וברכת שופרות על תורה מן השמים, וע"כ מתחלת הברכה אתה נגלית בענן כבודך וכו', שמתן תורה היתה באמצעות קול השופר. הוא מחלק לפרטים כוללים עקרי הדת הנימוסית ועקרי הדת האלהית. כי הדת הנימוסית חתקן פעולות האנשים באופן שיתוקן הקבוצה המדינית אבל לא תספיק לתת שלמות במדות ודעות וזלת הדת האלהית. שלשת העקרים בדת האלהית הם התחלות הכרחיות במה שהיא אלהית, לפי שאם נשער סלוק אחד מהם תפול הדת בכללה, כי אם לא נאמין מציאות השם אין שם דת אלהית, ואף אם נאמין בזה ולא נאמין בתורה מן השמים אין שם דת אלהית, וכן אם אין שכר ועונש נשמי בעוה"ז (המניע לצדיק על קיום המצות) ונפש"י בעוה"ב למה זה תסוד דת אלהית. כי לחקן סדור והנהגת האנשים ועניניהם הנה תספיק הדת הנימוסית, ולכן הכופר באחד מהשלש העקרים האלה אינו ככלל בעלי דתות ואין לו חלק לעוה"ב (שם פ"א).

[שלשה עקרים אחרים] ד' אברהם הכהן קראכמאל אומר כי כל המתבונן בשום שכל לבנו יבין כי כל הדברים האלה אשר בחרו במ הרמב"ם והר"י אלו ויקראו אותם בשם עקרים אין בהם די באר הפנה הישראלית, ולדעתו לאמונת ישראל לשלש מחלקותיה שהן דעות מוסר ודת, עיקר אחד לכל מחלקה ומחלקה, ואלה הם: א' השרש הגדול והעיקר בדעות הוא אחדות השם וכמו שכתוב שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד, ב' השרש הגדול והעיקר במוסר הוא אהבת האדם, וכמו שנאמר ואהבת לרעך כמוך, ג' השרש הגדול והעיקר בדת הוא הקדושה והטהרה, כמו שנאמר קדושים תהיו לה' אלהיכם. ושלשת העקרים האלה בדרך החיוב מקבילים לשלשה עקרים ע"פ השלילה, והם: א' בדעות העיקר הגדול היא הכפירה בע"ז, ב' במוסר היא המחהרה כל מה דסני לך לחברך לא העבירה, ג' בדת היא הפרישות השלילה בכתובים בחוקותיהם לא תלכו, פן יתערבו בניי וילמדו ממעשיהם. ושלשת העקרים האלה מקבילים לשלש העבירות הגדולות ע"ז שפיכות דמים וגלוי עריות שנהרגין עליהן (החלוק ח"ד 21 והלאה).

[העקרים לפי דברי חז"ל] לפעמים חוו חז"ל את דעהם על איזה דבר שהוא העיקר או הכלל ביהדות,

שהאומר שהש"י הוא גוף הוא מין וכתב עליו הראב"ד: אמר אברהם אע"פ שעיקר האמונה כן הוא, המאמין היותו גוף מצד תפיסתו לשונות הפסוקים והמדרשות כפשוטן אין ראוי לקרותו מין. ובפרט השיג עליו ד' יוסף אלבו (ע"ע) בספרו העקרים. ואומר כי החקירה על העקרים היא תקירה מסוכנת מאד. לפי שכל מי שיכחיש אחד מעקרי הדת החלקיים הנה הוא יצא מכלל בעל דת התיא. וכן ביאת המשיח שהרמב"ם מנאו אחד מעקרי תורת משה לפי דבריו, יהיה הכופר בו נ"כ מכלל הכופרים היוצאים מכלל הדת שאין להם חלק לעוה"ב. וזה דבר מתמיה מאד שהרי מצינו בגמרא רבי הלל אומר שאין להם משיח לישראל שכבר אכלוהו בימי חזקיה, ולפי דברי הרמב"ם יהיה אותו חכם מכלל הכופרים וכו' והיה נראה לוטד כי דעת ר' הלל הוא שאין מן הכתובים הכרח על ביאת המשיח אלא שמצד הקבלה היה מאמין בביאת הגואל, ולזה לא היה יוצא מכלל ישראל ולא נמנה בין הפושעים, אבל אין זה במשמע. שהרי השיבו עליו בגמרא שרא ליה מריה לר' הלל כלומר ימתול לו הקב"ה, מכלל שהחזיקו אותו כתומא על סברתו, ולא היה תומא על היותו מכחיש ראיות הפסוקים אם היה מאמין כן ע"פ הקבלה. אלא שכלי ספק ר' הלל לא היה מאמין בביאת המשיח, ואע"כ לא היה נמנה בכלל הכופרים, לפי שאין זה עיקר. אבל היא אמונה שראוי לכל בעל דת יהודית להאמינה, כמו בחרוש העולם אע"פ שאין גם זה עיקר. וגם הרמב"ם לא מנה חידוש העולם לעיקר (שם). וכן בענין שכר ועונש שהוא עיקר ולדעת בן עזאי שכר מצוה מצוה ושכר עבירה עבירה לא זולת. גם בעיקר תחיית המתים יש חלוקי דעות כי דעת הרמב"ם באגרת תחיית המתים שלא יתקיימו האנשים שיחיו לעולם בגוף ונפש אבל יחזרו לעפרם ועיקר הגמול יהיה לנפש לבדה בעוה"ב. היפך סברת הרמב"ן וקצת חכמי הקבלה שעיקר הגמול בעוה"ב יהיה לגוף ונשמה ביחד. ולכן אומר בעל העקרים מותר לכל חכם לב להקור בעקרי הדת ולפרש הפסוקים בדרך מסכים אל האמת לפי דעתו. ואע"פ שיאמין בקצת דברים ששמום הראשונים עקרים כביאת המשיח והחרוש וכיצא בהם שאינם עקרים אלא שהן אמונות אמתיות שחייב המאמין בתורה להאמינם, כמו שיאמין בהנמים או מן העוירים שזכרו בתורה שהם אמתיים אע"פ שאינם עקרים לתורה. אין זה כופר בעקרי התורה שאם היה זה כופר היו מספר העקרים לתורת משה כמספר הנסים והיעורים שבאו בתורה, וזה לא עלה על לב איש מעולם (שם פרק ב').

[שלשה עקרים של מהר"י אלבן] בעל העקרים בא לידי מסקנה כי בדת ישראל יש רק שלשה עקרים או מה שקורא שרשים ויסודות לתורה האלהית, והם: א' מציאות השם, ב' ההשגחה לשכר ועונש, ג' תורה מן השמים. ומשלש העקרים האלה ישתרגו ויכתעבו

ולמשל מה יועילו העקרים לישראל ערל שלא קיים מצות מילה? ועז אמר הכחרי (מאמר א' ס" קט"ו): אין אנחנו משוים עם נפשותינו כל תנבנם בתורתנו במלה (בדיבור) בלבד, אבל במעשים שיש בהם טורח על הנפש מטהרה (מכילה) וליסוד (תלמוד תורה) ומילה ומעשים תוריים רבים ושינה במנהגינו (לקיים כל מנהגי ישראל). ונראה כי מפני המעט הזה, שלא רצו תבנים לעמיד את הדת על עקרים, בטלו מלומר עשרת הדברות בנבולין בכל יום מפני תרעומת המינים (ברכות י"ב). ואמרו בירושלמי בד"ן הזה שיהיו קורין עשרת הדברות בכל יום, ומפני מה אין קורין אותם מפני טעות המינים שלא יהיו אומרים אלו לבדן נתנו למשה מסיני. אף כי באמת הם עשרת הדברות העקרים הראשים הכוללים את כל מצוות ה' (ע"ע עשרת הדברות). ומפני שחששו למצות לבחור ולתת יתרון לאיזה מצוות על מצוות אחרות לכן בטלו קריאתם. הרב"ז נשאל על איזה חשבון מהעקרים הוא סומך, אם על הרמב"ם או על ר' חסראי (אור ה') או על הר"י אלבן, והשיב: אין דעתי מסבמת לשים לתורה שום עיקר, לפי שבולה עיקר מפי הנבוכה, וארז"ל כל האומר כל התורה בולה מן השמים חוץ מדקדוק זה מק"ו זה וכו' זה הוא כי דבר ה' בזה (סנהדרין צ"ט). וא"כ כל מצוה ומצוה היא עיקר ופינה וכו', ואיך נאמר דו עיקר זה מפלה ח"ו (שו"ת הרב"ז, ויניציא ס' ש"מ"ד). ובנראה גם הרמב"ם בעצמו חזר מעקרו שכתב בערבית לפירוש המשניות, כי בספרו העקרי היר החזקה שכתב בעברית להלכה למעשה הורה בנר שבא להתנייך, מודיעין אותו עקרי הדת שהוא ייחוד היסם ואיסור ע"ז, וטאריבין בדבר הזה ומודיעין אותו מקצת מצות קלות ומקצת מצות חמורות ואין מאריבין בדבר זה (איסורי ביאה פ"ד ב', ומהו ביש"ע הלבנות גרים כ" רס"ח ב', והוא מהנמרא יבמות ט"ו). ע"ע אחרות; אמונה; בריאה; השנחה; ידיעה ובחירה; משה רבנו; משיח; שבר ועונש; תורה. [ספרי עקרים] מלבד ס' העקרים לר"י אלבן (ע"ע) שהוא הספר היותר נבכר בענין הזה, נדפסו ספרים רבים אדות עקרי הדת לצורך החנוך והלימוד. ויש שנעתקו ללשונות היהודים בארצות סגוריהם, גם הריפורמים הוציאו לאור ספרים על העקרים בדת ויסודות האמונה בדרך שו"ת כמו בספרות העמים ללמודי עקרי דתם (Catechisms). הספר הראשון מלמודי העקרים חבר ר' אברהם יגל בשם "לקח טוב" (ויניציא 1587) שנעחק ללשון רומית וליהודית אשכנזית. יצחק די מיטה פאס חבר "תורת אמונת ישראל" (ליוורנו 1764) בעברית ויהודית-ספרדית. מזמן סנדלסון נדפסו ספרים הרבה באלה. ולפי ר"ד קויפמאן יצאו לאור משנת 1782 עד 1884, מאה ושישים ואחד ספרים באלה ("מעטאדריק דעם יידישען רעליגיאנאטאנטערריכט" צד 5). ובפרט נחשבה חרשימה של רניה וויזל

ור"ל כי הוא השורש שסמנו יצאו במה מצוות ומדות, אך מעולם לא חשבו לעשותו לעיקר בפי המוכן ב"ג עקרים. למשל הלל הזקן כאשר בא לפניו הגר ובקש סמנו לתורות לו התורה על רגל אחת, אמר לו ואהבת לרעך כמוך היא התורה בלה ואידך פירושה זיל נמור (ושבת ל"א). ובן דעת ר"ע כי ואהבת לרעך כמוך הוא כלל גדול בתורה, ובן עזאי אומר זה ספר תולדות אדם זה כלל גדול בתורה (ב"ר פכ"ד סוף). ודרש"ר שמלאי תרי"ג מצות נאמרו לו למשה וכו', בא דוד והעמידן על אחת עשרה (מזמור ט"ו), בא ישעיה והעמידן על שש דבתיב הולך צדקות ודובר מישירים מואם בבצע מעשקות נוער בפיו סתמוך בשוחר אומם אונז משמוע דמים ועוצם עיניו מראות ברע (ישעיה ל"ג). בא מיכה והעמידן על שלש דבתיב (ו') הנידלך אדם מה טוב ומה ה' דורש סמך ב"א עשות משפט ואהבת חסד והצנע לבת עם ה' אלהיך וכו'. בא עמוס והעמידן על אחת שנאמר (ה') בה אמר ה' לבית ישראל דרשוני וחיו וכו'. בא חבקוק והעמידן על אחת שנאמר וצדיק באמונתו יחיה (מבות כ"ד). אמנם כאשר אמרנו לא כווננו חז"ל לעשותם לעקרים. בעל העקרים מתמה כי לא נמצא לחז"ל בזה דבר מכבאר, ותיא ראוי שידברו בעקרים שהם שרשים ויסודות לתורה האלהית אחר שעיקר ההצלחה האנושית וגמול הנפשות תלוי בהם כמו שדברנו בשאר נזקי האדם ודיני ממונות שהם הנהגת הגוף וחקן הקבוץ המדיני תלוי בהם (עקרים סוף מאמר א' פ"ג). ומה שסמנו בעלי המאנה את אלה שאין להם חלק לעוה"ב: האומר אין תחיית המתים מן התורה וכו' לא היתה בכוונתם ליתר אותם לעקרים, כי ר"ע חושב ביניהם אף הקורא בספרים החיצונים והלוחש על תמכה וכו' (סנהדרין צ"א). וכוראי אין אלה מעקרי האמונה. אמנם לבעלי התלמוד נודע רק עיקר אחד והוא האמונה בה' והכפירה בע"ז, ואמרו כל הבופר בע"ז נקרא יהודי (מגילה י"ג). וכל הבופר בע"ז במודה בכל התורה בלה (קדושין ט'). והמורה באיזה מדת בע"ז סופו להיות בופר בעיקר (מכילתא בא פ"ה) והוא קבלת עול מלכות שמים. לדעת רב נחמן אדם הראשון היה בופר בעיקר (סנהדרין ל"ח:). ובן אמרו על עשו תרשע (ב"ב ט"ז:). בכלל לא האמינו חז"ל בעקרים התלויים באמונות ודעות. כי לרבריהם אין עונשין על המחשבה וההרהור רק על מחשבת עבודה זרה. ואמרו כי מחשבה רעה אין הקב"ה מצרפה למעשה רק בע"ז דבתיב למען תפוש את בית ישראל בלבם (יחזקאל י"ד, קדושין ט'). ואיך יעלה על הדעת לומר כי היהורי שאינו מאמין באלו באיזה מן ה"ג עקרים חוץ מאמונה בה' לברו כי הוא יוצא מכלל ישראל? בפרט כי דת ישראל לא נוסדה על דעות ורעיונות רק על המעשה. מצות עשה ומצוות לא תעשה, והיהודי המקיים כל המצוות הוא בודאי יהודי בשר אע"פ שאינו מאמין ברוב העקרים שמנת הרמב"ם.

סמבטיון שנעתק לעברית ע"י משה אשכנזי מקנדיא, נם אגרת מאליהו מפירארא. הקובץ נעתק לאשכנזית ונדפס בבאזיל בשנת 1600, באמשטרדם 1685 ועוד. ונעתק גם ליהודית-אשכנזית בשם „איין וואונדרליך נישעבטנים... פון איינעם דער האט ניהייסן בוסתנאי" (פראג בערך 1686).

ביבליוגרפא: פין, כנסת ישראל 647; צונץ, געו' שריפטען ח"א 80; J. Q. R. xi. 585.

ב. מ.

ע' ; אונן : בני יהודה בן יעקב אבינו, מאשתו שזע בת איש בנעני. ויקח יהודה אשה לער בכורו ושמה תמר, ויהי ער רע בעיני ה' וימת בלא בנים, ויאמר יהודה לאונן בא אל אשת אחיך ויבס אותה להקים לו זרע. וידע אונן כי לא לו יהיה הורע, ושחת ארצה לבתו נתן זרע לאחיו. וידע הדבר בעיני ה' וימת גם אותו (בראשית ל"ח ו'—ט'). ונאמר ויקרא את שמו ער, ותקרא את שמו אונן, ומפרש הרמב"ן כי יהודה קרא לבנו הבכור ער מלשון עוררה את גבורתו, ואשתו קראה שם השני אונן ולא סיפר הכתוב למה ויתכן שקשתה בלדתה, כי דרך נשים לקרא שם בניהם על זה כמו בן אוני דרחל ויעבץ בי ילדתי בעצב. ובמדרש רבה אמרו ער שהוער מן העולם ודרשו זאת על שם העתיד, ולא שהיתה בוונת יהודה לכך (פ"י הרמב"ן שם ל"ח ג'). לפי סדר העולם נולד ער אחר מכירת יוסף (בנראה מסמיכת הפרשה) והיה בכך שבע שנים בקחתו את תמר לאשה. נאמר כי ער מת מפני שהיה רע בעיני ה' ולא הזכיר הכתוב פשעו באשר עשה באחיו אבל אמר כי בתמאו מת להוריע שלא היה זה בעונש יהודה על מכירת יוסף (רמב"ן). אבל בנמרא אמרו אף ער שיחת זרעו ורב נתמן בר יצחק למד זאת מדבתי באונן וימת גם אותו, אף הוא באותה מיתה מת (יבמות ל"ד:). ועון אונן היה שהיה משחית זרעו (שם). וא"ר יוחנן כל המוציא זרע לבטלה חייב מיתה (גדה י"ג:). העון הזה נורע בשפת רומית בשם Onanias (ע"ש אונן, ר"א אומר כי הכנים השתיתו דרכם כפני שהיו מבט אשה כנענית, אבל אמרו בנמרא ובי אפשר בא אברהם והזהיר על יצחק, בא יצחק והזהיר על יעקב, ויהודה אזיל ונסיב, אלא בת גברא תגרא וכו' (פסחים נ'). ע"ע יהודה; תמר.

מ. מ.

עראמה. יצחק בן משה: רב דרשן ופי' כוסף, ונורע בשם „בעל העקדה" ע"ש תביר דרשותיו שקרא בשם „עקדת יצחק". נולד בספרד בערך שנת 1420 ומת בנאפולי בשנת 1494. מתחלה היה ראש ישיבה בעיר זאמורא (אולי היתה עיר מולדתו), ואח"כ נקרא להיות רב ודרשן בעיר מאראגונא, ומשם בעיר מראגא במדינת אראגון, ולבסוף נתמנה בעיר קאלאד מיד (קלעת איזב) בתוך דאז ישיבה ואכ"ר. אחרי

ב„מכתבים" שנדפסו בהמאסף, ובספרו „גן נעול". בן-זאב „יסורי הדת" (ווין 1806); הערך האמבערג „אמרי שפר" (ווין 1808); נפתלי ב"ר מרדכי בנעט, „תורת דת משה וישראל" (פראג 1827), ו„אמונת ישראל" (שם 1832); „שלמה פלעסנער, „דת משה וישראל" (ברלין 1838); נרליה ב"ר מנחם אברהם טייקיס, „אמונת ישראל" עם העתקה ללשון אשכנזי (אמשטרדם 1864). הראשון בלשון אנגלית הוא של שלמה הכהן, Roots of Faith (ישיב האמונה לונדון 1814). ועוד כמה בלשונות אשכנזיות, אנגלית, צרפתית, איטלקית, ראנית, פולנית ועוד.

ביבליוגרפא: גיימארק, בחובדת לרוגמא של אוצר היהדות ווארשא 1906; שלעזינגער במבוא להעתקה האשכנזית של ספר העקרים; גייגר, צייטשריפט ח"א 39, 327, ח"ב 436, 68; לעוו, געזאמלעטע ווערקען ח"א 31, 133; איזב, איבער די גלויבענסוויסבאלע דער מאזאישען רעליגיאן; Schechter, *Studies in Judaism*, p 147; J. E. II, 148, III, 621.

א.

עקריש, יצחק (בן אברהם בן יהודה): מחבר ומ"כ: נולד בספרד בערך שנת 1489 ומת אחר שנת 1578. בהסדרתו לשה"ש עם שלשה פירושים שהו"ל ואשר ראה החיד"א כתב כי היה מגולי ספרד והתיישב עם אביו בנאפול והיה מוכרח לעזוב אותה בשנת 1495, והיה נע ונר לבקש לו מנוח עד אשר בא למצרים וישב בבית הר"ר דוד ן זמרא (הרדב"ן) וישב אהו כעשר שנים והיה מלמד לבניו ולגבדיו עד אשר יצא הרדב"ן לא"י (שם הגדולים ח"א 44). והיה עקריש מוכרח לנוע עוד הפעם ויבא לקנריא ומשם לקושטא. ובהיותו בקנדיא נפלו ספריו היקרים לו מאד ביד הממשלה הוינציאנית, „בשנת שרפת התלמוד" (1553). בקושטא מצא מנוחה שלמה, והאשה הנדיבה אסתר קיירא (Chiera) תמכה בירו ונתנה לו כל מחסורו. אח"כ מצא עוד תומך בימינו את הנשיא יוסף הנסיך מנאקסוס, והיה מאוכלי שולחנו ובותב ספרים בבית גנזיו. ויש זכרון כי עוד בשנת 1578 היה ים וכי יעקב הסלוני שם מוב העתים בעבורו את ספר הויכות אבן בחן של ן שפרום.

[ספריו] הוא הו"ל עשרה מאמרים בשם „קובץ ויכוחים" וביניהם אגרת „אל תהי באבותיך" של פרופ"ט דוראן האפודי (קושטא 1577). ועקריש הוכיח בהקדמתו כי האגרת הזאת נכתבה בדרך התול וסאטירי, וכי הנוצרים מעו לחשוב כי היא מצדדת לאמונתם ושבוש נם את שמה Alteca Boteca. באותה השנה הדפיס קובץ אחר של מאמרים וביניהם מאמר אחד „מעשה בית דוד" קורות ריש גלותא בוסתנאי (ע"ע) בימי מלכי פרס. ומאמר שני „קול מבשר" חליפות אגרות בין חסדאי ן שפרום ומלך הכתרים, ועוד ספור מעשה מן המתמדי עלי אדות מציאות, היהודים על נהר

על פרשה שמש בנבען דום, ושם הוא מיהם הנירוש הכללי מספרד לעון המינות וצרעת הכפירות שזרח במצחם. ולכן היתה השעה צריכה לכך. ומצד אחר נלחם בדרשותיו בעקרה והתחרה עם הדורשים הנוצרים והיהודים המומרים המסיתים וביחוד חמוטר פאול ד' בורגוש (ע"ע), אשר שם לחוק כי היהודים חייבים לשמוע דרשות מפי הכמרים בבתי תפלהם. ולכן היה מוכרח להשתמש בכלי זינם, ושקר להציע דרשותיו על הקרמות והצעות לקוחות מספרי הפילוסופים ומסודיהם. ולפעמים בויכוחיו עמהם הוציא לאור צדקת אמונת ישראל (ע' חזות קשה שער ג' ו"ב). כמה פעמים מביא ויכוחים שהיה לו עם חכמי הנוצרים. וביחוד הראה כחו הגדול בזה בפרשת בחוקות, עם שלש כתות שמקשים על הנאולה. והוא משתמש בספרו של אריסטו. ובפרט ספר המדות שלו. אשר לא חז ממנו וקרא אותו "המעולה". ובמתנצל על הפלגת שבחו יאמר, אף כי אלו העניינים ימצאם המתבונן מפורים בכתבי קרשנו. מב"ם יש להחזיק מיכה למחברים אותם כסדרם ומתפלפלים בהם (ע' עקדה שער כ"ב דף ר"ז דפוס פרעסבורג). והעתיק מספר המדות לאריסטו כדי להוכיח ממנו על אמתת תורת משה. לעדות ולראיה נגד הכופרים בתורה ומאמינים בספרי אריסטו.

[מבקר ומבוקר] אמנם אהבת עראמה להרמב"ם ורעותיו נרמה לסרבותו לאריסטו. וגם נרמה לו לשנוא את ר' משה נרבוני שהיה מבקר את ספר המורה להרמב"ם. ועראמה מזהיר מאד מלעיין בפירושו של נרבוני על המורה. וכתב עליו (עקדה שער ע"ז) כי דרכו לסמא המהרות ולפגל הקדשים ולגלות מומים נסתרים על הרמב"ם. ועוד כתב עליו (שער י"ג דף צ"ו): "והתלונה הגדולה על הנרבוני הוא שקשר קשר אמיץ ברבו ובכל כיוצא בו שהשתרל להטות דבריו הנקיים אל צד החשד ומיעוט האמונה". גם יש לו בשער ההוא רבדים עם הרלב"ג בעניני האמונה. וידבר עמו משפטים. אולם גם לספר העקדה נמצאו מבקרים. ואחד מהם ר' מנשה בן ישראל בספרו נשמת חיים (דפוס שמעמ"ן מרפ"ג והלאה) התנגד לרבריו מפני כי ברברו על הנפש (עקדה שער ו') הלך בדרך אלכסנדר מן אפרוריסיאס לאמר כי היא חלק (form) מנוף האדם. ואומר עליו בזה הלשון: "גם הרב הכולל יצחק עראמה בספרו ע"י בשער הששי שלא דבר על ענין הנפש ומהותה. וכאשר חקרתי לדרוש ולתור לי מנוחה אמרתי בלבי מי יתן שהשער הזה יהיה סגור לא יפתח ואיש לא יבא בו. ויפה אמרו חז"ל לפום גברא שבששתא וכל אדם כוזב". בנו ר' מאיר עראמה (ע' להלן) מרבה תלונה על האברבנאל שהעתיק מספר עקדת יצחק הרבה דברים ארוכים כמעט מלה במלה ואינם מוכרים בשם המחבר. כמו על הפסוק כי יקרא קן (שער צ"ו) וכמה פעמים מביא בשם "חכם מחכמי הזמן" והוא כוספר העקדה. ורק במקום אחד מוכיחו בפירושו על

הגלות בשנת 1492 התישב ר"י עראמה בעיר נאפולי ומת שם כעבור שנתיים. לפי דבריו ר' מאיר בנו היה כתוב על מצבת אביו כי היה: "אב בתורה אב בהכמה ולא הניח במוחו בקרב כל עמו" ובנו זה הוסיף עליו חרוז אחר:

לא גל אבנים זה אבל מזבח

יצחק לעולה בא ואל זוכה (הנשר שנה ד' 76).

ומצאנו עוד שם חכם ר' יצחק עראמה מאוחר ממנו. ואולי הוא נכדו אשר רצו למנותו רב בטהלה במקום ר' יעקב צרפתי בשנת 1541 (רר"ב ס' תקי"ח) והוא הנרשא ונותן עם הרב המבי"ט.

[ספריו] ספרו "עקדת יצחק" כולל דרושים נפלאים על התורה ע"פ מאמרי חז"ל ומדרשים ועל עניני המצות והמועדים וכו' ק"ח שערים עם מפתח הדרושים והעניינים. דרשותיו הם בדרך המחקר העמוק ובנתיבות האמונה המהורה. ובהם גם פשטים ובאורים על הכתובים ולפעמים גם על דרך באורי ההלכות. נדפס ראשונה בשאלוניקי רפ"ב (1522) וכמה פעמים אח"כ ועוד ע"י ר' חיים יוסף פאלאק בפירוש קיד חיים ועם תולדות המחבר בראשו, ה' חלקים (פרעסבורג 1849). גם חבר "חזות קשה" מוסר השכל בדרכי הלמוד ואמונה ולמנוע מלמוד בספרי פילוסופיא (סביניטה י"ב=1552 ועוד). ונספח להוצאת פאלאק. גם חבר פירוש מחקרי ועיוני לחמש מגילות שנדפס ראשונה בריווא דיטרינטי שכ"א (1561). ופירוש על משלי בשם "יד אבשלום" שחלקו לחלקים כללים ועניינים. ומקשר את הפסוקים שבאו בענין אחד לנרשא מוסרי אחר. השם אבשלום הוא לזכר נשמת בנו שלמת שמת על פניו. נדפס בקושטא. ועם הגהות ר' צבי הירש אב"ד בברלין (לייפציג 1859). וחבר "בקשה" בדרך שיר (כ"י).

[דעותיו ופעולותיו] הר"י עראמה חי בספרד בזמן שחכמת הפילוסופא היתה שוררת. והחקירה החפשית חדרה גם בלב המחזיקים בדת ישראל. ומצד השני התאמצו המסיתים להפוך את לב היהודים לדת הנוצרית השלטת אז בעצם תקפה. ותהי לו המלחמה ספנים ומאחור. ולכן בספרו חזות קשה יתאמץ לבאר יתרון מעלת התורה האלהית על הפילוסופיא. ואומר: שאין נסתר מכל בעל שכל שהחקירה הפילוסופית בכללה לא דבר ריק הוא, ולא עוד אלא שהיא הכרתית לצורך התורה האלהית וכוונותיה הנפלאות וכו'. אך טוב וישר בעיני אלהים ואדם להעמיד כל אחת מהן על חזקתן. חשרת האמה (החקירה הפילוסופית) עד מקום אשר תשיג ידה. ותשאיר הנבירה (התורה האלהית) על מכונתה באפריון שלה. וכאשר נשאה השקפה חן בעיני רואיה וינשאנה ויכבדה עד שחשבה עקרת הבית, וישימו הנבירה לפניו לעשות מלאכתה אז תפוג תורה ותרכה צעקה ותלונה (שער י"א). גם לפי עדות ר"י אברבנאל בן רורו היה בזמן ההוא כופרים גדולים בין היהודים בספרד, ולפי מה שכתב בפירושו על נביאים ראשונים

ערב (ערביא Arabia): ארץ גדולה ורחבה המתפשטת מדרום וממזרח ארץ ישראל ונקראת לפנים ארץ קדם (בראשית כ"ה ו') על היותה ממזרח לא"י, ויושביה מכונים בני קדם (שופטים ו' ג'). ולא נמצא השם ערב וערבי כ"א בספרים שנכתבו מימי ישעיה הנביא ואילך. ויתכן כי השם ערב הוא על דבר המדברות (ערבות) הגדולים הנמצאים בארץ הזאת.

[ארץ ערב לחלקיה] סופרי היונים מחלקים את הארץ לשלושה חלקים: א' סלע ערב (Arabia petraea), ע"ש הסלעים הרבים אשר בתוכה, והעיר הראשה היא סלע (Petra). החלק הזה עצור בין שני לשונות הים התיכון מים סוף, ומתרחב אח"כ צפונה עד נבולות א"י. ובו הרי סיני וחורב והמדבריים אשר הלכו בהם בני ישראל ארבעים שנה ביצאם מצרים ובנסיעותם לא"י. שם היו ארצות אדום ועמלק לפניו. ב' מדבר ערב (Arabia deserta), מתפשט ממזרח לסלע ערב וא"י עד לשון ים פרס ונהר פרת, ונקרא כן ע"ש המדברות הנוראים אשר רבו בו יותר משאר חלקי ערב. במערב החלק הזה בקרבת ים המלח והירדן היו לפניו ארצות מדין ומואב ובני עמון והאמורי. ג' ערן ערב (Arabia felix), מתפשט מנגב למדבר ערב מערבה עד ים סוף ותימנה עד ים אוקינוס הדרומי, ונקרא כן ע"ש טובו ותמרתו, כי אדמתו פורייה מאד, ושמה ירעו ויקצרו פעמים בכל שנה, גם הארץ מבורכת ממנו כל ראשי בשמים אשר יגדלו ביערים, ומבין הררי יחצבו זהב רב ואבן יקרה. החלק הזה נושג לפניו מבני יקטן ומבני כוש. הערבים גם הם יחלקו לשני לאומים: מקצתם ישכנו בערים ויהיו נפשם מעבודת האדמה ומסחר וקנין וכל מלאכת יד, ומקצתם הם רועים השוכנים באהלים כל ימיהם ונוסעים עם עדריהם לנאות דשא ממדבר למדבר, והם הנודעים בשם ב"ד דונאי (Beduins), לדעת בעל ארץ קדומים, הם הנקראים בפי הנביא בשם ערב: ואת כל מלכי ערב ואת כל מלכי הערב השוכנים במדבר (ירמיה כ"ה כ"ד), וכנראה התפשטו בכל הארצות סביבונחיהם, ונמצאו מהערב גם במצרים (שם) כוש ופוט ולוד וכל הערב (יחזקאל ל' ה'). והם הם הערב רב (ע' בסמוך) אשר עלו עם בני ישראל מצרים (שמות י"ב ל"ח, נחמיה י"ג ג'). ונקראו כן כי התערבו בגוים ולאומים שונים, ולא היתה להם מנוחה במקום אחד כל חייהם (ע' ארץ קדומים ח"ב ע' ערב).

[בתלמוד] הערביים הם הישמעאלים והם נמולים, ערבי מהול (יבמות ע"א). ומפני שרובם ישבו באהלים ונסעו ממקום למקום נקראו כן כל האזרחים הקדמונים, והמלאכים שבאו לאברהם (בראשית י"ח) נדמו לו כערביים (קדושין ל"ב:), ויאמר להם יוקת נא מעט מים ורחצו רגליכם, כי חשדם שהם ערביים המשתחווים לאבק רגליהם וירא שלא יכניסו ע"ז לתוך ביתו (ב"מ פ"א:). והם נקראים ס"ע"י בשם שהולכים ותושים

חמורה (דפוס ווארשא דף י"ד) בזה"ל: "הוא הספק אשר אני שמעתי אומרים שהחכם ד' יצחק עראמה העיר עליו ע"י"ש. הספר "עקדת יצחק" נשאר לברכה בין הדרשנים החוקרים אשר השתמשו בו הרבה, ובמקצוע הזה של דרשות ע"פ החקירה הצמיין מאד בספרות העברית. גם חכמי הנוצרים הוקירו את הספר הזה, ואחד מהם וואן דער הארדט תלמיד האוניברסיטא מעיר העלשטמערט כתב הרצאה עליו והעתיק ממנו הפרק ס"ב ללשון רומית בשם Dissertatio Rabbina de Usu linguae in Akedat Ischak.

ביבליוגרפיה: הקדמת פאלאק להעקדה דפוס פרעס בורג 1849; פין, כנסת ישראל 647; גרעץ העתקת שפ"ר ח"ו 246; ווינטער-ווינשע, יידישע ליטעראטור ח"ב 918; מ"ל קאהן, ביאגראפיען הערפארראגענדער ראבבנישער אומאריטעטען, 7. 187.

מ. ל. ד.

עראמה, מאיר: חקן ומפרש התנ"ך, בן ר' יצחק עראמה הנ"ל; נולד בסרקוסטה בסוף המאה ה"ט ומת בערך שנת 1556 בשאלוניקי. אחר הגלות בא עם אביו לנאפולי והיה שם עד שנת 1495, ומשם הלך לשאלוניקי והיה לרב ודרשן לעדת ישראל שבאו מאראגון אשר התחברו לקהלה בפ"ע בשם "ק"ק אראגון". ובמשמרתו זאת עמד שם עד יום מותו. בעל קורא הדרות בקר את קברו, ובנו יחידו ר' יעקב עראמה מת בלא בנים נ"ב בשאלוניקי. בעל "לחם שלמה" בהקדמתו יאמר עליו, "משבח אני את הרב כמ"ה מאיר עראמה זלה"ה בפירוש מאמרים הנמצאים בספרו בהערת קטנה יגיד ויספר נפלאות תמימות דעותיו, כי אין הכוונה רק להסיר המסך ולסלק המחיצה אשר כינו ובין המאמר". וכן היה כחו גדול בהלכה וסמכו על דבריו הפוסקים הגדולים: חב"י (במאור"ח ס' תפ"ו) כתב: "ולאפוקי נפשין מספיקא שמעתי בשם מ"ה מאיר עראמה ז"ל שנומר את ההלל". ובשו"ת מהרש"ם (חלק ח"ט ס' רצ"ט) כתב: "והן אמת כי פה בשאלוניקי אינם נוהגין דינא דבר מצרא, כי כן הסכימו החכמים הקדמונים קדושים אשר בארץ החיים המה, לבר החכם השלם כמח"ד מאיר עראמה ז"ל בק"ק שלו אראגון" (ע"י שם ס' רכ"ח; ושו"ת תורת חיים למהר"ש ח"א סוף ס' ב').

[ספריו] ר"ס עראמה חבר ס' "אורים ותומים" פירוש בדרך פילוסופי על ישעיה וירמיה (ויניציא 1603); "מאיר איוב" פ' על ס' איוב (שאלוניקי 1517); "מאיר תהלות" פ' על ס' תהלים (ויניציא 1590); פ' על ש"ש נדפס במקראות גדולות קהלת משה (אמשטרדם 1724); פ' על אסתר (כ"י), והוא מזכיר פירושו על התורה. גם כתב חוברת נגד האברבנאל על שלקת דבריו מאביו מבלי הזכיר שמו ונדפס ע"י גבריאל פוללאק (שם הגדולים ח"א 120).

מ. מ. ה.

פירוחיך! למי את מציאת פירוחיך לערבים הללו שעמדו עלינו בחמאתינו (שם ק"ב). ומצינו כי חכמי ישראל גרו בערי ערב, ומעשה בא לפני ריב"ז בערב (שבת קכ"א). שהיה שם בעת המעשה. בערב עשו תריסין קמנים מאד רק לדיצה ושמחה ונקראים דיצת הערביים (כלים פכ"ד א'). רב יחודה שרא לרב ברנא לזבני חמרא ולרב נידל לזבני חמין בחגתא דמיינע, ופירש"י יום לשנת מתקבצים כל מחרי העיר לאכול ולשתות ולחוג לשם ע"ז (ע"ז י"א:) והיו מקריבין החלב לע"ז (חולין ל"ט: רש"י). ובין חמשה בתי ע"ז קבועין נחשב נשרא שבערביא (ע"ז י"א:). ערביא היה מקום גמלים והם היו עיקר מסחרם של אנשי ערביא וע"כ גובין הכתובה של אשה מהם (כתובות ס"ז). ובירושלמי אמרו בשמים וגמלים (כתובות פ"ג). דינא ערבאח פירש"י ישמעאלי (בכורות מ"ט:). בערביא ביום התענית נהגו להעמיד עגלים מבפנים ואמותיהם מבחוץ וכן סייחים (סוסיס קמנים) מבפנים ואמותיהם מבחוץ וחתן צועקים זה לזה לעורר חאכל וכן עשו בנינוה (פסיקתא דר"ב פ' שובת וירושלמי תענית פ"ב א'). ר' עקיבא הלך לערביא ושמע שם שקורין לדוכרא יובלא (ר"ה כ"ז). בערביא קורין לבשרא לחמא (שמי"ר פמ"ב). ולחנוק קורין פחיא (ב"ר פפ"ז) או עילא (ויק"ר פ"ה). ולנביא סביא (ויק"ר פ"א). לחתרתא קורין עתירתא (פסיקתא דר"ב פ' שובת). א"ר לוי בערביא קורין לתרגולתא שכוי (ויק"ר פכ"ד). מלך ערביים תיח לו שאלות עם ר"ע שהיו שחורים הוא ואשתו וילדו לבנים (במדבר רבה פ"ט, תנחומא נשא ס"ז). ונראה שהם היו מארץ כוש שהתיישבו שם (שבע חכמות 189). שם היחסי הוא ערבא, ערבאח, ובקרבן ערביים וגם ערביאים כמו גם לפעמים במקרא (דחי"ב י"ז י"א). ע"ע אלה לילות ולילה; צנעא; תימן.

א.

— [שפת ערב] השפה הערבית נחשבת כמו שפת הכהנים ללשונות בני שם גרי נגב וים. בעור אשר שפוח כנען וארם דברו גרי צפון וים. סגולת שפת ערב היא כי עשירה היא בתנועות אשר בהן הצמינה גם השפת העברית אם כל לשונות בני שם. תנורות והבנינים העתיקים מאד עם הרבויים בשמות ובפעלים עוד נמצאו בה כלם ולא אבדו במשך מאות השנים. שני מבמאים (dialects) ימנו לה, הצפוני והנגבי. במבמא הראשון שודרו המשוררים העתיקים, במאה לפני מחמד, את שיריהם המפוארים, ונביאים קרא בו את רובי חורותיו לעמו. ניבית ומיליה רבים הם מאד, לכל מושג ניב אחר. כל אשר ראו עיני הערבי התנועה מסקום למקום. במדבר בימים ובהירות. בגמליו ובהמותיו ועוד, המציא ניב מיוחד. עינו חדרה הבימה אל כל תנועה ותנועה בתלדה. בניכים הרבים חאלת הביע המשורר את רגשי לבתו, אתכתו ושנאתו ויתר מורשי נפשו. ע"י הקוראן שפכה השפה הערבית ממגלתה

במקומות שונים, כמו הצוענים. הערביאים אתליהם אינן קבועין אך נוסעים מסקום למקום (אתלות פ"ה י'). רבבי"ח מספר שראה מיינעא אחד שידע ותרניש בריח העפר כמה הוא רחוק מן מקום ומקום וכמת רחוק מן המים (ב"ב ע"ג:). אהלי קדר וישמעאלים נראים מבחוץ כעורים ושחורים ובסמרטוטין, ומבפנים מלאים אבנים טובות ומרגליות (שמות רבה פכ"ג ושה"ש רבה פ"א). והנה אורחת ישמעאלים, הערביים ריחן רע כי דרכן לשאת רק עורות ועמרן (ב"ר פפ"ד). הערביים מכסים חוטמן ופיהם בזמן חקור בבגד אמה על אמה (כלים פכ"ט א'). דרך ערביות להיות מעומפות ראשן ופניהן חוץ מן העינים (רעלות). וכן היו רגילות הנשים הישראליות שבערב (שבת ס"ה. רש"י). הישמעאלים עומפים את ראשם ער גובי דדיקנא (מו"ק כ"ד). פירש"י גומות שבלחי למטה בפיו. ישמעאלים רומין לשעירים (קדושין ע"ב). פירש"י מלובשין שחורין. יורות הערביים שהוא חופר בקרקע ומח במים (כלים פ"ח י'). חת תנורו של בדינאי (בערואין). סנרלא דמיינע מיהדק מפי משאר סנרלין (יבמות ק"ב). דרכן היה להיות להם נאדות שאין שוליהן חפורין אלא צורות ושל ערביים אינן נוחן להחירין (כלים פכ"ז ד'). מנחות ל"ז:). הישמעאלים יש להם שום לסוס ורצועה שבראשו מופסקת לרצועות דקות כרי שירניש בה הסוס יותר (יומא כ"ג. רש"י). הערביאים ע"פ רוב היו חוטמין ושובים האנשים והנשים אך לא נחשדו לאנם הנשים כי היו מצפים לפדיון השבויים. אלא היו משחקים עמחן, וע"ז אמר ר' רוסא וכי מח עשה לה ערבי תלו וכי (כתובות ל"ז:). פעם אחת באו הערביים לפומבדיתא ואנסו קרקעות האנשים בימי אבי" (ב"ב קס"ח:). ארבעה מתחרט הקב"ה עליהם שבראם ובו' ונחשב ביניהם ישמעאלים שנאמר ישליו אוהלים לשורדים וגו' ופירש"י אלו ערביים השוכנים באהלים במדברות ורועים מקנה כל ימיהם (סוכה נ"ב:). הערביים הם שמופי זימה, ואסרו עשרה קבין זנות ירדו לעולם תשעה נטלה ערביא (קדושין מ"ט:). רבה בב"ח אויל בתריה דרב עוקבא חזו לחתיא ערביא קא שריא פילכה וטוזה שלא בצניעות (כתובות ע"ב:). ואמר רבה בב"ח אני ראיתי ערביא אחת שהפשילה דדיה לאחוריה והניקה את בנה (שם ע"ה). שהיו דדיה גסין. אני ראיתי ערבי אחר שלקח ירק מן השוק וכו' (ע"ז כ"ב). אין לך זנות כזנות של ערביים (אדר"נ פכ"ח). בזמן הבית השני היו ערביים רבים בא"י, ור' ישמעאל בן קסחית (שהיה כ"ג) פעם אחת סיפר דברים עם ערבי אחר בישוק וניתזה צינורא מפיו על כנריו (ביוה"כ) ונכנס ישבב אחיו ושימש תחתיו (יומא מ"ז). בתו של נקדימון בזמן החורבן לקטה שעורים מבין גללי בהמתן של ערביים. וא"ד יוחנן בן זכאי שהם אומה שפלת (כתובות ס"ז: רש"י). ריב"ל איקלע לגבלא (בא"י) חזנהו להנהו קטופי (אשכולות ענבים) דהוו קיימי כי עיגלי וכו' אמר ארץ ארץ הכנסי

חקענדים. והברית הזאת הביא לשמואל תוצאות מרות. כאשר התפרצה מלחמה בין מלך הקענדים ובני אסאד והראשון נפל שרוד במלחמה. נאלץ בנו המשורר לנוס ולהמלט על נפשו, ויפנה אל השבטים הערבים בבקשה כי יביאו לו עזרה אך הם רחו את בקשתו אחר. ובצר לו פנה, לפי עצת המשורר רביע בן צבאע אל המשורר הנודע שמואל בן עריה שהיה נודע בכל ארץ הערבים לאיש טוב ומיטיב, ויקבל אותו ואת אשתו ובתו במאור פנים וימציא להם מנן ומחסה מפני רודפיהם. את אשתו ובתו השאיר בבית מיטיבו וירבב על נמל קל שנתן לו שמואל וישם פעמיו ארצה, "רום" לבקש שם עזרה מפני אויביו. את בלי נשקו מסר לאהובו שמואל בטרם נפרד ממנו וישיבעהו לבל יסרסם לאיש. אך גם מארץ רוֹם שב וידיו על ראשו וברך חלה וימת. אחד ממשפחת המשורר הערבי דרש משמואל כי יסור לו את בלי נשקו של אמרדלקיים וימאן לעשות זאת. ויחטוף האיש את בן שמואל הצעיר ויאמר, "אם בל תמסור לידי הנשק אמית בנך לעיניך". ברנע נלחמו בחובו רגשי חטלה לבנו והאמונה לאהובו, אך עד ארניעה גברה האמונה על רחמי אב ויאמר, "עשה כאות נפשך, המעל הוא על צוארך בל יאכלהו סם. ולבני ישנם אחים", וימת הצורך את הילד ויסע משם. לבן יאמר פתגם ישן נושן: "אין נאמן בשמואל היהודי". שירים שונים נמצאים עוד מן שמואל המזכירים את המקרה הזה, ושירים אחרים אשר תבונתם ללמד בני אדם תורה ומדות טובות. והשפעת בה"ק נברת כם. דבר נכבד הוא גם כי אריוך בן שמואל שמע פעם אחת אחד השבויים הערביים עובר אצל ביתו ושר שיר שבח על שמואל אביו. וישאל אריוך את פי שובו מי הוא, וישמע כי הוא המשורר אלעשה ויפדהו בכסף רב. בן שלישי היה לשמואל ושמו זאריד ובנו ישעיה היו ג"כ משוררים. אך האחרון היה למחמדי. בספר המאסא נמצא שיר מנמה (קצידה) של שמואל (שיר מ"ט) הנודע מאד. גם מן המשורר היהודי רביע בן תקאק נמצא שם שיר (ס"י ב"ח) אשר יסודותיו מן בה"ק והמשנה. אולם מאז הופיע הקוראן, כל הזרמים בספרות הערבית העתיקה נפלו לתוך מימיו, וכל החבמים ואנשי מדע עזבו בעשרות השנים הראשונות אחרי מות מיסד האיסלאם את השירה והזמרה ויקרישו את כל כחם ומאדם לבאר התורה החדשה וסודותיה. בה הזו חזות הכל וכל מעינם אך בה היה. בעת אשר גבורי הערבים לחמו על שדה קמל וילבדו הלוח ולבוד ערים וארצות: בנען סוריא מצרים ופרס. וצפון אפריקא, הודו ועוד, וימשלו עליהם כת"ק שנה. התפלפלו חכמי הקוראן במכה העיר הראשה בהלבנות דת החדשה, ויתאסצו לבאר בזונותיה מצוותיה תורותיה ושרשיה. אולם בשוך מעט רעש המלחמות סחף, פרחה שנית השירה והספרות בחצרות הבלקיים ברמשק (בתי אמר. האמאריאדען), ואחרי כן בבנדאד (בתי עכאס, האבאסידען), ובניניהם

על כל יושבי ערב והגויים סביבותיהם, כמו פרס ועוד. שרשי הפעלים הם בני שלש אותיות. מספר האותיות כ"ה והתנועות שלש: פתחא קצרה (סגל) וצאמא (קמץ). השפה קרובה מאד להשפה העברית ובה נמצא עוד היטמות והפעלים אשר אבדו להשפה הקדומה או הנזכרים פעם אחת בבה"ק. בעזרתה נבין גם כונת פסוקים ותיבות רבות בתנ"ך הסתומות ממנו במבט הראשון, עד כי אין צורך לסרס חמלים לתקן לבחוק ולשבש כאשר אהבו לעשות רוב סבארי התנ"ך החדשים.

[הספרות] הספרות הערבית החלק לעתיקה וחדשה. הראשונה נבראה ע"י המשוררים הערבים אשר חיו במאה לפני מתמד וכולה שורות, והאחרונה תביל את הקוראן ונושאי כליו (ע"ע קוראן). פה עלינו לבאר בקיצור נמרץ רק את ספרות המשוררים לפני האיסלאם ויחוסה להיהודים ויהדות. מן קצעי שירים שונים אשר נותרו מהמאה לפני מתמד והמזכירים קיום שונים סחיי דוד ובנו שלמה נובת לדעת, בי הנדות מהיי האבות והמשלים אשר חיו לבני ישראל בארצם כבר נודעו להערבים טרם הופיע האיסלאם. בכל זאת לא שמו המשוררים הערבים לבם לדרוש מפי היהודים שבניהם את כל הספורים אשר ספרו. פה אל פה, למען הזכירם בשיריהם ולשימם בספרותם, יען כי מטרה אחרת הציבו להם בשיר, המנמה (קצידה) אשר להם, מטרה לקוחה מן החיים ולא אשר בספורים זרים יסודה. המטרה הזאת בולטת לעינינו בקראנו שבעת שירי מועלמא (התלויים). בי תלויים היו באותיות זהב על בתלי הכעבא (אחת היא אם הגדה או אמת היא). אשר כם ישירו שבעת משוררי הלאום: אמרדלקיים, מאראפא, זוהיר, לעביר, נאבינה, אנמארא, אמר והאריה. על האהובה ואהבה. על הנמל אניה המדגה, ועל הסוס האביר, כי בסוס וגמל הצליח להם אח"כ לשפוד ממשלתם על כל התבל. רבים מהם גם השירים אשר שרו על גבורות הלאום, על רותו העשוי לבלי חת ועל מלחמותיו, כמו שירי "חמאסא" (דומה למלת וחמושים, שמות י"ג י"ח), אשר אסף לאספה אבות ימאם (מת 226 אחר היציאה), אוספר המשוררים (כתאב אלזאנני), אשר אסף אבול קאראן (מת 345 אחר מחמד), או לקונן על פרוד האוהב ואהובתו, על הנבור הנופל במלחמה או הידיר ההולך בדרך כל הארץ.

[יהודים בספרות הערבית] גם משוררים ומשוררות סבני ישראל בהנו פאר בהיכל השירה הערבית, ויתחברו עם חבריהם הערבים. כאשר נקרא שיריהם בספרי השירים הנזכרים לעיל. ביניהם התנוסס ביחוד המשורר "שמואל בן עדיה" יהודי מלחה ומבטן, אשר נד בארמונו הנשגב, "אלאבלאק" (רב הצבע) בארץ תימה. ברית אהבה וידידות נצח ברית עם גאון שבעת המשוררים אמרדלקיים (חי בשנות 500—540) בן המלך לשבט

ערב: ע' בין הערבים; יום ולילה

ערב רב: קבוץ המון אנשים מדלת העם ודומה לזה במבטא ובמובן המלה האנגלית Riff-raff. ונקראים ג"כ אספסוף, המון הנאסף מן הישוק. כצאת ישראל ממצרים נאמר, "וגם ערב רב עלה אתם" (שמות י"ב ל"ח). בתרגום אונקלוס, ואף נוכראין סניאין סליקו עמקתן. ופירש"י תערובות אומות של גרים. וכן אמר הראב"ע ערב רב שנאספו על ישראל ואינם מהם. כי בצאתם ממצרים התלדו למשפחותיהם והיו מיוחסים לשבטיהם, ואלו היו הגרים שנספחו לבית יעקב. ולפי דברי בעל ארץ קדומים היו הערביים יושבי אהלים (ע"ע ערב). והם היו האספסוף אשר בקרבם התאוו תאוה (במדבר י"א ד'). ואשר עשו את הענל ע"י הכשופים שהוציאו ממצרים. והמתאוננים והמתלוננים על משה ועל ה'. והם היו בעוכרי ישראל בכל עת. בעלי המקובלים ובספר הזהר מרבים לספר בננות הערב רב ותולין בהם כל עון וכל פשע, ולדעתם היו הם הגורמים בכל רעה שבאה על ישראל, הערב רב הסבו רעה רבה בארץ מתחלת הבריאה עד ימות המשיח. עץ ה"רעת" בנימטריא ערב רב. הנפילים הם מהערב רב דאפילו גרמייחו (שהפילו עצמם) לזנות בתר נשיא דאנון טבאן (זהר בראשית כ"ה). אינון נפילים עמלקים רפאים ענקים (ר"ת ננע רע) אינון עתידין בשלוח בתדווא וכו' כי מלאה הארץ חמס מפניהם וכו'. לילית אמה דערב רב (שם). במתן תורה נאמר וירא העם וינתעו ויעמדו מרחוק (שמות כ'). הם ערב רב רחיקין מן פורקנא, ויחמון לח"ה ולעמא קדישא בכל האי יקר ואינון רחיקין מינייהו. ואי בעו לאתחברא בהרייהו מה כתיב, בהו לא תגע בו יד כי סקול יסקל וגו' (זהר נשא קכ"ה). כאשר עשו ישראל את הענל אמר הקב"ה למשה לך רד כי שחת עמך, ערב רב ודאי דאנת ניירת לון עברו ית ענלא (זהר כי תצא רע"א:). ותתה פה עמר עמדי (דברים ה') דכלהו ישראל אהדרו לאהליהן ואנת לאו עד פורקנא בתרייתא, ומאן גרם דא ערב רב, דבנינהו וישלך מידו את הלוחות, ומהיאי שעתא נפלה ולא אתפרקת מערב רב. וכל רא לא אתפרשו מישראל ושפחה מנכורתה עד פורקנא בתרייתא (זהר כי תצא רע"ט). בההוא זמנא יתקיים בהו בישראל ה' בדר ינחנו ואין עמו אל נכר (דברים ל"ב). והא אוקטוהו אין מקבלין גרים לימות המשיח. רשעים בחשך ידמו אינון ערב רב, ובגין דא דין אמר נביא עליוה ועל אדמת ישראל לא יבואו (יחזקאל י"ג). ובכל אתר דישאל ספחרין בינייהו בין מלכוון ואתהדרהו אינון ערב רב רעין על ישראל עאנא דקב"ה דאיתמר בהו: ואתן צאני צאן מרעיתי ארם אתם (יחזקאל ל"ד). ולית לין יכולת למיעבד טיבו עם ת"ח (שהם פרואים ארם). ואין בן דוד בא עד שיכלו כל הנשמות שבגוף הם ערב רב, בההוא זמנא מתעברין ערב רב מעלמא. סוף סוף

הכי נכבד הכליף הארץ אררשיד (הצדיק) ובניו, הם יסדו בתי מדרש נבונים לחכמה, בתי עקר ספרים גדולים, משמרות לחכמת הכוכבים והמזלות, ויתמכו ביד משוררים אין מספר. יותר מחמשת אלפים משוררים כמו אח"כ להערבים אשר שרו על היין והאהבת ועל תענוגות בשרים, ולא דאנו מאומה לחקות הקוראן ומצוותיו. המצוינים שבחם הם אבו נאוואס (הומת 190 שנה אחר מחמר). מותנבי (חי במאה הרביעית למחמד) ואבול אלא מנארי (מת 436 למחמד). הכופרים הגדולים באמונתם. האחרון שהיה רווק כל ימיו צוה לחרות על קברו הרברים האלה: "בזאת חמא אבי לקראתי, אך אני לא חמאתי למי". בחצרות הארץ אררשיד מצאו מעון גם חכמים רבים מעתיקי הספרות היונית לערבית. ובאופן זה היה הם הממוצעים הראשונים להעביר את חכמת היונים ליושבי אירופא. להורות להם דעת את חכמת הכוכבים, החשבון (אלגברא), התולדה והפילוסופיא של אריסטו אפלטון ועוד ועוד. המצוינים בין החכמים הערבים האלה היה אבן סינא, מחמד בן רושד (Avicenna), אלנאזאלי ועוד, אשר ראו חיים במאה החמשית והששית למחמד. מהם היו גם רופאים מומחים, סופרי דברי הימים, יודעי גלילות הארץ כמו סברי ועוד. במאה הששית נסו כחם משוררים רבים בשירי המסקה (המקום=באללארע), אשר קליפתו דברי שחוק והתול ותוכו מוסר נאמן. המפורסם בהם היה חאירי, המראה במקסיו (חמשים במספר) ראי משחת לכני דורו, והמתאונן מר על עלילותיהם הרעות ודרכיהם הנשחתים ברוח התולים ובלצון מר. בהמקה הי"ח מזכיר גם הרברים האלה: "הוא דרש ממני לכל אדבר כל ימי היותי בבגדאד, ואנכי הבמחתיו כשמואל היתודי". מזה נראה כי אמונת שמואל בן עדיה היתה מפורסמת גם במאות הבאות. בארץ ערב היו גם מאספים הגדולות ההודיים ויתר הארצות הקרובות והרחקות פרי עמלם המה הספרים כלילת ודמנה (ע"ע) שנעתק מלשון פרס, משלי לוקמאן, משלי בודפאס וביתוד הספר הנודע בכל קצוי ארץ ונעתק לכל הלשונות "אלף לילות ולילה", אשר יסודו הונח במאה הששית וסופו נגמר במצרים במאה התשיעית למחמד. בארץ ספרד, תחת מלכי הערבים, פרחת החכמה הכללית והשירה מצאה קן לה בחצרותיהם. בין חכמי היהודים שכתבו בלשון ערבית ואשר העשירו בה את ספרות ישראל חשובים כפרס ר' סעדיה נאון בספרו האמונות והדעות ונאונים אחרים, ר' בחיי בן יוסף ו' פקודה בספרו תובות הלבבות, ר' יהודה הלוי בכוזרי, ר' אברהם בן דאוד באמונה רמה, ר' משה בן סימן בסורה נבוכים ועוד, ר' לוי בן גרשון במלחמת ה' ר' חסדאי קרשקש, ור' שלמה בן נבירול (Avicbrol) ועוד (ע"י כל אחד בערכו). ע"ע מחמד; קוראן.

י. צ. א.

בזמנא דערב רב מעורבין בישראל לית קריבו ויתורא
באתון של שם הוי"ה, ומיד דתמחון מעלמא איתמר
באתון דקב"ה ביום ההוא יהיה ח' אחד ושמו אחד
(וזה בראשית כ"ז; ב"ה).

ב. מ.

ערכה: ע' הושענא: לולב

עָרְבוֹן, עֲרֻבוֹת: עבוס המבטיח שלום חוב, אם
תתן ערבון עד שלחך (בראשית ל"ח י"ז) ומה נשתבש
כלשון יונית "עֲרֻבוֹן" וברומית arrhabo. ערובה לפני
רעהו (משלי י"ז י"ח) מעמיד נפשו בהתחייבות בעד
זולתו. ואת ערובתם תקח (ש"א י"ז י"ח). יהואש מלך
ישראל לקח את בני התערבות, היינו בני חשרים
שהיו נותנים בבית המלך לערבון שלא ימרדו אבותם
בם (רש"י). מאת אמציה מלך יהודה (מ"ב י"ד י"ד).
אברהם יצחק ויעקב היו ערבים לישראל שקיימו את
התורה וגם בנייהם (תנחומא וינס ב'). כל ישראל ערבין
זה בזה (סוטה ל"ז). רגלוהי דבר נש אינן ערבין ביה
וב' (ב"ב קע"ד). עֲרֵב נקרא האיש הנותן ערבות בעד
זולתו שישלם החוב או מה שהבטיח לתת לאיש אתר.
בין שהערב נותן ערבון או שבבטיח בכתב או שחותם
על שטר הלואה בתור ערב. רב הונא למד בי הערב
משתעבר מרבתיב אנכי אערבנו מידיתבשנו (בראשית
מ"ג מ'; ב"ב קע"ג). וכן לדינא הערב משתעבר
למלוה ויכול לגבות ממי שירצה מן הלואה או מן הערב
(רמב"ם מלוה ולוה פכ"ה ב"ו, ש"ע ח"ט ס' קכ"ט ח').
אם נתן הלוקח מקצת ממון בחוד דמי קדימה, בתנאי
שאם יחזור בו יאבדו המעות אצל המוכר והוא לקנס,
וקונה בהם המוכר אם הלוקח חוזר בו, ואינו אסמכתא
שהיא הבטחת גומא (ב"מ ס"ח, רש"י ד"ה הנותן
ערבון וד"ה אסמכתא). ופלוטא היא בין האמוראים
אם הוא קונה בולו או רק בנגד הערבון. רב אמר
בנגדו הוא קונה ור' יוחנן אמר בנגד בולו הוא קונה.
הנותן ערבון לחבירו ואמר לו אם אני תור בי ערבוני
מחול לך, והלא אמר לו אם אני אחזור בי אבפול לך
ערבונך, לדברי ר' יוסי נתקיימו התנאים, ולר' יהודה
דיו שיקנה בנגד ערבונו לבד, ולא זה ימחול בולו ולא
זה יבפול. אבל אם סבר לו בית או שדה באלף זוז
ופרע לו מהם תשם מאות זוז קנה ומחזיר לו השאר
אפילו לאחר כמה שנים (ב"ב קס"ח). מפני שלא נתן
לו המעות בתורת ערבון אלא בתורת פרעון על החשבון
והשאר הם במלוה. אבל אם נתנם בתורת ערבון על
תנאי שאם יחזור בו ימחול לו, התנאי קיים בי אי אפשר
לחלק השדה או הבית בעד המעות שנתן. הרמב"ם
פוסק בר' יוסי (מכירה פ"א ד'). ומהר"י קארו פוסק
שהנותן ערבון לחבירו ואמר לו אם אני חוזר בי מחול
לך ערבוני וכו', אם חזר בו הלוקח קנה זה הערבון שהרי
הוא תחת ידו, ואם חזר בו המוכר אין מחייבין אותו
לכפול הערבון, שזו אסמכתא היא ולא קנה (ח"ט ס' י

ר"ז י"א). ויותר טוב להקנות לו הערבון בקנין סודר
בבי"ד חשוב ואז יחול השעבוד (שם סעיף י"ג). מי
שלא פירש קצב הדבר שערב, כגון שאמר לו כל מה
שתתן לפלוני אני ערב בעדו, יש מן הגאונים שהורה
שנשתעבר לו אפילו אם נתן לו עשרת אלפים או מאה
אלף בסף, אך הרמב"ם פוסק שאין הערב חייב לו
כלום, שהיא אסמכתא בעלמא ולא שיעבר נפשו (מלוה
ולוה פכ"ה י"ג). לא יהיה ערב לישראל שלוח מן הגוי
ברבית (ש"ע י"ד ס' ק"ע). ערב דכחובה אינו משתעבר
דמצוה עבר ולא מירי אחסריה, אבל נדוניא שהבניסה
הרי היא כחוב בעלמא, ואם הוא ערב קבלו (בשבר)
משתעבר (אלפסי ב"ב פ"י, ש"ע אה"ע ס' ק"ב ו'). ע"ע
מש"ב.

ישג

עֲרֻבוֹת, תַּפְלָת: תפלת הערב, אחת משלוש
תפלות בכל יום, בערב ובקר וצהריים. תפלת זמנה
משעת צאת הכוכבים, היינו שלשה כוכבים בינונים,
ואמרו תפלת הערב אין לה קבע, ר"ל שזמנה בל הלילה.
והבונה רק על תפלת שמונה עשרה כי ק"ש וברכותיה
זמנה עד חצות הלילה. אמנם כבר נהגו כמה קהלות
לסמוך תפלת ערבית לתפלת מנחה קודם צאת הכוכבים
מפני טורח העם, ובפרט בזמן הגאונים שבתי כנסיותיהם
חיו בשדות ויראו להשאר שם כלילה. ומצינו שר"ת
מרב האי נאמן בענין זה: צבור שמצלי תפלת ערבית
וקור ק"ש קודם צאת הכוכבים ולא יבול אינש לעבבינהו
ולא לאחריו, דבעוונות כמה קהלות אקילו על נפשם
בכך ומצלי קודם צאת הכוכבים, איזו עדיף? ליצלי
אינש בהדי צבורא י"ח ברכות משום ברוב עם הדרת
מלך ושבין ק"ש וברכות שלפניה ולאחריה עד צאת
הכוכבים, או מתעבר ומתפלל ביחיד דמסמך נאולה
לתפלה עדיף מפי? והשיב ראשונה דבהדי צבורא רשות
ושנייה חובה ושפיר דמי. ורב אחד היה נוהג שעונה
אמן אחד הברכות וקורא ק"ש עם הצבור בקורא בתורה
ומתפלל עם הצבור, ובשמיני זמן צאת הכוכבים קורא
ק"ש בברכותיה ואינו משניח לסמיכת נאולה לתפלה
(שבלי הלקט ס' ט"ח). ויש אומר שיצאים בק"ש
שעל המטה (רש"י ריש ברכות).

[יסוד התפלה וחובתה] מסורה היא כי שלשת
התפלות ביום אבות תקנו, ויעקב תיקן תפלת ערבית
שנאמר ויפגע במקום וילן שם כי בא חשמש (בראשית
כ"ח י"א) ואין פגיעה אלא תפלה שנאמר ואל תשא
בעדך רנה ותפלה ואל תפגע בי (ירמיה' מ"ו). ברכות
כ"ו:). אעפ"י אסמכיהו רבנן לתפלות אקדבות, בי
נשלמה פרים שפתינו (הושע י"ד), ואמרו תפלת שחרית
בנגד תמיד של שחרית תפלת מוסף בנגד קרבן מוסף.
תפלת מנחה בנגד תמיד של בין הערבים. אך לתפלת
ערבית לא מצאו קרבן וסמכות לאברים ופדרים שלא
נתעבלו מערב וקריבים והולכים כל הלילה שנאמר היא
העולה וגו'. וגם סמכו התפלות על הכתוב ערב ובקר

וצהרים אשיחה ואחמה וישמע קולי. ומפני שאין לתפלת ערבית סמך קרבן לכן פליגי רבנן אם תפלת ערבית טובה או רשונה. רבן גמליאל אומר חובה ור' יהושע אומר רשות, ומפני המחלוקת הזאת ציער ר'נ את ר'י והעם העבירו את ר'נ בגשיאותו (ברכות כ"ז:). רב אמר הלכה כדברי האומר רשות ושמואל אמר הלכה כדברי האומר חובה (שם). והלכתא כרב באיסורי, היינו כל טובה המוטלת על האדם לבד מדיני ממונות חלכה כרב. וכן אביי אמר חובה ורבא אמר רשות והלכה כרבא. וכן פסקו הגאונים כי תפלת ערבית רשות. וכתב הר"ף והני מילי היבא דלא צלי לה כלל, אבל דצלי לה תרא זימנא כבר שוייה עליה חובה וכו'. ואפילו למאן דאמר רשות, חובה הוא דליבא אבל מצות איבא. והאידנא נהוג עלמא לשוייה חובה. וכתב הרמב"ם: ואן תפלת ערבית חובה כתפלת שחרית ומנחה ואעפ"כ נהנו כל ישראל בכל מקומות מושבותיהם להתפלל ערבית וקבלוה עליהם כתפלת חובה (הלכות תפלה פ"א ו'). ובנוסת סדור רב עמרם גאון ליתא תפלת ש"ע בערבית. וז"ל אחר ברוך ה' לעולם וכו' כיון דתקינו רבנן בתראי למימר פסוקי דשבתא דקב"ה ופסוקי דרחמי ומהתם נמי המולך בכבודו כתפלת ערבית ליבא למסמך גאולה לתפלה, ודוקא כתפלת ערבית אפשר למעבד כן וכו' (שם דף י"ט.). ומפני שתפלת ערבית רשות אין השי"ן חוזר התפלה כמו בתפלת שחרית ומנחה.

[הפסוקים ברוך ה' לעולם, והוא רחום] ברכת ברוך ה' לעולם ונר נוסדה בזמן הגאונים בבבל, מפסוקים מלוקטים שיש בהם י"ח אזכרות (הוי"ה) ושם אדני בפסוק כל גוים אשר עשית ונר בס"ה י"ט שמות כנגד שמונה עשרה וברכת ולמלשינים. ואנשי בבל שלחו הנוסחא הזאת לחכמי יבנה ונתיישרה בעיניהם. וחותם בברכת יראו עינינו וקדיש. ונראה כי תקנו הברכה הזאת בתחלה במקום תפלת ש"ע שלא תשבוה לחובה, וז"ל בעל שבלי הלקט (ס"ג ב'): ולכך אומר קדיש כלומר זו היא השלמת התפלה, והרצתה ליפטר נפטר והולך לו. והאידנא שווייה כולי עלמא לתפלת ערבית חובה וצריך לסמוך גאולה של ערבית לתפלת של ערבית. וא"ר יוחנן איזהו בן עולם הבא זה הסומך גאולה של ערבית לתפלת ערבית, ואע"פ שמפסיקין בהשכיבו ובפסוקין כגאולה אריבתא דמיין (ע"י ברכות ד' :). והרא"ש בעל המנהגות והרשב"א (במשנה י"ד) כתבו כי הפסוקים הללו נתקנו בימי השמר שגזרו שלא להתפלל ועמדו ותקנו ברכה שיש בה מעין שמונה עשרה. ואע"פ שבמל המעם לא נתבטל המנהג. אבל ר' יצחק בן ניהא כתב דלא אמרינן האיזנא ברוך ה' לעולם משום דבעי לסמוך גאולה לתפלה, וכן כתב הרמב"ם. וכן נהגין קצת הסידרים, ובפרט כתפלת מעריב של מוצאי שבת וי"ט אין אומרים הפסוקים האלה. וכן יש מנהגים חלוקים בין הספרדים והאשכנזים

א.

ערבית, לשון: ע' ערב

ערוב: מלשון ערבובי והתחברות. ש"ע הערוב נתערבו החוקים ונעשו קרובים, ונתאחדו לדבר אחד. ערוב הוא תקן רבנן שאנשים הנרים בבתי מיוחדים יתאחדו בתוך התצר או הסבוי שביניהם ע"י מאכל שמניחין כלם ביחד במקום אחד, ועי"ז יחיה רשותם מעורבחד בחבריה ויכולו לסלמל במקום למקום כי נחשבו כרשות אחת. ושלשה מיני ערובין הם: א' ערובי חצרות, להתיר הסלמול והוצאה בשבת לאנשי הבתים הנכנסים והיוצאים לחצר אחד; ב' שחופי מבואות, מה שעושין אנשי החצרות שיש להם דריסת הרגל בסבוי אחד, לצורך הוצאה בשבת; ג' ערובי תחומין, הוא הנחת מון שתי סעודות בתוך אלפים אמות רחוק מן העיר, והוא קביעת שבתותו במקום הנחתו שיכול לילך אלפים אמה מן המקום הזה לכל צד שירצה. והנה דין תורה הוא שחצר שיש בה שני חרבה, כל אחד מהם בבית לעצמו, כולן מותרים לסלמל בכל החצר ומבתיים לחצר ומחציר לבתים מפני שכל החצר רשות היחיד אחת ומותר לסלמל בכלה, וכן הדין במבוי, וגם בעיר שהיא מוקפת תומה גבוה עשרה מפתים שיש לה דלתות ומנעלות, אבל מדברי מופרים (תקנת שלמה ובית. דינו) אסור לשכנים לסלמל

מאכל להחיר להם הוצאה בשבת מביתם וחצרות להמבוי ולהיפך. ואם יש להם סחורה יין או שמן ודבש וכיוצא בהן בחברותא אין צריכין שיתוף אחר, והוא שיהיה שותפין במין אחד ובכלי אחד. אחד מבני המבוי שהיה לו אוצר של יין או שמן וכיוצא בהן, הרי זה מזה ממנו מעט לכל בני המבוי להשתתף בו ומערב בו עליהם אע"פ שלא הפרישו ולא ייהדו אלא הוא מעורב באוצר הרי זה שיתוף. אנשי מבוי שנשתתפו מקצתן ושכחו מקצתן ולא נשתתפו מבטלין רשותם לאלו שנשתתפו. אם נשתתפו במבוי אפילו שכח אחד ולא נשתתף בחצר לא הפסיד כלום, וסומכין על השתוף במבוי, ובאמת לא הצריכו עוד לערב בחצר אלא שלא ישתבחו התנוקות תורת הערוב. גם כל המבואים בעיר שמוקפת חומה משתתפים ביחד כדי שיוכלו כל אנשי העיר להוציא ממקום למקום (ע"י ש"ע א"ח סי' שמו—שצ"ו ושם סי' תקכ"ח).

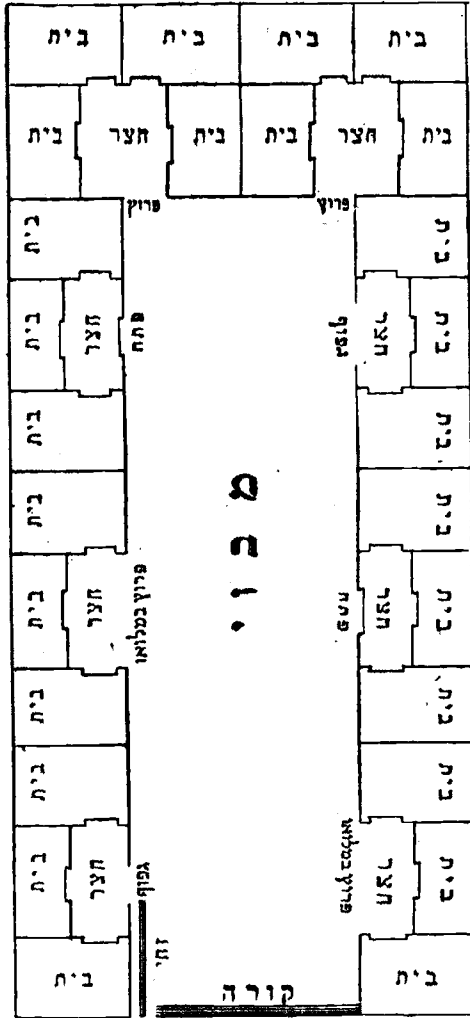
[ערוכי תחומין] עיקר ערוכי תחומין הוא לערב ברנליו, היינו שיצא האדם מע"ש חוץ לעיר ויעמוד במקום ידוע בתוך התחום או בסופו ויאמר שבתתי במקום זה והחזר לעיר ולן שם, אז יוכל להלך למחר מאותו מקום אלפים אמה לכל רוח. ותקנו ערוכי תחומין ע"י הנחת מזון שתי סעודות אע"פ שלא יצא ולא עמד שם, כדי להקל על העשיר שלא יהא צריך לצאת מעצמו אלא ישלח ערובו ביד אחר ויניח לצרכו. ואם כלחה מרת אלפים אמה ממקום ערובו בעיר אחרת נחשבת כל העיר כארבע אמות שלו ויכול ללכת בכל העיר לארבה ולרחבה ויכול גם להשלים מרתו הוצה לה. כי נעשית העיר כאלו היא מובלעת בתוך תחומי. ערוכי תחומין אין מערבין אלא לדעתה, שמא אינו רוצה לערב באותה הרוח שבהר בה חבירו, ואין מערבין אלא לצורך מצוה. כגון שהיה רוצה לילך לבית האבל או למשתה של נשואין. או להקביל פני רבו או חבירו שבא מן הדרך, או מפני היראה כגון שהיה רוצה לברוח מן הגוים או הלסטים וכיוצא בזה (רמב"ם שם פ"ו ו'). הרמב"ם פוסק שמערבין על ערוכי תחומין, אבל הראב"ד משינ' עליו (שם פ"ו כ"ד). מערבין ערוכי תחומין ליו"כ וליו"ט בדרך שמערבין לשבת, וערוכי הצרות ושיתוף מבואות ליו"כ כמו לשבת (ש"ע א"ח סי' שצ"ז—תמ"ז).

[ערוכי תבשילין] תקן להחיר לאפות ולבשל ביום שחל להיות ערב שבת לצורך השבת. והתקנה היא ע"י זאת שיעשה תבשיל מערב יו"ט שיהיה סומך עליו, ומבשל ואופה ביו"ט לשבת. וכתב הרמב"ם (הל' יו"ט פ"ב ב') שנקרא שמו ערוב, כשם שהערוב בחצרות ומבואות לשום היכר, שלא יעלה על הדעת שמתור להוציא מטרשות לרשות בשבת, כך חתבשיל משום היכר וזכרון כדי שלא ידמו ויחשבו שמתור לאפות ביו"ט מה שאינו נאכל בו ביום. אבל הראב"ד נתן טעם אחר: שהוא מערב צרכי שבת על צרכי יום לעשוהם

ברשות היחיד שיש בה חלוקה בדירורין עד שיערבו כל השבנים כולן מערב שבת. והקנו זה כדי שלא יטעו העם שמתור להוציא ולהכניס מן החצרות לרחובות ושוקים מטרשות היחיד לרשות הרבים (רמב"ם ערוכין פ"א, מה שכתב רב האי הנאון הלכות גדולות הל' ערובין). עירוב חצרות הוא רק בפת שלימה, ושיתוף בכל אוכל כנרונת לכל אחד ואחד מבני המבוי. אבל על י"ח נרונת שהן ששה בצים שהן שיעיר שתי סעודות משתתפין אפילו כמה מאות ואלפים. כתב הראב"ד במקומות הללו נהנו בערובי חצרות שגובים מעט קמח מכל בית ועושין חלה אתה מצה ומשמרים אותה כל השנה, וכשמקבץ הערוב מברך על מצות ערוב, והנוסחא שלנו היא: בהרין ערובא יהא שרא לנא לאפקא לאעלא מבית לבית ומחצר לחצר מננ' לנג מביתם לחצר ומחצר לבתים כל מאי דצריך לן בכל שבתות השנה וימים טובים, לנא ולכל בני ישראל הדרים בעיר הזאת, המשתתפין במבוי אין צריכים לערב בחצרות אלא כדי שלא ישתבחו התנוקות תורת ערוב. אין צריך להודיע לבני החצר או לבני המבוי, שוכין לו לאדם שלא בפניו. אבל צריכין לכלול את כל אנשי החצר, ואם לא עירב אחד מהם אוסר לכל אנשי החצר. אם נכדי ביניהם בחצר אינו מועיל מה שעירבו הישראלים לעצמם, ואין להם תקנה אלא שישברו ממנו הרשות ויעשה הנכדי כאלו הוא אורח עמהם. כל מי שאינו מודה בערוב כגון צדוקין וביתוסין אין מערבין עמו. אנשי חצר שהיו בלם אוכלין על שלחן אחד אין צריכין ערוב מפני שהן כאנשי בית אחד, האב ובנו והרב ותלמידו שרויין בחצר אין צריכין לערב מפני שהן בבית אחד, ואע"פ שפעמים אוכלין על שלחן אחד ופעמים אין אוכלין הרי הן בבית אחד. עשרה בתים זה לפנים מזה, הבית הפנימי והשני לו הם שנותנין את הערוב ושמונה בתים החיצונים אין נותנין את הערוב הואיל ורבים דורסין בהן הרי הן כבית שער, והדר בבית שער אינו אוסר, אבל התשיעי אין דורסין בו דבים אלא יחיד לפיכך אוסר עד שיתן ערובו (רמב"ם ערוכין פ"ה ט'). אנשי חצר ששכחו ולא ערבו אין מוציאין מביתם לחצר ולא מחצר לבתים אבל מטלטלין הן כלים ששכחו בחצר השייכים להחצר. שתי חצרות זו לפנים מזו ואנשי הפנימית יוצאין ונכנסים ועוברין על החיצונה, עירבה הפנימית ולא עירבה החיצונה הפנימית מותרת והחיצונה אסורה, עירבה החיצונה ולא עירבה הפנימית שתייהן אסורות, הפנימית מפני שלא עירבה והחיצונה מפני אלו שלא עירבו שעוברין עליה. עירבו זו לעצמה וזו לעצמה, כל אחת מותרת בפני עצמה, אבל אין מטלטלין מזו לזו (שם שם י"ט). כלל הוא רגל האסורה במקומה אוסרת שלא במקומה ורגל המותרת במקומה אינה אוסרת שלא במקומה מפני שעוברת עליהן (שם שם כ"ג).

[שיתוף במבוי] כל אנשי המבוי צריכין ערוב

ושיעורו בגובה לא פחות מעשר ספחים ורחבו שלשה ספחים. המבוי צריך להיות ארכו יותר על רחבו ואם ארכו כרחבו יש לו דין חצר (רמב"ם שבת פ"ח י"ד). מבוי סתום הוא שיש לו בשלשה רוחותיו חצרים ובתים, מפולש זה שסתום משתי רוחותיו ושני ראשיו מפולשים לר"ה. לסתום די לחי או קורה במקום הפתוח, ולמפולש לחי או קורה מכאן וצורת הפתח מכאן (וערובין י"א. רמב"ם שם). מבוי עקום כמפולש

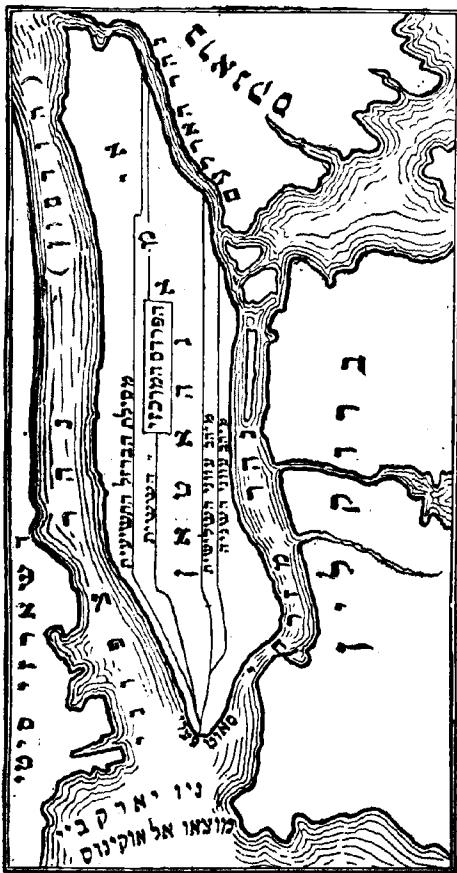
רשות הרבים

וצריך צורת הפתח בעקמומיותו ולחי או קורה בשני ראשיו (ש"ע סי' שס"ד). והנה רחובות שלנו אף שאין חצרות פתוחות לתוכן רק בתים, עכ"פ כיון דארכן יתר על רחבן לא דינין להם כחצר אלא כמבוי וגם י"ש בהם רבוי דיוורין כמו במבוי (ש"ע א"ח סי' שס"ג). [דין עיר] עיר שהיא מוקפת חומה יש לה דין מבוי מפולש (שם מנ"א). עיר של יחיד ונעשית של

יחד. אין עושין ערוב תבשילין לא בפת ולא בריפית אלא תבשיל שהוא פרפרת, כגון בשר ורגלים וכיוצא בהן. ושעורו לא פחות מכזית ואפילו לאלפים. צריך שיהיה ערוב זה מצוי עד שיאפה ויבשל כל מה שהוא צריך. כל שזוכה בערובי שבת זוכה בערובי תבשילין, ואין צריך להודיעם שזכות להם. על הערוב הזה צריך לברך על מצות ערוב, ויאמר: בהרין ערובא יהא שרא לנא למיפא ולבשלא ולאטמנא ולאדלקא שרגא ולמעבר כל צרכנא מיומא טבא לשבתא לנו ולכל הררים בעיר הזאת (שם; ש"ע א"ח סי' תקכ"ז). ע"ע מבוי י"ג

— [חצר ומבוי] בזמן התלמוד היו הבתים בנויים סביב לשלש רוחות ופתוחים לאותו ריוח שבאמצע שנקרא חצר, ומן החצר נכנסים לרחוב שנקרא מבוי, והרבה חצרות פתוחות למבוי, שהוא טבא לכולם. מן החורה חצר סני במוקף משלש רוחות, היינו שפרץ במלואו, אלא שחכמים תקנו לסתמה גם מרח רביעית לתקנו בתקון כל שהוא, ולכן חצר שנפרץ במלואו למקום האסור, היינו כל רוחב כחיצה רביעית, אז אם רוחב הפרצה משלשה ספחים (כגון חצר שרחב בראשו ונתקצר לרוח רביעית עד ג' ספחים, מנ"א סי' שפ"ג) ועד עשר אמות, צריך שיעשה פס או דף רחב ר' ספחים וגבוה עשרה ספחים ומעמידו מצד אחד במקום הפרץ בתוך ג' ספחים לכותל, או אם מתקנו משני הצדדים בשני פסין די בשיעור משהו. אולם בנפרץ יותר מעשר אמות צריך צורת הפתח, והוא קנה מכאן וקנה מכאן, עבין משהו וגבהן עשרה ספחים, וקורה או חוט על גביהן (ש"ע א"ח סי' שס"ג ב.). ואם נשחיר ניפוף והוא קצת שיור מהכותל שנפרץ, צריך שיהא רחבו ד' ספחים וגבהו י' ספחים, ואם משני צדדים צריך להיות הניפוף רחבו טפה בגובה י' ספחים ולא די במשהו כמו בפס, משום דלא עשוי מתחלה לשם סתימה (שם). וחצר שארכו יותר על רחבו דינו כמבוי (שם). בתוכן המבוי, צריכין לא פחות משתי חצרות פתוחות לתוכו שיהיה לו דין מבוי בהכשר לחי או קורה. מבוי שנפרץ לרשות הרבים במלואו לרחבו והפרץ הוא משלשה ספחים עד י' אמות, אף שעירבו בני המבוי אסור למלט בו עד שיעשו בני המבוי במקום הפרצה לחי או קורה. היתר לחי הוא דף גבוה עשרה ספחים ורחבו ועביו כל שהוא, ומעמידו תוך ג' ספחים סמוך לכותל באחד מצדי הפתח שבין מבוי לר"ה. והיתר קורה הוא הרחבה טפה ועביה כל שהוא, רק שתהיה חזקה לקבל חצי לבנה ואריה, ויניחה בין כותל לכותל כל המסך הפתח כמשקוף, ואם הקורה על הפתיחה למעלה מעשרים אמה יעמט, דלא שלמה בה עינא, ולא יכירו בני מבוי הסימן. ואם י"ש בקורה אלמנא והוא כיוורין וציוורים המושכים את העין אינו צריך למעט, וכן אם הפתח במבוא רשות הרבים רחב יותר מעשר אמות לא מקרי פתח וצריך למעט, או לעשות צורת הפתח בתוכו,

באהן, (Elevated Railway) שנמשכת מן הקצה אל הקצה, היינו מצד דרום אשר שם מחוברים הנהרות שהם באמת נהר אחד ורק נפרדו בשמות לאחד קורין נהר מזרחי (East river) ולאחד קורין נהר צפוני (North river), ומהנהר הזה מתחיל נהר הורסן. והמסילה עוברת על עמודי ברזל אל הקצה השני מהעיר מצד צפון אצל הנהר הארלעם (Harlem river). והנה לרעת הרב סינעל הנהר הוא מתיצה, ואין חשש בנחר שמא יעלה שירמון של חול ואבנים כמביאר בתשובות הריב"ש (סי' ת"ה), וכן הסכים חמנ"א (סי' שס"ג ס"ק ל"א). ונס אין לחוש שמא יעלה הים שירמון אצל

שפתו ברוחב פרסה כי המקום אצל שפתו עמוק מאד ויש לו גדר אבנים. הרב דוחה את הסברא כי מחיצת הים נעשה ביד שמים ואתו רבים ומבמלי לה ע"י הספינות העוברות שם (ע"י תוס' ערובין כ"ב:). כי הספינות מבמלות רק לגבי הים ואין מבמלות מחיצת השפות ונדודי חים שהן גבוהות יותר מעשרה טפחים, וגם צריכין ששים רבוא לכמל מחיצה. וכמו כן אין חשש שהגשרים מבמלן המחיצה ממעם הזה, ועוד כי לגשרים האלה יש צורת הפתח במבואם, ובצורת הפתח התיר ר' יתוסקאל לנרא בנודע ביהודה (תלס

רבים, היינו שהשכיר בתיא או שמכרה ושייר לעצמו דרכים פלמיות וסרמיות, משתתפים בכלה, ואם נכרים רבים דרים בעיר צריך לשכור משר העיר, כי הדרך שייד להשר, אבל למלמל מבתי נכרים אסור. ואם יש רשות להשר להשתמש בעת מלחמה בכל הבתים מהני השכירות מהשר למלמל גם מהבתים האלה (א"ח סי' שצ"א). ועיר או מבוי שצדו אחד כלה לים או לנהר אין חוששין שמה יבש הנהר וזהו מחיצה. ובס"ק שמיינין במדינת מעהרין נהנו למלמל בשבת בלא ערוב על סמך שהעיר מוקפת נהר סביבה וקנו רשות מהשר, ופסק המ"ז לאיסור ממעם שבעת החורף המים נקרשים ובמלו מחיצות. ובס' אבן העזר העלה שמים נקרשים אין מבמלין המחיצות. אך צריך שלא יהיו המים היינו שפת הנהר רחוק עשרה אמות דאז צריך תוסק (עי' מ"ז ש"ע א"ח סי' שס"ג ס"ק מ'). ואם יש על שפת הים מדרג גבוה י' מפחים במשך ד' אמות חשוב מחיצה, ככל מדרון שעושה מחיצה לרשות היחיד (שם).

[מדת החומין] לרעת הרמב"ן והרשב"א אין תחומין מדאורייתא, ולדעת רוב הפוסקים אסור מן התורה, אך מותר לאדם להלך לעיר עד י"ב מיל שנקרא מחנה, שנאמר אל יצא איש ממקומו ביום השביעי והוא חוץ למחנה ישראל ומדברי סופרים אסור לצאת חוץ לעיר לסוף אלפים אמה, ויש לו לאדם במקום ששבת ע"ש משחשבה אלפים לכל רוח, מלבד מה שמרויח האלכסונים, ע"פ החשבון דכל אמתא ברבוע אמתא ותרי חומשי באלכסונא, ולפי"ז יש לו אלפים ושמונה מאות אמה לכל צד (ע"ע אלכסון). ואם שבת בעיר אפילו היא גדולה כנינוה נחשבה כל העיר כארבע אמות, ונותנין לו עיבור העיר שבעים ושליש אמה, ומשם והלאה מורד תחומו (ערובין מ"ח. רמב"ם שבת פכ"ו, או"ח סי' שצ"ח). המרידה צריכה להיות בחבל פשתן של חמשים אמה, וישים החבל כנגד לבו וימתחנו בכל כחו כנגד העיר. ואם הר או עמק מפסיק, אם השפוע הגובה או המדרון עולה רק עשרה מפתים בכל חמש אמות הוא מבליע אותם ומותח החבל על גביהם, חזק נקרא מקדד בהרים (ערובין נ"ח. רש"י). וסומכין רק על מדידת מומחה ובקי במדידת קרקעות (ש"ע או"ח סי' שצ"ט). בשבת נוחג כל שלשה עניני ערוב ובי"ט רק ערובי תחומין (שם סי' תקכ"ח).

י. ז. ה.

— בדבר המלמול בשבת בעיר ניוארק] חרב ר' יהושע סינעל בניוארק (מת שם בשנת 1910) הנודע בשם הרב משרפץ (שעפס) בפולין, שהיה מוסמך להוראה ושמש בתור רב בכמה קהלות החרדים, כתב תשובה ארוכה להורות להלכה להתיר המלמול בשבת בניוארק, עכ"פ בחלק המזרח מהעיר במקום שירשיבים שם רוב היהודים. ממעם כי מי הנהרות יקיפו את העיר משלשה צדדים שנתחשב למחיצה גמורה ועד הרביעי יש בו צורת הפתח גמור ע"י מסילת הברזל הנבונה, הא"כ

אויח ס' מ"ב). ואין גם חשש של הגנות והפרדים בעיר שהם יותר מבית סאחים ואינם מוקפים לדירה, כי גם בהם יש בתים לשיבת ולתענוג. וגם הם מוקפים בנדר וצריכין רק לקנות רשות הנוים משר העיר לצורך הערוב, וזה אפשר להשיג בנקל, ויש בת ביד השד למכור הרשות, כי בעת הצורך כמו במלחמה ובמרידה יש לו הרשות להסום הדרכים (ע"י הריב"ש ס' תכ"ז). ומה שלא התיר הרב למלט בכל העיר רק בחלק המזרחי הוא מפני שבצד המערב היה אז איחז מקומות פרועות בשרות וכברות ארץ שלא נשכבו, גם נמצאו שם דוב בתים של נוים. אבל בשנים האחרונות נשחנו התנאים האלה, ולפי"ז מותר למלט בכל האי מאני האמאן שסובב אותו הנהר מצד מזרח ודרום ומערב ונהר הארלעם בצד צפון, ואין צורך כלל במחיצת המסילה. ובעת יש ארבע מסילות גבוהות העוברות לאורך העיר, ובקצותן הם הנהרות. הרב סיגעל סומך בתורתו על מה שפסקו גדולי הרבנים הראשונים בעין זה בערים אחרות, כמו התכם צבי (חשובה ס' ה') שהתיר המלטות בעיר האמאן במדינת הולאנד, מפני חריץ עמוק עשרה ורחב ד' המקיף את העיר ומכת נור אסיק, ואומר שם: „באופן שעיר האמאן וכל שאר עיירות אם יש להם חריץ עמוק י' ורחב ה' כמוה מותרות לערב ולשתוף בכל העיירות המוקפות חומה גבוה רלתים וברית". אמנם בנו הרב יעב"ץ בשאלת יעב"ץ (ס' ז') מעיר ע"ז שדוקא חריץ שנעשה בירי אדם כמו בהאמאן, אבל הנעשה בירי שמים אינו מועיל, ממעם ראיתי רבים ומבטלי למחיצה. אבל אינו מביא שום ראיה להבהר הזה. ואפשר לומר כי גם בנהרות נויארק שפתם נעשו בירי אדם שחפרו אותם עמוק כדי שיגיעו הספינות אל ההוף. גם בעיר רומרדאם בהולאנד התירו הרבנים הקדמונים למלט בה מפני הנהר הסובב אותה, והסכים לזה ר' צבי וחר"ש קאידנאווער ור' יחזקאל קאצנילכונן בעל כנסת יחזקאל. ורק בשבתות החורף בשנקרש הים עלה על דעת איזה מהם לאסור המלטות באותו הזמן. וכן בעיר קושטא התירו הראשונים המלטות מחמת מחיצות המים (המנ"א שס"ג בס"ק לא מתשובות מהר"ם). בשו"ת חינוך בית יהודה (שאלה י') התיר למלט בעיר פלאצק וחשוב נהר ווייכסעל למחיצה. וכתב שבעת הרחק כדאי לסמוך על הפוסקים (הרי"ף והרמב"ם) שחשבו הים למחיצה. והא דמצריך שעת חרקה מפני שנהר ווייכסעל יש בו שתי הששות שמעלה שירמון בימי הקיץ בחסרון נשמים והוא נקרש כל ימי החורף. הרב סיגעל מצא מסבימים לדבריו בנוגע לעיר נויארק, כמו הרב ר' שלום מרדכי הכהן אב"ד דק"ק ברעזאן נלציא, ובתוך חשבתו אומר רחשש שמא יעלה הים שירמון הוא מדרבנן ויש בזה ספק בגרסאות הש"ס. וכיון שנתלקו הפוסקים אם גם בנהרות חיישינן לזה הוי כעין ספק ספיקא, ובבנן זו אמרינן הלכה במסקל בערוב. „סוף דבר כי יש מקום להתיר בצד

חמורח של העיר נויארק אבל בעל נפש שיוכל להזהר בזה אשרי חלקו, אבל להלכה בשעת החרק בזה יש להמקילים על מה שיסמכו". ובחשובה שניה, אחר שבתב הרב סיגעל פרטי הדברים, אומר „ההיתר בחדר גם שלא בשעת החרק וגם בעל נפש יוכל לסמוך ע"י". וכן הסכים על ידו הרב ר' אריה ליבש הלוי איש הורוויץ אב"ד דק"ק סמאניסלאוו, ולדעתו אפילו בנהר קרוש לא שייך לומר אתי רבים ומבטלי למחיצה ע"י שעובדים בו, כי ברור הוא שהנהר עומד להתפטר מחום השמש, ואינו דרך סלולה לעבור בו בעין הדרכים שמסמן יהושע לרבים. וכן בים שהעלה שירמון סופו לשוב לאיתנו ולא שייך בו ביטול מחיצה. ועוד הסבכה מהרב ר' משה מייזילש הרב מפרעמישלא התותם: „ע"ב למען הרים מכשול ישר כחו וחילו שיצא בכח דהתירא. כי הדור פרוץ מרובה מן העומד והמכשול בחילול שבת רב מאד". והסכים עמו ג"ב הרב ר' משה נהום ירושלימסקי אב"ד דק"ק קיעליץ (חוברת הרב ר' יהושע סיגעל „ערוב והוצאה" נויארק 1907). אבל יש רבנים שחולקים ע"י. [מעם הערוב] אנשים שאינם מבינים את מיב חז"ל תמהים ושואלים על תיקון הערוב שעשו. והיושבים שהיא נזירה וחומרא. ובאמת היא קולא יתירה על מה שנראה שהוא פשמות דברי התורה, כי הם ידעו הפירוש האמתי שנמסר למשה מסיני, ונוכל לומר על תיקון ערוב דברי רבא על המלקות: כמה מפשאי שאר אינשי דקיימא מקמי ספר תורה ולא קיימי מקמי גברא רבה. דאילו בס"ת בתיב ארבעים יכנו ואחר רכנן ובצרו תרא (מכות כ"ב:). וכן מפשמות הכתובים שבו איש תחתיו אל יצא איש ממקומו ביום השביעי (שמות מ"ז ב"ם), יש לדייק שאסור לזוז ממקומו, וכן על איסור ההוצאה הוביח הנביא: השמרו בנפשותיכם, ואל תשאנו משא ביום השבת והבאתם בשערי ירושלם, ולא תוציאו משא מבתיכם ביום השבת (ירמיה י"ז ב"א). והוא מזהיר זאת לבני ירושלם. משמע שאסור להוציא מבית לחצר ומבוא כי ירושלם היתה מוקפת חומה. ובאמת מצינו כי הצדוקים והביתוסים לא היו מודין בערוב (ערוכין ל"א: ס"ח:). ר"ל שחשבו זאת לחלול שבת, וגם הקראים האחרונים שהלכו בעקבותיהם חשבו כן. והקראי המלומד יהודה הדסי בספרו אשכל הכפר (ס' קפ"ב וקפ"ג א"ב ב' ונ') אומר כי התירו הרבנים לחלל ימי קדש מרשות לרשות וכו' והתרת אסור לא בא מגביאינו ע"ה. ור' יהודה הלוי בספרו הכתרי (מאמר ג' ס' נ"א) מוכרח להתנצל על הקלות במצות בשבת ע"י הערוב, ועל שאלת הכוזר איך יתירו מה שאסר הבורא בתחבולה התיא הנקלה והפתוחה, משיב כי ת"ו שיסכימו המון חסידים וחכמים על מה שיחיד קשר מקשרי התורה, אך הם מורחים ואומרים עשו סייג לתורה וכו' ועל התירוף הזה יאמר הכוזר שקשה להבין. אמנם חז"ל שהבינו את רוח התורה וכונתה הפנימית ולא רק המלים הפשוטים והיבשים דרשו ע"פ המדות שנמסרו

שביסיו הניח להם ה' ככל אויביהם ונתן להם שלום. ואפשר לומר כי יחסו את התקנה לשלמה דרך מליצה איזר שמו מורה על השלום וכדרך שררשו שיר השירים אשר לשלמה למי שהשלום שלו. וכן מה שאמר רבא ואיתא רב אשי קיים אברהם אבינו אפילו ערובי תבשילין וכו' (יומא צ"ח:), ר"ל שהיה מכנים אורחים ותבשילין נתערבו עמהם. כי זה הוא עיקר המעם של הערוב. ובאשר אמרנו כל בוונת חז"ל היתה להקיל על העם ולהרבות העונג בשבת. ולכן אמרו הלכה כדברי המקיל בערובין (ערובין צ"ג:). וא"ל ר' חייא לר' ישמאל כך שמעתי מאביך כל מה שאת יכול להקל בערובין הקל (ירוש' ערובין סוף פ"ז, ועי' בלאך, תורת התקנות ס' כ"ז צר 72).

א.

ערובין, מסכת: מסכתא בסדר מועד, אחרמס' שבת מפני שהוא מענין שבת (הרשב"ם בהקדמתו לפירוש המשניות), ובה עשרה פרקים במשניות, ושמונה פרקים בתוספתא. ויש עליה גמרא בתלמוד בבלי וירושלמי. פ"א: הכשר מבוי והמלטול בה. פ"ב: באר ברשות הרבים והיקף לירדה. פ"ג: באיזה דבר מערבין, מקום הערוב ותנאים אחרים בו. פ"ד: קנין שביטה ועניני תחומין. פ"ה: מדידת תחום שבת וערוב תחומין. פ"ו: ערוב חצרות ושיתוף במבוי ביחום החצרות. פ"ז: דברים המפרידים בין שתי חצרות, שיעור ערוב ושיתוף ואיך לערוב. פ"ח: שיעור ודרך עשיית ערובי תחומין, בור המפסיק בין שתי חצרות ואמת המים שעוברת בהצד ונוזמטרא שהיא למעלה מן המים, חצר שחיא פחותה מד' אמות. פ"ט: גנות העיר, חצר שנפרצה לרשות הרבים, עליה שעל גבי שתי בתים. פ"י: תקנה להטמא תפילין בשבת במקום שאינו משומר, וכן ס"ת שנתנלגל לר"ה, ועוד דינים ברה"ד, דין נגר והחזרת ציר, רמיה שנפלה מע"ג המבה, ירץ שנמצא במקדש וכו'. למס' ערובין בתלמוד שלנו יש ק"ה דפים, ומלבד עניני ההלכה במקצוע של ערוב נוכל ללמוד משם בנין וסדרור הבית והחצר אשר ישבו בהן אבותינו בזמן התנאים והאמוראים. אשר מרס נחקר על זה בדרך הסרעי כראוי. גם באים במס' הזאת דברי אנדה ומעשיות מחז"ל. כמו: מעשה בר"ע שהיה חבוש בבית האסורים (כ"א:), מעשה באנשי בית סמל ובאנשי בית גוריון (שם), מעשה שאמר ר"י בן חנניא (ב"ג:), מעשה בר"י הגלילי (שם), מעשה בר' פרידא שהיה לו תלמיד (כ"ד:), מעשה ברבן נטליאל (ס"ד:).

ישנב

ערוה: ע' עריות

ערוך: ע' נתן ב"ר יחיאל

ערוער: בשם הזה נקראו שתי ערים בעבר הירדן ואחת בין ערי יהודה: (1) ערוער אשר בארץ אמורי

להם ע"י משה רבינו, הפירוש הנכון בבונת הכתובים. כי לא היתה כונת התורה לגזר נזירה על הצבור שלא יוכלו לקיימה. וגם כי עיקר השבת הוא עונג רוחני ונישמי בדברי תורה ובמאכל ומשתה, וזה אי אפשר אם כל אדם היה בפני עצמו סבלי חבורה. ומצינו כי היו עושים אספות וחבורות בימי שבת ומועד וגם ברה"ח ישבו חבורות של זקנים ושל בלוזטין ושל תלמידים (סופרים פ"ט ט'). והדבר הזה היה קשה עליהם אם יתרחק איש מבני חבורתם ויאסר לו לצאת מביהו ולמלטל דבר בתוך חצרו ומבואו (נייגר בהתלוץ ה"ו 15), ולפעמים יהיה נצרך לו לילך לבית הכנסת ולהסב בסעודת מצוה או לאספת חכמים חוץ לתחומו. ולכן דרשו טעם האיסור, כי הוא מפני שנוי רשות, ואם יהיה אפשר לערבב הרשויות ולעשותם רשות אחד ממילא יפתר הרבד בכי ט"ב. ועיקר רשותו של אדם הוא במקום שאוכל ושותה, ולכן אם ערבו בלם בפת ותבשיל להראות כי שם מקום סעודתם אוי נחשב זה כמו רשות. ובמו שכתב הרשב"ם שענין הערוב הוא "שיתערבו במאכל אחד שהניחו מע"ש. כלומר שכולנו מעורבים ואוכל אחד לכולנו, ואין כל אחד ממנו חולק רשות מחבירו, אלא בשם שיר בולם שזה במקום זה שנישאר לכולנו. כך יד כולנו שזה בכל מקום שאחז כל אחד לעצמו, והרי כולנו רשות אחד". וכן בתחומים אל יצא איש ממקומו היינו מקום סעודתו שהכין בערו. ויש עוד טעם אחד לתקן הערוב, לעשות שלום בין השכנים ולהשכין אהבה ורעות ביניהם. ובמו שנלה המעם ריב"ל בירושלמי. מפני מה מערבין בחצרות? מפני דרבי שלום! מעשה באשה אחת שהיתה דבובה (שונאה) לחבירתה, ושלחה ערובה ביד ברה (בנה) נסתיה ונפתתיה ונשקיה. אתא אמר לאמיה, אמרה הבין רחמיה לי ולא הווה ידעה! מתוך כך עשו שלום. הדא הוא דכתיב דרכיה דרבי נועם ובל גתיבותיה שלום (ירוש' ערובין פ"ז דף כ"ד ע"ג). ואפשר שזה כונת ר' יהושע שאמר שאין מערבין בפרוסה דק בכבר שלם משום איבה (ערובין פ"א.). ורש"י פירש שלא יבואו לירי מחלוקת שאומר אני נותן שלמה ואתה פרוסה. עכ"פ רצו להרחיק המחלוקת ולסרב השלום האחרות והכנסת אורחים. ואמרו מערבין בבית ישן מפני דרכי השלום (תוספתא ערובין פ"ז י"א). ולזה בון ר' יהודה אמר שמואל בשעה שתיקן שלמה ערובין ונטילת ידיים יצאה בת קול ואמרה בני אם חכם לבך ישמח לבי גם אני וכו' (שבת י"ד:), וררש עולא אמר ר"א און וחקר (קהלת י"ב) שעשה אזנים לתורה, מתחלה היתה תורה דומה לבפיפה שאין לה אזנים עד שבא שלמה ועשה לה אזנים (ערובין כ"א:). ר"ל שמתחלה לא היה אפשר לקיים נזירת התורה ותקון הערוב הוא כמו אזנים לאהוז בהם המצוה. הסמ"ג בהל' ערובין מביא בשם רב האי גאון בתשובה בי לכך לא נהקה תקנה זו עד שלמה המלך מפני שהיו ישראל כל הימים במגחמות עד שלמה.

טרת ימיו ושנותיו אך מעט בכמות פעל ועשה בעט
 סופר. שר'ל הרבה לספר תהלתו על מאמריו ששלח
 לו וקורא אותו „המליץ הסופלא נעים סטירות ישראל“.
 על שירי ערטער (ומעט הסה) אמר נרעץ כי הם דומים
 בתבונתם לשירי היינע. ערטער השתתף בהוצאת החלקן
 ובתב בו אחה מאמרים. כל מאמריו ושיריו ועם קיצור
 דיני הקרבנות והטומאה נדפסו ע"י מאיר חלוי לעטעדיס
 בשם „הצופה לבית ישראל“ ובו תולדות המחבר ודמותו
 (וויז 1864).

ב. מ.

ערי הלויים: ע' לויים ערי מהלש: ע' מהלש

ערייות, (ערוה): ענין גלוי קלון וחרפה; גלוי
 ערייות (Incest) ביאה או חיתון שאסור משום קרבת
 משפחה ושאר כשר (Sanguinity)). אסור ערייות היה
 נוהג גם קודם מתן תורה, באדם הראשון נאמר ויצו
 ה' אלהים על האדם (בראשית ד' ט"ז) ואמרו חז"ל
 שנצטוו על שבע מצוות ובתוכן איסור גלוי ערייות, והן
 שבע מצוות של בני נח (סנהדרין נ"ז:). הערייות הן:
 האם, אשת האב, אשת איש, ואחותו מצד האם (רמב"ם
 מלכים פ"ט). ולכן נשא קין את אחותו שנולדה תאומים,
 ואברהם נשא את שרה שהיתה אחותו מצד האב
 (בראשית כ' י"ב). ועקב נשא שתי אחיות, ועמרם בן
 קהת בן לוי נשא את יכר בת לוי דודתו (במדבר
 כ"ז ט"ט). וכ"כ היה נזהרים באיסור ערייות עד שמעשה
 לום ובנותיו היה לדבר זר מאד וחרפת עולם. וא"ר
 יוחנן אילמלא לא ניתנה תורה היינו למדין ערייות מיונה
 (ערוכין ק':) שאינו נוקס אלא לבת זונה. איסור הערייות
 של בני נח הוא לרוב מצד האם, ואיסור תורה הוא
 יותר מצד האב, כי בני נח אין להם יחוס אבות כמו
 בני ישראל.

[ערייות דאורייתא] התורה הזהירה: איש איש
 אל כל שאר בשרו לא תקרבו לנלות ערוה (ויקרא י"ח).
 ודרשו חז"ל איש איש לרבות את הגוים שמצוים על
 הערייות בישראל (סנהדרין נ"ז:). אלו הן הערייות מן
 התורה: א' ערות אביך זו אשת אביך, ב' ערות
 אסך אפילו אינה אשת אביו; ג' ערות אשת אביך
 אפילו אחר מיתתו, ד' ערות אחותך בת אביך או בת
 אסך מולדת בית או מולדת חוץ אפילו שלא בקדושין
 ואפילו אנוסה, ה' ערות בת בנך או בת בתך אפילו
 מאנוסה, ו' ערות בת אשת אביך אם נשוי לו בקדושין.
 ז' ערות אחות אביך בין מן האב בין מן האם (יבמות
 ג"ד:). ח' ערות אחות אסך, ט' ערות אשת אחי
 אביך (דורות), י' ערות כלתך (אשך בנך), י"א ערות
 אשת אחיך ע"י נשואין (חוץ מיבמה), י"ב ערות אשה
 ובתה ע"י נשואי הראשונה, י"ג בת בן אשתך או בת
 אשתך אסורה ג"כ, י"ד אשה אל אחותה לא תקח
 בחייה. ט"ו ערות בתו אסורה מדאורייתא מק"ל של

מצפון לנחל ארנון, מערער אשר על שפת נחל ארנון
 והעיר אשר בנחל (דברים ב' ל"ו). ונפלה בנחלה למטה
 ראובן (שם). יהושע י"ב ב', דה"א ה' ח'). והיא היתה
 מקצתה על שפת הנחל ומקצתה על אי בתוך הנחל.
 והיא הנקראת ביטם ערעור (שופטים י"א כ"ו). וגם
 ערי ערער (ישעיה י"ז ב'), שעברו למואב (ירמיה מ"ח
 י"ט). והיום נקרא חרבותיה „אראיר“. (2) עיר במזרח
 לרבת בני עמון: ערוער אשר על פני רבה, ונפלה
 לנחלה לבני גד ובמדבר ל"ב ל"ה. יהושע י"ג כ"ה).
 והיתה על אי אשר בתוך נחל יבוק (במדבר ב"ד ח').
 ובספור מלחמת יפתח נאמר ויבם מערוער עד בואך
 מנית (שופטים י"א ל"ג). (3) עיר בגבול לנחלת יהודה
 (ש"א ל' כ"ח) בין המקומות אשר התהלך שם דוד
 ואנשיו. היום חרבותיה סגוב לבאר שבע מזרחה.
 יונתן תרגם ערוער בשם לחית (במדבר ל"ב ל"ד).
 ומעמו חיות והתעוררות כמו הוראת ער בעברית (ארץ
 קדומים בערכו).

ב. מ.

ערטער, יצחק: סופר סטירי, נולד בשנת 1792
 בכפר קאנישאק במחוז פרעמסלא בגליציה ומת בעיר
 בראדי ביום ב' דחוד"ט פסח שנת תרי"א (1851).
 אביו ר' שלמה היה שוכר מלון אורחים ואחות ארץ
 לעבודה. עד שנת י"ג למד והנה בחושב וגמרא אך
 לא בתנ"ך. ובשנה הזאת כבר נשא אשה, את בת הרב
 מריבעט'יש ואחר ששה חדשים ימתה אשתו ונשאר
 אלמן בבן י"ד שנה. וע"פ מצות אביו לקח לו אשה
 אחרת. ערטער נתנדל על ברכי החסידים. אך בבואו
 לעיר לבוב נהפך למשכיל והתחבר אל רפאפורט
 וקראבמאל ויהי למורה ילדים (1813-1816). וכאשר
 הוציאו עליו הקנאים דבה לפני הרב המקומי ר' יעקב
 ארנשטיין כי נחשב בין האפקורסים גרשוהו מהעיר,
 ויבא לבראדי בשנת 1823 ונתמנה שם למורה ומשינה
 בבית ספר לנערים לעשוחם מוכשרים לכנוס לבית
 מדרש הסוחרים. בשנת 1825 החליט ערטער ללמוד
 חכמת הרפואה ונכנס להאוניברסיטא בבודאפעשט
 לנמור שם חוק למדיו, ומצא מחיתו ע"י הוראה לתלמידים
 בעברית. בשנת 1829 יצא מוכתר בתואר דוקטור
 לרפואה, ובא לעיר ראווה. בעת ההיא פרצה מחלת
 המגפה בארץ וערטער החיש עזרה ורפואה לכמה חולים.
 ולאחרונה התישב בעיר בראדי בתור רופא חולים. אך
 מפני מחלת בתו הוכרח ללכת עמה לקארלסבאד,
 ובעזבו את מקום פרנסתו בתור רופא, נגרעה משכורתו,
 עד אשר הוכרחו אוהביו וידידיו לכבד לעזרתו ולתמכו.
 [בתור סופר] ערטער נחשב לסופר היותר מצוי בסגנון
 לשון עבר צחה (ע"ע סגנון). סבחר מאמריו גלגול
 הנפש, תשליך, חכמה וחסידות הם לדוגמא. אך הוא
 לא כתב בחפזו, כי אם שקל וכתן און ותקן כל אומר
 ומלה במרם מצא אותו ראוי לכבד לפני הקהל. „הוחרו
 וגם מורטו כל דבריו למען היות להם ברק“, לכן לפי

רב חלל לרב אשי לירי תויא לי שניות מר בריה דרבינא וכתובין שיתסרי לאיסורא (שם). אמר רב ארבע נשים יש להן הפסק (מתן ואילך מותר). נקיס רב בריה תלת אשת אחי האם מן האב, ואשת אחי האב מן האם וכלתו. וחזרי מוסיף אף אשת אבי אמו (שם). בירושלמי תני רבי חנון אומר כלהו אין להם הפסק חוץ מאשת אבי אמו. בר קפרא אומר בולהו יש להן הפסק, ומוסיף אם אבי אמו ואם אבי אביו. רב אמר כלת בנו יש לה הפסק מפני שבאה ממקום אחר. רב אמר זרע היוצא ממנו אסור עד סוף כל הדורות. א"ר יוסי ב' ר' בון לפי מעם דרב אברהם אסור בכל נשי ישראל, שרח אסורה בכל אנשי ישראל (ירוש' יבמות פ"ב). ר' זריקן בשם ר' חנניה: אשת חמיו אסורה מפני מראית העין. אי תימר תורה (מן התורה). הרי דוד שנשא רצפה בת איה שנאמר ואתנה לך את בית אדוניך ואת נשי אדוניך בחיך (שם) ושאל היה חותן דוד. ר' ירמיה בשם ר' אלעזר: שני תורנים שגרלו בבית אחד אסורין לחנשא מפני מראית העין. אתא עובדא קומי ר' חנינה בריה דר' אבהו אמר יסבון באתר דלא תכמין (ידעו) להון (שם). בת אחותו מותר, ועל הנשא בת אחותו אמרו הפסוק ומבשרך לא תתעלם וגו' אז תקרא וה' יענה (ישעיה נ"ח) ופירש"י געניע אדם רבין על אחותו יותר מן אחיו ומתוך כך נמצא מתבב את אשתו (יבמות ס"ב).

[עריות מדרבנן] שניות מדברי סופרים ומה שהוסיפו האמוראים הן עשרים ושש. ואלה הן: (1) אם אביו (אימא רבתא), (2) אם אמו, (3) אם אבי אביו, (4) אם אבי אמו, (5) אשת אבי אביו, (6) אשת אבי אמו, (7) אשת אחי אביו מאם, (8) אשת אחי אמו מאם או מאב, (9) בת בת בנו, (10) בת בת בתו, (11) בת בן בנו, (12) בת בן בתו, (13) בת בת אשתו, (14) בת בן בן אשתו, (15) אם אם אם אשתו, (16) אם אם אבי אשתו, (17) אם אב אם אשתו, (18) אם אב אבי אשתו, (19) כלת בנו, (20) כלת בתו. ויש אומרים שגם (21) אשת אבי אמו, (22) ואשת אחי אביו מאב, (23) ואחות אבי אביו מאב או מאם, (24) ואחות אם האם. וי"א (25) ראשת חמיו, (26) ואשת חתנו ג"כ אסורים. אך שתיים האחרונות אם כנס אין צריך להוציא. אמנם סי' 1, 2, 5, 19 אין להם הפסק לכ"ע עד סוף כל הדורות; סי' 9, 10, 11 עד 18 להרמב"ם יש להן הפסק ולא למח' חב"י. והשאר לכ"ע יש להן הפסק. כל אלה שאסורות מחמת ערוה מן התורה אין קדושין תופסין בהן, ואותן שהן מדרבנן קדושין תופסין בהן וצריכות גט. וכן המקדש ספק ערוה צריכה גט. ולדינא מותר אדם בבית אשת אביו שיש לה מאיש אחר, ואפילו חורנה (בת אשת אב) הנגלה בבית בין האחין מותרת להם ולא חיישין למראית העין שנראית כאחותם (ולא כהירושלמי דלעיל). וכן ב' חורנים מותר כל אחד

בת בתו. ובמקום אחר מפורש כי ערוה כלתו היא תבל (מבלכל זרע תבן בזרע האב) ואשת ובתה זימה היא והעונש בשדפה (ויקרא כ' י"ב-י"ב). וגם נערה מאורסה נחשבת לאשת איש (דברים כ"ב כ"ג-כ"ד). ובקללה על הר עיבל נאמר ארוד שוכב עם אשת אביו, עם אחותו ועם חותנתו (שם כ"ז כ' כ"ג) מפני שהן שביחות ורגילות בבית ביותר, והיה לכל העריות.

[שניות מדברי סופרים] חז"ל חששו מאד למחרת המשפחה ועשו בעריות סייג לדברי תורה. אמר רב אשי משל למה"ד לאדם משמר פדרס, משמרו מבחון כולו משתמר משמרו מבפנים שלפניו משתמר שלאחריו לא משתמר וכו'. ובעריות אפילו שלפניו לא משתמר, אי לאו שניות פגע בערוה גופא (יבמות כ"א). א"ר יודה בן פזי, ולמה סמך הכתוב פרשת עריות לפרשת קדושין? ללמדך שכל מי שהוא פורש מן העריות נקרא קדוש (ירוש' יבמות פ"ב א'). שמעון בן מנסיא אומר איהו מעוות לא יוכל לתקן זה הבא על הערוה והוליד ממנה ממזר (יבמות כ"ב). ר' אמי ורב אסי דרשו הפסוק כי יתן בכוס עינו יתהלך במישרים (משלי כ"ג) חד אמר הנותן עינו בכוסו עריות כולן דומות עליו כמישור (יומא ע"ה). ואמרו כי עריות היא מן המצוות שקבלו עליהם בני ישראל בקטטה, שנאמר וישמע משה את העם בוכה למשפחותיו (במדבר י"א) על עסקי משפחותיו שנאסרו להם (שבת ק"ל). ואמרו במשנה אין דורשין בעריות בשלשה (שנים וחוא), ומפרש רב אשי בסתרי עריות (שאינן מפורשות היינו שניות). מ"ט סברא היא כי תרי כי יתבי קמי דביהו והנך תרי שקלו ומרו בהדי הדרי ולא ידעי מאי קאמר רבייהו, ואותו למשרי איסורא בעריות. וחששו בזה יותר מבשאר איסורין מפני שנפשו של אדם מחמדתו ומתאוה להם (הניגה י"א). ולכן קורין עריות במנחה ביו"כ בעת שכל חכם נאספים ואפילו העבריינים, ובוים הזה שהוא יום מזהר לכל עונות יהיה גם לזרום על מחרת המשפחה. על שניות לעריות מצאו חז"ל סמך בסייג וגם בדרשות מהכתובים, כמו דבי חונה ששמע כולהו מן הרא קדיא, ערוה אשה ובתה לא תגלה את בת בנה ואת בת בתה, ולמד זימה וזימה לנורח שוה, מה למטה ג' דורות אף למעלה ג' דורות (ירוש' יבמות פ"ב). ולכן אמרו במשנה העריות (שניות) יש להן על מה שיסמוכו והן הן גופי תורה (חנינה י'). ת"ר מה הן שניות? אם אמו, ואם אביו, ואשת אבי אביו, ואשת אבי אמו, ואשת אחי האב מן האם, ואשת אחי האב מן האב, וכלת בנו, וכלת בתו. ומותר אדם באשת חמיו ובאשת חורגו, ואסור בבת חורגו, וחורגו מותר באשתו ובתו. אשת חורגו אומרת לו: אני מותרת לך (אפילו מדרבנן) ובתי אסורה לך (מדאורייתא דכתיב את בת בנה ואת בת בתו). שניות דר' זו"א לבני חלוצה, אבי אביו ואבי אמו בן בנו ובן בתו (יבמות כ"א:). אממר אב"ר באשת אחי אביו ובאחות אבי אביו. אמר ליה

י"ז) ואסיר ליה לזכר למנסב אשת בן אשתו ואשת בן בנה דאשתו ואשת בן בתה או מן כל אחותיהן. בין דמן אב ובין דמן אם דרומיא דבת אשתו ובת בנה ובת בתה בגברי. בן אשתו ובן בנה אינון והוא לכך אסירין נשותיהן. ואסיר לה לנקבה לאינסובי לבעל בת בעלה ולבעל בת בנו דבעלה. ולבעל בת בתו ולמן כל אחיהן. בין דמן אב ובין דמן אם. דרומיא רבן בעלה ובן בנו ובן בתו בנשים. בת בעלה ובה בנו ובת בתו אינון. הלבך אסירין בעליהן. ורתנא כתב בת אשתו למפויי בה אסור הלין קרובות וקרובין.

[תשובות מהנגדיו] ישועה בן יהודה המכונה

המלמד הגרול לכת הקראים (במחצית השניה למאה ה"א) מביא את דברי ענן ומשיב עליהם באריכות בספרו על ערוות שחבר בלשון ערבית ואשר נעתק לעברית ע"י תלמידו יעקב בן שמעון (נרפס ע"י ד"ר יצחק דובער מארקאן, פטרבורג 1904). ומתנגד על כמה מחומרותיו. ובוה הלך ישועה בעקבות רבו יוסף הרוואה. והם קצבו את הלכות ערוות בששה פרקים והוסיפו בהם חומרות משלהם: א) אסור האיש על ששה שאריו שהם אב אם אח אחות בן בת. והאסור בנקבות בהן בעצמן כמו באם אחות ובת. אבל בזכרים יעזר לנשיהם שהן אשת האב אשת האח אשת הבן. מפני שהן דבקי השאר. ב) אסור האיש על שאריו שהם אחיו ואחותו. אחי אמו ואחותה. בן אחיו ובת אחיו. בן אחותו ובת אחותו. בן בנו ובת בנו. בן בתו ובת בתו. זה האיסור יוצא מפסוק ערות אחות אביך וגו' בנקבות עצמן. ובזכרים יעזר האיסור לנשיהם. ג) איסור האיש על שני שארים שאינם קרוביו ממה שכתוב ערות אשה ובתה לא תגלה ויאסור מזה הדרך לאיש אשה ואביה. אשה ואמה. אשה ואחיה. אשה ואחותה. אשה ובנה. אשה ובתה. והאסור בנקבות עצמן ובזכרים יעזר לנשיהם. ד) איסור האיש על גוף ושאר בשרו ממה שכתוב ערות אשה ובתה לא תגלה את בת בנה ואת בת בתה לא תחך לגלות ערותה שארה הנה זימה היא. ויאסור מזה המאמר לאיש אשה ובת בתה. אשה ובת אחותה. אשה ובת בנה. אשה ואם אביה. אשה ואם אמה. אשה ובת אחיה. והשאר בנקבות בעצמן. ובזכרים בנשיהם. ה) אסור שני שארים על שני שארים ממה שכתוב ערות בת אשת אביך וגו'. שהאיש עם בנו שני שארים והאשה עם בתה שני שארים. ומה האופן בדרך ההקש יאסור שני אחים ליקח שתי אחיות ואשה ובתה לשני אחים. והכלל כל שני שארים לשני שארים בעקדים ובפרחים ובכנפים. ו) איסור שני שארים על גוף ושאר שארו ממאמר ערות אחי אביך לא תגלה. וזה בדרך ההגברה שהנביד הר"ד ישועה הנ"ל מפני שלא נזכר פה גילת שאר כמו בפסוקים הקודמים. ומה יראה שזה אחי האב אינו שאר האב רק אחי המעבר של אחיו. והיינו בן אשת אבי אביו עם איש אחר. והנה האיש

לבעל אחות אביה דמן אביו בין מבשרה ובין מפסולה. ולבעל אחות אמה דמן אביה בין מבשרה ובין מפסולה. דרומיא דאחי אביה ואחי אמה בנשים. אחות אביה ואחות אמה אינון והוא. לכך אסירין בעליהן. ולהכי תניא לאחות אמי לאיסתרי אף דמן מפסולה. ט') ואסיר ליה לזכר למנסב אשת אחי אביו ואשת אחי אמו ומן כל אחיותיהן דמן אביהן. בין מבשרה ובין מפסולה. ואסיר לה לנקבה לאינסובי לבעל אחות אביה ולבעל אחות אמה ולמן כל אחיהן דמן אביהן בין מבשרה בין מפסולה. י') ואסיר ליה לזכר למנסב אשת בעל אחות אביו ואשת בעל אחות אמו וכל אחותיהן דמן אביהן בין מבשרה ובין מפסולה. דרומיא דאשת אחי אביו ואשת אחי אמו בגברי. בעל אחות אביו ובעל אחות אמו אינון הוא לכך אסירין נשותיהן. ואסיר לה לנקבה לאינסובי לבעל אשת אחי אביה ולבעל אשת אחי אמה ולמן כל אחיהן דמן אביהן בין מבשרה ובין מפסולה. דרומיא דבעל אחות אביה ובעל אחות אמה בנשים. אשת אחי אביה ואשת אחי אמה אינון והוא לכך אסירין בעליהן. ורתנא כתב אשת אחי אביו למפויי ביה אסור הלין קרובות וקרובין. ולנמר מניה רכל ערוות דרומייהו בגברי אסירין נשותיהן לגברי. דרומייהו בנשים אסירין בעליהן לנשים. ולאנמורי ראשת אחי אביו בי דודתו היא. י"א) ואסיר להון לאבות למנסב מן נשי בניהם ומן נשי בעלי בנותם כמא דנחית (ר"ל למטה עד סוף כל הדורות). ואסיר להון לאמות לאינסובי למן בעלי בנותם ולמן בעלי נשי בניהם כמא דנחית. י"ב) ואסור להון לאבות למנסב מן נשי בעלי נשי בניהם כמא דנחית. דרומיא דנשי בעלי בנותם בגברי בעלי נשי בניהם אינון הוא לכך אסירין נשותיהן. ואמות אסיר להון לאינסובי למן בעלי נשי בעלי בנותם כמא דנחית. דרומיא דבעלי נשי בניהם אינון והוא. לכך אסירין בעליהן. ורתנא כתב נשי בעלי בנותם למפויי אסור הלין קרובות וקרובין. י"ג) ואסיר להון לכל אבות בין דזכרים ובין דנקבות למנסב מן כל בנותם בין דמן זכרים ובין דמן נקבות. אף דמתילין מן זנות או מן עבד או מן אמה ולהכי תנאנון. י"ד) ואסיר ליה לזכר למנסב אשת אחיו ואשת בעל אשת אחיו ואשת בעל אחותו. ואסיר לה לנקבה לאינסובי לבעל אחותה ולבעל אשת בעל אחותה ולבעל אשת אחיה. ט"ז) ואסיר ליה לזכר למנסב אשת בעל אשת בעל אחותו. דרומיא דאשת בעל אשת אחיו בגברי. בעל אשת בעל אחותו הוא והוא לכך אסירא אשתו. ונקבה אסירא לאינסובי לבעל אשת בעל אשת אחיה. דרומיא דבעל אשת בעל אחותה בנשים. אשת בעל אשת אחיה היא והוא לכך אסיר בעלה. ט"ז) ואסיר ליה לזכר למנסב בת אשתו או בת בנה או בת בתה או מן כל אחותיהן. בין דמן אב ובין דמן אם. ואסיר לה לנקבה לאינסובי לבן בעלה או לבן בנו או לבן בתו או למן כל אחיהן בין דמן אב ובין דמן אם.

י.ו.ו. ואם מקדיש את בית או שדה או חצונו, והעריכו כהן ונוחן דמי מחירו, וערך חשדה הוא לפי הוצע והתבואה, חומר (כור) שעורים בחמשים שקל, ונחשב רק עד חיובל. והמקדיש אותה חיובל נופח אינה קדשה כל עיקר (ערכין כ"ד:). והרשות ביד המקדיש לנאל שדה אחתו ולפדותה מיד תהקדש בחוסיפו חמש על המחיר, ואם לא נאלה ומכרה חנובר לאיש אחר, נחשבה כחרם ובבוא חיובל תשוב לחנובר קדש לה. המקדיש שדה מקנתו חקדיש רק עד שנת חיובל ואח"כ תשוב לבעליה. אם מקדיש בחמה ממאח וכל דבר שאי אפשר לחקריב קרבן לה, נותן לפי מערכת הכהן. ואם בחמה או כל דבר אשר יקריבו ממנו קרבן לה, יהיה קדש, לא יתליפנו ולא ימיר אותו, ואם ימיר אותו והיה הוא ותמורתו קדש. כל החקדשות שמין בשלשה, הערכין הממלטין בשלשה, והקרקעות בתשעה וכן, ואדם כיצא בהם (סנהדרין מ"ו:). ואם הנודר ערך איש או דבר אחר הוא עני ואין ידו משגת לשלם, והעריך אותו הכהן וישלם ע"פ אשר חשיג יד הנודר. וישאר לו כדי חייו מזון לשלשים יום וכסות ל"ב חדש מטה מצנעת וסנרליו ותפיליו (ערכין כ"ד:). אין בערכין פחות מסלע (שקל) ולא יתר על חמשים סלע באדם, ואם אין להמערך סלע אין נותן כלום, ואם היה עני ונתן סלע והעשיר אינו חייב עוד כיון ששלם ההערכה. אבל אם לא היה נותן כלום כי היה שוה פחות מסלע והעשיר נותן חמשים סלע. היה בידי חמש סלעים, ר"מ אומר אינו נותן אלא אחת, כי סבר שאם אין לו חמשים נותן רק סלע, וחכמים אומרים נותן את כלום (ערכין פ"ב א'). הערך של אדם באומר ערכו עלי אין חלוק בין איש לאיש, אחד שהעריך את הנאה שבישראל ואת הכעור שבישראל נותן חמשים סלע. אבל אם אמר הרי דמיו עלי נותן את שוויו. האומר משקלו עלי נותן משקלו, אם כסף כסף אם זהב זהב כפי סח שנרר, מעשה באמה של ירמיה (כך שמח) שאמרה משקל בתי עלי ועלתה לירושלם ושקלות ונתנה משקלה זהב (שם פ"ח א'). האומר דמי ידי עלי שמין אותו (כעבד הנמכר) כמת הוא שוה ביד וכמת הוא שוה בלא יד. האומר ערך ראשי וערך כבדי עלי נותן ערך כלו. זה הכלל כל דבר שחנשמה חליה בו נותן ערך כלו. חצי ערכו עלי נותן חציו, ערך חציו עלי נותן ערך כלו (כי חנשמה חליה בו). חייבי ערכין ממכננין אותן, שהחנובר נכנס לכיתם ונוטל בעל כרתם (שם פ"ה ה'). ובקרקעות מכרזין עליהם ומוכרין אותם. חקדיש נכסיו סתם נקרא חרם. וכתב הרמב"ם: מי שהחרים בזמן הזה ממלטין סתם הרי אלו נותנין לכהנים תנמצאין באותו מקום, אבל אם תחרים שדה בארץ ישראל סתם או שהחרימם לכהנים אינה חרם, שאין שדה חרמים נוהג אלא בזמן שהיויבל נותן. החרים לכהנים קרקע בחול ואפילו בזמן הזה הרי היא כממלטין בא"י ונתן לכהנים, (ע"י ערכין כ"ה וכו').

עם אבי אביו ג' ושאר שארו, ואשת אבי האב עם בנה שני שאריו. ובאשר לקח אב האב את אם האב המעבר של אביו הנח לא יכשר לזח האיש שהוא בן חבן לקחה את רורו המעבר, ומפני שבא זכר על זכר יצער האיסור לאשת הרוד המעבר. וזה המספם בעקרים ופרחים לא בכנפים וכו' (ס' אפרין ע"ה לו 26). ופוסק כי אין חקדושין חופסין בעריות וחקדושין כלא היו גם בחשניות והשלישיות שבדאו מלבם. והם משבשים את כונה הכתובים, באמרם כי מולדת בית היינו מנולדת בבית אביה אע"פ שלא ילדה, כמו בני מכיר בן מנשה יולדו על ברכי יוסף (בראשית נ'). ומה שנאמר ואשה אל אחותה לא חק לצרור לגלוח ערותה עליה בחייה, אומרים כי המכונן אינו על אחיות אמהיות, אלא על אחיות ברין, כמו איש על אחיו, אשה אל אחותה. ורצון הכתוב שלא יקח איש אשה חרשה אצל אשתו הראשונה כדי לצרור הראשונה שחשב צרורה ושנואה וענוה בחייה ורואה בעיניה שאישה חושק החרשה ואוכל ושותה עמה ומתרתק מהראשונה, כי זה לה צער גדול, והוא המכונן במאמר לצרור. ולא אחותה ממש של הראשונה בחייה בפשמות כמו שחזרו חז"ל. כי לדעתם אפילו אחר מוח הראשונה אסור לקחת אחות אשתו. והאשימו הקראים את חרבנים כי ההליפו הכתוב "במפורסם", ומפני שמתחננים באסור לדעתם הם קודאים את חילרים הנולדים מאסור זה ממזרים ואומרים כי "ע"ב אסור תכמינו להתחתן במ כלל וכלל" (שם 46). מכל אלה ראינו ברורה כי התורה שבע"פ דרכיה דרכי נועם, וחאדוקים בתורה שבכתב בלבד יגששו כסומא באפלה מבלי לסצוא חרך הנכונה. ע"י קראים.

ביבליונרפוא; הספרים שנקבו למעלה; אהרן נוקר מירדאה, גן עדן צד 129; הדסי אשכל הכפר סי' שמי'; אליהו כשיצא, אדרת אליהו 144.

ב. מ.

ערירי: ע' כרות: עמר

ערך, ערכים: השואה ורמיון אל דבר אחר באיכות ובמעלה ובמחיר. הנודר גרבה לה מחיר איזה דבר או מחיר איש. בערך נפשוה לה, כגון האומר ערכו של איש זה עלי לביה"ק, כי כל הערכין הם לברק הבית, בזמן שבית המקדש קיים. ערך הנפשות קצוב בתורה. ערך האדם מבן עשרים שנה ועד בן ששים שנה הזכר חמשים שקל כסף, ונקבה שלשים שקל. ומבן חמש שנים ועד עשרים שנה הזכר עשרים שקלים ונקבה עשרת שקלים. ומבן חמש שנים הזכר חמשה שקלים ונקבה שלשת שקלים (ויקרא כ"ז). כשמיניע לימי הזקנה האשה קרובה להחשב כאיש למיכך האיש פוחת בהדקנו יותר משליש בערכו ובאשה אינה פוחתת אלא שליש בערכה. דאמרי אינשי סבא בביחא פחא בביחא. סבתא בביחא סימא (סימן טוב) בביחא (ערכין

אלהיך את נבולך וגו' אפשר שהבשר מבאיש בקדרה והלח תאיב לו. הא אינו אומר ואמרת אובלה בשר אלא לתיאבון וכו'. וכן היה ראב"ע אומר מי שי"ש לו עשרה מנה מתעסק בירק בקדרה בכל יום. עשרים מנה מתעסק ירק בקדרה ואלפס, חמשים מנה לימרא בשר מע"ש לע"ש, מאה מנה לימרא בשר בכל יום (פ"ד).

א.

ערכאות של גוים: בית ועד דינים קבועים של אומות העולם. אם נעשה אצלם שמר ממון כשר גם בדיני ישראל, אע"פ שחוקמי הסמר הם גוים והנתון והמקבל ישראלים, הוצ' מנימי נשים ושחרורי עבדים שאם נעשו בערכאות הם פסולים בדיני ישראל, דנוים לאו בני כריתות נינהו הואיל ולא שייכי בחורת ג'טין וקדושי'ן, וכן שחרורי עכרים כי שוה שחרור לגט. אבל הדינין בעניני ממונות נצטוו בני נח, ובנון זו דינא דמלכותא דינא (גימין ט': רש"י). ור"ש אומר אף נימי נשים ושחרורי עבדים כשרים אם נעשו ע"י מוסחים ולא ע"י הדיוט ובשמות מוכהקים שלא יוכלו למעות בעדים, שהם נכרים. ור"ש ירד לשימתו של ר"א דאמר עדי מסירה ברת. רבינא סבר לאכשורי (שמרי ממנא) בכנופיאתה דארמאי (שאינן ערכאות) אמר. ליה דפרס ערכאות תנן. אמר רבא: האי שמרא פרסאה (וחתמו עליו פרסיים הדיוטות) דמסרי ניהליה באפי סהדי ישראל מנבינן בה מבני חרי ולא ממשעבדי דלית לה קלא (שם ר"א). לדברי הרא"ש והמור, "אם הנהיג המלך שלא יעשו שום שמר אלא כפני הערכאות או כל השטרות הנעשים בערכאות כשרים אפילו שמרי מתנה, דדינא דמלכותא דינא. אבל באחרא דליכא דינא דמלכותא שיהא כל השטרות נעשים בערכאות הוי שמרי מתנה הנעשים בהם חספא בעלמא". אבל שמרי מכר מכי יהיב זוזי הוא עושה עצם הקנין ושמרא ראיא בעלמא היא, ואי לאו דיהיב זוזי קמיתו לא מרעי נפשיהו (בקבלת שוחד) ובתבי ליה שמרא. ובאמת גוים אינם פסולין מן התורה אלא ממעם שכומנם היו רובם נזלנים, והני דירעינן בהו דלא מרעי נפשיהו מהימני (בספר החכמה). רכנו יקר היה אומר דנוים המוחזקים שאינם שקרנים כשרים לעדות כדאמר הבא, אבל משה ואהרן פסולין לעדות משום קורבא. ועל זה אמר המרדכי, "ולא נהירא לי להכשיר גוים לעדות כיון שאינו בכלל אחיך ולא ערף מעבר, והכא נראה שתקנת חכמים הוא שחקנו בשטרות העולם בערכאותיהם שיהיו כשרים לפי שהגוים מקפידים אם יפסלו השטרות האלה". וכן דעת התוס' והר"ן דאף שמרי ראיא דכשרים בערכאות הוא רק כתקנתא דרבנן (עי' תוס' ב"ק פ"ח.), וכתב חרמב"ם והוא שיהיו עשויין בערכאות שלהן אבל במקום קבוץ פליליחם (בגופיא) בלא קיום השופט שלהן לא יועיל כלום. וכן צריכין שיעידו עדי ישראל על אלו חגוים ועל השופט שאינן ידועים בקבלת שוחד. והרא"ש כתב ע"ז א"כ נפל

אע"פ שהקדשות וחרמין וערכין מצות וראוי לו לאדם להנהיג עצמו כדברים אלו כדי לבקש יצרו ולא יהיה כלי ויקיים מה שצונו נביאים כבר את ה' מהונך, אעפ"כ אם לא הקדיש ולא העריך ולא החרימ מעולם אין בכך כלום. חרי התורה העידה ואמרה וכי תחדל לגדור לא יהיה בך חמא. לעולם לא יקדיש אדם ולא יחרימ כל נכסיו, והעושה כן עובר על דעת הכתוב, שהרי הוא אומר מכל אשר לו ולא כל אשר לו כמו שבארנו חכמים. ואין זו חסידות אלא שמוח שהרי הוא מאבד כל ממונו ויצטרך לבריות. ואין מרחמין עליו. בזה וביצא בזה אמרו חכמים חסיד שומח מכלל מבלי עולם, אלא כל המסור ממונו במצוות אל יפור ויתר מחומש וכו' (רמב"ם הל' ערכין וחרמין סוף פ"ח). ע"ע הקדש; חרם; נדרים ונדבות; צדקה; שומא.

[מסכת ערכין] מסכתא ערכין היא בסדר קדשים בין בבורות וחמורה, וכוללת תשעה פרקים במשניות ועליה הלמוד בבלי. על עניני ערכין של אדם ושרה וממלטלין. כהקדש אדם יש ג' אופנים: א') מי שאמר ערכי עלי או אמר ערך פלוני עלי. ב') שאמר דמי פלוני עלי. ג') שאמר משקלי עלי. הקדיש שדה כשני אופנים: א') אם הקדיש שדה אחוזה שירש מאבותיו מצוה עליו או על קרובו לפדותה. ב') המקדיש שדה מקנתו עד היוכל. המקדיש בית בהמה או ממלטלין וכו'. בפ"כ נאמר אין בערכין פחות מסלע ולא יתר על חמשים סלע, והתנא חושב ומונח בלשון חוזת גם דברים אחרים, כמו אין פתח במטעה (כריני נדה) פחות משבעה ולא יתר על י"ז. אין בנגעים פחות משבעה אחד ולא יתר על שלשה שבעות, ועוד דוגמאות הרבה בפחות ויתר. בפ"ג נאמר יש בערכין להקל ולהחמיר, בשדה אחוזה להקל ולהחמיר. ואנב תני דברים אחרים שיש בהם להקל ולהחמיר, כמו בשור המועד, באונס ומפתה וכו'. בפ"ז מבואר שום היחוסים ושום ההקדש ע"י הכרזה וכל דיני הקדש. פ"ח בדיני חרם. פ"ט במכירת בתים וערי חומה ומגרשים. בתוספתא יש רק חמש פרכים ומבואר בה כמה דינים שבמשנה, כמו בדין עני: היה בידו סלע ונתן הימנו שלש דינרין ולא הספיק ליתן דינר האחרון עד שהעשיר מנגלגלן עליו את הכל, שאילו מתחלה נתנו (כל הסלע) פסור וכו'. עני שהעריך את עצמו אין אומרין לו לך לוי. לך עשה מלאכת והבא ערך עשיר, אלא מוטב שיביא ערך עני עכשיו ואל יביא ערך עשיר אלא לאחר זמן. גם יש בתוספתא איזה דברי אגרה: כי ענני הכבוד רבצו מל לפני בני ישראל וכו' (פ"א). החליל שבמקדש של קנה היה ומימות משה היה, פעם אחת ציפהו זהב ולא היה קולו ערב כמות שהיה נמלו צפוי וחזר קולו לחיות ערב לכמות שהיה, צלצל שבמקדש וכו' (פ"ב). כמה החמירה תורה בין חומרי חמס לחומרי לשון חרע וכו' (שם). ראב"ע אומר, הרי הוא אומר כי ירחיב ה'

מאיליו והנומע במקום שאינו יישוב פטור. זה שנמנו נכרים עד שלא באו אבותינו לא"י פטור, אבל משבאו לארץ אף מה שנמנו נכרים חייב. אין מרכיבין כפניות של ערלה בדקלים מפני שהן כפרי, עבר והרכיב מותר מפני שהן שני גורמים אחד אסור ואחד מותר, לפיכך הצומח מפירות ערלה מותר שהרי נורם לצמח תפרי אסור וארץ מותרת. ביטול ערלה במאתים (שם). ישנב

ערלה, מסכת: מסכתא בסדר זרעים אחר חלה, ויש בה שלשת פרקים במשניות ועליה תלמוד ירושלמי, ובתוספתא רק פרק אחד, וכוללת ריני ערלה, חרמב"ם בראש פירושו למשניות יאמר: והיה נכון להיות מסכת ערלה אתר כלאים שכך סדורם בתורה, אלא שראה שהערלה אינה מן המצוות שאדם מוכרח לעשותה, שכל זמן שלא נמנע לא יתחייב בערלה, והשביעית היא מן המצוות שאדם מוכרח לעשותה וכו'. וכשהשלים לדבר על הזרע ומתנותיו החל לדבר בענין הפירות וסדר אחר מס' חלה מסכת ערלה ואח"כ בכורים וכו'. אמנם בתוספתא הוצאת צוקערמאנדל מסכת ערלה אחר מס' תרומות. מס' ערלה כוללת בפ"א: הדברים הפטורים והחייבים בערלה, המותרים והאסורים בערלה וברכעי ובניזיר ובאשרה. מה מותר ומה אסור לנמנו מאילן הערלה. פ"ב: הדברים העולים (שנבטלים) באחד ומאה ומצטרפין זה עם זה וצריך לתרים, והעולים באחד ומאתים ומצטרפין זעין ואין צריך לתרים; שיעור מוטאות אוכלין בכביצה; כיצד ובמה אנו הולכין פעמים לחקל ופעמים להחמיר בתערוכת מין במינו ומין בשאינו מינו; ריני "נותן מעם" בדברים שונים. פ"ג: ריני בגד שצבעו בקליפי ערלה ואם נתערב באחרים, ובדרך אנב דינים אחרים הדומים; ספק ערלה וספק כלאי הכרם בא"י ובסוריא ובחול; דיני החדש והערלה והכלאים בכל מקום. ולפי שאין איסור ערלה חל כלל בספיא לכן מי שיש לו אילן של ערלה בנינתו ובא חבירו ואכל ממנו אינו נזקק להודיעו כלל שהוא ערלה. והנה בנוגע למעם האיסור של חרמב"ן (ע" לעיל ערלה) כי פירות ערלה רעים לנוף, קשה ממת דאיתא בגמרא: נכרי שהיה מוכר פירות בשוק ואמר פירות הללו של ערלה הן לא אמר כלום לא נתבון אלא להשיב סתתו (יבמות קכ"ב). ופירש"י פירות נמיעה הן וישנם משוכחים מפירות אילן זקן.

מ. ה. מ. ג.

ערעור: מענות המערער על המכירה שלא היה זכות ביד המוכר למכור, או שמערער על תמחוק שרת או דבר אחר שלא כרין אלא בגזילה. ובלשון חז"ל נקראים המערערים, "עסיקין". ואשר לא טוב עשה בתוך עמיו (יתקאל י"ח י"ח) אמר שמואל זה חלוקת שרה שיש עליה עסיקין (שבועות לא). ופירש"י עסיקין עררין כמו כי התעשקו עמו (בראשית כ"ב) שמעררין

פיתא בבירא, אלא מסתברא דסתם ערכאות לא מקבלי שוחדא. ותניא הולכין ליריר של גוים ולוקחים מהם בהמה עבדים ושפחות בתים ושדות וכרמים וכותב בערכאות שלהן מפני שהוא כמציל מירם (ע"ז י"ג). ואין להושי משום ע"ז שיש ביריד שלהם וכן בבית ועדם, מפני שאינו מכון לכך. גם בתי רינים של ישראל שהדיינים הם חרומות נקראו ערכאות, וכדאמר ר' יוחנן בערכאות שבסוריא שנו וכו' במשנה "זה פוסל דינו של זה זה פוסל דינו של זה" (סנהדרין כ"ג). ע"ע רינים; ש"מ.

מ. ה. מ.

ערל: ע' גוי; מילה

ערלה: פירות עץ של שלש שנים הראשונות שאינם כשרים לאכילה. ולשון ערלה דבר שאינו מתוקן כמו ערלת בשר קודם המילה, ועל רעת חלב ערלת לבבכם (דברים י"ט), ועל כבידת הדבור ערל שפתים (שמות י"ב). בני ישראל נזחרו: כי תבאו אל הארץ ונמנעם כל עץ מאכל וערלתם את ערלתו את פרו, שלש שנים יהיה לכם ערלים לא יאכל (ויקרא י"ט כ"ג). כתב הרמב"ן בפירושו ע"ת: ומעם המצות הזאת לכבד את ה' מראשית כל תבואתנו מפרי העץ ותבואת הכרם ולא נאכל מהם עד שנביא כל פרי שנה אחת חלולים לה'. והנה אין הפרי בתוך שלש שנים ראוי להקריבו לפני השם הנכבד לפי שהוא מעט ואין האילן נותן בפריו מעט או ריה טוב בתוך שלש שנים (הראשונות) ורובן הם נרקבין ורובן לא יוצאו פירות כלל עד השנה הרביעית, ולכך נמתין לכולן עד שתעבור השנה הרביעית ולא נמנעם מהם עד שנביא מן הנמנע שנמנעו כל פרי הראשון הטוב קרש לפני השם, ושם יאכלוהו ויהללו את שם ה'. והמצוה הזאת דומה למצות הבכורים. ואמט הדבר עוד כי הפרי בתחלת נמיעת האילן רב הליחות הדבק בו מאר מוץ לנוף ואיננו טוב לאוכלו כדן שאין לו קשקשת והמאכלים הנאסרים בתורה שהם רעים גם לנוף. מצינין את העץ בתוך שני ערלה בחרסים כדי שיפרשו ממנו, שאיסור ערלה חסור הוא שהיא אסורה בהנאה. באחד בתשרי ראש השנה לערלה, ומונין לה משעת נמיעה ולא מר"ה, ויען ששלושים יום בשנה חשובין שנה וסתם הקליטה לכל האילנות שתי שבתות, נמצא שהנומע מ"ד יום קודם ר"ה עלתה לו שנה, ואעפ"כ אין פירות הנמיעה זאת מותרת בערלה אלא ברביעי עד מ"ז בשבט שהוא ר"ה לאילנות (רמב"ם מעשר שני ונמנע רבעי פ"ט מ"ז). העלין והלובין ומי גפנים והסמר מותרין בערלה וכו' החרצנים והזנין וקליפי רמץ וקליפי אגוזים ונרעונים אסורין בערלה וכו' (משנה ערלה פ"א). כל שהוא חייב בערלה יש לו רביעי וכל שפטור מן הערלה אינו חייב ברביעי. חנומע אילן מאכל ודעתו עליו שיהיה סייג לגינה או שנמנו לקורות ולא לפירות ת"ז פטור מן הערלה. העולה

בגלגלת. מ' סמול ערפו סמול הרואה את העורף והוא אחורי הצואר שכנגד הערף, והשאל לכל צד האותור, יערף כסמל לקחי (דברים ל"ב ב'), זה רוח מערבית שבא מעורפו של עולם (ב"ב כ"ה) מ' רבנו גרשם: יערף כסמל לקחי זה העוסק בתורה לשמח ומרכין אזנו לשמוע לקחי עושה מובה כסמל חזק שבא מרוח מערבי שהוא ערפו של עולם, וברוח מערבי ערפו של שכניה וכו'. ובירושלמי (הענין פ"ב דס"ח:) דרש, יערף, כפו עורפן לחשובה מיד הנשמים יורדין. ענלה ערופה עורפין אותה בקופץ מאחוריה (סוטה מ"ח:). על הנס ספחד ושב לאחוריו נאמר הפך ישראל ערף לפני אויביו (יהושע ז' ח'). על הסב סהדבר בהרפה וכו'. נאמר ויסבו פניהם סמשכן ה' ויחנו ערף (דה"ב כ"ט ו'). הסודר וסודה ופירק עול נקרא קשה ערף (דברים ט' ו'). ידעתי את מריך ואת ערפך הקשה (שם ל"א כ"ז). קשה אתה וניד ברזל ערפך (ישעיה מ"ח ד'). ובורי של אשמו אוזרים, קשיני ערף. ומסופר על רבי אבין שפעם אחת היה צריך למלכות וכאשר יצא מלפני המלך חפך לו ערפו ולא יצא בדרך כבוד מאחוריו, ובקשו עבדי המלך להרגו וגעשה לו נס שנראה להם כשחי נצוצות אש יוצאות מאחורי ערפו והניחותו (ירוש' ברכות פ"ה א').

מ. י. ה.

ערפא: אשת כליון בן אלימלך מנעמי אשתו (רות א' ד'). אחרי מות אשה כליון הואילת ללכת אחרי חמותה, אך נעמי דברה אל לבא כי לא מוב להתנודד עמה באפס תקות, וחשב ערפא ותפרד מעליה (שם א' י"ד). ויחנן כי נקראת ערפא מלשון ערף כי הפכה ערפא לחמותה ותעזוב אותה. כתיב ערפא (רמ"א כ' ו'). וכתיב הרפה (ש"ב כ"א מ"ז) וכו' (סוטה מ"ב:). מזה נראה כי חז"ל גרסו בדה"א ערפא תחת הרפא כמו שכתוב לפנינו, ולדעתם היא ערפא שהיתה אם הארבעה הגבורים ושמותם סף ומרון גלית וישיב בנוב שנפלו ביד דוד ועבדיו. כתיב ותשק ערפא לחמותה ורות דבקה בה. אמר ר' יצחק אמר הקב"ה יבואו בני הנשוקה ויפלו ביד בני הרבוקה. דרש רבא בשכר ארבע דמעות שתורידה ערפא על חמותה זכתה ויצאו ממנה ארבעה גבורים (סוטה מ"ב:). אמר ר' יצחק ארבע מילין חלכה ערפא עם חמותה ועמרו ממנה ארבעה גבורים. ר' ברכיה אומר ארבע פסיעות חלכה ערפא עם חמותה ונתלו לבנה ארבעים יום. שנאמר ויגש הפלשתי השכם והערב ויתחב ארבעים יום (ש"ב י"ז) וגלית חיו אחד מבניה כנ"ל. ע"ע רות.

ב. מ.

ערפורט: עיר הראשה של המחוז בשם הזה במדינת זאכסען בפרוסיה. על נהר גערא. אם נאמין כי המצבות שנמצאו שם אינן מזויפות נראה כי כבר במאה התשיעית חייתה בה קהלת ישראלית, אך תזכרון הרשמי הניכר

על המהזיק בה חז בא וקנה אותה ובומת על חזקו שהוא איש זרוע (וע' תוס' ב"מ י"ד ד"ה ויצאו). וע"ז פסק הרמב"ם שאסור למכור לחבירו קרקע או ממלמלן שיש בה עסיקין ויש בה דין עד שיוודעו שאע"פ שהאחריות עליו אין אדם רוצה שיתן מעותיו וידר לדין ויהיה נתבע מאחרים. (רמב"ם מכירה פ"מ א' ש"ע ח"ט סי' רכ"ו ו'). ולדינא המוכר שדה שלא באחריות ויצאו עליה עסיקין, לדעה אב"י, אם באו העוררין קודם שהחזיק בקרקע יכול לחזור בו אבל משהחזיק בה אין יכול לחזור בו מ"מ דא"ל חייית דקיסדי (שם קשורה מלא רוח או שם מלא מקשרים) סברת וקבלת (ב"ק ח' מ'). וכן פסק הרמב"ם שקודם שישחמש בה יכול לחזור שאין לך מום גדול מזה שעדיין לא נהנה בו ובאו התובעים לפיכך יבטל המסקה ויחזיר המוכר את הדמים ויעשה דין עם המעוררים, ואם נשחמש בה הלוקח כל שהוא ואפילו דש אמצר שלה אינו יכול להחזיר בו, אלא עושה דין עם המערער ואם הוציא מידו בדין יחזור על המוכר כדין כל המסרפין (רמב"ם וש"ע שם). וכתב הרמ"א כל זה מידי בערעור שלא נתברר עדיין לנמרי אבל ב"ד רואין שיש אמתלא בדברי המערער, אבל אם לא יצא רק קול בעלמא ואפילו לא נתקיים המסקה לנמרי לא יכול לבטל המסקה בשביל דברים בעלמא. ואם חזר הלוקח מחמת ערעור אע"פ שנחבטל הערעור אח"כ נתבטל המסקה ושניהן יכולין לחזור בהן. ראובן העורר על השרה שמכר לו לשמעון ואומר שלוי נזלה ממנו, אע"פ ש אובן בעצמו חתום על שמר המכר שנתן לו לשמעון, אדמון אומר שיכול לערער ולסעון, "השני נוח לי והראשון קשה היסנו" ולכן לא עוררתי על לוי בשעה שהיתה ברשותו וגם חתמתי על השמר שנתן לשמעון, לפי שלוי אדם חזק וקשה להוציאה מידו ונוח לי שתתא בידך שאוציאנה כמך בדין. והכמים אומרים איבד זכותו, והואיל וחתם הודה שאין לו עסק בה (כתובות ק"מ:). ודוקא שחתם עם עד אחר, אבל אם חתם לבד לא אבד זכותו, ד"ל מה שחתם כי היה יודע שאין חתימת עד אחד כלום (רמ"א ש"ע ח"ט סי' קמ"ז א'). אבל דין המקיים חתימת העדים לא אבד זכותו לערער על השרה מפני שיכול לומר לא ידעתי מה היה כתוב בשמר, שהקיום הוא רק על חתימת העדים ולא על התוכן בשמר. אם בא שמעון ונמלך כלוי ואמר ליה הנני קונה שדה פלוני מראובן ובעצתך אקנה אותה, א"ל לוי לך וקנה אותה שהוא מובה. יש ללוי לערער עליה ולא איבד זכותו שהרי לא עשה מעשה (שם). ע"ע מכירה.

י"ג

ערמומית: ע' הערמה

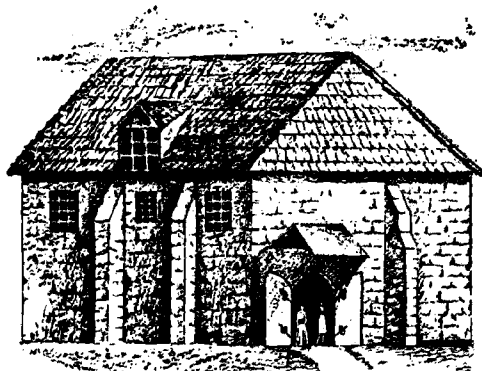
ערף: אחורי הצואר, ונאמר על פני הצואר סמול ערפו (ויקרא ה' ח'), המולק מן העורף (חולין י"מ:). מ' ר"ה קצה הראש והצואר נקרא העורף. ושניהם

במשרת נוצרי. הקהלה גדלה והצליחה, ומרוב האנשים נאלצו להרחיב מקום בית הקברות אשר שכרו בשנת 1375 מבית המועצה במחיר חמשה שילינג לשנה. סכום חמס השנתי עלה 850 לימרא פֿלעניג מלכר מס מיוחד ששלם הנביר אליהו המכונה „יודענמייסטער“. ומלבד מס מיוחד בעת חגגת העיר שעלה בשנת 1377 למאה לימרא פֿלעניג. ובשנת 1380 נאלצו לשלם להעיר 2200 מארק כסף. בשנת 1391 נתן חאלך וענצעסלאוס מביהם זכויות מיוחדות לתושבי ערֿפורט ובין הזכויות האלה היה השטמת החובות שהייבו ליהודים. היהודים היו תמיד בכדור לשחק בין תביר בית המועצה ובין הכמרים וקסרי גרמניא, ומחלוקת התפרצת המיד ביניהם אדות חלוקתם את חמס שחוטל על היהודים. המלך זיניסמונד בשנת 1416 העמים על יהודי ערֿפורט לשלם ששת אלפים גולדין ונחשב כי היה שליש מכל רכושם. ובעד זה נתן להם אגרת מחסה על עשר שנים, אך החסות הזאת לא הועילה מאומה נגד חמת הנוצרים ורדיפותיהם. בשנת 1442 נאלצו עוד הפעם לשלם ששת אלפים גולדין מתנה לכתר המלך פֿרידריך השלישי. בשנת 1458 גורשו היהודים כלה מערֿפורט, ועד סוף המאה הי"ח נאסר ליהודים לשבת בעיר ערֿפורט, מלבד ארבעה יהודים בין שנות 1768—1789. היהודי הראשון שחשיג זכות אזרח בערֿפורט היה שלמה מאיר ב"ר אפרים שלמה אונגער שהיה בעל תשכונות. בשנת 1810. בשנה שלאחריה קנו היהודים אחוזת קרקע לבית הקברות בערֿפורט, ובית הכנסת הרש נבנה בשנת 1840.

[הרבנים בערפורט] בימי הבינים הייתה ערֿפורט לעיר ואם בישראל, ורבנים גדולים ישבו בה על כסא הרבנות והיו שם ישיבות של תלמידי חכמים. בין הרבנים והחכמים היו: ר' אלעזר מווארמש בעל הרוקח, אשר אשתו ובניו נרצחו שם בשנת 1221; בעל המסורה ר' אלעזר ב"ר קלונימוס; ר' שלמה ב"ר מנחם הלוי; ר' שמחה בן גרשום; ר' אלכסנדר זיסקינד (במאה הי"ג); ר' יצחק הלוי (במאה הי"ד); ר' אנשיל הכהן ור' הלל (במאה ה"ו). הקהלה התנחלה ע"י ארבעה פרנסים וראש על גביהם בתואר „יודענמייסטער“. שלשה מהם נזכרים ברשימת הממשלה בשם אליהו העלליר ומכיר. בשנת 1399 היתה שם אספה נכבדה מרבנים רבים ממקומות שונים ועשו תקנות ברברים הנוגעים לשמירת הדת. בין הרבנים האחרונים נחשבו ר' אדאלף יאראמשעווסקי (1879), ר' פיליפ קראנער, ור' מאריץ זאלצבערגער (1903). מספר היהודים כעת (1912) עולה שמונה מאות בין שבעים וחמשת אלפים תושבים. חמש עשרה כתבייד עתיקים בעברית נמצאו בבית עקד של העיר ערֿפורט, הכ"י של תתוספתא בערֿפורט הו"ל ר' צוקערמאנדעל.

ביבליוגרפיה: שמידט, איבער ריווען אין ערפורט וועהרענר דער הוסיטען קריגעג; אדאלף יאראמשעווסקי.

מישיבת היהודים בערֿפורט הוא ממחצית השניה של המאה הי"ב. בין שנות 1160—1186 סידר חבישוף קונראד הראשון שבעה מיוחדת ליהודים. ביום 26 יוני 1221 התנפלו הנוצרים על היהודים בערֿפורט ויהרגו מהם כ"ז נפשות ולפי ידיעה אחרת רצחו כ"ז נפשות. וקבעו תענית להמאורע הזה. כ"א נפשות נזכרו בחמיסורבוך של מאינץ ועוד איזה אנשים נזכרו בקינה שנשא עליהם הפיימן ר' שלמה ב"ר אברהם. אולם כאשר עברה תבחלה שבו היהודים למנוחהם ומספרם נתרבה, תביר מועצת העיר הגינו עליהם נגד הכמר הראשי שרצה לקחת מעשר מבעלי בתים יהודים כמו מהנוצרים (20 יולי 1240) והתפשרו ביניהם. ביום 13 יאנואר 1266 נתן הארכיבישוף ווערנער זכות הישוב וההגנה ליהודים בערֿפורט, במחיר מס שנתי של מאה כסף מארק, ושלישים פֿלעניג בעד קבורת מת. בכל זאת סבלו היהודים מרדיפות העם, אשר איזה פעמים התנפלו על בית הכנסת והרסו את בית הקברות של היהודים. ואף כי הראו את אמונתם בלקחם חלק לחסות ולחגן על העיר כאשר הביאה במצור הנסיך

פרידריך בשנת 1309. לא זכרו זאת הנוצרים אזרחי העיר, ויהיו כפויי טובה בהתחברם עם חכמדים והאצילים לשחת את היהודים ולשלול את רכושם. וכל זמן שקרה מנפה בעיר בין שנות 1315—1348 האשימו את היהודים כי שמו סם מות בכורות ובנהרים. ובשנה האחרונה היתה הריגה גדולה וכמעט לא נמלט איש משלשת אלפים יהודים שחיו אז בערֿפורט.

[אחר המנפה] בערך שנת 1351 שבו איזה יהודים לערֿפורט ושיר העיר נתנו להם רשות הישוב במחיר חמס השנתי ובזמן קרוב נוסדה קהלת חדשה, ויען כי בית הכנסת הישן נסכר ע"י הגרים והיה בירי יהודים, נתנו להם שרי העיר סכום כסף לבנות בית הכנסת חדש ובית הכנסת הזה נתחנך בשנת 1357. (ע"י ציורו בזה). בשנת 1373 עשו שרי העיר חוקים מיוחדים בעד היהודים בנוגע למלבושם אשר ישתנו ממלבושי הגוים ואס"ו להם לשאת תכשיטין או לחגור באזור. ובימי תעניות של הנוצרים לא יקנו דגים ואסור להם להשתמש

די געשיכטע דער יודען אין ערפורט, 1868; פיליפ קראנער, געשיכטע דער יודען אין ערפורט; קאסאלאג דער מיניסטר מעריאל ביבליאטעק צו ערפורט 1876: J. E. v. 190 ב. מ.

ערקת לבנה: ע' ארכא

ערש: ע' מטה

עשב: ע' ירק

עשה ולא תעשה: מצוות התורה נחלקות לשתי מחלקות: מצות עשה שחייב האדם לעשות, ומצות לא תעשה שצריך האדם להזהר שלא לעשות, או עשין ולא יעשין. עבירת לא תעשה תמורה ממצות עשה (יבמות ז'). אך קיום מצות עשה גדול משמירת מצות לית (רמב"ן לשמות כ' ט'). עונש כל העובר על לא תעשה אם יש בעבירתה מעשה והלאו לא ניתק לעשה ולא ניתן לתשלומין הוא מלקות (מכות י"ג:). יש אזהרות שבאו בתורה בלשון "השמר", "פן", ו"אל" ונחשבות בכלל לית (שם), ויש אזהרות שלא נזכרו בתורה בפירוש ואנו למדין הלאו מן ההן המפורש, וזה נקרא לאו הבא מכלל עשה ודינו בעשה (פסחים ט"א:). הרבה מצוות נזכרות בתורה אשר לפי לשונן הן מצות עשה ובאמת הן אזהרות, כמו והשביעית תשממנה ונמשתה (שמות כ"ג י"א); איש אמו ואביו תיראו (ויקרא י"ט ג'); עי' קדושין ל"א:); שמום כל בעל משה ידו (דברים ט"ז ב') ועוד, וכן יש מצות קום ועשה שבאו בתורה בלשון לא תעשה ואזהרה, כמו ולא תקפץ את ירך מאתחך האביון (שם ט"ז ז'); לא תאחר לשלמו (שם כ"ג כ"ב). [עשה דוחה לא תעשה] אם יפגש קיום מצות עשה באסור לא תעשה ואי אפשר לקיים מצות העשה כ"א בעבירת הלאו, העשה דוחה את הלית, ויש לעבור על הלאו כדי לקיים העשה, ובכלל זה הוא כנראה קבלה בידי חז"ל אף כי למדו אותו מסמיכות הכתובים לא תלבש שעמנו צמר ופשתים יחדו גרילים תעשה לך (דברים כ"ב י"א—י"ב, יבמות ד'). הירושלמי (גדרים פ"ג ב') משה דין עשה דוחה לית לחקרבת קרבנות צבור בשבת וליבום שדוחה איסור אשת אח, ומה נראה שברחיקת העשה את הלית הלאו חותר לנמרי כי במקום מצות עשה לא נאמר הלאו כלל, ולדעת הבבלי רק במצות עשה שאי אפשר לקיימה לעולם בלא עבירת הלאו, כמו מצות יבום ומוטאת כהן לקרובים, שהעבירה היא חלק מהמצות עשה והיא מצותה בכך אסרינן דלית לא ניתנה במקום עשה זו והיא היתר נמרי, אבל אם מצות עשה פוגעת במקרה בלית או חלית לא הותרה אלא נדחת (תשובות מ"ר' מרומנובורג, תוצאות מקיצי נדרסים ס' מ"א), ואם אפשר בזה דרך לקיים המצוה באותו זמן עצמו בלא עבירת הלאו אין הלאו נדחה (יבמות כ'). ולדעת פוסקים רבים זה תכלול הוא דק מרובנו, אם האדם הסב בעצמו הצורך לדחות חלא תעשה כדי לקיים העשה או אין הלית נדחית

(תוס' ערובין ק'. ד"ה מתן), אלא אי"כ העשה חמורה (ברוך מעם פ"א משער עשה דוחה לית). רק המצוה עצמה ולא מכשירה דוחה לית, וגם המצוה דוחה את הלית רק אם העשה מתקיימת באותו זמן עצמו שעובר על הלאו, אבל אם קיום העשה ועבירת הלאו אינם בזמן אחד או אין הלאו נדחה (שבת קל"ב:). ואם אי אפשר לקיים העשה בענין אחר או לא בענין התנאי בעידנא דמיעקר לאו מקיים עשה (פסטי תוס' זכחים צ"ז). וגם עשה שיש בה כרת דוחה לית אע"פ דלא חוי בעידנא (תוס' זכחים ל"ג ד"ה לענין). אם התחלת קיום המצוה נעשית בזמן שעובר על הלאו אף כי המצוה לא נגמרה אז זה נקרא בעידנא ודוחה (נמוקי יוסף ב"מ פ"ב). אין עשה דוחה לית שתכליתת שמירת הזכות של אדם וממונו, כמו הלאו של גול וכל הסנת זכות חבריו, וכן מצות עשה אשר תכליתת עשות המונ והחסד לאחרים אינה דוחה איסור לא תעשה (ב"מ ל'). מצות עשה אשר חיובה תלוי ברצון איש ויכולה להתבטל אינה חשובה לדחות לא תעשה (כתובות ט'). מצות עשה דוחה עשה אחרת הקלה ממנה (פסחים נ"ט). ואפילו לא בעידנא (תוס' שם ד"ה דאחי). אם יש עשה עם הלאו או הלאו חמור ואינו נדחה מפני עשה אפילו למי שאינו מצווה על העשה הבאה עם הלאו (תוס' קדושין ל"ד. ד"ה מעקה). לדעת הרשב"א עשה דוחה גם לית הבא מכלל עשה (יד מלאכי ס"י שע"ב).

[חיוב נשים במ"ע] הכל חייבים במצות לא תעשה, והמצות עשה שהזמן גרמא, היינו אם זמן ידוע גורם לחיוב מצוה זו וזולת הזמן הזה אין חיוב לקיימה, כמו מצות שופר וסוכה, נשים ועבדים פטורין ממצות אלו (קדושין כ"ט). אך לפי הכרעת הפוסקים נשים רשאות להתמיד על עצמן ולקיים גם המ"ע שהזמן גרמא, ואין מברכות על מצוות אלו (הרמב"ם ציצית פ"ג י' ורש"י בתהנות מימוני שם) כי אין יכולות לומר וצונו, ולדעת הר"ת גם מברכות (תוס' ר"ה ל"א. ד"ה הא). כל מצות עשה שהזמן גרמא שקיומה בשב ואל תעשה כמו כל לאו הבא מכלל עשה, אם כי דינו כעשה מ"מ נשים תיבות בהן, כמו איסור סחורה בפירות שביעית וכדומה (עי' חתם סופר אות ס' קנ"ז). ע"ע מצות.

ביבליוגרפיה; כסף נבחר; מלא חרועים ע' עשה דוחה לית; גוטמאן, בספר חיובי למשה בלאך, בודאפעסט 1906.

ב. ד.

— [היוצאין מכלל עשה דוחה לית] אף כי למדו תו"ל שהרבה עשה דוחה לית המפורש בתורה כמו מילה בזמנה דוחה שבת, מילה דוחה לית דרצעת, נזיר ומצורע דוחה לית דלא תקיפו, קרבן פסח ושאר קרבנות דוחה שחימתן את חשבת (שבת קל"ג פסחים ע"ז, נזיר נ"ח) אעפ"כ אין למדין מהם שעשה דוחה לית בכל מקום, משום ראפער למיפרד (במבואר בנמרא יבמות

כ"ז ל"ד) וכאשר שמע כי רעות בנות כנען בעיני יצחק הלך אל ישמעאל ויקח את מחלת בתו על נשיו לו לאשה (שם כ"ח ט'). כאשר נפרד מעקב חלך לדרכו שעירה (שם ל"ג י"ד) ולא נזכר מותו בתנ"ך. בני עשו ישבו בחר שעיר (דברים ב' ד—ה) ע"ע ארזים; אלופים.

[בתלמוד ומדרשים] חז"ל חשבו את עשו לרשע, ואמרו עד ג' דורות לא פסקה זרמא מאבותינו וכו' יצחק הוליד את עשו (שבת קמ"ז). רשע דר בין שני צדיקים ולא למד ממעשיהם זה עשו (יומא ל"ח:). יש בני אדם ששמויהם נאים ומעשיהם כעורים זה ישמעאל ועשו, ישמעאל=שומעאל, עשו=עושה רצון עשוי, ומעשיהם רעים (במדבר רבה פט"ז). ודרשו ויתרצו הבנים בקרבה. בשעה שהיחזק רבקה עומדת על בתי כנסיות ובתי מדרשות יעקב מפרנס לצאת, הה"ד במרס אצרך מבטן ידעתיך (ירמיה א'). ובשעה שהיא עוברת על בתי ע"ז עשו רץ ומפרנס לצאת, הה"ד וזר רשעים מרחם (תהלים נ"ח). ותלך לדרוש לבית מדרשו של שם שיניד לה מה חזק בסופה (ב"ר פס"ג ו'). ואח"כ יצא אחיו וידו אוחות בעקב עשו. מטרונא שאלה את ר' יוסי בן חלפתא למה יצא עשו תחלה, אל ספה ראשונה של יעקב חיתה, משל אם חניחי שתי מרגליות בשפופרת אחת לא זאת שאת נותנה בראשונה היא יוצאה אחרונה (ילקוט רמז ק"י). ויגדלו הנערים ויהי עשו, משל להרס ועצמוניות (קוצים) שהיו גדלים זה על גבי זה וכיון שחגגו ויהפריחו זה נותן ריחו וזה חוזיו כן כל י"ג שנה שניהם הולכים לבית הספר, ולאחר י"ג שנה זה חולק לבית הספר וזה חולק לבית ע"ז (שם). ובתנחומא מובא הדבר בשם ר' ברכיה חתן שניהם הלכו לבית הספר ושניהם שוין עד ט"ו שנה. משל להרס ועצמוניות כל זמן שהם קטנים אין אדם מפרש מזה לזה. משיגדלו זה מפרסח ויהי טוב וזה מוציא קוציו. ובאמת לא יצא לתרבות רעה עד שמת אברהם ואז היה בן ט"ו שנה. אברהם אבינו מת קודם שמרד עשו דכתיב ויבא עשו מן השרה והוא ע"ף ואותו חיום נפטר אברהם אבינו ועשה יעקב אבינו חבשיל של ערשים לנחם את יצחק (ב"ר ט"ז:). א"ר יוחנן חמש עבירות עבר אותו רשע באותו חיום וכו' וכפר בעיקר וכפר בתחיית המתים דכתיב הנה אנכי הולך למות, ושם את חבכורה דכתיב ויבן עשו את חבכורה (ב"ר ט"ז:). ויעקב רצה לקנות חבכורה מעשה, לפי שהעבודה בבכורות. אמר יעקב אין רשע זה כדאי שיקריב לחקב"ה. אמר עשו מה טיבה של עבודה זו? א"ל כמה אוהרות ועונשין ומיתות תלוין בה כאותו ששנינו (סנהדרין ס"ג) אלו הן שבמיתה שתיי יין ופרועי ראש. אמר אני הולך למות על יד א"כ מה חפץ לי בה. והעיר עליו הכתוב שביזה עבודתו של מקום שנאמר ויבן עשו את חבכורה (רש"י). ביצחק נאמר ותכהינה עיניו מראות א"ר אלעזר מפני דאיסתבל

מדה ג' ע"ד ת'). אבל יש מצות לא תעשה שאינה נרחה מפני עשה; יכול כבוד אב ואם רוחה שבת. יכול אמר לו אביו לכהן היסטא וכו' ת"ל איש אמו ואביו תיראו ואת שבתותי תשמורו, כלכם חייבים בכבוד. אין עשה רוחה ל"ת ועשה ואפילו תרי עשה בחר מצוה אינה רוחה ל"ת ועשה (ע"י תוס' יבמות כ' וחוס' חולין קמ"א). וה"ה שאין עשה רוחה עשה, דמאי אולמיה הני עשה מהאי עשה (חולין קמ"א). לפי דעת הירוש' יש הפרש בין עשה שנאמר קודם הדבור לעשה שלאחר הדבור, כי מקשי שם למח לא אכלו מצה מחרש ויבא עשה רבערב תאכלו מצוה וידחה ל"ת דחרש? ומתרץ דאין עשה דקודם הדבור חחה ל"ת דאחר הדבור, (תוס' קדושין ל"ח), ובבבלי אמרין בחיפוך, מה להנך שכן ישנן לפני הדבור לכהן דחי (יבמות ה', וע"י ירוש' חלה פ"ב, נדרים פ"ג ט' ובשנת אריה ס"ז).

ה. ה.

ע"ז: בן יצחק מרבקה אשחו ואחי יעקב אבינו שניגדו תאומים, ויצא עשו ראשונה מרחם אמו כסוי שער ארזים, ויד יעקב אוחות בעקבו כמתפרץ לצאת מתחלה. ע"ז היה לאיש שרה יודע ציד, ויאהבהו יצחק, כי ציד בפיו" כי נתן לו מצידו. ורבקה אוהבת את יעקב איש חם יושב אהלים. ויהי היום כבוא עשו ע"ף ורעב מצידו ויפצר בו יעקב, בסעודת את לב אחיו בלחם ונזיר ערשים. למכור לו את זכות הבכורה. ויחרצה עשו לבקשחו וימכר לו את בכורתו במחיר חמאכלים שנתן לו יעקב. באמרו, "הנה אנכי הולך למות ולמה זה לי בכורה". וישבע לו לקיים את הקנין. ויאכל וישת ויקם וילך ויבן עשו את הבכורה. ומפני שאמר ליעקב, "הלעיטני נא מן הארזים הארזים חזה" (הערשים) ע"כ קרא שמו, "ארזים" (בראשית כ"ה כ—ל"ד). אך יצחק אביהם לא ידע מזה, והבטיח לברך את עשו בברכה היאוחת לבכור, וחנה אחר שנעשה יעקב הבכור התחכם בעצת רבקה אמו לקחת את ברכת אביו לעצמו בהיותו בא תחת עשו אשר מסר לו זכוהו. ויאמר, "אנכי עשו בכורך" הגני בא בכחו והריני כמותו. אך כאשר מצא יצחק את הערמה בדרך נס את עשו. כנראה התנחם עשו על סכירת הבכורה, עכ"פ נהפך ליעקב לשונא. ויבקש להרגו. ע"כ יעצה רבקה ליעקב ללכת מביתו חרנה. ואחרי עבור ערשים שנה בשוב יעקב אל ביתו פגש על דרכו את עשו אחיו וארבע מאות איש עמו. ויעקב חכן את עצמו נגדו לחת לו דורן לכפר פניו או להלחם נגדו ולבסוף נתרצה עשו לקבל ממנו המנחה וידבר אותו טובות ויפרדו איש מעל אחיו בשלום (שם ל"ג א'—ט"ז). כמות יצחק אביהם באו יחד אל עיר סגוריו חבורה ויקברוהו במערת המכפלה (שם ל"ח כ"ט). עשו בהיותו בן ארבעים נשא לו לאשת את יהודית בת בארי החתי ואת בשמת בת אילון החתי ותתיינה מרת רוח ליצחק ולרבקה (שם

לחם אם כן משלנו הוא! (רש"י). בעשו נאמר כי נשק לעקב, ונקוד על "ושקחו" שלא נשקו באמת ויש אומרים שנשכו. רשב"א אומר נשקו זו של אמת וכולן אינן של אמת (אדר"ג פל"ד), ואמר רשב"י הלכה היא בידוע שעשו שונא לעקב אלא שנכסרו רחמיו באותה שעה וינשקו בכל לבו (ב"ר). יעקב אמר כי על כן ראיתי פניך כראות פני אלהים ותרצני, ומזה יוביח ר' שמעון בן פזי שמתור לחגיף לרשעים בעולם הזה. אך לוי אמר שכיון בזה לרמז שאינו ירא מפניו, משל למה"ד דוסה, לאדם שזימן את חבירו וחביר בו שמבקש להרנו, אמר לו מעם תבשל זה שאני טועם כתבשיל שמעמתי בבית המלך, אמר ידע ליה מלכא מיסתמי ולא קמיל ליה (סוסה מ"א:), אף כאן כיון לאיים עליו באמרו שראה חמלאך פנים אל פנים ויוכל לו. עשו בהפרדו מעקב אמר לו נסעה ונלכת ואלכת לננך ויעקב השיבו יעבר נא אדוני לפני עברו... עד אשר אבא אל אדוני שעירה (בראשית ל"ג י"ד) ובאמת לא הלך לשעיר אלא שב לביתו. וע"ז אמרו ישראל שנודמן לו נוי בדרך מופלו לימינו (כי אז היו חשודין ברציחת ישראל), שאלו להיכן הולך ירחיב לו את הדרך, בדרך שעשה יעקב אבינו לעשו הרשע דכתיב עד אשר אבא אל אדוני שעירה וכתב יעקב נסע סכותה (ע"ז כ"ה:).

[נשי עשו ומוחן] עשו בחיותו בן ארבעים שנה לקח לו לאשה את יהודית בת בארי החתי ואת בשמת בת אילון החתי ותהיינה מורת רוח ליצחק ולרבקה (בראשית כ"ז ל"ד), ואח"כ בראותו כי רעות בנות כנען בעיני אבוחיו הלך אל ישמעאל ויקח את סחלת בתו אחות נביות על נשיו לו לאשה (שם כ"ז מ'). וע"ז אמרו במדרש עשו נמשל לחזיר, מה החזיר הזה בשעה שהוא רובץ פרשם מלפיו כלומר ראו שאני טהור, כך עשו כל ארבעים שנה היה צד נשי אנשים ומענה אותן, כיון שהגיע לארבעים דמה עצמו לאביו, אמר מה אבא נשא אשה בן מ' שנה אף אני אעשה כן (ילקוט רמז ק"ב). אמרי אינשי מטייל ואויל דיקלא בישא גבי קינא דשרבי (אילנות סרק) דכתיב וילך עשו אל ישמעאל (ב"ס צ"ב:), וממה שנאמר אח"ת נביות למדו שכבר מת ישמעאל והשיאה נביות אהיה לעשו (מגילה י"ז). לכן רצה לחשיא את לאה לעשו, והיתה בוכה ע"ז ונעשו ענייה רכות. שהיתה שומעת על פרשת דרכים בני אדם שהיו אומרים שני בנים יש לה לרבקה שתי בנות יש לו ללבן, גדולה לגדול וקטנה לקטן, והיה שואלת גדול מה מעשיו? איש ציד הוא מלסמם חבירות, וקטן איש תם יושב אהלים, והיתה בוכה עד שנשרו ריסי עיניה, והיינו דכתיב וירא ה' כי שונאה לאה—ששנאין מעשה עשו בפניה (ב"ב קכ"ג:). לאה קראה לבנה הבכור ראובן, נוסדקין ראד בן, א"ר אלעזר, אמרה לאה ראו מה בין בני לבן חמי, ואילו בן חמי אע"ז דמדעתיה ונבית לבכירותיה דבתיה

בעשו הרשע וכל המסתכל בצלם דמות אדם רשע עיניו כהות (מגילה כ"ה). ותקת רבקה את בני עשו בנה הגדול התמודות אשר אותה בבית ותלבש את יעקב בנת הקטן, זה בגדו של אדם הראשון שהיו חקוקים עליו כל סין היה ובהמה ונסמר לנמרוד שהיה גבור ציד ועשו הרנו ונמלו (רש"י פסחים נ"ד: ד"ה בגדול). ויש אומרים שנקראו התמודות שהיה משמש בהן (בתור בכור) בכהונה גדולה (ירוש' מגילה פ"א י"א). אשר אותה בבית, והלא כמה נשים היו לו והוא ספקיד אצל אמו! אלא שהיה בקי במעשיו וחשון (רש"י). ועוד שנו רבותינו עד שלא הוקם המשכן היו הכמות מותרות והעבודה בבכורות, לכך הלביש הקב"ה לאדם בגדי כהונה גדולה שהיה בכורו של עולם, בא נת ומסרם לשם, ושם מסרן לאברהם ואברהם מסרן ליצחק ויצחק מסרן לעשו שהיה בכורו, ועשו היה רואה את נשיו עובדות ע"ז והפקין אצל אמו. כשעמד יעקב ולקח הבכורה מן עשו אמרה רבקה בדין הוא שילבש הבגדים הללו (תנחומא תולדות ס' י"ב). כשמת יצחק את ערמת יעקב מפי עשו ויחרד יצחק חרדה גדולה עד מאד. למה חרד על שביך לקטן קודם לגדול, שכן היה בדעתו לכרך את שניהם, וקרא לעשו לכרכו תחילה שהיה גדול ואח"כ לעקב, וכו' ואמר מה ען יש בידי שנתקללה שילשת חיחסין על ידי לברך את הקטן ואח"כ הגדול? וכו' התחיל עשו מצעק ואומר הכי קרא שמו יעקב וגו' א"ל כבר לקח את בכורתי. א"ל יצחק על הדבר הזה הייתי מוצר ואומר שמה עברתי על מצות הדין וברכתי את הקטן לפני הגדול, עתה שלכבוד ברכתי גם ברוך יהיה (שם ס' כ"ג). וא"ר יצחק מאי דכתיב ויחן רשע כל למד צדק (ישעיה כ"ז). אמר יצחק לפני הקב"ה ויחן עשו! אמר לו רשע הוא! א"ל כל למד צדק, א"ל בארץ נכוחות יעול (את ירושלם יתרים) אמר לו כל יראה נאות ה' (מגילה ו'). וישמם עשו את יעקב על הברכה אשר ברכו אביו ויאמר עשו כלבו יקרבו ימי אבל אבי ואהרנה את יעקב אחי, רבנן אמרי אמר עשו אם אני חורגו יש שם ועבר יושבים עלי בדין ואומרים לי למה הרגת את אחיך, אלא אני הולך ומתחתן לי שמעאל והוא בא ועורר עמו (עם יעקב) על הבכורה וחורגו ואני עומד עליו כנואל הרם וחורגו יורש אני ב' משפחות, הה"ד יען אמרך את שני הנרים ואת שתי הארצות לי תהיינה וירשנה וי' שם חיה (יתקאל ליה, ב"ר פס"ז ת'). המלאך שנאבק עם יעקב שרש של עשו חיה (ב"ר פע"ח). עשו שאל לעקב מי לך כל המחנה הזה אשר פגשתי. וע"ז אמרו במדרש כתות של מלאכים פגש שהיו דוחפין אותו ואת אנשיו ושואלין אותם של מי אחם? והם אומרים של עשו, המלאכים מכים אותם, ואנשיו אומרים תניחו! בנו של יצחק הוא אך אינם משגיחים על דבריהם; בן בנו של אברהם ואינם משגיחים ע"ז. ובשאמרו אחיו של יעקב הוא מניחים אותו, ואומרים

העתידה תחיה ע"י כריתת זרע המלוכה מעשו. ותני רבי ר' ישמעאל בשכר שלשה ראשון (שנזכר בסעודה ח' ויקרא כ"ג) וכו' לשלשה ראשון: לחברית זרעו של עשו דבתיב ויצא הראשון אדמוני ולבגין ביהמ"ק ולשמו של משיח (מסחים ח'). ראה יעקב אבינו שאין זרעו של עשו נמסר אלא ביד זרעו של יוסף שנאמר ויהי בית יעקב אש ובית יוסף לחבה ובית עשו לקש (ב"ב קכ"ז:). אמר רב חונא לא מצינו שחלך יעקב אבינו לשעיר (שאמר עד אשר אבא לאדוני שעירה). אלא כדרך יוחן אמר רב. רמז רמז לו לעתיד לבא. דבתיב ועלו מושעים בחר ציון לשפוט את הר עשו (ירוש' ע"ז פ"ב א'). אולם אע"פ שחז"ל חשבו את הרומים מורע עשו לרשעים. בב"י לא רחקו את הנרים מהם, ועבריה הנביא שניבא על אדום היו נר אדומי. וחיינו דאמרי אינשי מיניה וביה אבא (יער) ליזיל בית נרנא. או ירך מתוכה מסרתה (פנהדרין ל"ט:). ואנמונינוס ורבי חיז אוהבים נאמנים. וע"ז דרשו שני נזים בבמנך אלו אנמונינוס ורבי (ע"א י"א). א"ל אנמונינוס לרבי והבתיב לא יחיה שריר לבית עשו? א"ל בעושה מעשה עשו (שם י"ב). אבל הרומיים הכשרים ותצדיקים לא נכללו בבני עשו. ע"ע אדום; יעקב.

א.

ע'שן: קיסור מאש. תנור עשן (בראשית ט"ו י"ז). עשן הבבשן (שמות י"ט י"ח). עמוד עשן (שופטים כ' ט'). גאות עשן (ישעיה מ' י"ז). תימרות עשן (יואל ג' ט'). במתן תורת היה הר סיני עשן כלו (שמות י"ח כ'). כאשר לכד האודב את העיר עי הציתו אותה באש והנה עלה עשן העיר השמימה חה חיה לאות ליהושע ואנשיו לחלחם עם אנשי העיר (יהושע ח'). בעשן הנחלים הכשירו חפירות. והניחו בשמים על נחלים לעשן שום דבר שהיו לו ריח טוב וזה אסור ביו"ט משום שמכבה הנחלים ביטעה שנותן הבישמים עליהם (ביצה כ"ג). והיה להם יין מבושל ויין מעושן (מנחות פ"ז:). בקמרת היה עשב שנקרא מעלה עשן. ונקרא כן לפי שמתמר העשן ומעלה אותו כמסל ואינו מתפצל לכאן ולכאן (בריתות ר'). אמר לי מעלה עשן בגנדי וכו' (יומא ל"ח). בעדות עגונה נאמר עישנו עלינו בית עישנו עלינו מערה (יבמות קט"ו). פי' אנשי חיל כשהולכין לכבוש עיר ורואין מערות ומרמין שיש שם בני אדם ומתיראין ליכנס שמה כלי זין בידם והורגין אותם. מה עושים? מציתין בהן את האור על פתח המערות שתמלא מערה עשן ואם יוצאין אליהם מוטב ואם לאו נחנקין. ופעמים שיש חורין במערה ומלמין שם (ערוך ע' עשן). לרמין דבר האובד ונעלם קל מהרה: כהנדרף עשן תנדרף (תהלים ס"ח ג'). כמין יסוער מנורן וכעשן מארובה (הושע י"ג ג'). לרמין הממאיר והמלאוב: וכעשן לעינים כן העצל לשולחיו (משלי י' כ"ו). כלו בעשן ימי (תהלים קי"ב ד') בעמל ויגון. במליצה על נשמת רוח החי בחמת אפו: מנחיר

ויסבר את כבודו ליעקב. חזו מה בתיב ביה וישמם עשו את יעקב. ואילו בני אע"ז רעל כרחיק שקליה יוסף לכבירותיה מניה וכו' אפילו הכי לא אקנא ביה דבתיב וישמע ראובן ויצילחו מידם (ברכות ז'). עשו מת כאשר הובל יעקב לקבורה ע"י יוסף ובניו. כיון שהגיעו למערת המכפלה אתא עשו קא מעכב אמר להו האי קבר דפייש ידידי הוא. אמרו ליה זבינתה. אמר להו נהי דביני בכירותא פשיטותא (כבן פשוט) מי זבינ? א"ל אין דבתיב בקברי אשר כריתי לי וכירה לשון מכירה. חושם בריה דרן תמן הוה וכו' שקל קולפא מחייה ארשיה. נתן ענינה ונפלו אכרעא דיעקב. פתחינהו יעקב לעיניה ואחיה. והיינו דבתיב ישמח צדיק כי חזה נקם פעמיו ירחץ בדם הרשע. באותה שעה נתקיימה נבואתה של רבקה, למה אשכל גם שניכם יום אחד (סוטה י"ג). מסורת בירי הנזים מאבותיהם שיהודה הרג את עשו (ירוש' גימין פ"ה ר'). אבל נמצא גם צד אחד לזכותו של עשו שהיה מכבד את אביו. ואמר רשב"ג כל ימי הייתי משמש את אבא ולא שמשתי אותו אחד ממאה שמש עשו הרשע את אביו. אני בשעה שהייתי משמש את אבא הייתי משמש אותו בבגדים מלוכלכים ובשעה שהייתי יוצא לשוק הייתי יוצא בבגדים נקיים. אבל עשו בשעה שהיה משמש את אביו לא היה משמשו אלא בבגדי מלכות (ילקוט רמז קמ"ו).

[עשו הוא רומי] יעקב ועשו נולדו תאומים. ובב"י

הם שני לאומים נפרדים. יעקב הוא סמל דמות ירושלם והיהדות. ועשו הוא סמל דמות רומי והנצרות. עשו הנורל דומה לחמה שהיא גדולה ויעקב הקטן דומה ללבנה שהיא קטנה ממנה. כ"ז שאור של עשו קיים אין אורו של יעקב מתפרסם (ב"ר פ"ו). ואין שניהם משתמשין בכתר אחר. אמר רב נחמן בר יצחק אם יאמר לך אדם חרבו קסרי וירושלם או ישבו קסרי וירושלם אל תאמין. הרבה קסרי וישבה ירושלם או חרבה ירושלם וישבה קסרי תאמין. שנאמר ולאום מלאום יאמץ, ונאמר אמלאה החרבה (יהזקאל כ"ו). אם מלאה זו חרבה זו ואם חרבה זו מלאה זו (מגילה ו'). תניא עשרין ושית שנין קיימו רומאי בהמנותיהו לישראל ולבסוף אשתעבדו בהון. מעיקרא דרשי נסעו ונלכה ואלכה לנדרך ולבסוף דרשי יעבר נא אדני לפני עבדו (ע"ז ח'). והירים ירי עשו זה אדריינוס קיסר. זו המלכות שהחריבה את בתינו ושרפה את היכלנו וחגליהנו סארגנו (גימין נ"ז:). הקול קול יעקב, אין לך תפלה שמועלת שאין בה מזרעו של יעקב. ואין לך מלחמה שנצחת שאין בה מזרעו של עשו (שם). קולו של יעקב צוח ממה שעשו לו ירי עשו בביתר (ירוש' תענית פ"ד ח'). על מימוס נאמר שהיה רשע בן רשע בן בנו של עשו הרשע (נמין נ"ו:). וישמם עשו ליעקב. שנאח ממנה. שונא נוקם ונומר, וברומי צווחין ליה סנמוריא (יום איר) דעשו (ירוש' ע"ז פ"א ב'). גם נאולת ישראל

עשרת הדברות: עשרת הדברים ששמעו ישראל מאת ה' בשעת מכן התורה על הר סיני, ואשר נחרתו על הלוחות. בלשון תורה נקראו עשרת הדברים (שמות ל"ד כ"ח, דברים י' ד'), ובלשון חכמים עשרת הדברות (שבת פ"ו:). ובלשון ארמי עשר דבריא, ובלשון אומות העולם Decalogue מלשון יונית δέκαλογος שהוראתן עשרה מאמרים. חז"ל מכריזים לפעמים בין הדברות הראשונות ב' יתרו ובין הדברות האחרונות ב' ואחחנן (ב"ק נ"ד:). ונראה כי בלוחות הראשונים היו כתובים הדברות הראשונות והלוחות האלה שבר משה ביררו מהחר וראה את מעשה העגל, ובלוחות האחרונים כתב הנוסחא של הדברות האחרונות, והם לוחות העדות (שמות כ"ד) ולוחות הברית (דברים ט'), ואלה שתי הנוסחאות (שמות כ', דברים ט').

הדברות האחרונות:

א' אנכי הויה אלהיך
אשר תוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים. ב'
לא יהיה לך אלהים אחרים
על פני, לא תעשה לך פסל כל תמונה אשר בשמים כממלך ואשר בארץ מתחת ואשר במים מתחת לארץ, לא תשתחוה להם ולא תעבדם כי אנכי הויה אלהיך אל קנא פקר עון אבות על בנים ועל שלשים ועל רבעים לשנאי, ועשה חסד לאלפים לאהבי ולשמרי מצותי. ג' לא תשא את שם הויה אלהיך לשוא כי לא ינקת הויה את אשר ישא את שמו לשוא. ד' שמור את יום השבת לקדשו כאשר צוך הויה אלהיך, ששת ימים תעבוד ועשית כל מלאכתך ויום השביעי שבת להויה אלהיך לא תעשה כל מלאכה אתה ובנך ובתך עבדך ואמתך ובהמתך וגרך אשר בשעריך, כי ששת ימים עשה הויה את השמים ואת הארץ את הים ואת כל אשר בהם ויום השביעי, על כן ברך הויה את יום השבת ויקדשהו.

הדברות הראשונות:

א' אנכי הויה אלהיך אשר תוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים. ב'
לא יהיה לך אלהים אחרים
על פני, לא תעשה לך פסל וכל תמונה אשר בשמים כממלך ואשר בארץ מתחת ואשר במים מתחת לארץ, לא תשתחוה להם ולא תעבדם כי אנכי הויה אלהיך אל קנא פקר עון אבות על בנים על שלשים ועל רבעים לשנאי, ועשה חסד לאלפים לאהבי ולשמרי מצותי. ג' לא תשא את שם הויה אלהיך לשוא כי לא ינקת הויה את אשר ישא את שמו לשוא. ד' זכור את יום השבת לקדשו, ששת ימים תעבוד ועשית כל מלאכתך ויום השביעי שבת להויה אלהיך לא תעשה כל מלאכה אתה ובנך ובתך עבדך ואמתך ובהמתך וגרך אשר בשעריך, כי ששת ימים עשה הויה את השמים ואת הארץ את הים ואת כל אשר בהם ויום השביעי, על כן ברך הויה את יום השבת ויקדשהו.

יצא עשן (איוב מ"א י"ב), ועל חמת אף אלהים: עלה עשן כאפו (ש"ב כ"ב ט'). ע"ע ענן. ב. ט.

עשר: ע' עושר

עֶשְׂרָה: מספר אצבעות ידי אדם. עשור הוא שם כולל מספר עשרה, כמו ימים או עשור (בראשית כ"ד נ"ה) כמו עשרה ימים, ובמספר סדורי בעשור (לחדש (יחזקאל מ' א'). עלי עשור ועלי נבל (תהלים צ"ב ד') בנור בן עשרת קיים לסולות שיר שונים, כנבל עשור (שם ל"ג כ'). עשרה הוא חלק עשירי והוא מדה ידועה, ועשרה סלת אחד (ויקרא י"ד כ"א) כלומר עשירית הא"פה. עשור הוא מעשר שנותנין מהתבואה, עשור נכסים (כתובות ס"ח). מספר עשרה הוא מצוין בסוד חכמי הקבלה, כמו גיקיטיליא בספרו גנת אגוז, והמקובל הקדמון ר' עזריאל בספרו עזרת ה', בטעם עשר הספירות בספר יצירה, והרמ"ק בספרו הגדול פדרס רמונים, והראב"ע ב' שמות בחקותי ראה, וככה מצאו יודעי ח"ן בבל מקום את המספר עשרה לכלי חפץ, מפני שהוא סוד חסום בסדר התשבין (הכוזרי מאמר ד' פכ"ה), ובבנין העולם הגשמי והרוחני כי "כל נקודה באה בג' קימרים אורך ורוחב ועומק וכשתבם זה בזה בדרך מספר מרובע השלשה עושים תשעה ועם המקום הסובלם הם עשרה" (ר' עזריאל). העולם נברא בעשרה מאמדות. התורה כלולה בעשרת הדברות, במשבין עשר יריעות, כנית המקדש שעשה שלמה עשר מכונות, עשר כבודות, עשרה שלחנות, עשר מנורות, וכל דבר שבקדושה אינו פחות מעשרה, כי השלימות והקדושה והנצחיות תלויות במספר הזה. לפי דברי הקדמונים רומז המספר עשרה על מדת הדין והנבירה, כנראה ממשנת אבות אצל עשרה מאמדות להפרע וכו' ושם עשרה דורות. עשרה נסיונות, ובמס' עירובין עשר קללות נתקללה חוה. ונתמחק מספר עשרה בדין במספר עשרה ברחמים ע"י נתינת מעשר אחד מעשרה, כמו שמצינו באברהם אחר שנתן מעשר אמר לו ה' אל תירא, וכמו שנדר יעקב לעשר (בראשית כ"ח), ומשבתי יה יהיה הגוי המעשר לעבודת ח'. ויתר השבטים נתנו מעשר ללוים, והכתוב אומר אצל המעשר "למען תלמד ליראה" (דברים י"ד כ"ג), ובצום העשור יום הכפורים יש סוד גדול (הראב"ע ב' נשא), וענוי חיום הזה הוא תחת המעשר (מקור חיים על הראב"ע פ' אמור). גם תלמידי בית מדרשו של פתגורס קראו למספר עשרה המספר היותר שלם ונשבעו במספר חקדוש הזה, וכל החשבונות בנוים על בסיס המספר הזה העשיריות (Decades). ע"ע מספרים.

ח

עשרה במכת: ע' שבת
עשרה בטלנין: ע' בטלנין
עשרה הרוגי מלכות: ע' הרוגי מלכות

"בדיבור אחר" משמע שיצאו מפי ח' בפעם אחת בהר סיני מה שאין הפה של בשר ודם יכול לדבר ואין אנו יכולה לשמוע. ורק משה תפריד ביניהם בדברות הראשונות והאחרונות, אמנם חז"ל דרשו על השניים, כמו על זכור ושמואל כל שישנו בשמירת ישנו בזכירה (שבועות כ' :). בדברות האחרונות נאמר ושורק ותמורק וכל בהמתך, והלא שור וחמור בכלל כל בהמה ולשה יצאו? לומר לך מה שור וחמור האמור כאן חיה ועוף ביצא בהן אף כל חיה ועוף ביצא בהן (ב"ס נ"ד:). בדברות האחרונות נאמר ולא תחמוד ונו ולא תתאוה לחייב על החמוד בפני עצמו ועל התאוה בפני עצמה (מכילתא). שאל ר' חנינא בן עניל את ר' תנחום מפני מה בדברות הראשונות לא נאמר בהן טוב ובדברות האחרונות נאמר בהן טוב? אמר ליה מפני שסיפן (ללוחות הראשונות) להשתכר (ב"ס נ"ה:). ומה שאמר לו ר' חייא בר אבא, "עד שאתה שואלני למה נאמר בהם טוב שאלני אם נאמר בהן טוב אם לאו שאני יודע אם נאמר בהן טוב אם לאו", לא היתה כוונתו לומר שבאמת לא ידע מהשינוי הזה, אלא שכוונתו היתה שלא ידע דרש הדבר ולכן השיב לו כלך אצל ר' תנחום בר חיילאי שהיה דגיל אצל ריב"ל שחיה בקי באגדה וכו' (שם, ועי' תוס' ב"ב ק"ג: ד"ה תרוויהו). גם דרשו שניים ממקום אחר, כמו תניא רשב"א אומר גדול העושה מאהבה יותר מן העושה מיראה, שזה תלוי לאלף דור וזה לאלפים דור, הבא כתיב לאלפים לאהבי ולשמרי מצותי והתם כתיב (סוף פ' ואתחנן) ולשמרי מצותי לאלף דור (סוסט ל"א:).

[רמזים בעשרת הדברות] כמה דברות שמעו ישראל מפי הנבורה? ר' יהושע בן לוי אומר שתי דברות, ורבנן אמרין כל הדברות שמעו ישראל מפי הנבורה, אחר כל הדברות מה כתיב ויאמרו אל משה דבר אתה עמנו ונשמעה ואל ידבר עמנו אלהים פן נמות, מה ענה ליה ריב"ל? פליג, שאין מוקדם ומאוחר בתורה (פסיקתא רבתי פ"ב), וכן תני ר' ישמעאל אנכי ולא יהיה לך מפי הנבורה שמענו (מכות כ"ד, חוריות ח"א). ר' יוחנן דרש אנכי בנוטריקון אנה נפשי כחיבת יחבית, רבנן אמרי אנכי אמירה נעימה כתיבה יחיבה, איכא דאמרי אנכי למפרע יחיבה כתיבה נאמנים אמריה (שבת ק"ה:). ר' יודן בי רבי סימון אומר אנכי אנה נתתי כתבתי עשרת הדברות, אמר רבי ברכיה אנה נהוריק כלילך יונתי תקבלן עשרת דבריא (פסיקתא רבתי פ"א). ר' אחא אמר כ"ז דורות היה אליף קורא חגר לפני הקב"ה לומר שאני ראשון של אוהיות ולא בראת בי את העולם אלא בבי"ת (בראשית ברא). א"ל הקב"ה חייך שאני פורע לך, תורה נבראת לפני עד שלא נברא העולם שני אלפים שנה וכשאבוא ליתן תורה לישראל אני פותח אלא באליף שנאמר אנכי ה' אלהיך, א"ר נחמיה מהו אנכי לשון מצרי הוא, משל למלך בי שנשבה בנו ועשה ימים הרבה אצל חשבוין

חזקה ובורע נטויה על כן ציד הו"ה אלהיך לעשות את יום השבת, ה) כבד את אביך ואת אמך כאשר ציד הו"ה אלהיך למען יאריך ימך ולמען ייטב לך על האדמה אשר הו"ה אלהיך נתן לך, ו) לא תרצה, ז) לא תנאף, ח) לא תגנב, ט) לא תענה ברעך עד שקר, י) לא תחמד בית רעך, לא תחמד אשת רעך ועבדו ואמטו ושורו וחמורו וכל אשר לרעך.

ה) כבד את אביך ואת אמך למען יאריך ימך על האדמה אשר הו"ה אלהיך נתן לך, ו) לא תרצה, ז) לא תנאף, ח) לא תגנב, ט) לא תענה ברעך עד שקר, י) לא תחמד בית רעך, לא תחמד אשת רעך ועבדו ואמטו ושורו וחמורו וכל אשר לרעך.

[השניים] מלבד איזה שניים במסודה בין דברות הראשונות לדברות האחרונות כמו וכל המונה=כל המונה, על שלשים=ועל שלשים, מצותי=מצותו (הכתיב, וחקרי מצותי), אבת=אבות, יארכון=יארכו, לא תחמד=לא תחמד, ושורו=שור, יש גם שניים עקרים: זכור את יום השבת=שמור את יום השבת לקדשו כאשר ציד הו"ה אלהיך; עבדך ואמתך ובהמתך=ועבדך ואמתך ושורך וחמורך וכל בהמתך; כי ששת ימים עשה הו"ה את השמים ואת הארץ את הים ואת כל אשר במ וינח ביום השביעי על כן ברך הו"ה את יום השבת ויקדשהו=למען ינוח עבדך ואמתך כמון, חכרת כי עבד היית בארץ מצרים ויצאך הו"ה אלהיך משם ביד חזקה ובורע נטויה על כן ציד הו"ה אלהיך לעשות את יום השבת, כבד... למען יארכון ימך על האדמה =כבד... כאשר ציד הו"ה אלהיך למען יאריך ימך ולמען ייטב לך על האדמה, עד שקר=עד שוא, לא תחמד בית רעך לא תחמד אשת רעך=ולא תחמד אשת רעך ולא תתאוה בית רעך שדהו ונו, בס"ה יש בדברות הראשונות 172 תיבות ובדברות האחרונות 189 תיבות, מספר האותיות של עשרת הדברות הראשונות תרי"ג (במדבר רבה פ"ח, ועי' ערוך ע' תפל בשם ר' סעדיה גאון ור' נחשון גאון), ויש חושבים תר"ד אותיות כמנין כתר (אליעזר ב"ר נחן במעריב לשבועות ובספר החיים שער האותיות ב') כנגד תרי"ג מצות וז' מצות דרבנן, השנוי היותר גדול הוא במעם השבת, בראשונות ממעם שבת בראשית ובאחרונות זכר ליציאת מצרים, ואמרו חז"ל זכור ושמואל בדיבור אחד נאמרו מה שאין הפה יכול לדבר ומה שאין האוזן יכולה לשמוע (ר"ה כ"ז, שבועות כ"ג), וכן לא תענה עד שוא ועד שקר בדיבור אחד נאמרו (ירוש' נדרים פ"ג א', שבועות פ"ג ח', מכילתא תוצאת ווי"ס 77, ספרי כי תבא כ"ב י"א), הלשן

וכר' יהודה אומר עובר על שבעה לאון שיש כאן (פסיקתא רבתי פכ"א). תניא א"ר לוי מפני מה קורין פרשיות קיש בכל יום מפני שעשרת הדברות כלולין בהן: אנכי ה' אלחיד—שמע ישראל ה' אלהינו; לא יהיה לך אלהים אחרים—ה' אחד; לא תשא את שם ה'—ואחבת את ה', מאן דרחים מלכא לא משתבע בשמו ומשקר; זכור את יום השבת—למען תזכרו ועשיתם את כל מצותי, רבי אומר זו מצות שבת ששקולה כנגד כל המצוות שבתורה; כבוד את אביך ואת אמך—למען ירבו ימיכם יומי בניכם; לא תרצח—ואבדתם מחרה, מאן דמטיל מתקטל; לא תנאף—ולא חתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם; לא תגנוב—אספת דגנך, ולא דגן חבירך; לא תענה ברעך עד שקר—אני ה' אלהיכם וכתוב וז' אלהים אמת; לא תחמוד בית רעך—וכתבתם על מזוזות ביתך לא בית חבירך (ירוש' ברכות פ"א א'). והיו נהגין במקדש לומר עשרת הדברות בכל יום ובמלואם מפני תרעומת המינין שאמרו כי הם עיקר התורה ופחתו בזה חשיבות המצוות האחרות (תמיד ה' א' ברכות י"ב). ולכן התאמצו חז"ל להראות כי המצוות בעשרת הדברות כבר שמעו אבותינו גם קודם מתן תורה. ודרשו על מה שאמרו ישראל נעשה ונשמע (בפ' משפטים) ראוי היה לומר נשמע ונעשה אלא אמרו ישראל להקב"ה רבון כל העולמים עד שלא שמענו קיימנו, אנכי קיים יעקב שנאמר ויאמר יעקב אל ביתו וגו' הסירו את אלהי הנכר, לא תשא קיים אברהם שנאמר הרימותי יד אל ה', זכור קיים יוכף שנאמר ומבח מבח והכן (בראשית ט"ז). כלומר הכן מחול לשבת), כבר קיים יצחק כשנעקד על גבי המזבח, לא תרצח קיים יהודה באמרו מה בצע כי נהרג את אחינו, לא תנאף קיים יוסף באשת פוטיפרע, לא תגנוב קיימו השבטים ואיך נגנוב מבית אדוניך כסף וזהב, לא תענה קיים אברהם שהעיד לכל באי עולם שאותה רבון כל המעשים, אף הוא קיים לא תחמוד באמרו אם מחוס ועד שרוך געל (ילקוט רמז רע"ז).

[חלוקת הדברות] עשרת הדברות נחלקו לשני

חלקים ולכל חלק חמשה דברות. החלק הראשון הוא מיוחד לבני ישראל כי גם כבוד אב ואם ע"ד מורא המקום נזהרים רק בני ישראל. אבל החלק השני הוא גם לאומות העולם. חזו ששאל אנדריוס שחיק מסיא את ר' יהושע בן חנניא, אמר לו כבוד גדול חלק הקב"ה לאומות העולם שאותן חמשה דברות הראשונות שנתן הקב"ה לישראל שמו מעורב בהם, כלומר שאם חטאו ישראל הוא קורא עליהם תגר, חמשה דברות האחרונות שנתן לאומות העולם אין שמו מעורב בהם, כלומר שאם חטאו אין קורא אחריהם תגר (פסיקתא רבתי פכ"א). דרש עולא רבא מאי דכתיב וידוך ה' כל מלכי ארץ כי שמעו אמרי פיך, בשעה שאמר הקב"ה אנכי ולא יהיה לך אמרו עובדי אלילים לכבוד עצמו הוא דורש, כיון שאמר כבר את אביך ואת אמך חזרו

לבט אביו נקמה והלך אצלו והביאו, ובא להשיח עמו בלשנו של שבויין. כך הקב"ה עשו ישראל במצרים כל אותן השנים ולמדו שיחתן של מצרים, כשנאלץ הקב"ה ובא ליהן להם את התורה לא היו יודעין לשמוע. אמר הקב"ה הרי אני משיח עמהם בלשון מצרי אנכי (פסיקתא דר"כ פ' בחדש השלישי). עשרת הדברות מתאימות לעשרה מאמרות שבהם נברא העולם: א' אנכי כנגד ויאמר אלהים יהי אור; ב' לא יהיה לך כנגד ויאמר אלהים יהי רקיע בתוך המים ויהי מברל בין מים למים, אמר הקב"ה היה מברל ביני ובין ע"ז (ע"ד אותי עזבו מקור מים חיים וגו' ירמיה ב' י"ג); ג' לא תשא כנגד ויאמר אלהים יקו המים, אמר הקב"ה המים הלכו לי כבוד ופינו אח עצמן, ואין אחם חולקים לי כבוד מלישבע בשמי לשקר; ד' זכור כנגד ויאמר אלהים תרשא הארץ, אמר הקב"ה מה דתיכול בשבת מקיר, שלא נברא העולם אלא שלא יהיו חוטאים ויהיו חיים לעולם ואוכלים נדולי הארץ; ה' כבר כנגד ויאמר אלהים יהי מאורות ברקיע השמים, אמר הקב"ה הא ברייתי לך חרון נהודין אביך ואמך הוזהר ביקרהו; ו' לא תרצח כנגד ויאמר אלהים ישרו חמים, אמר הקב"ה אל תהיו כדנים חללו שהגדולים בולעים את הקטנים; ז' לא תנאף כנגד ויאמר אלהים תוציא הארץ נפש חיה למינה, אמר הקב"ה הא ברייתי לך זוגך כל חד וחד דבק בזוגיה במיניה; ח' לא תגנוב כנגד ויאמר אלהים הנה נתתי לכם כל עשב זרע וזרע, אמר הקב"ה אחד מכם אל יפשוט ידו בגניבה וכמסון חבירו אלא מן ההפקר כעשבים הללו; ט' לא תענה כנגד ויאמר אלהים נעשה אדם, אמר הקב"ה הא ברייתי לך חבירך בדמותי ואחתהבת ודמית לעלמי, לא תסהיד על חבירך סהרא דשקר; י' לא תחמוד כנגד ויאמר אלהים לא טוב חיות אדם לבדו, אמר הקב"ה הא ברייתי לך זוגך כל חד וחד מנכון ידבוק בזוגיה לא יתמד גבר מנכון אתתא דחבריה (פסיקתא רבתי פכ"א). מפני מה נאמרו עשרת הדברות בלשון יחיד, מפני שהיחידים בטלו אותם, אנכי ביטל מיכה (שופטים י"ג), לא יהיה לך ביטל ירבעם (מ"א י"ב), לא תשא ביטל מקלל (ויקרא כ"ד), זכור ביטל מקי"ש (במדבר ט"ו), כבר ביטל אבשלום (ש"ב ט"ו), לא תרצח ביטל יואב (מ"א ב' ה'), לא תנאף ביטל זמרי (במדבר כ"ה), לא תגנוב ביטל עכן (יהושע ז'), לא תענה ביטל ציבא (ש"ב ט"ו), לא תחמוד ביטל אהאב (מ"א כ"א, פסיקתא שם).

[חשיבות של עשרת הדברות] עשרת הדברות נחשבו

ל"סיד התורה כי בהן נכללו כל המצוות כולן, מנין אתה אומר שכל המורה בע"ז כופר בעשרת הדברות, ת"ל אשר דיבר ה' אל משה ולהלן הוא אומר וידבר אלהים את כל הדברים האלה לאמר וגו' (ספרי דברים פ' ט"ז ס' ק"א), ר' יקום ור' יהודה, ר' יקום אומר חעובר על לא תחמוד כאילו עובר על עשרת הדברות

והודו לדברות הראשונות (קדושין ל"א).

שני לוחות הברית

אנכי יי' אלהיך	לא תרצה
לא יהיה לך אלהים אחרים	לא תנאף
לא תשא את שם יי' אלהיך לשוא	לא תגנב
זכור את יום השבת לקדשו	לא תענה ברעך עד שקר
כבד את אביך ואם	לא תחמד

[זה כנגד זה] כיצד נתנו עשרת הדברות? תמשה על לוח זה ותמשה על לוח זה. כתוב אנכי ה' אלהיך וכנגדו לא תרצה. מניד הכתוב שכל מי ששופך דם מעלה עליו הכתוב כאילו ממעט בדרמות המלך וכו'. כי בעלם אלהים עשה את האדם. כתוב לא יהיה לך זכות כנגדו לא תנאף, שכל מי שעובד ע"ז מעלה עליו הכתוב כאילו מנאף אחר המקום וכו'. כתוב לא תשא את שם ה' אלהיך לשוא וכנגדו לא תגנב, מניד שכל מי שהוא גונב לסוף בא לירי שבעת שוא שנאמר הגנב רצוח ונאוף והשבע לשקר (ירמיה ז'). כתוב זכור את יום השבת לקדשו וכנגדו לא תענה, מניד חתוב שכל מי שמחלל את השבת מעיד לפני מי שאמר והיה העולם שלא ברא עולמו לשש ימים ולא נח בשביעי וכו'. כתוב כבד את אביך ואם ואמר וכנגדו לא תחמד, מניד הכתוב שכל מי שהוא חומד סוף מליד בן שהוא מקלל את אביו ואם אמו ומכבד למי שאינו אביו וכו' (מכילתא פ' יתרו פ"ח, ובנוסה אחר בפסיקתא רבתי פכ"א). וע"ז יסד חפיימן ר' שמעון בר אבין חזן את שירו לשבעות "גנעם אנכי במאמר, כנגדו לא תרצה הוציר במשמר, כי בחכשל יצורים לשפך דם, כאילו ממעטים דמות בחזירם" וכו'.

[מעשה הלוחות] אחר ששמעו ישראל את עשרת הדברים מפי ה' בהר סיני בששח לחדש סיון, אמר ה' אל משה "עלה אלי ההרה והיה שם ואתנה לך את לוחות האבן והתורה והמצוה אשר כתבתי לחזרתם" ויעל משה אל החר ויהי שם ארבעים יום. וארבעים לילה (שמות כ"ד), "ויתן אל משה ככלותו לדבר אהו בהר סיני שני לוחות העדות לוחות אבן כתובים באצבע אלהים" (שם ל"א י"ח). ואחר שחמאו ישראל בעגל נאמר "וּפָן וירד משה מן החר ושני לוחות העדות בידו לוחות כתובים משני עבריהם מזה ומזה הם כתובים, והלוחות מעשה אלהים המה והמכתב מכתב אלהים הן חרות על הלוחות... ויהי כאשר קרב אל המתנה וירא את העגל ומהוללות ויחר אף משה וישלך מידיו את הלוחות וישבר אותם תחת חחר" (שם ל"ב ט"ז—י"ט). ואחר אשר שרף משה את העגל והזב וכו' לוי חרגו את עובדי העגל התפלל אל ה' לסלוח להם תמאדם. ויאמר ה' אל משה פסל לך שני לוחות אבנים כראשונים וכתבתי על הלוחות את הדברים אשר היו על הלוחות הראשונים אשר שברת וגו' ויפסול שני לוחות אבנים כראשונים וגו' ויעל אל הר סיני וגו'.

ויהי שם עם ה' ארבעים יום וארבעים לילה להם לא אבל ומים לא שתה וכתוב על הלוחות את דברי הברית עשרת הדברים. ויהי בדרת משה מחר סיני ושני לוחות העדות ביד משה וגו' (שם ל"ד א'—כ"ט). הדברים האלה נשנים בסננון אחר בספר דברים ושם נקראו "לוחות האבנים לוחות הברית" (דברים ט') וכי עשה ארון עצי שטים, ואשים את הלוחות בארון" (שם י'). ואמרו לוחות ושבירי לוחות מונחות בארון (ברכות ט"ז). ומסורת היא בירי חזל כי ב"י בתמוה נשתברו הלוחות הראשונות וביום הכפורים נתנו לוחות האחרונות (סדר עולם פ"א, יומא ד' ב"ב קכ"א). א"ר חנינא לתת בתיב (תמר) לא זו גדלה מזו, ולמה של אבן שרובן של עונשין שבתורה בסקילה לכך נאמר לוחות אבן. ד"א לוחות אבן כל מי שאינו משים לחיו כאבן חות אינו זוכה לתורה (שמיר פמ"א). שני לוחות כנגד שמים וארץ. כנגד חתן וכלה, כנגד שני שושבינין, כנגד העוה"ז והעוה"ב (שם). הרות על הלוחות מהו חרות? ר' יהודה ב"ר נחמיה ורבנן. ד"א אומר אל תקרי חרות אלא חירות מן הגליות וכו' (שם). ואמרו מ"ם וסמ"ך שבלוחות בנס היו עומדין (שבת ק"ד). ר' שמואל בר נחמן בשם ר' יונתן הלוחות היו ארכן ששה מנחים ורחבן שלשה (ובגמרא ב"ב י"ד ארכן ששה ורחבן ששה). והיה משה תופש במנחים ותקב"ה במנחים ומנחים ריוח באמצע. כיון שעשו ישראל אותו מעשה ביקש חקב"ה לתוממן מירו של משה וגברת ידו של משה והספן ממנו. הא שהכתוב משכחו בסוף ואומר ולכל חיד החזקת. י"א שלמא על ידא דגברת עליה מינא. ר' יוחנן בשם רבי יוסה בר אב"י הלוחות היו מבקשין לפקח ויהי משה תופשן דכתיב ואתפוש בשני הלוחות. תני בשם ר' נחמיה חכתב עצמו פורה. ר' עזריה בשם ר' יהודה בי רבי סימן הלוחות היו משאוי ארבעים סאה והכתב היה סוכל, כיון שפרח הכתב כבדו על ידיו של משה ונפלו ונשתברו (ירוש' תענית פ"ד ס"ח ע"ג). כיצד היו הלוחות כתובים? ר' חנניה בן נמליאל אומר חמשה על לוח זה וחמשה על לוח זה. הדא הוא דכתיב ויכתבם על שני לוחות אבנים. ורבנן אמרין עשרה על לוח זה ועשרה על לוח זה, הדא הוא דכתיב ויגד לכם את בריתו אשר צוה אתכם לעשות עשרת הדברים (שחיז כלם ביחד). רשב"י אמר עשרים על לוח זה ועשרים על לוח זה דכתיב ויכתבם על שני לוחות אבנים (משני עבריהם). רב סימא אמר ארבעים על לוח זה וארבעים על לוח זה דכתיב מזה ומזה הם כתובים ממרגנה (מרובע) וכו' (ירוש' שקלים פ"ז דף מ"ט ע"ד). כתב שבלוחות נקרא מנחים ומבתרן (שבת ק"ד). חרמב"ם במורה נבוכים (א' פס"ח) יאמר: והלוחות מעשה אלהים המה ד"ל כי מציאותם מציאות מבע לא מציאות מלאכה. כי כל עניני המבע נקראו מעשה ה' וכו' ומאמרו באצבע אלהים כמו שאמר על חשמים כי אראה שמך מעשה אצבעותיך (תהלים ה')

בהם וכו' (ע"ע אזהרות). שימות שונות נשתמשו בחלוקת המצוות אך כנראה יש לחוסף עוד שיטה אשר סדרתי בדרך זוה:

[כללים בעשרת הדברות] כל אתר מהדברות כולל בתוכו כללים או פרקים. 1 אנכי: א' ידיעת ה' ב' תורה. נ' דיינים, ד' עדות. 2 לא יהיה לך: א' עבודה זרה ומסית ומרית, ב' התבוללות, נ' חקות הנוים, ד' כישוף. 3 לא תשא: א' שבעה, ב' נדר ונדבה. 4 זכור: א' שבת ויום, ב' שמיטה ויובל שיש בהם נ"ב קדושת זמן השביעי, נ' תרומה ומעשר שיש בהם נ"ב קדושת וחכמה מחול אל הקדש, ד' יוחסין, ישראל לוי כהן נזיר, שנכדלו במעלה, ה' בית המקדש, ו' עבודה, ז' קרנות שיש בכל אלה קדושה, ח' מוסאת קדשים, ט' מוסאת חי ומת, י' שלח חוץ למחנה ומהרה, י"א מאכלות אסורות. 5 כבד: א' כבוד הורים ומורים וגדולים, קללה וכרחה, ב' קדוש השם ומקדשו, ג' איסור הקרבת מום והיחור קדשים, ד' לזכור לכבוד ולהכיר המזב, ולהיפך לגנות את הרע ולהשחיתו. 6 לא תרצח: א' שפיכת דם, מיתת ב"ר, עיר מקלט; ב' מלחמה; ג' חבלה. 7 לא תנאף: א' נשואין, ב' עריות, נ' בלאים. 8 לא תגנב: א' גנבה גזילה פשיעה, ב' סכירה ואונאה. 9 לא תענה: א' עדות שקר, ב' נגישה, ג' עבדות, ד' צער בעלי חיים. 10 לא תחמוד: א' חסוד, ב' אהבה, נ' עזר, ד' צדקה, ה' הלואה, ו' נאולת הארץ.

[תרי"ג מצות בעשרת הדברות] בדיבור חרא שון, פרק א' ידיעת ה', יש המצוות האלה: 1 אנכי ה' אלהיך אשר הצאתיך מארץ מצרים, שמות ב' ב', והיא המצוה להאמין במציאת השם. 2 ואהבת את ה' אלהיך, דברים ו' ה', לאהוב אותו. 3 את ה' אלהיך תירא, שם י' ב', לירא אותו. 4 שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד, שם ו' ד', ליחדו. 5 אותו תעבוד, שם י' ב', להתפלל לו. פרק ב' תורה: 6 הקהל את העם האנשים והנשים והטף, דברים ל"א י"ב, להקהל הצבור במוצאי שביעית. 7 ועתה כתבו לכם את השירה הזאת, שם ל"א י"ט, לכתוב ס"ת לעצמו אם אפשר לו. 8 לא תוסף עליו, שם י"ג א', שלא להוסיף על המצוות. 9 ולא תגרע ממנו, שם, שלא לגרוע מהמצוות. 10 ודברת בם וגו' ובשכבך ובקומך, שם ו' ז', קריאת שמע שחרית וערבית. 11 וקשרתם לאות על ירך, שם ו' ח', תפילין של יד. 12 והיו לסמכות בין עיניך, שם, תפילין של ראש. 13 וכתבתם על מזוזות ביתך, ובשעריך, שם ו' ט', לקבות מזוזות. 14 ושננתם לבניך, שם ו' ז', תלמוד תורה לאחרים (ע"י ס"י 381 מצוות הכהן להורות). 15 ועשו להם ציצית על כנפי בגדיהם, במדבר ט"ז ל"ח, ציצית לזכור מצוה ה' בתורה. 16 נביא מקרבך מאחריך כמוני יקים לך ה' אלהיך אליו תשמעון, דברים י"ח ט"ז, לשמוע נביא אמת. 17 וכתב

ד' אשר התבאר כי הם עשויים באמירה וכו' כלומר בחפצו וברצונו אבל אונקלוס הגד זכר בזה הענין סברא חדשה ואמר כתיבין כאצבע דה' כי הוא שם האצבע כח מחובר לבורא ופירוש אצבע אלהים כמו הר ה' ומטה ה', כלומר כי האצבע היה כלי נברא פיתח הלוחות בחפץ הבורא, ולא ארע מה שהצריכו לו והיה יותר קרוב מזה אלו אמר כתיבין במימרא דה', כמו שאמר בדבר ה' שמים נעשו וכו', וכבר ידעת מה שנאמר במשנה (אבות פ"ה) עשרה דברים נבראו בין השמשות ובכללם הכתב, זה ראייה כי דבר אשר הסכימו עליו המון עדתנו כי מכתב הלוחות כשאר מעשה בראשית כולו (כלומר שהיה מכתב), וכן אמר החבר להבחרי (מאמר א' ס' פ"ט), כאשר נאמר כי הוא יתברך ברא את הלוחות וכתב אותם כתב תורות, כאשר ברא את השמים והכוכבים במאמרו בלכד, ורצה יתברך בהתנשמות הלוחות על השיעור אשר חפץ ועל המתכונת אשר חפץ, ונחרת בהם הכתב בעשרת הדברים, כאשר נאמר כי קרע את הים ושמהו לתומות עומדות מימין העם ומשמאלם וכו'.

[כל המצוות נכללו בעשרת הדברות] כמעט מוסכם אצל כל גדולי ישראל הקדמונים כי התרי"ג מצוות הם פרטים מעשרת הדברות שהם כללים, וכנראה זהו כוונת הברייתא, דתניא ר' ישמעאל אומר כללות נאמרו בסיני ופרטות באהל מועד, ר' עקיבא אומר כללות ופרטות נאמרו בסיני (ר"ל הכללות בכתב והפרטות בעל פה) ונשנו באהל מועד ונשתלשלו בערבות מואב (סוטה ל"ז: חגיגה ו' וזכחים קט"ו:). רב נחשון נאון מפרש הא דאמר רבנן תפילין בראשו וס"ת בזרועו (מנחות מ"ג:) זה ס"ת שאמרו כנון שכתוב בו מן אנכי עד אשר לרעך שהן תרי"ג אותיות כנגד תרי"ג מצוות שבתורה (ע"י לעיל שמנין האותיות כת"ר). וכמדרש אמרו (כ"ר פ' נשא) כי תרי"ג אותיות יש מן אנכי עד אשר לרעך (ולא עד בכלל) כנגד תרי"ג מצוות, ושבע אותיות, "אשר לרעך" כנגד ו' ימי בראשית, ללמדך שכל תעולם לא נברא אלא בזכות התורה, וכן יסר הפייטן אלעזר כרבי נתן (הראב"ן) בפיוס אל אלהים ה' דבר למעריב שני של שבעות: "דברות עשרה כתב אל להמוני, חבליל בהם תרי"ג פקדוני" ומסיים, "שבעה אותיות נותרו לעומת ימי בראשית נאמרו". וחושב ומונת בדיבור ראשון 80 מצוות, בשני 60, בשלישי 48, ברביעי 75, בחמישי 77, בששי 50, בשביעי 58, בשמיני 59, בחשיעי 52, בעשירי 54, בס"ה 613, וגם בספרו "מאמר השכל" (ווין 1816) שהוא ביאור להפיוס מונה כדרך הזה, ר' יוסף אלבו בס' העקרים (מאמר ג' פכ"ו) יאמר: רצה השם יתברך להשמיט לישראל מפיו את עשרת הדברים כדי שיוור על הדברים הכללים שיתויב האדם בהם וכו' והיו אלה העשרת כללים כוללים השני מינים מן המצוות (ר"ל בין אדם למקום ובין אדם לבדו). ובשני אלו הכללים נכללים המצוות כשיעור

בכך. 47 לא תעבדם, שם, אפילו דרך בזיון בנזן עבודת
 פעור. 48 לא תטע לך אשורה כל עץ אצל מזבח ה'.
 דברים ט"ז כ"א שלא למעט אילן במקדש (בעזרה).
 49 ולא תקים לך מצבה, שם ט"ז כ"ב, בנזן גבוה
 לע"ז. 50 ואבן משכית לא תחננו בארצכם להשתחוות
 עליה, ויקרא כ"ז א', שלא להשתחוות על אבן משכית.
 51 ולא תביא תועבה אל ביתך, דברים ו' כ"ז, שלא
 להביא ע"ז ברשותו. 52 לא תחמוד כסף וזהב עליהם
 ולקחת לך, שם ו' כ"ח, אסור להחשטם בצפוי ע"ז.
 53 פן תכרות ברית ליושב הארץ וגו' ואבלת מזבח,
 שמות ל"ד ט"ז, שלא לאכול מתקרבות ע"ז ובכלל יין
 נסך. 54 ולא ידבק בידך מאומה מן החרם, דברים
 י"ג י"ח, איסור טובת הנאה מע"ז. 55 ושם אלהים
 אחרים לא תזכירו, שמות כ"ג י"ג, שלא להזכיר לעובדי
 "באלהיד". 56 לא ישמע על פיך, שם, אחרת למדיח
 אע"פ שלא יעבדנה. 57 ואשר ידבר בשם אלהים
 אחרים ומת הנביא ההוא, דברים י"ח כ', שלא לנבואות
 בשם ע"ז. 58 אך הנביא אשר יזיד לרבר דבר בשמי
 את אשר לא צויתי לרבר, שם, המדבר שקר בשם
 ה'. 59 לא תנור ממנו, שם י"ח כ"ב, שלא לירא
 להורגו. 60 ולא יוסיפו לעשות כדבר הרע הזה בקרבך,
 שם, לבער חמסית. 61 לא תשמע אל דברי הנביא
 ההוא, שם י"ג ד', שלא לשמוע להמתנבא בשם ע"ז.
 62 ולא תשמע אליו, שם י"ג ט', אסור לאחזק המסית.
 63 לא תאבה לו, שם, חייב בנמירה להמסית. 64 ולא
 תחמול, שם, שלא ללמד עליו זכות. 65 ולא תכסה
 עליו, שם, אם יודע לו חוב חייב ללמד עליו תובה.
 66 ולא תחוס עינך עליו, שם, אסור להצילו מסכנה.
 67 ושרפת באש את העיר ואת כל שללה, דברים י"ג
 ו' שרפת עיר הנדחת וכל אשר בה. 68 לא תכנה
 עוד, שם, שלא לכנות מחדש עיר הנדחת. 69 אבד
 תאבדון את כל המקומות אשר עברו שם הנוגים, דברים
 י"ב כ', לאבד ע"ז ומשמשיה. 70 לא ישבו בארץ,
 שמות כ"ג ל"ג, שלא להניח להושיב ע"ז בא"י. פרק כ'
 איסור התבוללות: 71 לא תכרת לחם ולא להיהם
 ברית, שמות כ"ג ל"ב, שלא לכרות ברית לע"ז. 72 ולא
 תחנם, דברים ו' כ', שלא תתן להם חן, לפאר אותם.
 73 ולא תחתתן בהם, שם ו' ג', שלא להתחתן בעובדי
 אלילים. 74 לא יבא עמוני ומואבי בקהל ה', שם כ"ג
 ד' שלא ישא עמוני או מואבי בת ישראל. 75 לא
 תדרש שלוםם וטובתם כל ימך לעולם, שם כ"ג ו',
 שלא לקרוא לשלום לעמך ומואב. 76 לא תוסיפון לשב
 בדרך הזה עוד, שם י"ז ט"ז, שלא לשב למצרים. 77
 לא תתעב מצרי כי נר תיית בארצו, שם כ"ג ח', שלא
 להרחיק נר מצרי מדור שלישי. 78 לא תתעב אדומי
 כי אחיך הוא, שם, וכן שלא להרחיק זרע עשו מהחתן
 אחר שנתניו אלא עד ג' דורות ולא שלישי בכלל.
 פרק ח' חוקות הנוגים: 79 ולא תלכו בחקות חנוי
 אשר אני משלח מפניכם, ויקרא כ' כ"ג, תאיסור

לו את משנה התורה הזאת על ספר, דברים י"ז י"ח,
 על המלך לכתוב ספר תורה שני לעצמו. פרק ג':
 מינוי פקידים ודיינים. 18 שום תשים עליך
 מלך אשר יבחר ה' אלהיך בו, דברים י"ז ט"ז, מנוי
 מלך, 19 לא תוכל לחת עליך איש נכרי, שם. 20
 שופטים ושוטרים תתן לך בכל שעריך, שם ט"ז י"ח,
 מנוי דיינים. 21 לא תבירו פנים במשפט, שם א'
 י"ז, אזהרה לב"ד הגדול שלא למנות דין שאינו מומחה
 ובקי בהוראה. 22 כי יפלא ממך דבר למשפט ועשית
 על פי הדבר אשר יגיד לך מן המקום ההוא אשר
 יבחר ה', דברים י"ז י', לשמוע לב"ד פסובין בכל זמן.
 23 לא תסור מן הדבר אשר יגיד לך ימין ושמאל, שם
 י"ז י"א, שלא למרות פי ב"ד הגדול. 24 לא תחוס
 עינך עליו, שם י"ט י"ג, שלא לרחם על עני כדי לפוטרו
 מקנס ועונש. 25 לא תנור מפני איש, שם א' י"ז,
 שלא יירא הדין מאדם רע. 26 ולא תהדר פני גדול.
 ויקרא י"ט ט"ז, שלא לכבד גדול בדין. 27 ודל לא
 תהדר בריכו, שמות כ"ג ג', שלא להפך בזכות עני.
 28 בצדק תשפוט עמיתך, ויקרא י"ט ט"ז, להשוות בעלי
 הריב. 29 לא תמה משפט אביון בריכו, שמות כ"ג
 ו', אביון במצות ר"ל רשע, ולדעת חס"ג אביון ממש. 30
 לא תמה משפט נריתום, דברים כ"ד י"ג, שלא להמות
 משפט נר ויחוס. 31 ושוחד לא תקח, שמות כ"ג ה',
 שלא לקחת שוחד אפילו לשפוט אמת. 32 לא תעשה
 עול במשפט, ויקרא י"ט ט"ז, שלא להיות מענה את הדין,
 לדחות אותו. 33 ונקי וצדיק אל תהרוג, שמות כ"ג
 ו', שלא לחתוך משפט באומדנא. 34 לא תשא שמע
 שוא, שם כ"ג א', שלא לשמוע אחד מבעלי דינים
 כשאין חבירו עמו. 35 אחרי רבים להמות, שם כ"ג
 ב', לנמות אחרי רבים. 36 לא תהיה אחרי רבים
 לרעות, שם, רבוי דין אחד אינו מתייב מיתת. 37 ולא
 תענה על ריב לנמות, שם, שלא ילמד חובה מי שלמד
 זכות תחלה. פרק ד' עדים: 38 ודרשת וחקרת
 ושאלת היטב, דברים י"ג ט"ז, חקירת עדים. 39 לא
 יסחו אבות על בנים, שם כ"ד ט"ז, שלא לקבל עדות
 קרובים ופסולים. 40 אל תשת ירך עם רשע להיות
 עד המס, שמות כ"ג א', אזהרה לדין שלא לקבל עדות
 בעל עבירה. 41 לא יקום עד אחד באיש לכל עון
 ולכל תפאת, דברים י"ט ט"ז, שלא לחתוך דין ע"פ עד
 אחד.

[דיבור שני] לא יהיה לך, עבודת זרה,
 מסית ומדיח: 42 לא יהיה לך אלהים אחרים,
 שמות כ' ג', מצוה שלא להאמין בלתי לה' לבדו. 43
 לא תעשה לך פסל, שם כ' ד', לא יעשה ע"ז לצרכו
 אפילו לא עבודה. 44 אלהי מסכת לא תעשו לכם,
 ויקרא י"ט ד', שלא לעשות ע"ז לאחרים. 45 לא
 תעשין אתי אלהי כסף, שמות כ' כ"ג, צורת אדם
 אפילו לנוי, וי"א לחייב על השתוף. 46 לא תשתחוו
 להם שם כ' ה', איסור השתחוויה אפילו אין דרך עבודתה

115 לא תבערו אש בכל מושבותיכם ביום השבת, שם
 ליה נ', שעונש התבערה במלקות ולא במיתה (כי
 איסור התבערה בלאו). 116 אל ירא איש מסקומו ביום
 השביעי, שם מין כ"ט, איסור הציאה תוך לתתום.
 117 ההדש הזה לכם ראש חדשים, שם י"ב ב', קדוש
 החדש. 118 שלש פעמים בשנת יראה כל זכורך את
 פני ה' אלהיך במקום אשר יבחר, דברים מ"ז מ"ו,
 ראייה, עליה לרגל. 119 שלש רגלים תתן לי בשנה,
 שמות כ"ג י"ד, חגיגה ברגל. 120 וביום שמחתכם...
 ותקעתם בחצוצרות, דברים י' י', תקעת הצוצרות
 במקדש ובמלחמה. 121 ביום הראשון מקרא קדש יהיה
 לכם ונו', ויקרא כ"ג ו', לשבות ביום מין בניסן (א'
 של פסח). 122 כל מלאכת עבודה לא תעשו, שם, שלא
 לעשות מלאכה ביום א' דפסח. 123 וביום השביעי
 מקרא קדש, שם כ"ג ח', שביטה בשביעי של פסח.
 124 כל מלאכת עבודה לא תעשו, שם, שלא לעשות
 מלאכה בשביעי של פסח. 125 וקראתם בעצם היום
 הזה מקרא קדש, שם כ"ג כ"א, לשבות בחג השבועות.
 126 כל מלאכת עבודה לא תעשו, שם, שלא לעשות
 מלאכה בחג השבועות. 127 ביום השביעי באחד לחדש
 יהיה לכם שבתון... מקרא קדש, שם כ"ג כ"ד, שביטה
 בריה. 128 כל מלאכת עבודה לא תעשו, שם כ"ג
 כ"ה, איסור מלאכה בריה. 129 בחדש השביעי באחד
 לחדש... יום תרועה יהיה לכם, במדבר כ"ט א', תקיעת
 שופר בריה. 130 בעשור לחדש השביעי הזה יום
 הכפורים הוא מקרא קדש, ויקרא כ"ג כ"ז, תענית
 ביוה"כ. 131 כל מלאכת לא תעשו בעצם היום הזה,
 שם כ"ז כ"ח, איסור מלאכה ביוה"כ. 132 שבת שבתון
 הוא לכם, שם כ"ג ל"ב, האי שביטה עשה היא. 133
 בחמשת עשר יום לחדש השביעי ונו' ביום הראשון
 מקרא קדש, שם כ"ג ל"ד-ל"ה, שביטה בראשון
 לסוכות. 134 כל מלאכת עבודה לא תעשו, שם כ"ג
 ל"ו, איסור מלאכה ביום א' סוכות. 135 ולקחתם לכם
 ביום הראשון פרי עץ הדר כפות תמרין וענף עץ עבות
 וערבי נחל שם כ"ג מ', מצות לולב ואתרוג. 136 ביום
 השמיני מקרא קדש יהיה לכם... עצרת היא, שם כ"ג
 ל"ז, שביטה בשמיני של סוכות. 137 כל מלאכת עבודה
 לא תעשו, שם, איסור מלאכת בשמיני עצרת. פרק ב'
 ש מ י ט ח ו י ו ב ל: 138 וביום השביעי תשבות בחריש
 ובקציר תשבות, שמות ל"ד כ"א, שביטה הארץ בשנת
 השמיטה. 139 ובשנה השביעית שבת שבתון יהיה
 לארץ שדך לא תורע, ויקרא כ"ה ד', שלא לעבוד
 בשמיטה. 140 את ספיח קצירך לא תקצור, שם כ"ה
 ח', שלא לקצור ספיחים בשמיטה. 141 וכרמך לא
 תזמור, שם כ"ה ד', שלא לעשות עבודה גם באילנות.
 142 ואת ענבי גינך לא תבצור, שם כ"ה ח', שלא
 לאסוף פירות האילן בשמיטה. 143 וספרת לך שבע
 שבתות שנים שבע שנים שבע פעמים, שם כ"ה ח',
 כפירת שבע שבתות שנים. 144 וקדשתם את שנת

להתחקות על מגוזיהם שיש בהם שמץ ע"ז. 80 ומזרעך
 לא תתן לחצביר למולך, שם י"ח כ"א, איסור הקרבת
 בן אדם. 81 לא תתנודדו, דברים י"ד א', תתנודדות
 על סת כמו שעושים עובדי אלילים. 82 לא תשימו
 קרחת בין עיניכם למת, שם. 83 וכתובת קעקע לא
 תתנו בככם, ויקרא י"ט כ"ח. 84 לא תקיפו מאת
 ראשכם, עם י"ט כ"ז, שלא להקיף מאת הראש. 85
 ולא תהיה מאת זקניך, שם, איסור הקפת הזקן
 בגילוח. פרק ד', כישוף: 86 אל תפנו אל האלילים,
 ויקרא י"ט ד', שלא לפנות אל תוהי כוכבים במעשה
 (ולא במהשבה ודבור). 87 אל תפנו אל האובות, שם
 י"ט ל"א, שלא לעשות אוב. 88 ואל הידעונים, שם,
 שלא לעשות ידעוני (עצם ידוע לכשוף). 89 לא תנחשו,
 שם י"ט כ"ז, 90 ולא תענונו, שם. 91 לא ימצא בך
 ונו' חובר חבר, דברים י"ח י"א. 92 לא ימצא מבשף,
 שם י"ח י'. 93 קוסם קסאים, שם. 94 ושואל אוב,
 שם, שואל באוב. 95 וידעני, שם, שואל בידעוני. 96
 הדרוש אל המתים, שם, הלן בבית הקברות כדי שתשרה
 עליו רוח מומאה. 97 מכשפה לא תחיה, שמות כ"ב
 י"ז, שלא להחיות מכשף.

[דיבור שלישי] לא תשא, פרק א' שבועה:
 98 לא תשא את שם ה' אלהיך לשוא, שמות כ' ז',
 שלא לשבע לשוא (על אבן שחיא אבן וכדומה). 99
 ולא תשבעו בשמי לשקר, ויקרא י"ט י"ב, שלא לשבע
 לשקר (על אבן שהיא עץ וכדומה). 100 ובשמו תשבע,
 דברים י' כ', כשצריך לשבע בשם ה' (לדעת
 הרמב"ם אך הראב"ד והרמב"ן משינן ע"ז). פרק ב'
 נדר ונדבה: 101 מוצא שפתוך תשמור ועשית
 כאשר נדרת, דברים כ"ג כ"ד, כצוה לקיים מוצא
 שפתים. 102 לא יחל דבר, במדבר ל' ג', שלא יחל
 דבריו. 103 כי תדר נדר לח' אלהיך לא תאחר לשלמו,
 דברים כ"ג כ"ב, שלא לאחר נדרים ונדבות. 104 איש
 כי ידור נדר לה', במדבר ל' ג', מצוה לרון בתפירת
 נדרים. 105 איש כי יפלא נדר בערכך נפשות לה',
 ויקרא כ"ז ב', הנודר ערך אדם עלי. 106 והעמיד
 את הבהמה לפני הכהן והעריך חכהן אותה, שם כ"ז
 י"א-י"ב, ערכין. 107 ואיש כי יקדיש את ביתו קדש
 לה', שם כ"ז י"ד, ערכי בתים. 108 ואם משדה אחוזתו
 יקדיש, שם כ"ז ט' ג', ערכי שדה אחתה. 109 כל חרם
 קדש קדשים הוא לה', שם כ"ז כ"ח, המחרים נכסיו
 אם לה' אם לכהן. 110 אך כל חרם לא ימכר, שם,
 אסור למכור הקדשים שחחרטו בעליו. 111 ולא ינאל.
 אסור למדוחם.

[דיבור רביעי] וזכור את יום השבת לקדשו, וכולל
 כל דיני קדושה ומהרה והיפכם. פרק א' שבת
 וי"ט: 112 וזכור את יום השבת לקדשו, שמות כ'
 ח', קדושת השבת. 113 ביום השביעי תשבות, שם
 כ"ג י"א, שביטה בשבת. 114 ויום השביעי... לא תעשה
 כל מלאכה, שם כ' י', שלא לעשות מלאכה בשבת.

מן המעשר, במדבר י"ט כ"ו, מצות הלוי לתת מעשר
מן המעשר. 175 מלאכת דומעך לא האחר,
שמות כ"ב כ"ח, שלא להקדים חקי התבואות. 176
ונתתם ללוי מנחת אחותם ערים לשבת ומגרים ערים
סביבותם במדבר ל"ה ב', ערים ומגרים ללוי. 177
ושדה מגרים עריהם לא ימכר, ויקרא כ"ה ל' ד', 178
זה יתנו כל העובר על הפסדים מחצית השנה, שמות
ל' י"ג, מחצית השקל. פרק ו' י"ח ס"ג (ישראל, לוי,
בחן, נזיר): 179 המלל לכם כל זכר, בראשית י"ז י'
מצות מילה. 180 לא יהיה לכהנים הלויים כל שבט
לוי חלק ונהלה עם ישראל, דברים י"ח א', שלא יקח
חלק בארץ. 181 ונחלה לא יהיה לו בקרב אחיו, שם
י"ח ב', שלא יקח חלק בביתו. 182 כל ימי נדר נזרו
הער לא יעבור על ראשו. במדבר ו' ה', שלא יגלח
שערו. 183 נדל פרע שער ראשו יצא, גדול שער נזיר.
פרק ז' בית המקדש: 184 ועשו לי מקדש ושכנתי
בתוכם, שמות כ"ה ח', בנין בית המקדש. 185 מחוץ
לפרכת אשר על העדות יעמד אותו אהרן ובניו, שמות
כ"ז כ"א, לערך נרות המנורה לפני ה'. 186 ואם
מוזב אבנים העשה לי לא תבנה אתהן נזות, שמות
כ" כ"ה אבנים שנגע בהן ברזל לא יבנה בהן מזבח.
187 לא תעלו עליו עולות זבה, שם ל' ט', שלא
להקטיר ולהקריב על מזבח הזהב שבהיכל שים דבר
חוץ מקטורת בכל יום והזאת דמים ביה"ב. 188 והאש
על המזבח תוקד בו ונו, ויקרא ו' ה', הרלקת
אש על המזבח כל היום. 189 לא תכבה, שם, שלא
לכבות אש שעל המזבח. 190 והרים את הדשן אשר
תאכל האש את העולה על המזבח, שם ו' ג', הרפת
הדשן. 191 במסעית הארון יהיו הדברים לא יסורו ממנו,
שמות כ"ה ט"ו, שלא להציא כדי הארון מתוך המבעות.
192 ונתת על השלחן לחם פנים לפני תמיד, שם כ"ה
ל', לחם פנים משבת לשבת: 193 ועשית אותו שמן
משחת קדש שם ל' כ"ה משיחה לכהנים גדולים ולמלכים.
194 השמר לך פן העלה עליוהיך בכל מקום, דברים
י"ב י"ג, שלא להקריב קרבנות בחוץ. 195 ואל פתח
אוהל מועד לא הביאו, ויקרא י"ז ד', איסור שת"ט
קרבנות בחוץ לעזרה. 196 רק קדשך אשר יהיו לך
ונדריך תשא ונבאת אל המסם אשר יבחר ה', דברים
י"ב כ"ה מצוה להספיל בחבאת הקרן מחוץ לארץ
לבית הבחירה. 197 שם תעלה עולותיך, דברים י"ב
י"ד, הקרבת הקרבנות בבית המקדש. 198 והבאתם
שמה עולותיכם וזבחיכם ונו, שם י"ב ו', להקריב
קרבנות שיש לאדם להביא ברזל הראשון שפוגע בו.
199 לא נוכח לזכות את הפסח באחד יעדיך, דברים
ט"ז ה', איסור הקרבת הפסח בבטת יחיד. פרק ח'
עבודה: 200 ועבר הלוי הוא את עבודת אהרן
מעשר, במדבר י"ח כ"ג, מצות עבדת המזבח במקדש.
201 ושרת ביום ה' אלהיו ככל אחיו הלויים, דברים
י"ח ו', שעובדים בבית המקדש בכל יום במשמיות,

החמשים וקראתם דדור בארץ לכל יושביה, שם כ"ה
י', ביטול עבודת ארמה והפקר מה שתצמיח ביוכל
כמו בשנת השמיטה. 145 והעברת שופר תרועה ביום
הכפורים, שם כ"ה ט'. פרסום חירות ועויבת קרקעות.
146 יובל הוא... לא תזרעו, שם כ"ה י"א, שביית
עבודה בארץ בשנת היובל. 147 ולא תקצרו את
ספיהיה, שם כ"ה י"א, שלא לקצור ספחי תבואות
הארץ בשנת היובל. 148 ולא תבצרו את נזיריה,
שם, שלא לאסוף פירות האילנות ביוכל. פרק ט'
עומר, בכורים, בכור אדם ובהמה: 149
והבאתם את עומר ראשית קצירכם אל הכהן, ויקרא
כ"ג י', להקריב ביום שני של פסח מנחת עומר. 150
וספרתם לכם ממחרת השבת... שבע שבחות תמימות,
ויקרא כ"ג ט"ו, ספירת העומר. 151 ממושבותיכם
חביאו לחם תנופה שהים, שם כ"ג י"ז, להקריב בהג
השבועות לחם חמץ מהתבואה החדשה. 152 ראשית
בכורי אדמתך תביא בית ה' אלהיך, שמות כ"ג י"ט,
הבאת בכורים. 153 וענית ואבדת ונו ארמי אוכר
אבי, דברים כ"ו י"ג, קריאה על הבכורים. 154 בשנה
הדביעת יהיה כל פרוי קדש הלולים לה, ויקרא י"ט
כ"ד, נטע רבעי נאכל כמו מעשר עני בירושלם. 155
וענית ואמרת לפני ה' בערתי הקדש ונו, דברים כ"ו י"ג,
ודוי מעשר אחר שנה שלישית. 156 ולא נתתי ממנו
למתי, שם כ"ז י"ד, להוציא דמי מעשר לצורך אחר.
157 קדש לי כל בכור... אדם ובהמה, שמות י"ג
ב', לקרש בכורות בא". 158 כל פטר חמור תפדה
בשה, שם, י"ג י"ג, פדיון פטר חמור. 159 ואם לא תפדה
וערפתה, שם. 160 אך בכור שור ונו לא תפדה, במדבר
י"ח י"ג, שלא לפדות בכור בהמה טהורה. 161 אך
פדה תפדה את בכור האדם, שם י"ח ט"ו, פדיון בכור
אדם. 162 לא תעבור בבכור שורך, דברים ט"ז י"ט,
שלא לעבד בקדשים. 163 ולא תנח בכור צאנך, שם,
קדשים אסורים בניזה. 164 ובכורות בקרך, שם י"ב
י"ז, שלא לאכול בכור תמים חוץ לירושלם. פרק ד'
תרומה ומעשר: 165 ראשית דגנך תירשך
וצהדך... התן לו, דברים י"ח ד', הפרשת תרומה
נרולה. 166 מראשית עריסותיכם חתנו לה' הדומה,
במדבר ט"ו כ"א, מצות חלה. 167 ראשית גז צאנך
תתן לו, דברים י"ח י"ד, ראשית הגז. 168 ונתן לכהן
הזרוע והלחיים והקבה, שם י"ח ג', מתנות זרוע לחיים
וקבה לכהן. 169 השמר לך פן תעזוב את הלוי, שם
י"ב י"ט, לשמט את הלוי ברגל. 170 מעשר בני ישראל
ונו תרומה נתתי ללויים לנחלה, במדבר י"ח כ"ד, מצות
מעשר ראשון. 171 עשר העשר את כל תבואת זרעך,
דברים י"ד כ"ב, לאכול פירות מעשר שני בירושלם.
172 וכל מעשר בקר וצאן... העשירי יהיה קדש, ויקרא
כ"ז ל"ב, מעשר בהמה לאכול בירושלם. 173 לא
יגאל, שם כ"ז ל"ג, לא ימכר מעשר בהמה. 174 ואל
הלויים תדבר ונו והרמותם ממנו תרומת ה' מעשר

ובמועדים עובדים באחד. 202 עבודת הקדש עליהם בבתך ישאן, שם ז' ט', משא הארון בבתך. 203 ואל יבא בכל עת אל הקדש, ויקרא ט"ז ב', שלא יבנסו הבתנים בכל עת במקדש ובש' זרים. 204 אך אל הפרכת לא יבא. שם כ"א כ"ג, שלא יבנסו בעל מום בהיכל בלו (הרמב"ן אינו מונה לאו זה). 205 ומפתח אהל טועד לא תצאן, שם י' ז', בשעת עבודה אסור לצאת מביהמ"ק. 206 ושמו מ' שמרתך ומשמרת כל האהל, במדבר י"ח ג', מצות שמירת המקדש. 207 ושמרתם את משמרת הקדש ולא יהיה עוד קצף, במדבר י"ח ה', שמירה בביהמ"ק. 208 אך אל בלי הקדש ואל המזבח לא יקרבו, שם י"ח ג', עבודת הבתן אסורה ללוי וכן להיפך. 209 חזר לא יקרב אליכם, במדבר י"ח ד', ישראל אסור בעבודה, 210 ועשית בגדי קדש לאהרן אחיך, שמות ב"ח ב', בגדי בהונה לעבודה. 211 ולא יוח החשן מעל האפוד, שם ב"ח ב"ח. 212 יפה יהיה לפיו סביב... לא יקדע, שם ב"ח ל"ב, שלא לחתוך פי הטעיל. פרק ט' קרבנות (פסח, תמיד, עולה, חטאת, אשם, שלמים, מוספים, חגיגה, גזיר, קרבן מהרה): 213 והיה לכם למשמרת עד ארבעה עשר יום לחודש הזה ושחטו אותו (הפסח) בין הערבים, שמות י"ב ו', לשחוט ביום י"ד ניסן בין הערבים שה תמים לקרבן פסח. 214 כל בן נכר לא יאכל בו, שם י"ב ט"ג, שלא להאכיל קרבן פסח לישראל מומר. 215 וכל ערל לא יאכל בו, שם י"ב ט"ה, שלא להאכילו לערל. 216 תושב ושכיר לא יאכל בו, שם י"ב ט"ו, אסור להאכילו לגר ולתושב. 217 ועצם לא תשברו בו, שם י"ב ט"ז. 218 זה קרבן אהרן ובניו אשר יקריבו לה' ביום המשח אותו, ויקרא ו' י"ג, מנחת חבתין של ב"ג בכל יום. 219 והקטיר עליו אהרן קטרת סמים בבקר בבקר, שמות ל' ז'. 220 את קרבני לחמי ונר' בבשים בני שנה שנים ליום עולה תמיד, במדבר כ"ח ב'—ג', תמידין בכל יום. 221 אם עולה קרבנו מן הבקר זכר תמים יקריבנו, ויקרא א' ג', מצות מעשה העולה. 222 זאת תורת החטאת, שם ו' י"ח, מעשה החטאת. 223 והתורו את חטאתם אשר עשו, במדבר ה' ז', סמיכת הקרבן ודווי להביר שחטא ושב ורפא לו. 224 ואם כל ערת בני ישראל ישגו... והקריב הקהל פר בן בקר לחטאת, ויקרא ד' י"ג—י"ה, ב"ד שטעו בהוראה ועשו הקהל על פיהם מביאים חטאת, 225 ואם נפש אחת חטאת בשגגה... והביא קרבנו שערית עוים תמימה נקבה, ויקרא ד' ב"ז—ב"ח, קרבן חטאת ליחיד ששגג. 226 ונפש בי תקריב קרבן מנחה, שם ב' א', קרבן מנחה מביא סלת בבלי קדש ומוליכה לבתן והוא קומץ בשתי אצבעותיו ומקטירו והשאד נאכל לבהנים. 227 וזאת תורת האשם קדש קדשים הוא, שם ז' א', 228 ולא ידע ואשם... והביא איל תמים מן הצאן בערבך לאשם, שם ה' י"ח, אשם תלוי על ספק חטא. 229 ואת אשמו יביא לה' איל

תמים מן הצאן, שם ה' ב"ה, אשם ודאי. 230 והביא את אשמו לה' על חטאתו אשר חטא, שם ה' ו', קרבן עולה ויורד בירידת החטא. 231 ואת חמשתו יוסף עליו, שם ה' ט"ז, אשם מעילות, חומש על הקרן לנהנה מהקדש או אוכל קודש בשגגה. 232 וזאת תורת זבת השלמים, שם ז' י"א, לעשות שלמים בהלכה. 233 וביום השבת שני בבשים, במדבר ב"ח ט', קרבן מוסף על תמיד היום. 234 ובראשי חודשיכם תקריבו עולה לה', שם ב"ח י"א, קרבן מוסף בכל חודש. 235 ולא יראה את פני ה' ריקם, דברים ט"ז ט"ז, קרבן ראיה או חגיגה. 236 והקרבתם אשה לה' שבעת ימים, ויקרא ב"ג ח', קרבן מוסף בשבעת ימי פסח. 237 וביום הכבודים בהקריבכם מנחה חדשה לה' והקרבתם עולה, במדבר ב"ח כ"ו—כ"ז, קרבן מוסף בשבעות. 238 והקרבתם אשה לה', ויקרא ב"ג ב"ה, קרבן מוסף בראיה. 239 בזאת יבא אהרן אל הקדש בפר בן בקר לחטאת, שם ט"ז ג', עבודת יוה"ב. 240 והקרבתם אשה לה', שם ב"ג ב"ז, קרבן מוסף ביוה"ב. 241 שבעת ימים תקריבו אשה לה', שם ב"ג ל"ז, קרבן חג הסוכות. 242 והקרבתם אשה לה' עצרת הוא, שם, קרבן בשמיני עצרת של סוכות. 243 ביום מלאת ימי נזרו... והקריב קרבנו... וגלח הנזיר, במדבר ו' י"ג—י"ח, מצות גלוח הנזיר וחבאת קרבן. 244 ויקחו אליך פרה אדומה תמימה, שם י"ט ב', מצות פרה אדומה. 245 ובמלאת ימי טהרה... תביא כבש לעולה ונר' או תור לחטאת, ויקרא י"ב ו', קרבן יולדת. 246 וביום השמיני יקה לו שתי תורים, שם ט"ז י"ד, קרבן זכ כשיתרפא. 247 וביום השמיני תקח לה שני תורים, מצורע ט"ז ל"ט, הובה כשתתרפא. 248 וביום השמיני יקה שני בבשים תמימים, שם י"ד ו', קרבן מצורע כשיתרפא. פרק י' טומאת קדשים: 249 בחדש השני בארבעה עשר יום ונר', במדבר ט' י"א—י"א, פסח שני לסמא לנפש. 250 וינזרו מקדשי בני ישראל ולא יחללו את שם קדשי, ויקרא כ"ב ב', בהן טמא אסור לשמש. 251 איש איש מזרע אהרן והוא צרוע או זכ בקדשים לא יאכל, שם כ"ב י"ד, בהן טמא לא יאכל תרומה. 252 ולא יחללו את שם אלהיהם, שם כ"א ו', שלא ישמש טבול יום עד הערב שמש, וקודם לזה נעשה שני לסומאה. 253 והבשר אשר יגע בכל טמא, שם ז' י"ט, אסור לאכול קדשים שנטמאו. 254 בכל קדש לא תגע ואל המקדש לא תבא עד מלאת ימי טהרה, שם י"ב ד', טמא אסור לאכול בקדשים. 255 לא אבילתי באוני ממנו, דברים כ"ו י"ד, שלא לאכול מעשר שני באנינות. 256 ולא בערתי ממנו בטמא, שם, אבילת מעשר עני בטומאה. פרק י"א טומאת חי ומת: 257 וזה יהיה לכם הטמא בשרץ השורץ על הארץ ונר' ויקרא י"א ב"ט, טומאת שמונה שרצים לדעת הרמב"ם והרמב"ן משיני עליו. 258 אל תשקצו את נפשותיכם בכל שרץ השורץ ולא תטמאו בהם, שם י"א ט"ג.

ורחץ את בשרו במים ומהר, ויקרא י"ד ט', מצות מבילה למטאים. 288 ורחצו אהרן וכניו סמנו את ידיהם ואת דגליהם, שמות ל' י"ט. פרק י"ג אכילת קדשים. 289 בכל אות נפשך תזבח ואכלת בשר, דברים י"ב ט"ז. פריית קדשים שנפל בהם מום ואת"כ מותרים לאכול. 290 לא תאכל כל תועבה. שם י"ד ג', פסולי מקודשים שנעשו בהם מום או שנפסל הקרבן אחרי שחיתתו. 291 וכל זר לא יאכל קדש, ויקרא כ"ב י', ישראל לא יאכל תרומה. 292 כל ערל לא יאכל קדש, שם, שלא יאכל תרומה. 293 תושב כהן ושכיר לא יאכל קדש, שם, שלא יאכל תושב כהן ושכיר תרומה. 294 בת כהן כי תהיה לאיש זר הוא כתרומת הקדשים לא תאכל, שם כ"ב י"ב, היא כזרה. 295 ואכלו אותם אשר כפר בהם, שמות כ"ט ל"ג, הכהנים אוכלים ובעלים מהכפרים. 296 וכל מנתת כהן לא תאכל, ויקרא ו' ט"ז. 297 וכל נדרוך אשר תדור, דברים י"ב י"ז, שלא לאכול בשר עולה. 298 ותרומת ידך, שם, אלו בכורים. 299 ונדרבתך, שם, אכילת תודה ושלמים (קדשים קלים) קורם זריקת דם. 300 כקרך וצאנך, שם, אכילת חמאת ואשם חוץ לעזרה (קלעים) אפילו לכהנים. 301 ותירשך, שלא לאכול מעשר שני של תירוש חוץ לירושלם. 302 ויצהרך, ושל יצהר חוץ לירושלם. 303 וכל חמאת אשר יובא מדמה אל אהל מועד לכפר בקדש לא תאכל. ויקרא ו' כ"ג. 304 והנותרת ממנה יאכלו אהרן ובניו, שם ו' ט'. אכילת שיירי מנחות. 305. פרק י"ד מאכלות אסורות שאסורים נ"כ משום להבדיל בין הטמא ובין המהור ופרישות לקדושה: 306 לא תאכל הנפש עם הבשר, דברים י"ב כ"ג, איסור אבר מן החי. 307 ולבחת מבקרך ומצאנך, שם י"ב כ"א, מצות ישתיה. 308 ושפך את דמו וכסהו בעפר, ויקרא י"ז י"ג. כסוי הדם. 309 וכל דם לא תאכלו, שם ו' כ"ג, איסור אכילת דם. 310 לא תאכלו על הדם, שם י"ט כ"ו, לא יאכל מן הבהמה קורם שתצא נפשה. 311 ושור או שה אותו ואת בנו לא תשחטו כיום אחד, שם כ"ב כ"ה. 312 כי יקרא קן צפור לפניך לא תקח האם על הבנים, דברים כ"ב ו'. 313 שלח תשלח את האם שם כ"ב ז', שלוח הקן. 314 לא תאכלו כל נבלה. שם י"ד כ"א. 315 בשר בשרה מרפה לא תאכלו, שמות כ"ב ל', שנמרפה ע"י תיה או בשחיטה. 316 סקול יסקל השור ולא יאכל את בשרו, שם כ"א כ"ה, אפילו כל הכזיקין מחיה ועוף, ואפילו נשהם כראוי אסור משום סכנה. 317 זה לא תאכלו ממעלי הגרה וגו', ויקרא י"א ד', שלא לאכול ממאות. 318 אלה תשקצו מן העוף לא יאכלו, שם י"א י"ג, שלא לאכול עוף טמא. 319 כל שרץ העוף טמא הוא לכם לא יאכלו, דברים י"ד י"ט, שלא לאכול חגב טמא. 320 כל שרץ השורץ על הארץ שקץ הוא לא יאכל, שם י"א ט"א, שלא לאכול שרץ הארץ ותולעים. 321 כל

259 וכי ימות מן הבהמה אשר היא לכם לאכלה הנוגע כנבלתה יטמא, שם י"א ל"ט. 260 ואיש כי תצא ממנו שכבת זרע, שם ט"ז ט"ז, שכבת זרע טמא ומטמא. 261 וזאת תהיה טומאתו כזבו, שם ט"ז נ'. זכ בשתי ראיות טמא ומטמא. 262 ואשה כי תהיה זבה דם... שכעת ימים תהיה בנדחתה, שם ט"ז י"ט. 263 ואשה כי יזנב זוב דמה ימים רבים כלא עת נדחתה, שם ט"ז כ"ה, זבה טמאה ומטמאה. 264 אשה כי תזרע וילדה זכר ומטמאה שכעת ימים, שם י"ב ב'. 265 אדם כי יהיה בעור בשרו שאת, שם י"ג ב', ענין טומאת מצורע. 266 בגדיו יהיו פרומים וראשו יהיה פרוע ועל שפם יעטה, שם, קריעה ופרימה למצורע ולכל מטמאי אדם. 267 השמר בנגע הצרעת לשמר מאד, דברים כ"ד ח', שלא לקוץ או לכסות צרעת. 268 זאת תהיה תורת המצורע ביום מהרתו, ויקרא י"ד ב', מהרת המצורע כמינים ידועים. 269 וגלה את כל שערו, שם י"ד ח', מצות התגללת מצורע ביום השביעי. 270 ואת הנתק לא יגלה, שם י"ג ל"ג, כדי שיכיר הכהן סמני מהרה בשערות. 271 והבגד כי יהיה בו נגע צרעת שם י"ג ט"ג, ננעי כגדים. 272 ובא אשר לו הבית והגיד לכהן, שם י"ד ל"ה, טומאת בית. 273 אדם כי ימות כאהל כל הבא אל האהל וכל אשר באהל יטמא, במדבר י"ט י"ד, טומאת אהל. 274 מכל האוכל אשר יאכל אשר יבוא עליו מים יטמא, ויקרא י"א ל"ד, מים מבשרים לטומאה. 275 ועל כל נפשת מת לא יבא, שם כ"א י"א, שלא יטמא כ"ג אפילו לקרובים, ולא יכנס באהל המת. 276 לנפש לא יטמא בעמיו, שם כ"א א', כהן הדיוט לא יטמא לשאר מתים זולת קרובים. 277 לאביו ולאמו לא יטמא, שם כ"א י"א, שלא יטמא כ"ג אפילו לקרוביו. 278 לאחותו הכתולה הקרובה אליו אשר לא היתה לאיש לה יטמא, שם כ"א ג', ענין טומאת הכהנים לקרובים ובכללה שיהאכלו כל אחד מישראל על ששה מקרוביהם הידועים. 279 לאביו ולאמו לאתיו ולאחותו לא יטמא להם במותם, במדבר ו' ז', שלא יטמא הנזיר כמת וכן כשאר טומאות. 280 על נפש מת לא יבא, שם ו' ו', שלא יכנס הנזיר לאהל המת. פרק י"ב חוץ למחנה ומהרה: 281 ויד תהיה לך מחוץ למחנה ויצאת שמה חוץ, דברים כ"ג י"ד, מקום קבוע לפנות מחוץ. 282 ויתר תהיה לך על אונך והפרת בה ושבט וכסית את צאנך, שם, כלי חפירה לכל אחד מאנשי החיל. 283 ולא יטמאו את מחניהם, במדבר ה' נ', שלא לכונוס בטומאה בעזרת ישראל שהיא משער נקנור ולפנים. 284 וישלחו מן המחנה כל צרוע, שם ה' ב', שלוח טמאים. 285 איש אשר לא יהיה טהור מקרה לילה לא יבא תוך המחנה, דברים כ"ג י"א, אסור לטמא לכונוס במחנה לילה, 286 והזהר המהור על הטמא... ומה מי נדה יכבס בגדיו, במדבר י"ט-כ"א, העוסק בפרה אדומה נטמא. 287

הולך על נחץ לא תאכלום כי שכן חם, שם יא מ"ב, שלא לאכול ירעים כמנים הנולדים בורעים וכפירות. 322 לא תטמאו את נפשתיכם בכל הישרץ הרמש על הארץ. שם י"א מ"ד, אע"פ שאינו מוליד ונולד מן העופשים. 323 כבשרם לא תאכלו ואת נבלתם תשקצו. שם י"א י"א, שלא לאכול דגים מטאים. 324 לא יאכלו בני ישראל את ניר הנשה, בראשית ל"ב לג. 325 ואת החיה אשר תאכלו מכל הבהמה וקרא י"א ב', בדיקת סימני בהמה והיה. 326 זה תאכלי מכל ישרץ העוף ההולך על ארבע אשר לו כרעים ממעל לרגליו, שם י"א כ"א, לבדוק סימני חגבים. 327 זה תאכלו מכל אשר כמים. שם י"א מ"ל, לבדוק סימני דגים. 328 כל צפור מהורה תאכלו דברים י"ד י"א, בדיקת סימני העוף (הרמב"ן משיג על זה). 329 ומלך את ראשו ממול ערפו ולא יבדיל, וקרא ה' מ"י, שני תורים או שני בני יונה אשר להטאת מניח הסימנים, אינו מבדיל הסימנים בהטאת העוף. 330 לא תבשל נרי בחלב אמו, שמות כ"ג י"ט, איסור כשר בחלב. 331 לא תבשל נרי בחלב אמו, שם ל"ד כ"ג, אסור בשול. 332 לא תבשל נרי בחלב אמו, דברים י"ד כ"א, אסור הנאה. 333 כל חלב שור וגו' לא תאכלו וקרא ז' כ"ג, ולחם, שם כ"ג י"ד, תבואה חרשה. 335 וקל. 336 וכרמל לא תאכלו עד עצם היום הזה, שם, קלי וכרמל חרש אסור. 337 שלש שנים יהיה לכם ערלים לא יאכל, שם י"ט כ"ג, שלא לאכול ערלה. 338 כל הנפש אשר לא תעונה בעצם היום הזה ונכרתה מעמיה, שם כ"ג כ"ט, שלא לאכול ולשתות ביוה"כ. 339 ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלהיך, דברים ח' י', ברכת המזון. 340 ולא יחללו את שם קדשי, וקרא כ"ב ט"ז, איסור אכילת מבל. 341 מ"ן ושכר יזיר וגו' וכל משרת ענבים לא ישתה, במדבר ו' ג', איסור יין לזיז. 342 וענבים לחים לא יאכל, שם. 343 ענבים... יבשים לא יאכל, שם, שלא יאכל צמוקים. 344 מכל אשר יעשה מגפן היין סחרצנים... לא יאכל, שלא יאכל קליפת הענבים. פרק ט"ז מ"ח ושמן בקרבנות, חמץ ומצה: 345 על כל קרבן הקריב מלח, וקרא ב' י"ג, מליחת הקרבן. 346 לא תשבית מלח ברית אלהיך, שם, שלא להקריב הפל בלי מלח. 347 לא יתן עליה לבונה שם ה' י"א. 348 לא יישים עליה שמן, שם, מנחת הומא עני עשירות האיפה בלי לבונה ובלי שמן. 349 לא יצוק עליה שמן, במדבר ה' ט"ז. 350 ולא יתן עליה לבונה, שם, מנחת סוטה. 351 לא תאפה חמץ חלסם, וקרא ו' י', שיירי מנחות לא יעשה אותם חמץ. 352 לא תזבח על חמץ דם זבח, שמות כ"ג י"ח, שלא לטעום הפסח בעוד החמץ כביתו. 353 כל שאור וכל דבש לא תקטירו וקרא ב' י"א. 354 ביום הראשון תשביתו שאור מבתיכם, שמות י"ב ט"ז, להשבית חמץ ביום י"ד ניסן קודם חצות. 355 לא תאכל עליו חמץ, דברים

[דברים דמיש] כבד, פרק א' כבוד הורים וגדולים; 363 כבד את אביך ואת אמך, שמות כ' י"ב, כבוד אב ואם. 364 איש אמו ואביו תיראו, וקרא י"ט ג', אפילו אביו ואמו הבו אותו וירקו בפניו לא יכלימום. 365 מכה אביו ואמו וגו' שמות כ"א ט"ז, שלא להכות אב ואם. 366 מכה אביו ואמו מות יומת, שם, מיתת בחנם. 367 איש אשר יקלל את אביו ואת אמו מות יומת, וקרא כ' ט"ו. 368 אלהים לא תקלל, שמות כ"ב כ"ג, אזהרה שלא לקלל אלהים, ועונש בטוב שם ה' מות יומת. 369 גם אלהים לא תקלל, שלא לקלל הר"ן. 370 וגשיף כעבך לא תאור, שם, מכך שמחל על כבודו אין כבודו מחול. 371 לא תקלל חרש, וקרא י"ט י"ד, קללה אע"פ שאינה נשמעת לחבירו אסור בשם או בכנוי כגון הנזק ורחום או בשם לעז, גם המקלל עצמו בשם לועז שנאמר השמר לך, חזק אחד משלושה לאוין שאע"פ שאין בו מעשה לוקין עליו. 372 כה תכרכו את בני ישראל, במדבר ו' כ"ג, ברכת כהנים בכל יום. 373 וקדשתו, וקרא כ"א ח', כבוד לכהן לפתוח ראשון ולכרך ראשון. 374 מפני שיבה תקום והדרת פני זקן, וקרא י"ט ל"ב (קסבר דאורייתא הוא ואפילו יניק וחכים), פרק ב' קדוש השם ומקדשו: 375 ולא תהללו את שם קדשי, וקרא כ"ב ל"ב, שלא לעשות דבר שיתחלל בו שם שמים בין הבריות. 376 לא תנסו את ה' אלהיכם, דברים ו' ט"ז, שלא לנסות נכאי כוהן. 377 לא תעשון כן לה' אלהיכם, דברים י"ב ד', שלא לנתין ולאבד עבודת ה', שלא למחוק ספרי קדש ושמות של הקב"ה. 378 ונסדשתי בתוך בני ישראל, וקרא כ"ב ל"ב, קדוש השם. 379 ומקדשי תיראו אני ה', שם י"ט ל', לנהוג בו כבוד ולא יל ראשו בו. 380 ראשכם אל הפרע, שם י' ו', אסור לכנוס דרך אכלים במקדש. 381 ובנדיכם לא תפרומו, שם, שלא לכנוס קרועי בגדים. 382 יין ושכר אל תשת בבואכם אל אהל מועד... ולהורות את בני ישראל את כל החוקים, שם י' ט"ו—י"א, שכור אסור לכנוס למקדש בין האולם למזבח, ואסור להורות. 383 ולא תעלו במעלות על מזבחי, שמות כ' כ"ג, שלא לפסוע פסעה נסה אלא ילך עקב בעד גודל. 384 (שמן המשחה) על בשר אדם לא

את זכר עמלק מתחת השמים, שם כ"ה י"ט, להכרית זרעו. 416 לא תשבח, שם, שלא לשבח מעשה עמלק שעשה עם אבותינו בצאתם ממצרים.

[דבור שני] לא תרצח. פרק א' שפיכת דם ומיתת ב"ד, עיר מקלט: 417 לא תרצח, שמות כ' י"ג, גם אזהרה לדיין שלא יהרג נקי וצדיק. 418 ולא תשים דמים בביתך, דברים כ"ב ח', שלא להניח מבשול ומוקש בבית ובארצו. 419 כי תקנה בית חדש ועשית מעקה לגיך, שם. 420 לא תעמוד על דם רעך, ויקרא י"ט ט"ז, מהתירשל בהצלת נפש מסכנה או מהפסד. 421 וסקלתם אותם באבנים, דברים כ"ב כ"ד, דין סקילה. 422 באיש ישרפו, ויקרא כ' י"ד, דין שרפה להמחויב. 423 מית יומת, שמות כ"ט ט"ז, דין סתם מיתת ב"ד בחנק. 424 כי יכה איש את עבדו ומת וגו' נקם ינקם, שמות כ"א ב', מצוה להרוג בסייף. 425 כי ינצו אנשים וגו' ושלחה ידה והחזיקה במבושיו וקצותה את כפה דברים כ"ה י"ב, להציל הנרדף באחד מאיבריו. 426 לא תחוס ענייך, שם, למנוע רודף אחרי עבירה בהסרון אחד מאיבריו וגם להורגו. 427 לא תקחו כופר לנפש רוצח איש הוא רשע, במדבר ל"ה ל"א, אסור ליקח כופר (קנס) מן ההורג במיד כדי להצילו ממיתה. 428 כי יהיה באיש חטא משפט מות והומח ותלית אותו על עץ, דברים כ"א כ"ב, דין תליה אחר מיתה למגדף ועובר ע"ז. 429 לא תלין נבלתו על העץ וגו', שם כ"א כ"ג, קבורה לנהרג ע"י ביד וה"ה לכל מת. 430 שלש ערים תבדיל לך בתוך ארצך, שם י"ט ב', להבין ערי מקלט לרוצח בשגגה. 431 לא תקחו כופר לנוס אל עיר מקלטו לשוב לשבת בארץ, שם ל"ה ל"ב, שלא לקח כפר מהורג בשגגה כדי שיפטר מנולות. 432 כי ימצא חלל וגו' לא נודע מי הכהו וגו' וערפו שם את העגלה בנחל, שם כ"א א'—ד', עריפת העגלה בנחל. 433 נחל איתן אשר לא יעבר בו ולא יזרע, שם, שלא לעבוד ולזרוע בנחל ההוא. 434 ולא ימות הרוצח עד עמדו לפני העדה למשפט, במדבר ל"ה י"ב, שלא להורגו מקודם. פרק ב' מלחמה: 435 והיה קרבכם אל המלחמה ונגיש הכהן ודבר אל העם, דברים כ' ב', כהן משיח למלחמה להוביח בשעת מלחמה. 436 כי תקרב אל עיר להלחם והיה אם שלום תענך וגו' יהיו לך למס ועברוך, שם כ' י"א, במלחמת רשות יהיו למס. 437 החרם תחרים אותם, שם ז' ב', הריגת שבעה עממים. 438 מערי העמים אשר ה' אלהיך נותן לך לא תחיה כל נשמה, שם כ' י"ז, מלחמת חובה עם שבעה עממים. 439 אל ידך לכבדם אל תיראו אל תחפזו ואל תערצו מפניהם, שם. 440 כי יקח איש אישה חדשה לא יצא בצבא ולא יעבר עליו לכל דבר, שם כ"ד ה', כל דבר אע"פ שאינו יוצא. 441 נקי יהיה לביתו שנה אחת ושמת את אשתו אשר לקח, שם. פרק ג' דיני חבלה: 442 וכי יריבון אנשים, שמות כ"א י"ח, דיני קנסות לרון ההובל חבירו ולעונשו.

ייסך, שמות ל' ל"ב, שלא לסוך בו זר. 385 ובמתכותנו לא תעשו כמותה, שם, שמן המשחה לא יעשה לצורך אחד. 386 והקמורת אשר תעשה כמתכותה לא תעשו לכם, שם ל' ל"ז. 387 איש מורעך לדורותיו אשר יהיה בו מום לא יגש להקריב, ויקרא כ"א י"ז, מום קבוע. 388 כל איש אשר בו מום לא יקרב, שם כ"א י"ח, אפילו מום עובר. פרק ג' הקרבת מום, הידור קדשים לאסור פיגול ונותר: 389 לא תזבח לה' אלהיך וגו' כל דבר רע, דברים י"ז א', שלא להקריב בעל מום. 390 כל אשר בו מום לא תקריבו, ויקרא כ"ב כ', שלא להקדיש מבעלי מומים להקריב למזבח. 391 כל מום לא יהיה בו, שם כ"ב כ"א, שלא להמיל מום בקדשים. 392 עורת או שבור או הרון וגו' לא תקריבו, שם כ"ב כ"ב, אסור שחיטת בעלי מומים לקרבן. 393 מעוך וכתות ונתוק וכרות לא תקריבו, שם כ"ב כ"ד, זריקת דם בעלי מומים לשם קרבן. 394 ואישה לא תתנו מהם על המזבח, שם כ"ב כ"ב, שלא להקטיר אימורים וחלבים בעלי מומים (ונמצא עובר משום בל הקדיש, בל תשחט, בל תזקק דם, בל תמסיר חלבים). 395 ומיד בן נכר לא תקריבו וגו' מכל אלה, ויקרא כ"ב כ"ה, בעל מום דוקא. 396 המים ידיה לרצין, שם כ"ב כ"א, מצוה שצריך הקרבן להיות המים (הראב"ד משיג ע"ז). 397 (אך בכור) אשר יבוקר לה' בבהמה לא יקדיש, שם כ"ז כ"ה, שלא לשנות מקדשים לקדשים ומקרבן לקרבן. 398 לא יחליפנו ולא ימיר אותה, שם כ"ז י' תמורה. 399 והיה הוא ותמורתו יהיה קדש, שם. 400 לא תביא אתנן זונה ומתיר כלב בית ה' אלהיך, דברים כ"ג י"ט, וכל האיסורים הללו מפני שאין בכור המסום בכך. 401 אל תאכלו ממנו נא, שמות י"ב מ', צלי שלא כראוי בקרבן פסח והוא דרך בזיון. 402 ועצם לא תשברו בו, שם. 403 לא תוציא מן הבית מן הבשר חוצה, שם י"ב מ"ז. 404 לא תחידו ממנו עד בקר, שם י"ב י'. 405 לא ישאירו ממנו עד בקר, במדבר ט' י"ב, מבשר פסח שני. 406 לא ינית ממנו עד בקר, ויקרא ז' ט"ז, שלא להותיר מבשר קרבן התודה. 407 ולא ילין הלב חגי עד בקר, שמות כ"ג י"ח, אימרי פסחים נפסלו בלינה. 408 לא ילין מן הבשר, דברים ט"ז ד', שלא להותיר מבשר קרבן החגיגה. 409 והנותר עד יום השלישי וגו' ויקרא י"ט ו', הנותר מקדשים לא יאכל אחר זמן המוגבל לאכילתו. 410 והנותר מבשר הזבח ביום השלישי וגו' שם ז' י"ז, שריפת נותר הקדשים. 411 באיש ישרף, שם ז' י"ט, שרפת בשר קדש שנמסא. 412 פגול יהיה והנפש האוכלת ממנה עונה תשא, שם ז' י"ח, איסור פגול. פרק ד' הכרת טובה ורעה, לכבד את הישרים ולבזות את הרשעים: 413 והגדת לבנך ביום ההוא לאמר וגו' בצאתי ממצרים, שמות י"ג ה', מצות ספור יציאת מצרים. 414 זכור את אשר עשה לך עמלק, דברים כ"ה י"ז, לזכור כפה כל הימים מעשה עמלק. 415 תמחה

היבמה לאיש זר. 474 יבמה יבא עליה ולקחה לו לאשה ויבמה, שם, מצות יבום. 475 ונשח יבמתו וחליצה נעלו מעל רגלו ונז', שם כ"ח ט', מצות חליצה. 476 ואשה גרושה מאשה לא יקחו, ויקרא כ"א ז', שלא ישא כהן גרושה. 477 אשה זונה וגו' לא יקחו, שם, שלא ישא כהן זונה. 478 וחללה לא יקחו, שם, שלא ישא חללה. 479 והוא אשה בבתוליה יקח, שם כ"א י"ג, מצות כ"ג לישא נערה בתולה. 480 (אלמנה וגרושה וחללה זונה) את אלה לא יקח, שם כ"א י"ד, שלא ישא כ"ג אלמנה. 481 לא יחלל זרעו בעמיו, שם כ"א ט"ו, כ"ג לא יבעול אלמנה אפילו בלא קדושין. פרק ב', עריות: 482 ערות אביך לא תגלה ויקרא י"ח, לאו נוסף על משכב זכור. 483 ערות אמך לא תגלה, שם. 484 ערות אשת אביך לא תגלה. 485 ערות בת אשת אביך מולדת אביך, אחותו מנשואת אביו. 486 ערות אחות אביך לא תגלה. 487 ערות אחות אמך לא תגלה. 488 ערות אחי אביך לא תגלה. 489 ערות אחותך בת אביך או בת אמך, ערות אחות מכל צד חסד היא ונכרתו. 490 ערות אשת אחיך לא תגלה. 491 אל אשתו (אשת אחי האב) לא תקרב דורתך היא. 492 ערות הבת למדו מנזירה שוה וק"ו מערות בת בנך, אחיה זמה זמה. 493 ערות בת בנך וגו' לא תגלה. 494 ערות וגו' בת בתך לא תגלה. 495 ערות כלתך לא תגלה. 496 ואשה אל אחותה לא תקח לצרור לגלות ערותה עליה בחייה, איסור שתי אחיות בחיים. 497 ערות אשה ובתה לא תגלה. 498 את בת בנה וגו' לא תקח לגלות ערותה. 499 את בת בתה לא תקח לגלות ערותה. 500 ואל אשה בנדת מומאחה לא תקרב לגלות ערותה. 501 איש איש אל כל שאר בשרו לא תקרבו לגלות ערוה, איסור ייחוד. 502 את זכר לא תשכב משכבי אשה, משכב זכור. 503 ובכל בהמה לא תתן שכבתך לממאה בה. 504 ואשה לא תעמוד לפני בהמה לרבעה, שם. פרק ג' כלאים: 505 בהמתך לא תרביע כלאים, ויקרא י"ט י"ט, כלאי בהמה. 506 לא תחרוש בשור וחסור יחורו, דברים כ"ב י', שלא לעשות מלאכה בשני מיני בהמה. 507 שרך לא תורע כלאים, ויקרא י"ט י"ט, כלאי שדה. 508 לא תורע כרמך כלאים, דברים כ"ב ט', זריעת כלאים בכרם בא"י דאודיותא. 509 פן תקדש המלאה הורע אשר תורע, דברים כ"ב ט', שלא לאכול כלאי כרם. 510 לא תלכש שעמנו צמר ופשתים יחדו, שם כ"ב י"א, כלאי בגדים. 511 לא יהיה כלי נבר על אשה, שם כ"ב ה'. 512 ולא ילבש גבר שמלת אשה, שם, שלא יתלפפו האיש והאשה את בנייהם.

[יבוי שמיני] לא תגנוב, פרק א' נגבה, גזילה פשיעה: 513 לא תגנוב, שמות כ"ט ט', שלא לגנוב נפש מישראל, ונשנה וגונב נפש איש ומכרו (או) נמצא בידו מות יומת, שם כ"א ט"ז. 514 לא תגנוב, ויקרא י"ט י"א, אפילו גונב סמך על מנת

443 והפילו השופט והכהו לפניו כדי רשעתו במספר ארבעים, דברים כ"ה ב', להלקות העוברים על קצת מצות מיוחדות. 444 בי יבער איש שדה או כרם, שמות כ"ב ד', דיני הספר, נזקי טבעה. 445 כי תצא אש ומצאה קוצים ונאכל גריש או הקמה שם כ"ב ה', נזקי אש. 446 כי ינח שור איש, שם כ"א כ"ה, נזקי בהמה, שור המזיק. 447 כי יפתח איש בור, שם כ"א ל"ג, נזקי בור.

[יבוי שביעי] לא תנאף, פרק א' נשואין: 448 לא תנאף, שמות ב' י"ד, אסור נאוף באשת איש. 449 כי ימצא איש שוכב עם אשה בעולת בעל ומתו גם שניהם, דברים כ"ב כ"ב, מיתה בסקילה. 450 וכן לנערה מאורסה ובעלה ברצון. 451 ואיש אשר יקח את אשה ואת אמה זמה היא באש ישרפו אותו ואתה, ויקרא כ' י"ד, מיתה בשרפה על ערות אשה ובתה (הרמב"ן מונה כל ד' מיתות ב"ד ומוכיח טבעת הרע מקרבך). 452 ויאמר להם אלהים פרו ורבו, בראשית א' כ"ח. 453 לא תהיה קרשה מבנות ישראל, דברים כ"ג י"ח, אשה מופקרת לזנות. 454 לא יבא ממזר בקהל ה', שם כ"ג ג'. 455 לא יבא פצוע דקה וכרות שפכה בקהל ה', שם כ"ג ב'. 456 ובארצכם לא תעשו, ויקרא כ"ב כ"ד, סירוס. 457 כי יקח איש אשה ובא עליה, שם כ"ב י"ג, האשה נקנית בשלשה דרכים. 458 שארה כסותה ועונתה לא יגרע, שמות כ"א י'. 459 אם רעה בעיני אדוניה אשר לא יערה ואם לבנו ייערנה, שם כ"א ח'—ט', ייעור של אמה עבריה. 460 והפרה, שם כ"א ח', פדיון אמה עבריה, האדון יסייע בפדיונה אם לא רצה ליערה. 461 לא תתעמר בה תחת אשר עניתה, דברים כ"א י"ד, יפת תואר אחר שבא עליה לא יעברנה כשפתה משמשת. 462 ומכור לא ימכרנה בכסף, שם, שלא ימכרנה אחר שבא עליה. 463 כי יפתח איש בתולה אשר לא ארשה, שמות כ"ב ט"ו, מפתה. 464 ונתן האיש לאבי הנערה חמשים כסף ולו תהיה לאשה, דברים כ"ב כ"ג, המאנס ישא את אנוסתו. 465 לא יוכל לשלחה כל ימיו, שם, לא יוכל לגרש את אנוסתו. 466 ולנערה לא תעשה דבר, שם כ"ב כ"ו, הזהרה שלא לענוש האונם (אונס רחמנא פטריה). 467 ולו תהיה לאשה, שם כ"ב י"ט, ארושתו שהוציא עליה שם רע שלא מצא לה בתולים. 468 לא יוכל לשלחה כל ימיו, שם, שלא יגרשה. 469 וכתב לה ספר כריתות, שם כ"ד א', לגרש את האשה בנס. 470 לא יוכל בעלה הראשון אשר שלחה לשוב לקחתה להיות לו לאשה אחרי אשר הוטמאה, שם כ"ד ד', לא יוכל לחזור גרושתו אחרי שנשאת לאחר. 471 והביא האיש את אשתו אל הכהן, במדבר ה' ט"ז, קרבן מוסה. 472 איש כי ימות וכן אין לו והעברתם את נחלתו לבתו, שם כ"ז ח', לזון דיני נחלות. 473 כי ישבו אחים יחדו ומת אחד מהם וכן אין לו לא תהיה אשת אמת החוצה לאיש זר, דברים כ"ה ה', שלא תנשא

לא תשא עליו חטא, שם, שלא להלבין פניו ברבים.
548 לא תלך רכיל בעמך, שם י"ט ט"ז, שלא לדבר לשון הרע. 549 אלמנה ויתום לא תענות, שמות כ"ב כ"א, 550 לפני עור לא תתן מכשול, ויקרא י"ט י"ד, שלא להכשיל חם בדרך, או ליחן לאדם עצה שאינה הוגנה. 551 כספך לא תתן לו כנשך, ויקרא כ"ה ל"ז, שלא להלוות ברבית לישראל. 552 לא תשיך לאחיד, דברים כ"ג כ', שלא ללוות ברבית מישראל. 553 לא תשימון עליו נשך, שמות כ"ב ב"ד, לשון רבים לרבות ערב סופר ועד. 554 לנכרי תשיך, דברים כ"ג כ"א, הלואה לנכרי ברבית אם יצמך ללות. 555 לא תחבול בגד אלמנה, שם כ"ד י"ז, שלא למשכן בגדי אלמנה. 556 לא יחבול רחים ורכב כי נפש הוא חובל, שם כ"ד י"ז, בלי מלאכה של אומנים. 557 לא תבוא אל ביתו לעבוט עבדו, שם כ"ד י"ז, שלא למשכן בעל חוב בזרוע. 558 ואם עני הוא לא תשכב בעבדו, שם כ"ד י"ב, שלא למנות עבדו מעבדיו בעת שצריך לו. 559 השב חשיב לו העבד בבוא השמש ושכב בשמלתו, שם כ"ד י"ג, לא יגוש את רעהו, שם ט"ז ב'. שלא לתבוע הלואה שעבר עליה שביעית. 561 את הנכרי חנוש, שם ט"ז ג', מצוה לננוש את הנכרי. 562 לא תחיה לו כנושה, שמות כ"ב כ"ד, שלא לתבוע ללוה שאינו יכול לשלם לו. פרק ג' עבדות: 563 כי תקנה עבד עברי וגו' בשביעית יצא לחפשי חנם, שמות כ"א ב'. 564 כי ימוך אחיך ונסמר לך לא תעבד בו עבדות עבד, ויקרא כ"ה ל"ט. 565 (ובאחיכם בני ישראל) לא תרדה בו בפרך שם כ"ה ט"ז, אסור לעבוד בעבד עברי עבדות כנעני או עבדות שאינו צריך לה. 566 לא ירדנו בפרך לעניך, שם כ"ה ג"ג, שלא להניח לנו לעבוד בעבד עברי עבדות כנעני. 567 לא ימכרו ממכרת עבד, שם כ"ה מ"ב, שלא ימכר עבד עברי על אבן המקט. 568 לא ימשל למכרה, שמות כ"א ח', שלא ימכר אמה עבריה הקונה אותה מיד האב. 569 תסגיר עבד אל אדוניו אשר ינצל אליך מעם אדוניו, דברים כ"ג ט"ז, שלא להחזיר עבד שברח מח"ל לא"י. 570 לעולם בהם תעבדו, ויקרא כ"ה ט"ז, עבד כנעני לא יוכל לשחרר רק בשן ועין. 571 כי תצא למלחמה וגו' וראית בשביה אשת יפת תואר, דברים כ"א י"א—י"א, דין יפת תואר, פרק ד' צער בעלי חיים ובל תשחית: 572 לא תחוסם שור בריש, דברים כ"ה ד', אסור למנוע בהמה לאכול בשעת מלאכה. 573 לא תשחית את עצה לגדודו עליו גרזן, שם ב' י"ט, שלא להשחית אילני מאכל במצור וכן כל השחתה.

[דיבור עשירי] לא תחמוד, פרק א' תימוד: 574 לא תחמוד, שמות כ"ה י"ז, לא תחמוד ברמי (בממון). 575 לא תתאוה בית רעך, דברים ה' י"ח, שלא להתאוות אפילו בלב כל מה שביד ישראל אחר. 576 כסף חתב לא ירבה לו מאד, דברים י"ז י"ז.

להקנים ולצער הבעלים ולהשיבו אח"כ, ואסור לננוב מן הננוב. 515 וכי יגנוב איש שור, שם ב"א ל"ז, מצוה לרן דיני ננבה. 516 לא תגזול, ויקרא י"ט י"ג, 517 והשיב הגולה אשר גזל, שם ה' כ"ג, השבת הגולה. 518 לא תעשק את רעך, שם י"ט י"ג, לעבד ממון בתחבולה, חמסן. 519 כי יתן איש אל רעהו חמור או שור וגו' לשמר ומת או נשבר, שמות כ"ב ט', פשיעת שומר שבר. 520 כי ישאל איש מעם רעהו ונשבר או מת, שם כ"ב י"ג, שואל. 521 כי יתן איש אל רעהו כסף או כלים לשמר וגונב, שם כ"ב ו', שומר חנם. 522 על כל דבר פשע, שם כ"ב ח', לרן ריני טוען ונטען. פרק ב' מבירה ואונאה: 523 כי תמכרו ממכר לעמיתך או קנה, ויקרא כ"ה י"ד, דין מוכר ולוקח. 524 אל תונו איש את אחיו, שם, אונאת ממון. 525 לא תונו איש את עמיתו, שם כ"ה י"ז, אונאת דברים. 526 ונר לא הונה, שמות כ"ב ב', נר צדק שלא להונות בדברים. 527 לא תלחצנו, שם כ"ב ב', שלא להונות לו בממון. 528 עמך ישב בקרבך במקום אשר יבחר בטוב לו וגו' דברים כ"ג ט"ז, הננה לעבד הבורח מאדוניו. 529 לא תעשו עול במשפט במדה במשקל ובמסורה, ויקרא י"ט ל"ה, שלא להונות במדה ובמשקל. 530 מאזני צדק אבני צדק איפת צדק והין צדק יהיה לכם, שם י"ט ל"ז, שיהיו ברשותו. 531 לא יהיה בכיסך אבן ואבן גדולה וקטנה, דברים כ"ה י"ג, שלא יהיו ברשותו, שלא ישהה אותם בביתו. 532 לא תסיג גבול רעך, שם י"ט י"ד, לאו נוסף על לא תגזול. 533 לא תבכוש, ויקרא י"ט י"א, לכחש חוב או פקדון. 534 לא תשקרו איש בעמיתו, שם, כפירת ממון המוטל עליו בשבועה. פרק ג' פעולת שכיר: 535 וחרמש לא תניף על קמת רעך, דברים כ"ג כ"א, אסור לשכיר לאכול במחבור של משכירו בשעת עבודתו. 536 ואל בליך לא תתן, שם ב"ג כ"ה, לא יקח יותר מכרי אכילתו מחלוש בשעת עבודתו. 537 ביומו תתן שכרו, שם כ"ד ט"ז, נתינת שכר יום ביומו. 538 חלין פעולת שכיר אתך עד בקר, ויקרא י"ט י"ג, ושכיר יום גובה כל הלילה.

[דיבור תשיעי] לא תענה, פרק א' עדות שקר: 539 לא תענה ברעך עד שקר, שמות כ' ט"ז, שלא לענות את חבירו בעדות שקר. 540 ועשיתם לו כאשר זמם לעשות לאחיו, דברים י"ט י"ט, עדים וזממים. 541 אם לא יגיד ונשא עונו, ויקרא ה' א', מצוה להעיד מי שיודע עדות לחבירו בב"ד. 542 עד אחד לא יענה בנפש למות, במדבר ל"ה ל', הזהרה לעד שלא יהיה דין בדיני נפשות בין לזכות בין לחובה. 543 לא תקום, ויקרא י"ט י"ח, גטול רע בפעולה. 544 לא תמור את בני עמך, שם, שלא לנטור במחשבה. 545 ארבעים יכנו לא יוסיף, דברים כ"ה ג', לא יוסיף, לא יוסיף להלקות על מספר הקצוב. 546 הובח תוכיח את עמיתך, ויקרא י"ט י"ז, אפילו מאה פעמים. 547

611 והארץ לא תסגר לצמיתות כי לי כל הארץ, ויקרא ב"ה כ"ג. 612 ואיש כי ימכר בית מושב עיר חומה וגו' ימים תהיה נאולתו, שם ב"ה כ"ט, פדיון נחלות בתוך העיר עד השלמת השנה. 613 ובכל ארץ אחוזתכם נאלה תתנו לארץ, שם ב"ה כ"ד, השבת קרקע לבעליהן ביוכל. ע"ע מצוה.

ביבליוגרפיה: יעלינק, קונסרס תר"ג.

א.

עשרת השבטים: ע' שבטים

עשתרת: אליל היה מלכת שמים שעברו עמי כנען ואשור ובבל (לדעת רד"ק מזה השם אסתרה), שהאמינו כי היא תצוה את הברכה באסמיהם וערדיהם. כי היא אם כל פרי החי והצמח המושפעת מבעלה השמש הנקרא בעל, ולכן קראו לה הצידונים גם בעלת בעלתית, ולה בנו אשרה מן אשור וברכה. גם עיקר השם עשתרת היא משורש עושר במובן אסיפה וקבוץ, וביתום אל הצאן מה שנוסף ונקבץ אליהם ע"י הלה שגר אלפיך ועשתרות צאנך (דברים כ"ב ד'). לדעת יוסף הלוי שגר אבר ההולדה לזכר, ועשתרות אבר הלה לנקבה הוא הרחם, וכן נקרא האליל ע"ש הברכה בחרבות. למסכה הזאת עברו הגויים בתעובות זמה, ולצלמה היה ראש מקרן, ולכן נקרא עיר היכלה לעם הרפאים עשתרות קרנים (בראשית י"ד ח') וגם בעשתרה (יהושע כ"א כ"ז) כמו ביעשתרה, גם עשתרות קרית עוג מלך הבשן (דברים א' ד'). בימי השופטים וגו' אחרי עשתרת גם בני ישראל יועברו לבעל ולעשתרות (שופטים ב' י"ג). ושמאל הוכיח עליהם חרפתם ויסירו בני ישראל את הבעלים ואת העשתרות ויעברו את ה' לבדו (ש"א ז' ר'). נשי המלך שלמה מבנות עמי הנכר הטו את לבבו גם אחרי העשתרת אלהי צידונים (שם י"א ה') ותהי זאת למכשול לישראל עד מלך יאשיהו ויטמא את הבמות אשר בנה שלמה לעשתרת שקץ צידונים (מ"ב כ"ג י"ג, משפטי האורים 654).

ב. מ.

ע': מועד מיוחד חסן מזומן ומשוער, עתים מזומנות (נחמיה י"ג ל"א), מעת אל עת (דחי"א ט' כ"ה), מעת עד עת (יחזקאל ד' י'), ובדברי חז"ל מעת לעת היא יום תמים כ"ד שעות. חכמים יודעי העתים (אסתר א'). וכן יודעי בינה לעתים לדעת מה יעשה ישראל (דחי"א י"ב ל"ג). הלשון עת מורה גם על שעות היום, בלשון חז"ל עתים ורגעים, בלשון ארמית שעה שעתא (דניאל ד' ט"ז ל'). היום נחלק לכמה חלקים: שחר, בין ערבים, עצם היום, צהרים, יום גדול שהוא בזמן שהשמש בגובה הרקיע. הלילה נחלק למשמורות שלש או ארבע (ברכות ג'). וחצות הלילה=פלגא דליליא. תרי נשפי הוי נשף ליליא ונשף יטמא (שם:). לא נזכר בתנ"ך כמה שעות יש ביום אך חז"ל מנו י"ב שעות ליום וי"ב שעות ללילה, וסדרו אותם משעה אחת

577 לא ירבה לו נשים, שם. 578 לא ירבה לו נוסים, שם. אלה הם אזהרות למלך ישראל. 579 לא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם, במדבר ט"ו ל ט, התור מנינת וזנה, ליבא ועינא תרי סרסורי עבירה, פרק ב' אהבה: 580 והלכת בדרכיו, דברים כ"ח ט', להרמות לדרכי ה' הטובות. 581 ובו תדבק, שם י' כ', הדבקה וחבור לחכמי התורה. 582 לא תשנא את אחיך בלבבך, ויקרא י"ט י', שלא לשנא איש את אחיו. 583 אהבת לרעך כמוך, שם י"ט י"ח, זה כלל גדול בתורה. 584 ואהבתם את הגר דברים י"ט י"ט. 585 ושמחת בחתך אתה ובנך ובתך וגו' שם ט"ז י"ד, מצוה לשמוח ברגלים, פרק ג' עזרה: 586 כי תשלחנו חפשי מעמך וגו' שם ט"ז י"ג, עבר עברי יוצא לחירות בסוף שש או ביוכל. 587 הענק תעניק לו מצאנך וגו' שם ט"ז י"ד, אין הענקה פחות משלשים סלע. 588 לא תראה את חמור שונאך רוכץ תחת משאו וגו'. 589 עוב תעובד עמל שמות כ"ג ה' פדוקה. 590 הקם תקים עמו, דברים כ"ב ד', מציתה. 591 אכרת אחיך אשר תאבד ממנו ומצאתה לא תוכל להחליק, שם כ"ב ג'. 592 השב תשיבם לאחיך וגו', שם, להשיב אברה לבעלים, פרק ד' צדקה: 593 לא תאמץ את לבך ולא תקפץ את ירך מאחיך האביון, דברים ט"ז י'. 594 פתוח תפתח את ירך לו, שם ט"ו ח', אפילו מאה פעמים. 595 לא תכלה פאת שרך לקצור, ויקרא י"ט ט', שלא לבלות פאה בשדה. 596 לעני ולגר תעזוב אותם, ויקרא י"ט ט', להשאיר פאה בשדה. 597 ולקט קצירך לא תלקט, שם י"ט כ', שלא לקחת שבילים הנופלים בשעת הקציר. 598 לעני ולגר תעזוב אותם, שם י"ט י', שלא לאסוף כל פירות הכרם. 599 וכרמך לא תעולל, שם, שלא לבלות פאת הכרם. 600 לעני ולגר תעזוב אותם, שם, השבילים הנופלים בשעת קצירה, מצות לקט. 601 ופרט ברמך לא תלקט, שם, נרעונים הנופלים מהאשכול בחרם בשעת זמירה. 602 לעני ולגר תעזוב אותם, שם, הנחת פרט הכרם. 603 כי תקצר קצירך בשרך ושכחת עומר בשדה לא תשוב לקחתו, דברים כ"ד י"ט. 604 לגר וליתום ולאמנה יהיה, שם, שכתה לעניים. 605 כי תבא בכרם רעך ואכלת כנפשך שבעך, שם כ"ג כ"ה. 606 סקצה שלש שנים תוציא את כל מעשר תבואתך, שם י"ד כ"ח, מעשר עני והוא שנת ג' ושנת ו' מהשמיטה, שאז היו מפרשין מעשר עני במקום מעשר שני. פרק ו' הלואה: 607 אם כסף תלה את עמי את העני עמך, ויקרא כ"ב כ"ד, חובה להקנות עני בישראל. 608 ואשר יהיה לך את אחיך השמט ידך, דברים ט"ז ג', שמיטת כספים בשנה השביעית. פרק ה' גאולת הארץ: 609 בסוכות תשבו שבעת ימים, ויקרא כ"ג מ"ב, ישיבת סוכה הוא רמז לצאת מירידת קבע ולשבת בירידת ארעי, כי הארץ היא לה' ואנחנו גרים עליה. 610 והשביעית השמיטת ונמשתה, שמות כ"ג י"א, שמיטת קרקע.